

Організація і планування сільськогосподарського виробництва

За редакцією доктора економічних наук, професора М.М. Ільчука,
кандидата економічних наук, професора Л.Я. Зрібняка

Видання друге, перероблене і доповнене

Затверджено Міністерством аграрної політики України як підручник для
студентів економічних спеціальностей вищих аграрних закладів освіти III-IV
рівнів акредитації

Київ – 2008

Авторський колектив: д.е.н., професор М.М. Ільчук (глави 19, 22, 23, 26, 27, 28); к.е.н., професор Л.Я. Зрібняк (вступ, глави 1, 2, 4, 9, 10, 13, 14); к.е.н., доцент І.А. Коновал (глави 5, 11, 18); д.е.н., професор О.В. Шкільов (глава 3; глави 15, 17 – спільно з О.Д. Баланом; глава 16 – спільно з М.І. Ібатуллінім); д.е.н., професор О.Ю. Єрмаков (глави 20, 21); к.е.н., доцент Ш.І. Ібатуллін (глава 12) (Національний аграрний університет); д.е.н., професор П.С. Березівський, к.е.н., доцент Н.І. Михалюк (глави 6, 7, 8) (Львівський державний аграрний університет); д.е.н., професор В.І. Губенко (глава 24); к.е.н., доцент А.А. Ільєнко (глава 25) (Білоцерківський державний аграрний університет).

Рецензенти: д.е.н., проф. Дем'яненко С.І., КНЕУ
д.е.н., проф. Червен І.І., Миколаївський державний аграрний університет

Організація і планування сільськогосподарського виробництва. Підручник для студентів економічних спеціальностей вищих аграрних закладів освіти III-IV рівнів акредитації. М.М. Ільчук, Л.Я. Зрібняк та ін. за ред. М.М. Ільчука, Л.Я. Зрібняка. К.: 2008. – с.

ISBN

Підручник написано відповідно до нової програми курсу. Висвітлено особливості організації і планування сільськогосподарського виробництва в умовах ринкової економіки. Розглянуто наукові основи організації і планування виробництва в сільськогосподарських підприємствах різних форм власності і господарювання, організацію виробничих ресурсів аграрних формувань, питання земельних і майнових відносин, організацію рослинницьких і тваринницьких галузей. Особливу увагу приділено плануванню діяльності господарюючих суб'єктів, механізму ефективного їх функціонування.

Для студентів вищих аграрних закладів освіти III-IV рівнів акредитації. Корисний для керівників і спеціалістів аграрних підприємств організацій різних форм власності і господарювання. Може бути використаний студентами аграрних коледжів та інших навчальних закладів аграрного профілю.

ISBN

М.М. Ільчук, Л.Я. Зрібняк

ЗМІСТ

Вступ	12
РОЗДІЛ I. Наукові основи організації і планування сільськогосподарського виробництва	17
Глава 1. Предмет завдання і методи науки “Організація і планування сільськогосподарського виробництва”	17
1.1. Особливості сільськогосподарського виробництва та поняття сільськогосподарського підприємства	17
1.2. Предмет і методи науки	19
1.3. Завдання науки	24
Глава 2. Система ведення господарства	27
2.1. Поняття і класифікація систем ведення господарства	27
2.2. Порядок обґрунтування системи господарства в сільськогосподарських підприємствах	29
2.3. Система рослинництва	30
2.4. Система тваринництва	34
2.5. Система обслуговуючих і підсобних виробництв	35
Глава 3. Розвиток земельних і майнових відносин в аграрній сфері	37
3.1. Реформування сільськогосподарських підприємств у ринковій структурі та особливості їх створення	37
3.2. Роздержавлення, паювання земель та їх грошова оцінка	45
Глава 4. Види підприємств і об’єднань, їх організаційно- економічні основи	54
4.1. Види сільськогосподарських підприємств	54
4.2. Організаційно-економічні основи недержавних сільськогосподарських підприємств	58
4.3. Організаційно-економічні основи державних сільськогосподарських підприємств	68
4.4. Організаційно-економічні основи міжгосподарських і	

агропромислових формувань	76
4.5. Організація акціонерних товариств	84
4.6. Інші організаційно-правові форми господарювання в аграрній сфері АПК	91
Глава 5. Організаційно-економічні основи фермерських господарств	96
5.1. Фермерське господарство – форма підприємництва в сільському господарстві	96
5.2. Порядок створення фермерського господарства	98
5.3. Діяльність фермерського господарства	102
РОЗДІЛ II. Виробничі ресурси сільськогосподарських підприємств і організація їх використання	107
Глава 6. Організація використання земельних ресурсів та території аграрних формувань	107
6.1. Земля – основа матеріального виробництва в сільському господарстві	107
6.2. Основи земельного законодавства	110
6.3. Види земельних угідь, їх призначення, облік та ефективність використання	112
6.4. Організація землеустрою та території аграрних формувань	120
6.5. Організація робіт з охорони земельних ресурсів	127
Глава 7. Організація використання засобів виробництва в аграрних формуваннях	131
7.1. Засоби виробництва, джерела їх формування і відтворення	131
7.2. Комплектування підприємств засобами виробництва і методика розрахунку потреби в техніці	150
7.3. Організація внутрішньогосподарського транспорту	155
7.4. Організація технічного обслуговування, ремонту та зберігання техніки	163

7.5. Організація нафтогосподарства та електрогосподарства сільськогосподарських підприємств	169
Глава 8. Організація використання трудових ресурсів в аграрних формуваннях	176
8.1. Соціально-економічна характеристика трудових ресурсів аграрних формувань і мотивація праці	176
8.2. Поняття ринку праці, його елементи і функції	183
8.3. Основні принципи і прогресивні форми організації праці	192
РОЗДІЛ III. Планування виробництва у сільськогосподарських підприємствах	202
Глава 9. Перспективне планування у сільськогосподарських підприємствах	202
9.1. Завдання і основні принципи планування економічного і соціального розвитку сільськогосподарських підприємств в умовах ринкової економіки	202
9.2. Методи і нормативна база планування	206
9.3. Система внутрішньогосподарського планування	209
9.4. Основні положення методики перспективного планування в сільськогосподарських підприємствах	210
Глава 10. Річне і оперативне планування в сільськогосподарських підприємствах	222
10.1. Зміст і порядок розроблення річного плану сільськогосподарського підприємства	222
10.2. Планування розвитку галузей рослинництва	225
10.3. Планування розвитку галузей тваринництва	226
10.4. Планування розвитку підсобних підприємств і промислів	228
10.5. План по праці і фонду заробітної плати	229
10.6. Планування засобів виробництва та використання їх	230
10.7. Планування собівартості продукції і рентабельності виробництва	232

10.8. Соціальний розвиток колективу сільськогосподарського підприємства	240
10.9. Річні виробничі програми бригад, тваринницьких ферм	241
10.10. Оперативне планування у сільськогосподарських підприємствах	242
10.11. Організація контролю за виконанням планів і виробничих програм	246
РОЗДІЛ IV. Бізнес-планування та інвестиційне проектування розвитку аграрного виробництва	250
Глава 11. Бізнес-план сільськогосподарського підприємства, його зміст і методика складання	250
11.1 Сутність і завдання бізнес-планування в діяльності підприємства	250
11.2. Функції та види бізнес-планів	253
11.3. Структура бізнес-плану	256
11.4. Обґрунтування концепції бізнесу	259
11.5 Розроблення виробничого і організаційного планів	268
11.6. Фінансовий план та оцінка ризиків	270
Глава 12. Інвестиційне проектування розвитку аграрного виробництва	281
12.1. Теоретичні основи інвестиційного проектування	281
12.2. Зміст інвестиційного проекту розвитку аграрного виробництва та методика його розробки	286
12.3. Методи оцінки ефективності інвестиційного проекту	294
12.4. Впровадження інвестиційного проекту у виробництво	298
РОЗДІЛ V, Основи раціональної організації виробництва у сільськогосподарських підприємствах	301
Глава 13. Спеціалізація і поєднання галузей сільськогосподарських підприємств	301
13.1 Поняття, економічний зміст і значення спеціалізації сільськогосподарських підприємств	301

13.2. Галузі сільськогосподарських підприємств	302
13.3. Фактори і форми спеціалізації	305
13.4. Показники і рівень спеціалізації	309
13.5. Виробничі типи підприємств	314
Глава 14. Розміри сільськогосподарських підприємств та їх підрозділів	318
14.1. Показники розмірів сільськогосподарських підприємств	318
14.2. Раціональні розміри сільськогосподарських підприємств. Поєднання великого, середнього і дрібного виробництва	321
14.3. Методи обґрунтування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств та їх виробничих підрозділів	323
14.4. Обґрунтування розмірів фермерських господарств	327
Глава 15. Економічний механізм господарювання в аграрній сфері	330
15.1. Формування економічного ринкового механізму в аграрному секторі АПК	330
15.2. Правове забезпечення економічних ринкових реформ в АПК	338
15.3. Формування прибутку підприємств та його розподіл	346
15.4. Економічні взаємовідносини сільськогосподарських підприємств	352
Глава 16. Внутрішньогосподарські відносини в сільськогосподарських підприємствах ринкового типу	357
16.1. Формування внутрішньогосподарських виробничих і обслуговуючих підрозділів на постійній і тимчасовій основі	357
16.2. Організаційні форми підрозділів та формування їх структури і кваліфікаційного складу	369
16.3. Організація процесів праці та їх принципи	378
16.4. Орендні відносини в сільськогосподарських підприємствах на пореформеному етапі їх розвитку	382

Глава 17. Організація матеріального стимулювання праці в сільськогосподарських підприємствах	399
17.1. Організаційно-правові основи мотивації та оплати праці	399
17.2. Тарифна система, її призначення та складові частини	410
17.3. Форми, види та системи оплати праці	424
17.4. Додаткова оплата праці та преміювання працівників за кінцеві результати діяльності	434
РОЗДІЛ VI. Організація галузей рослинництва, тваринництва, промислових виробництв та промислів	440
Глава 18. Організація рільництва	440
18.1. Завдання і спеціалізація рільництва	440
18.2. Сутність та економічна оцінка застосування інтенсивних технологій в рільництві	443
18.3. Організація системи сівозмін і структури посівних площ	451
18.4. Принципи організації основних виробничих процесів та економічна оцінка варіанту технологічного процесу	459
18.5. Організація виробництва зерна	466
18.6. Організація виробництва цукрових буряків	479
Глава 19. Організація кормової бази	484
19.1. Принципи організації кормової бази	484
19.2. Види і групи кормів. Типи кормовиробництва і годівлі	486
19.3. Кормовий план і баланс кормів	490
19.4. Організація польового кормовиробництва	492
19.5. Організація використання природних кормових угідь	501
19.6. Удосконалення організації кормової бази	503
Глава 20. Організація овочівництва	509
20.1. Особливості організації товарного виробництва овочів відкритого і закритого ґрунту	509
20.2. Організація овочівництва відкритого ґрунту	511
20.3. Організація овочівництва закритого ґрунту	519

20.4. Маркетингова концепція беззбиткового виробництва овочевої продукції в сільськогосподарських підприємствах	525
20.5. Агропромислове комбінування в овочівництві та організація збуту овочів	532
Глава 21. Організація садівництва і виноградарства	538
21.1. Особливості організації товарного виробництва плодів, ягід і винограду	538
21.2. Виробничі типи спеціалізованих садівницьких і виноградарських підприємств	541
21.3. Концентрація і розміри виробництва плодів, ягід та винограду	548
21.4. Державне регулювання та підтримка садівництва і виноградарства	556
21.5. Організація садообороту і території садів та виноградників	560
21.6. Організація праці та виробничих процесів у садівництві та виноградарстві	563
21.7. Агропромислове комбінування у садівництві та виноградарстві. Організація збуту плодів, ягід та винограду	569
Глава 22. Організація скотарства	576
22.1. Виробничі типи підприємств і об'єднань з виробництва продукції скотарства	576
22.2. Організація ферм і комплексів у скотарстві. Розміри ферм	581
22.3. Організація відтворення стада великої рогатої худоби. Структура стада	585
22.4. Організаційно-економічні вимоги до способів і систем утримання великої рогатої худоби	588
22.5. Годівля великої рогатої худоби, машинне доїння корів, прибирання ферм і первинна обробка молока	595
22.6. Організація вирощування і відгодівлі молодняка	604
22.7. Організація дорощування і відгодівлі великої рогатої худоби	607
22.8. Переоснащення та реконструкція молочних ферм – основний	

шлях розвитку скотарства	608
22.9. Інвестиції в інфраструктуру галузі скотарства та їх окупність	616
Глава 23. Організація свинарства	622
23.1. Розвиток свинарства у ринковому середовищі	622
23.2. Типи і розміри свинарських підприємств	625
23.3. Відтворення стада	628
23.4. Організація і утримання основного поголів'я	633
23.5. Організація відгодівлі свиней	638
Глава 24. Організація вівчарства	640
24.1. Стан, проблеми та перспективи розвитку вівчарства	640
24.2. Виробничі типи спеціалізованих вівчарських підприємств. Внутрішньогалузева спеціалізація і міжгосподарське кооперування та раціональні розміри вівчарських підприємств і ферм	645
24.3. Система ведення галузі, способи утримання та їх організаційно- економічне обґрунтування	648
24.4. Організація відтворення стада овець	652
24.5. Організація годівлі та утримання поголів'я овець	656
24.6. Організація стриження овець	658
24.7. Організація відгодівлі і нагулу овець та отримання смушків і овчин	659
24.8. Особливості оплати праці в галузі та методика розрахунку розцінок за одиницю продукції	661
Глава 25. Організація птахівництва	664
25.1. Стан та перспективи розвитку птахівництва	664
25.2. Виробничі типи спеціалізованих птахівницьких підприємств	665
25.3. Організація та технологія виробництва на птахопідприємствах	671
25.4. Особливості організації та оплати праці в птахівництві	692
25.5. Впровадження економічного механізму взаємовідносин у птахівництві	694
Глава 26. Організація підсобних виробництв і промислів	697

26.1. Необхідність і передумови розвитку підсобних виробництв	697
26.2. Класифікація підсобних підприємств та їх подальший розвиток	702
РОЗДІЛ VII. Організація виробничо-економічних зв'язків	
сіськогосподарських підприємств з іншими сферами АПК	707
Глава 27. Організація матеріально-технічного забезпечення	
сіськогосподарських підприємств	707
27.1. Система матеріально-технічного забезпечення та формування ринку засобів виробництва	707
27.2. Форми матеріально-технічного забезпечення АПК в умовах ринку	714
27.3. Організація виробничого обслуговування сіськогосподарських підприємств	723
Глава 28. Організація зберігання, переробки та реалізації	
продукції сіськогосподарських підприємств	728
28.1. Зберігання та переробка сіськогосподарської продукції в сучасних умовах	728
28.2. Ринок сіськогосподарської продукції та продуктів її переробки	732

Вступ

Сільськогосподарське виробництво є основою життя людей. В цій галузі в 2005р. було вироблено валової продукції на суму 92,5 млрд. грн. (в фактичних цінах). Вартість основних виробничих фондів галузі становить 71,1 млрд. грн. В сільській місцевості проживає 15127,1 тис. чол.

В той же час аграрний сектор економіки є досить складним і трудомістким. Останнє в значній мірі обумовлено впливом на сільськогосподарське виробництво ґрунтово-кліматичних та економічних умов. А тому для забезпечення стабільного розвитку аграрного виробництва велике значення має розробка та запровадження технологічних, технічних та організаційно-економічних заходів, а також економічних механізмів регулювання розвитку галузі.

Не дивлячись на певні періоди піднесення сільськогосподарського виробництва, воно ще в значній мірі відстає від рівня розвитку цієї галузі в розвинутих країнах Європи і США.

Одночасно з реформуванням галузей економіки сільськогосподарське виробництво зазнало великих змін. Погіршилась матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств, зменшилось виробництво продукції, знизилась ефективність господарювання.

Подолання кризового стану в сільському господарстві можливе при поєднанні зусиль держави, керівників і спеціалістів, працівників підприємств всієї сфери АПК.

Законодавчі акти, прийняті Верховною Радою України протягом останніх років щодо розвитку АПК, спрямовані на підтримку сільського господарства, перетворення його у високоефективний сектор економіки.

В процесі реформування аграрного сектора економіки створені агроформування ринкового типу, а саме: сільськогосподарські виробничі кооперативи, господарські товариства (переважно товариства з обмеженою відповідальністю), приватні (приватно-орендні) підприємства, фермерські господарства та інші форми господарювання, які працюють на засадах

приватної власності на землю і майно. Розвиток різних форм господарювання, утвердження господаря землі і майна, підвищення заінтересованості працівників сільського господарства у високопродуктивній праці сприятимуть насиченню внутрішнього споживчого ринку товарами і послугами, виробленою продукцією і сировиною для повного забезпечення потреб населення, а також розширення експортних можливостей країни.

Створення за активної участі селян кооперативів і акціонерних товариств з сервісного обслуговування сільськогосподарських підприємств на ринкових засадах має забезпечити господарства технікою, засобами механізації, надання їм інших агротехнічних послуг за доступними цінами.

Законом України “Про державну підтримку сільського господарства України” передбачені основні напрямки державної підтримки у бюджетній, кредитній, цінovій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, забезпечення продовольчої безпеки країни.

Відповідно до Закону України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.” передбачено комплекс заходів, які спрямовані на забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки.

Для забезпечення пріоритетного розвитку аграрної сфери і всього АПК, передбаченого законодавством України, держава має взяти активну участь у формуванні ринку засобів виробництва і продовольчих товарів, удосконаленні системи ціноутворення та податкової, фінансово-кредитних відносин в АПК, створенні сприятливих умов для сільськогосподарського товаровиробника за допомогою кредитних, податкових пільг, державного інвестування та ін. Це розширить можливості для зміцнення матеріально-технічної бази підприємств, вирішення соціальних проблем на селі.

У вирішенні питань раціональної організації виробництва в умовах ринкової економіки велика роль належить сільськогосподарській науці, яка широко використовуючи вітчизняний і зарубіжний досвід, визначає перспективи розвитку виробництва. Спеціалісти і керівники підприємств

повинні забезпечити реалізацію наукових досягнень у практичній діяльності на виробництві.

Ефективна організація виробництва головним чином залежить від визначення його довготермінової мети, обґрунтування організаційної і виробничої структури підприємства, забезпечення необхідними ресурсами, розробки перспективного плану розвитку підприємства, визначення форм внутрішньогосподарських економічних відносин, чіткої системи планування, обліку, аналізу і контролю, матеріального стимулювання працівників та створення їм належних соціальних умов.

Високоєфективне виробництво можливе при забезпеченні сільськогосподарських підприємств висококваліфікованими керівниками і спеціалістами на кожній ділянці роботи. В умовах ринкової економіки зростає роль спеціалістів сільського господарства, зокрема економічного профілю. Вони повинні мати глибокі знання щодо раціональної організації і планування виробництва на аграрних формуваннях ринкового типу, ведення його на основі комерційного госпрозрахунку.

В ринкових умовах, коли підприємства працюють самостійно, несуть відповідальність перед державою, партнерами по виробничо-фінансовій діяльності, від економіста підприємства вимагається обґрунтованість організаційно-економічних заходів, постійний контроль за витратами і результатами діяльності підприємства та його окремих підрозділів, запровадження методів мотивації працівників до високопродуктивної праці, постійне виявлення резервів виробництва, що ведуть до зростання прибутку як на поточні витрати, так і на функціонуючий капітал.

Економіст-аграрник повинен також володіти знаннями ресурсозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур і виробництва продукції тваринництва, методами раціонального використання виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств. На основі глибокого аналізу розвитку галузей підприємства необхідно постійно виявляти резерви збільшення виробництва високоякісної

конкурентоспроможної на внутрішньому і зарубіжному ринках продукції, зниження витрат праці і коштів на її одиницю, збільшення прибутку та підвищення рентабельності виробництва.

Мета навчальної дисципліни “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” – дати майбутнім спеціалістам і керівникам аграрної сфери АПК наукові знання з ефективної організації сільськогосподарського виробництва в умовах багатуокладної економіки і розвитку ринкових відносин. Нині особливого значення набувають знання організаційно-економічних, фінансових, правових і соціальних основ нових видів підприємств, форм господарювання, внутрішньогосподарських економічних відносин у підприємствах.

Теоретична і практична підготовка майбутніх економістів-аграрників повинна відповідати вимогам ринкової економіки, високоефективному веденню аграрного бізнесу, розвивати широке економічне мислення, діловитість, ініціативність, підприємницькі навички, творчий підхід до вирішення питань організації і планування сільськогосподарського виробництва з метою досягнення максимальної прибутковості кінцевих його результатів.

Всі ці питання викладені у пропонованому підручнику, який написаний у відповідності з новою програмою дисципліни “Організація і планування сільськогосподарського виробництва”, рекомендованому Міністерством аграрної політики України вищих навчальних закладів аграрної освіти III-IV рівнів акредитації.

РОЗДІЛ І НАУКОВІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ПЛАНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Глава 1. Предмет, завдання і методи науки “Організація і планування сітьськогосподарського виробництва”

1.1. Особливості сільськогосподарського виробництва та поняття сітьськогосподарського підприємства

У розв'язанні проблем подальшого розвитку АПК України та його важливої складової — сільського господарства велике значення мають організація і планування виробництва в основних його ланках — сільськогосподарських підприємствах та об'єднаннях.

Сільське господарство є продовольчою базою для населення і джерелом сировини для промисловості. Як і будь-яке виробництво, воно має дві сторони: *продуктивні сили*, до яких належать люди і засоби виробництва, і *виробничі відносини*, тобто відносини людей у процесі виробництва.

Процес виробництва включає такі основні елементи: праця, предмети праці та засоби праці. *Процес праці* — це доцільна діяльність людини, спрямована на виробництво матеріальних і духовних благ, а *предмети праці* — все те, на що спрямована праця людини (земля, рослини, тварини та ін.). *Засобами праці* є все те, за допомогою чого людина в процесі виробництва діє на предмети праці і видозмінює їх (трактори, різні сільськогосподарські машини тощо). Предмети праці і засоби праці разом становлять *засоби виробництва*. За участю людей і засобів виробництва здійснюється *виробничий процес*, в результаті якого виробляється певна продукція.

Сільське господарство, що є сукупністю галузей, має свої особливості порівняно з іншими галузями економіки. Це треба враховувати при

вирішенні питань організації виробництва в сільськогосподарських підприємствах і об'єднаннях, розробленні планів його розвитку.

Земля у сільському господарстві, на відміну від інших галузей, є *головним засобом виробництва*. В інших галузях економіки вона є лише просторовим операційним базисом здійснення виробничого процесу. Якщо інші засоби виробництва в процесі функціонування зношуються і замінюються, то властивості землі при правильному використанні не погіршуються, а навпаки, поліпшуються. Тому при складанні планів підприємства та їх виконанні слід добиватися максимального поліпшення та повного використання всіх земельних угідь господарства.

У сільськогосподарському виробництві *економічний процес відтворення тісно пов'язаний з біологічним*, у зв'язку з чим робочий період не збігається з часом виробництва, а, як правило, за тривалістю менший за нього. Це пояснюється тим, що природні умови зумовлюють сезонний характер сільськогосподарського виробництва в багатьох його галузях, особливо в рослинництві. Тому в організації виробництва в сільськогосподарських підприємствах, зокрема під час розроблення планів його розвитку, визначають певне поєднання (пропорції) галузей і культур, створення підсобних підприємств та промислів для зменшення сезонності виробництва, забезпечення найкращого використання трудових ресурсів і засобів виробництва, більш рівномірного надходження коштів.

Особливістю сільськогосподарського виробництва є також *використання створеної продукції (насіння, молодняк тварин тощо) як вихідного матеріалу в подальшому процесі виробництва*.

На відміну від промисловості, в сільському господарстві виробництво розосереджене на великій території, що призводить до додаткових витрат праці і засобів при виконанні різних виробничих процесів.

Ведення виробництва здійснюється на основі поєднання різних форм власності і форм господарювання. Сільськогосподарську продукцію виробляють недержавні й державні сільськогосподарські підприємства,

фермерські господарства, особисті господарства населення. Відповідно значною мірою змінюються форми і методи управління АПК. Згідно із чинним законодавством, підприємства дістали *повну господарську самостійність*.

У зв'язку з наявністю у сільському господарстві різних форм господарювання існують відмінності у плануванні в сільськогосподарських підприємствах з різною формою власності, розподілі продукції, доходів та ін.

Врахування особливостей сільського господарства при організації і плануванні виробництва дає змогу більш повно використати виробничі ресурси недержавних, державних, міжгосподарських підприємств та об'єднань, інших форм господарювання.

Підприємство є основною організаційною ланкою економіки України. Підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання створений органами державної влади або органами місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної та іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законом України.

Процес приватизації в АПК сприяв розвитку фермерських господарств, а також особистих селянських господарств.

1.2. Предмет і методи науки

Наука про організацію і планування сільськогосподарського виробництва вивчає економічну сторону розвитку даної галузі. Вона узагальнює практику ведення сільського господарства і розробляє шляхи його подальшого розвитку найбільш ефективними способами. Предмет “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” спирається на економічну теорію ринкового господарства. Завдання курсу полягає в тому, щоб установити, як слід використовувати в практичній діяльності

об'єктивні економічні закони суспільства, визначати розміри, темпи, пропорції у розвитку сільськогосподарського виробництва.

Наука “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” тісно пов'язана з такими науками, як “Аграрна економіка”, “Економічний аналіз діяльності сільськогосподарських підприємств”, “Сільськогосподарська статистика” та ін. Ці науки дають матеріал для розв'язання завдань організації та планування сільськогосподарського виробництва, визначення обґрунтованих масштабів і пропорцій розвитку галузей. При цьому збирають та аналізують звітні дані, на основі яких виявляють закономірності розвитку галузей сільськогосподарського виробництва і визначають показники на плановий період.

Організація і планування сільськогосподарського виробництва спирається також на дані біологічних і сільськогосподарських наук. При цьому використовуються досягнення агрономічних та зоотехнічних наук (вимоги до вирощування різних культур, особливості технології виробництва по зонах, прогресивні норми годівлі і нормативи витрат на утримання худоби тощо).

Наука “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” пов'язана також з технічними науками, дані яких використовуються при вирішенні питань раціонального використання техніки, техніко-економічному обґрунтуванні планів сільськогосподарських підприємств. Науково-технічний прогрес, створення нових машин, механізмів та устаткування істотно впливають на економічні показники розвитку галузей, у зв'язку з чим виникає потреба у зміні нормативів, пропорцій при вирішенні питань організації і планування сільськогосподарського виробництва.

Велике значення для вдосконалення організації і планування сільськогосподарського виробництва має розвиток економічної кібернетики. Використання економіко-математичних методів, сучасної комп'ютерної техніки значно прискорює вирішення багатьох, особливо складних питань

організації сільськогосподарського виробництва, складання планів, підвищує їх якість.

Наука “Організація і планування сільськогосподарського виробництва”, ґрунтуючись на економічних законах суспільства і використовуючи найновіші дані економічних та інших наук, вивчає такі основні питання:

наукові основи організації і планування сільськогосподарського виробництва;

виробничі ресурси сільськогосподарських підприємств і організація їх використання;

планування виробництва у сільськогосподарських підприємствах;

основи раціональної організації виробництва у сільськогосподарських підприємствах;

організація галузей рослинництва, тваринництва, промислових виробництв та промислів;

організація виробничо-економічних зв'язків сільськогосподарських підприємств з іншими сферами АПК в умовах ринкових відносин.

Спираючись на об'єктивні економічні закони суспільства, ця наука вивчає можливості і шляхи отримання максимальної кількості необхідних видів високоякісної продукції сільського господарства при мінімальних затратах праці і коштів на її одиницю.

Отже, “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” – це *економічна наука, яка на основі об'єктивних законів розвитку природи і суспільства вивчає закономірності раціональної побудови, планування і економічно ефективного ведення виробництва на сільськогосподарських підприємствах та в їх об'єднаннях з метою отримання максимального прибутку.*

Поняття “Організація і планування виробництва” включає: організацію і планування продуктивних сил, організацію виробничих процесів,

проведення аналізу і планування економічних результатів виробництва та реалізації продукції.

В основу організації сільськогосподарського виробництва покладено такі головні принципи: ведення виробництва з використанням різних форм господарювання; правильна пропорційність у розвитку галузей та окремих елементів виробництва; ведення виробництва на основі комерційного госпрозрахунку, різних форм оренди; здійснення розширеного відтворення в господарствах; економія живої та уречевленої праці, підвищення її продуктивності та досягнення високої рентабельності виробництва.

Загальним для всіх наук методом пізнання є діалектичний метод. Відповідно до цього методу, явища, факти, процеси слід вивчати не ізольовано, а у зв'язку з іншими явищами і процесами, не в статиці, а в динаміці, в переході від кількісних змін до якісних, у боротьбі протилежностей, у боротьбі нового зі старим. Діалектичний метод також вимагає розглядати практику як критерій істини.

При проведенні дослідження використовують також такі загальні методи як індукція і дедукція. При використанні індукції вивчають окремі однорідні факти, явища, які потім узагальнюють і виводять загальне правило, тобто в процесі дослідження ідуть від часткового до загального. Дедукція – це метод дослідження, коли на основі загальних правил вивчають часткові явища, факти, тобто дослідження виконують від загального до часткового.

Крім загальних методів пізнання кожна наука має свої методи і прийоми вивчення явищ і фактів. У курсі “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” широко використовують аналітичний, статистичний, розрахунково-конструктивний, монографічний, експериментальний, економіко-математичні та інші методи.

При використанні *аналітичного методу* порівнюють показники підприємства, його окремих галузей за ряд років, показники фактичні і планові, показники передових господарств. Вивчають зв'язок між окремими чинниками, вплив певних із них на результативні показники господарств.

Статистичні методи широко використовують при вивченні масових явищ за допомогою *групування господарств* за тими чи іншими ознаками. Ці методи дають змогу вивчати звітні дані, аналізувати вихідні матеріали для розроблення планів. Наприклад, групуванням господарств з приблизно однаковими природними умовами за рівнем урожайності сільськогосподарських культур, собівартістю продукції та іншими показниками можна виявити невикористані резерви виробництва продукції, точніше обґрунтувати ці показники на плановий період.

Монографічним методом вивчають досвід кращих типових підприємств, їх підрозділів та окремих працівників, що досягли найвищих виробничих результатів. При цьому всебічно вивчають фактори, що сприяли досягненню цих показників (впровадження комплексної механізації, прогресивні методи організації праці, вдосконалення технології виробництва тощо). Отримані дані використовують для обґрунтування планових показників.

Розрахунково-конструктивний метод допомагає виявити ступінь впливу різних факторів на певний показник і визначити на цій основі планові показники. Так, плануючи показники зростання продуктивності праці, встановлюють, які фактори впливають на них. З урахуванням цих факторів обчислюють показники на плановий період. При цьому розробляють кілька варіантів розв'язання певного завдання, з яких вибирають той, що забезпечує найвищий економічний ефект.

Експериментальний метод передбачає проведення економічного експерименту. Його використовують при впровадженні нових форм організації праці, нормуванні праці, застосуванні прогресивних форм оплати праці та ін. За даними експерименту розробляють рекомендації щодо їх використання.

Економіко-математичні методи з використанням комп'ютерних технологій застосовують для розв'язання складних економічних завдань, що залежить від багатьох факторів і умов виробництва. Прикладом такого

завдання є розроблення структури виробництва, яка б забезпечила максимальний вихід продукції, максимальний прибуток та ін.

1.3. Завдання науки

Завдання науки “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” впливають із завдань, що стоять перед сільськогосподарським виробництвом на сучасному етапі. Основними з них є: високі темпи розвитку, вдосконалення ведення галузей сільського господарства для забезпечення необхідного обсягу виробництва певних видів продукції при мінімальних затратах праці і коштів та максимальній прибутковості сільськогосподарських підприємств. У вирішенні цих завдань велике значення мають раціональна організація всіх галузей сільськогосподарського виробництва, науково обґрунтоване планування економічного й соціального розвитку сільськогосподарських підприємств.

Наука “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” повинна вказувати шляхи практиці ведення сільського господарства як у сучасний період, так і на перспективу. Виходячи із завдань, що стоять перед сільським господарством, ґрунтуючись на даних аналізу його розвитку за попередній період, використовуючи досягнення науки і передового досвіду, необхідно добиватися ведення виробництва найбільш досконалим способом, збільшувати виробництво сільськогосподарської продукції, підвищувати її ефективність.

З цією метою в кожному підприємстві необхідно здійснювати розробку ефективних заходів для використання його виробничого потенціалу на основі раціональної системи ведення господарства, спеціалізації та інтеграції виробництва з урахуванням економічної оцінки землі, забезпеченості виробничими фондами і трудовими ресурсами. В кожному господарстві необхідно вести боротьбу за економію і бережливість, раціональне використання робочої сили, матеріальних і фінансових ресурсів, зниження

собівартості продукції, підвищення продуктивності праці і рентабельності виробництва.

Організація і планування на сільськогосподарських підприємствах здійснюються на основі комерційного розрахунку і самофінансування, договірних зобов'язань з урахуванням природно-економічних умов. Чинним законодавством підприємствам надано право самостійно визначати структуру виробництва, обсяги продажу продукції, інші виробничі та економічні показники, розпоряджатися на свій розсуд виробленою продукцією і госпрозрахунковим доходом.

В умовах ринкових відносин зростає роль планування сільськогосподарського виробництва. Необхідна наукова обґрунтованість планових рішень при розробці перспективних, річних і оперативних планів. Вони повинні бути зорієнтовані на підприємництво, комерційні підходи, конкурентне середовище, в якому знаходяться сільськогосподарські підприємства.

В системі господарського розрахунку в сучасних умовах особливе значення має вдосконалення внутрішньогосподарських економічних відносин, оцінка діяльності госпрозрахункових підрозділів підприємства.

Вдосконалення техніки і технології виробництва в рослинницьких і тваринницьких галузях вимагає змін в організації трудових процесів при виробництві продукції рослинництва і тваринництва, а також в організації і матеріальному стимулюванню праці.

В ринкових умовах виникають нові форми матеріально-технічного забезпечення і виробничого обслуговування сільськогосподарських підприємств. При цьому важливим завданням є економічне обґрунтування виробничо-економічних зв'язків сільськогосподарських товаровиробників з підприємствами, які постачають матеріально-технічні засоби та виконують різні види виробничого обслуговування (агрохамічного, зооветеринарного, меліоративного, транспортного та ін.).

Важливе значення в ринкових умовах господарювання має проблема своєчасності і вигідної реалізації виробленої сільськогосподарської продукції. В зв'язку з цим необхідно обґрунтувати канали і строки її реалізації. Як показує досвід, ефективними при цьому є довготривалі економічні зв'язки з партнерами по закупках продукції, що дає гарантію вигідного її збуту. Для цього на підприємствах повинна бути організована служба маркетингу.

В результаті вивчення навчальної дисципліни “Організація і планування сільськогосподарського виробництва” студенти повинні знати закономірності розвитку сільськогосподарського виробництва, оволодіти питаннями організації і планування виробництва в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм, знати питання ефективного використання виробничого потенціалу підприємства форми організації і матеріального стимулювання праці, організацію внутрішньогосподарських економічних відносин в підприємствах, форм економічних зв'язків підприємства з споживачами його продукції і постачальниками матеріально-технічних ресурсів, питання кооперування та інтеграції сільськогосподарського виробництва з іншими сферами АПК.

На основі вивчення курсу студенти повинні вміти обґрунтовувати виробничу і організаційну структуру підприємства; складати перспективні, річні і оперативні плани господарства, виробничі програми госпрозрахункових підрозділів; складати технологічні карти вирощування і збирання сільськогосподарських культур, виробництва продукції тваринництва. Вони повинні вміти визначати найбільш раціональні форми організації праці та її оплати в підприємстві; організовувати виконання виробничих процесів в рослинницьких і тваринницьких галузях; підводити підсумки виробничої діяльності госпрозрахункових колективів та підприємництва в цілому, раціонально розподіляти валову продукцію і доходи підприємства, визначати найбільш вигідні канали реалізації продукції

розробляти заходи щодо підвищення ефективності виробництва в підприємстві.

Контрольні запитання і завдання

1. Як здійснюється розвиток ринкових відносин в аграрній сфері АПК?
2. В чому полягають основні засади державної аграрної політики на перспективу?
3. Які є особливості сільськогосподарського виробництва і як вони впливають на його організацію?
4. Який зміст предмета “Організація і планування сільськогосподарського виробництва”?
5. Які методи дослідження використовуються в науці “Організація і планування сільськогосподарського виробництва”?
6. Які основні завдання цієї науки на сучасному етапі в умовах ринкових відносин?

Глава 2. Система ведення господарства

2.1. Поняття і класифікація систем господарства

Для ефективного розвитку аграрного виробництва необхідне найбільш повне і раціональне використання виробничих ресурсів підприємств. Цьому сприяє впровадження науково обґрунтованої системи господарства.

Система господарства — це правильна спеціалізація підприємства, раціональне поєднання галузей, які разом з комплексом соціально-економічних, агрозоотехнічних та організаційних заходів спрямовані на всебічне використання виробничого потенціалу підприємства, отримання максимального прибутку.

Класифікація систем господарства здійснюється: 1) за регіональними рівнями (для країни, зони, області, району, підприємства); 2) за галузевим принципом (системи рослинництва, системи тваринництва, системи

допоміжних і обслуговуючих виробництв для підприємства); 3) за технологічною ознакою (системи землеробства, системи удобрення, системи годівлі худоби, системи машин, системи оплати праці та ін.); 4) за структурним принципом (виробнича, організаційна, соціальна структура підприємства).

Поняття науково обґрунтованої системи господарства охоплює всі сторони аграрного виробництва: раціональне розміщення і спеціалізацію; правильне поєднання галузей; інтенсифікацію; найбільш ефективні напрями використання капітальних вкладень; впровадження прогресивних методів організації праці; вдосконалення форм управління і планування виробництва; підвищення матеріальної заінтересованості працівників у збільшенні виробництва продукції і зниженні її собівартості, підвищенні ефективності всіх галузей. Основні її ланки — спеціалізація та раціональне поєднання галузей, системи рослинництва, тваринництва, машин, організаційно-економічних заходів тощо. Чим нижче регіональний рівень, для якого розробляється система господарства, тим глибшим і конкретнішим має бути її розроблення.

На формування системи господарства аграрного підприємства, її розвиток впливає сукупність факторів і умов виробництва. Головним із них є **ресурсний потенціал** господарства, тобто наявність матеріально-технічних, трудових і земельних ресурсів підприємства (рис. 2.1).

До раціональної системи господарства ставляться такі основні вимоги: виконання договірних зобов'язань з виробництва певних видів товарної продукції, вдосконалення спеціалізації виробництва, правильне поєднання галузей, найбільш повне і раціональне використання ресурсного потенціалу (землі, трудових ресурсів, основних та оборотних фондів), зменшення сезонності використання трудових ресурсів протягом року, підвищення ефективності всіх галузей.

При обґрунтуванні системи господарства конкретного сільськогосподарського підприємства визначають його раціональну

виробничу й організаційну структуру. При цьому кількість галузей, які склалися в господарстві, може зберігатись або змінитись у зв'язку із впровадженням нових високоврожайних сортів сільськогосподарських культур, високопродуктивних порід тварин, нових високопродуктивних машин тощо.

Система господарства розробляється для кожного конкретного підприємства. При цьому широко використовуються рекомендації наукових установ, кращі досягнення підприємств та їх виробничих підрозділів, нормативні матеріали та ін.

2.2. Порядок обґрунтування системи господарства в сільськогосподарських підприємствах

Обґрунтування системи господарства в конкретному підприємстві пов'язане з проведенням певної аналітичної роботи, а також розробленням різних організаційно-економічних, технічних і технологічних заходів на перспективу. Порядок роботи при цьому може бути таким: аналіз галузей підприємства за останні роки та виявлення резервів їх подальшого розвитку; уточнення загальногосподарської і внутрішньогосподарської спеціалізації, кооперування та інтеграція виробництва; система рослинництва; система кормовиробництва; система тваринництва; система заходів щодо механізації, електрифікації та автоматизації виробництва; система обслуговуючих і підсобних виробництв; система організації та оплати праці і баланс праці; організаційна, виробнича структура і структура управління підприємством; соціальний розвиток колективу підприємства; розвиток особистих господарств населення; капітальні вкладення; економічна ефективність системи ведення господарства.

Особливо важливим у проектуванні системи господарства є оптимізація виробничої структури підприємства, а також обґрунтування систем рослинництва і систем тваринництва.

2.3. Система рослинництва

Система рослинництва визначає склад і співвідношення в підприємстві таких галузей, як рільництво, кормовиробництво, овочівництво, садівництво, а також комплекс заходів щодо їх ведення, який охоплює техніку, технологію та організацію виробництва.

Технологічною основою рослинництва є ***система землеробства***, тобто комплекс організаційно-економічних та агротехнічних заходів щодо раціонального використання землі, підвищення врожайності сільськогосподарських культур, збереження та підвищення родючості ґрунту. Система землеробства розробляється з урахуванням умов конкретної природно-економічної зони і включає: організацію земельної території і систему сівозмін; систему удобрення в сівозмінах; систему насінництва; систему захисту рослин від шкідників, хвороб і бур'янів; систему обробітку

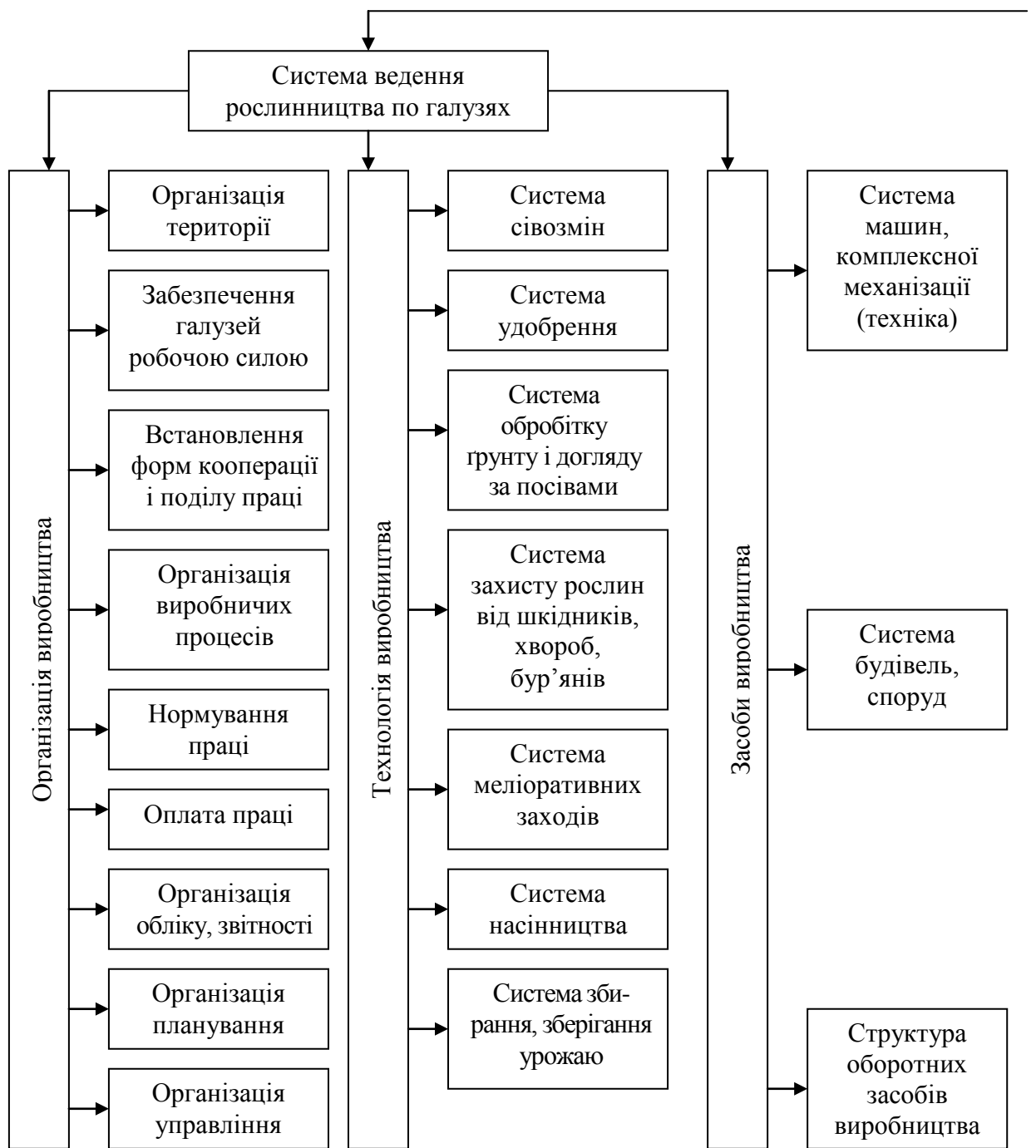

Рис. 2.1. Система ведення господарства сільськогосподарського підприємства

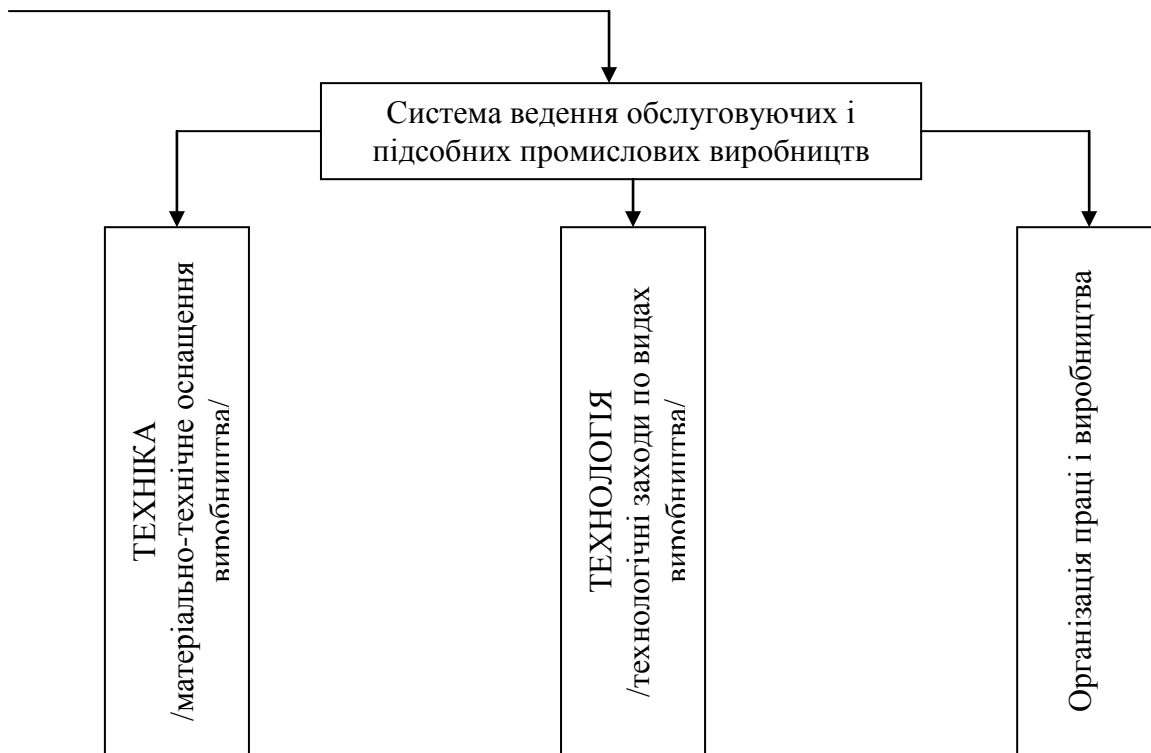
ґрунту та догляду за посівами; систему меліоративних заходів. Всі ці елементи тісно пов'язані між собою і застосовуються в комплексі.

Організація земельної території і система сівозмін передбачають певний порядок використання землі для створення оптимальних умов росту й розвитку сільськогосподарських культур: використання кращих

попередників, найефективніше застосування добрив і засобів захисту рослин від шкідників, хвороб та бур'янів. Разом з тим система сівозмін тісно пов'язана із структурою посівних площ господарства, сприяючи вдосконаленню останньої.

Система удобрення у сівозмінах передбачає кількість і строки внесення органічних добрив під кожен культуру і тісно пов'язана з іншими

елементами системи землеробства. Вона має забезпечити максимальну ефективність добрив.

Система насінництва пов'язана із застосуванням високоврожайних районованих сортів сільськогосподарських культур відповідно до умов кожної природно-економічної зони.

Система обробітку ґрунту і догляду за рослинами також тісно пов'язана з іншими елементами системи землеробства і застосовується з урахуванням ґрунтових та кліматичних особливостей зони розміщення господарства. *Система захисту рослин* від шкідників, хвороб та бур'янів повинна включати різні біологічні, агротехнічні та хімічні заходи.

Система меліорації включає різні заходи регулювання водного режиму ґрунту: осушення, зрошення, полезахисне лісонасадження тощо.

Раціональна система землеробства має забезпечити якнайповніше використання всіх її елементів, віддаючи перевагу тим із них, які найбільшою мірою сприяють ефективному використанню землі в умовах конкретного аграрного підприємства.

2.4. Система тваринництва

Система тваринництва — це склад і співвідношення його галузей, а також сукупність технічних, зооветеринарних та організаційно-економічних заходів ведення виробництва, спрямованих на збільшення обсягів продукції тваринництва і підвищення його ефективності.

До **технічних заходів** (елементів) системи належать будівлі, споруди для утримання худоби, система машин і механізмів для виконання виробничих процесів, первинної переробки продукції та ін.

Зооветеринарні заходи включають організацію відтворення стада, поліпшення племінних якостей тварин, способи їх утримання, тип годівлі, засоби захисту тварин від хвороб та ін. Ці заходи мають бути спрямовані на інтенсивне використання тварин, тобто забезпечувати раціональні темпи відтворення стада, економічно вигідні строки господарського використання тварин, оптимальні норми їх вибракування, високий рівень продуктивності та ін.

До **організаційно-економічних заходів** належать обґрунтування спеціалізації тваринництва, структури стада та щільності поголів'я худоби, розмірів ферм і комплексів, розміщення їх на території господарства, організації і оплати праці, планування розвитку галузей, внутрішньогосподарські та міжгосподарські зв'язки тощо.

Усі перелічені вище елементи системи тваринництва пов'язані між собою і тісно взаємодіють.

Залежно від природно-економічних умов та способів використання кормів і утримання тварин виділяють такі системи тваринництва: пасовищну, пасовищно-стійлову (стійлово-пасовищну) і стійлову.

При **пасовищній системі** здійснюється екстенсивне ведення тваринництва з незначним втручанням людини у процес виробництва продукції. Цю систему застосовують у зонах з м'якою зимою, великими площами пасовищ у вівчарстві, м'ясному скотарстві.

Пасовищно-стійлову, або *стійлово-пасовищну, систему* (залежно від тривалості пасовищного чи стійлового періоду) використовують у районах із суворою зимою, проте із значними площами природних кормових угідь, наприклад, на Поліссі України. Інтенсивну форму цієї системи широко застосовують у молочному скотарстві, при вирощуванні молодняку великої рогатої худоби.

Сстійлова система характеризується найбільшим втручанням людини у виробничі процеси і є високоінтенсивною. За цієї системи тварин майже цілорічно утримують у приміщеннях, а влітку — в літніх таборах. Вона поширена в районах з високою розораністю земель, де майже немає природних кормових угідь. Для *стійлово-табірного* утримання тварин часто використовують культурні пасовища. Переважає ця система у молочному скотарстві, при вирощуванні молодняку великої рогатої худоби, у свинарстві, вівчарстві.

Одним з елементів кожної системи тваринництва є спеціалізація галузі (наприклад, в скотарстві — молочний напрям, м'со-молочний, м'ясне скотарство). Кожен напрям спеціалізації в галузях тваринництва характеризується використанням певних технічних засобів, технології та організації виробництва.

2.5. Система обслуговуючих і підсобних виробництв

Особливості сільськогосподарського виробництва і завдання щодо його високоефективного розвитку вимагають організації у кожному аграрному підприємстві або на міжгосподарській основі системи підсобних і допоміжних виробництв. Розвиток їх залежить від природно-економічних умов господарства та його спеціалізації.

За видами діяльності розрізняють такі форми підсобних підприємств:

1) з переробки сільськогосподарської продукції (консервні заводи і цехи, млини, комбикормові заводи, олійниці та ін);

2) із зберігання сільськогосподарської продукції (овоче- і фруктосховища, холодильники);

3) з виробництва будівельних матеріалів (цегельні та черепичні заводи, лісопилки, кам'яні кар'єри);

4) з виготовлення керамічних і скляних виробів, тари, предметів побуту (меблів, кошків, віників тощо).

Організація підсобних підприємств має сприяти успішному розвитку галузей сільськогосподарського виробництва, зменшенню сезонності використання робочої сили, зокрема більш повному і рівномірному використанню її протягом року, особливо в пізньоосінній, зимовий та ранньовесняний періоди.

Діяльність підсобних підприємств дає змогу запобігати втратам сільськогосподарської продукції (особливо плодоовочевої), забезпечити її вчасну переробку та зберігання. Підсобні виробництва також дають певні додаткові доходи сільськогосподарським підприємствам за рахунок реалізації продукції переробки, будівельних матеріалів, предметів побуту та ін.

Допоміжні виробництва сільськогосподарських підприємств — це ремонтні майстерні, вантажний автотранспорт, жива тяглова сила, електро- і водозабезпечення, газове господарство тощо.

Розміри допоміжних виробництв визначають залежно від потреби в них. Наприклад, потужність ремонтних майстерень має враховувати розміри машинно-тракторного парку. В сільськогосподарських підприємствах організують як центральні майстерні, так і майстерні або пункти технічного обслуговування в бригадах, відділках, цехах.

Автопарк підприємства включає вантажні, спеціальні, легкові автомобілі, автопричепи, гараж та його обладнання. Розміри автопарку мають відповідати річному обсягу транспортних робіт.

За потребами підприємства, завданнями розвитку його галузей та соціальної сфери організують роботу інших допоміжних та обслуговуючих виробництв.

Контрольні запитання і завдання

1. Що означає система господарства і яку класифікацію систем господарства ви знаєте?
2. Який зміст системи господарства сільськогосподарського підприємства?
3. Якою є послідовність обґрунтування заходів впровадження системи господарства в аграрних підприємствах?
4. Охарактеризуйте основні елементи системи рослинництва.
5. Які основні елементи системи тваринництва ви знаєте?
6. Дайте характеристику системи ведення обслуговуючих і підсобних промислових виробництв.

Глава 3. Розвиток земельних і майнових відносин в аграрній сфері

3.1. Реформування сільськогосподарських підприємств у ринковій структурі та особливості їх створення

Концепція реформування аграрного сектора економіки до ринкових відносин базувалась на безкоштовному розподілі майна і землі між працівниками колгоспів і радгоспів та особами, які в них працювали і мешкають у цій місцевості або вибули з поважних причин: призов до лав армії, виборну посаду, направлення на навчання, переведення на іншу роботу органами влади. Це є закономірний процес оскільки колгоспи (переважаюча форма господарювання) не були державними підприємствами і майнова власність належала їм як колгоспно-кооперативна, але вона не була персоніфікована, а радгоспи були створені переважно на базі колгоспів, яким

перейшла ця власність. Земля була державною власністю, але була довічно закріплена за колгоспами, що також мало підставу її персоніфікувати і передати у власність безкоштовно.

Метою приватизації майна колективних господарств передбачалось визначити на селі реального власника і господаря як найважливішої передумови подолання економічної кризи, збільшення виробництва продукції та підвищення її економічної ефективності за рахунок дії соціально-психологічних факторів, зміни на краще ставлення робітників до праці, майна, землі, виробленої продукції. Тобто головна мета – здійснити такі зміни у відносинах власності, які дають змогу перетворити члена колективного господарства з власника умовного у власника реального, який може розпорядитись на власний розсуд: передати у спадок, продати, подарувати. При цьому кількісним вимірником належної частки кожному члену господарства є його індивідуальний майновий пай, який повинен відповідати трудовому внеску пайовика, створеного ним майна за період роботи в даному господарстві чи за період, визначений для розрахунків. Отже, майновий пай – це грошовий еквівалент трудового внеску працівника у створене колективне майно. У відповідності до цієї мети була створена і відповідна законодавчо правова база переходу аграрного сектора економіки на ринкові форми господарювання.

Передане у власність майно дало селянам надію на ефективний розвиток нової ринкової форми господарювання на приватній основі. Почалось створення фермерських господарств. Лише в 1992 р. було створено 12583 господарства, в 1993 – 13058, в подальшому їх кількість зростала і станом на 01.01.2006 року налічувалось 42447 господарств.

Вирішення питань приватизації, строків її проведення, вибір найбільш прийняттого типу підприємства при створенні колективних сільськогосподарських підприємств на об'єднанні майнових паїв відбувалось за рішенням зборів пайовиків. За згодою членів трудового колективу майнові

паї виділялись і працівникам об'єктів соціальної і комунально-побутової інфраструктури, які безпосередньо обслуговують дане господарство.

Важливе значення мало правильне визначення періоду, за який розраховують трудовий внесок працівника. Щодо цього єдиної думки серед вчених і практиків не існувало. Одні вважали, що найбільш справедливим є визначення строку для паювання з початку організації колгоспу. На думку інших, це неможливо як з технічного боку (відсутність даних), так і не обґрунтовано теоретично, оскільки як оцінка майна, так і оплата праці в різні періоди існування господарств були неоднакові, а індексація доходів за такий тривалий час ставить у нерівні умови різні соціальні групи людей, які працювали раніше і тепер. Отже, логічно строк для паювання визначався за менший період, ніж існували колгоспи, що і здійснено у більшості трудових колективів. Причому в одних випадках ці строки встановлюють апріорно: 30, 25, 20 років. Мають місце й інші підходи: з початку, введення грошової оплати праці; за час оновлення основних фондів та інше.

З метою державного врегулювання економічних відносин між створеними новими видами сільськогосподарських підприємств і промисловими переробними підприємствами, колективи яких також розпочали приватизацію шляхом акціонування, в 1993 р. було видано Декрет Кабінету Міністрів України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі”. Цим декретом було передбачено право сільгосптоваровиробників, постачальників сировини на переробні підприємства, пільгового придбання акцій із застосуванням приватизаційних майнових сертифікатів і власних коштів не менше 51% акцій переробного підприємства, що приватизується. Розподіл акцій між товаровиробниками сировини передбачалось здійснювати пропорційно до обсягів поставок на об'єкт приватизації, що передує року приватизації.

Викладені законодавчо-правові положення, передбачені цим декретом уряду, задовольняло селян, що сприяло реформуванню колгоспів і радгоспів у колективні господарства (КСП) з персоніфікованою власністю членів цих

колективів на майно та землю, шляхом добровільного об'єднання майнових та земельних паїв для спільної діяльності на ринкових засадах. Тому не випадково переважна більшість колгоспів і радгоспів реформувалась саме в КСП. Дані, що характеризують динаміку реформування колгоспів і радгоспів в інші організаційні структури наведені в таблиці 3.1. З наведених даних видно, що не лише в 1992 р., коли масово реформувались колгоспи, питома вага КСП в загальній кількості реформованих підприємств складала 59,9%, але і в подальші роки ця організаційна форма була переважаючою. В 1998 р. КСП склали – 65%, акціонерні товариства – 13,2, інші – 21,8%. В 1998 р. виникають нові організаційні формування, які базуються на приватній основі: 300 приватно-орендних підприємств і 144 – сільськогосподарські кооперативи. Подібна тенденція спостерігалась і при реформуванні радгоспів. КСП займали відповідно 66,6% в 1992 р. і 63,3% в 1998 р.

3.1. Динаміка реформування колгоспів і радгоспів Мінагропрому України в ринковій структурі, одиниць*

Показники	Роки			
	1992	1994	1996	1998
Реформовано та знаходиться на стадії реформування колгоспів:				
кількість	5742	9243	9617	10764
% від загальної кількості	65	98	99	99,9
На базі реформованих колгоспів створено КСП	3421	6379	6913	7000
спілок селян	454	1149	1221	966
акціонерних товариства	121	155	462	1421
приватно-орендних підприємств	-	-	-	300
сільськогосподарських кооперативів	-	-	-	144
інших формувань (ТОВ, агрофірм тощо)	1746	1560	1021	933
Приватизовано радгоспів та знаходяться в стадії приватизації				
кількість	90	680	1726	2213
% від загальної кількості	4	30	94	98
На базі приватизованих радгоспів створено акціонерних товариств	4	19	183	679
КСП	60	278	1179	1401
інших формувань	26	383	364	133

*Таблиця складена за даними: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку інформаційно-аналітичний збірник (випуск 3). – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1999. – С.121.

Побудовані в реформованих підприємствах внутрішньогосподарські економічні відносини за попередніми госпрозрахунковими принципами, коли підрозділам доводились завдання кінцевого економічного результату, не знаходили своєї реалізації, оскільки порушений еквівалентний обмін між сферами АПК об'єктивно призводив до збитковості підрозділів, які виробляли трудомістку продукцію і не могли відшкодувати витрат виробництва. І лише ті господарства, які доводили підрозділам натуральні показники виробництва, обсяги робіт, та нормативи витрат ресурсів та за дотримання цих показників стимулювали працівників, мали дещо кращі результати по підприємству.

Однак зростаючий диспаритет цін за період 1996-1998 років зумовив і зростаючий рівень збиткових новостворених колективних і приватних підприємств, який у 1998 році склав 92 % від їх загальної кількості. Такий негативний стан економіки аграрної галузі вимагав певних державних заходів щодо подальшого реформування сільськогосподарських підприємств в ринкові структури приватного спрямування. Конкретні заходи щодо здійснення подальших реформ були визначені в Указі Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, виданого 3 грудня 1999 року. В цьому указі підкреслювалось, що передбачені заходи проводяться з метою забезпечення реалізації державної аграрної політики, прискорення реформування та розвитку аграрного сектора економіки на засадах приватної власності.

В указі передбачалось провести реформування протягом грудня 1999 – квітня 2000 року колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на змелю та майно шляхом: забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та

створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, фермерських господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності.

Передбачено запровадження обов'язкового укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю з власниками цих часток, паїв з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формах. Передбачено також право вільного викупу земельних ділянок, що надані їм у користування (понад норму, яка приватизується безкоштовно), за ціною не нижче визначеної в установленому порядку грошової оцінки землі.

Все це дало змогу селянам здійснити подальше реформування неефективних колективних сільськогосподарських підприємств у структури приватного спрямування з наданням широких можливостей майнової та земельної оренди, з найманою робочою силою і збереженням традиційних великих розмірів господарств саме за рахунок оренди. Така система подальшого реформування сільськогосподарських підприємств була сприйнята селянами позитивно і з надією на кращі умови, оскільки гарантована орендна плата і наймана праця за договором забезпечує її своєчасну виплату. Упродовж лише п'яти місяців після виходу названого указу, за офіційними даними, реформувалися й змінили юридичний статус 10,6 тис. господарств, або 99,9% від тих, що передбачалось реформувати.

На базі КСП створено 4,5 тис. товариств з обмеженою відповідальністю; 2,5 тис. приватно-орендних підприємств; 1 тис. фермерських господарств, з розміром земельних ділянок у 5-7 разів більшими, ніж існуючі раніше фермерські господарства, за рахунок оренди землі у селян, які вийшли з КСП. Решта, за бажанням колективів, реформовано в сільськогосподарські виробничі кооперативи та інші приватні форми.

Що стосується інших позитивних зрушень у зовнішньому середовищі, то слід відзначити, що з прийняттям Закону України “Про фіксований сільськогосподарських податок”, який набув чинності з 1 січня 1999 р., та введені Верховною Радою України на 2 роки (1999-2000) мораторій на його сплату і дозвіл на використання сум податку на додану вартість протягом 2000-2004 років на оновлення основних засобів (активної їх частини) дали можливість певною мірою поновити зношені засоби механізації сільськогосподарського виробництва, за рахунок чого підвищити економічну ефективність господарської діяльності.

Однак сталого очікуваного підвищення економічної ефективності виробництва в сільськогосподарських підприємствах не відбулось. Це можна проілюструвати даними наведеними в таблиці 3.2. Ці дані свідчать, що 2000 рік порівняно з попереднім 1999 роком по підвищенню економічної ефективності господарської діяльності виявився з позитивними результативними показниками. За один рік прибутковість сільськогосподарських підприємств зросла до 1,4 млрд. грн., проти 3,4 млрд. грн. збитку у 1999 році, рівень рентабельності склав 9,0%, а в 1999 збитковість – 22,1%. Прибутковими виявились 65,5% підприємств, або їх кількість збільшилась у чотири рази.

3.2. Основні результативні показники роботи сільськогосподарських підприємств у пореформеному періоді*

Показники	Роки						
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Прибуток, збиток (-), млн. грн. від всієї діяльності	-3399,1	1410,9	834,1	-330,8	-4,6	2689,3	3584,8
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	-22,1	9,0	5,0	-1,9	-0,03	12,6	14,6
Рівень рентабельності основних видів продукції:							
зерно	12,0	64,8	43,3	19,3	45,8	20,1	3,1
цукрові буряки	-14,8	6,1	1,5	-8,6	6,2	-0,8	4,8
насіння соняшнику	54,5	52,2	68,7	77,9	64,3	45,2	24,3
молоко і молочні продукти	-36,7	-6,0	-0,8	-13,8	9,9	-0,4	12,2
приріст великої рогатої худоби	-57,9	-42,3	-21,4	-40,5	-44,3	-33,8	-25,0

приріст свиней	-47,4	-44,3	-7,2	-16,9	-33,0	-14,4	14,9
Сума прибутку на одне прибуткове підприємство, тис. грн.	222,8	303,4	294,6	293,2	388,6	590,0	861,0
Частка прибуткових підприємств у % до підсумку	15,8	65,5	56,1	46,2	49,5	66,2	63,8
Сума збитку на одне збиткове підприємство, тис. грн.	361,4	264,7	228,7	303,4	382,1	308,6	356,8
Частка збиткових підприємств у % до підсумку	84,2	34,5	43,9	53,8	50,5	33,8	36,2

*Таблиця складена за даними статистичного збірника «Сільське господарство України» за 2005 рік. – К.: Держкомстат України, 2006. – С.53-55 та Моніторингу виробничо-фінансової діяльності підприємств і організацій Мінагрополітики України за 2001 рік.

Таке значне підвищення економічної ефективності за один рік відбулось в результаті перетворення колективних сільськогосподарських підприємств у приватні структури, що і зумовило зростання економічної ефективності. Безумовно мотивація до пошуку шляхів підвищення ефективності господарювання є незаперечною. Однак основними чинниками, які сприяли підвищенню ефективності господарювання в сільському господарстві стало те, що у 2000 році вперше за роки економічних реформ надійшло за рік за різними джерелами в сільське господарство 16,4 млрд. грн., з них – 7 млрд. грн. за рахунок підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, на 3 млрд. грн. знижені податки та 6,4 млрд. грн. списано боргів сільськогосподарських підприємств.

Ці кошти склали 77,5% від вартості виробленої у 2000 році валової продукції, яка склала 21,1 млрд. грн., а у 1999 році виробництво валової продукції склало 21,9 млрд. грн., або більше на 800 млн. грн., але в цьому році сільське господарство не отримало будь-яких дотацій, крім того, що ціни на ресурси виробництва зростали. Саме названі заходи отримання коштів у 2000 році й зумовили підвищення ефективності сільськогосподарських підприємств. У 2001 році прибуток зменшився проти 2000 року на 577 млн. грн., або на 41% (на отриманий прибуток вплинула дія вкладених коштів у 2000 році), а у 2002 році збитки становили 331 млн. грн. і 2003 році – 4,6 млн. грн. Підвищення ефективності господарської діяльності

у 2004-2005 роках відбулось за рахунок зниження виробництва збиткових видів продукції, особливо тваринницької. Поголів'я великої рогатої худоби зменшилось у 2005 році порівняно з 2000 роком на 2,5 млн. голів. В рослинництві збільшились посіви прибуткових зернових культур на 1 млн. га і насіння соняшнику на 800 тис. га. Тобто запрацювали ринкові принципи приватних підприємств щодо виробництва більше прибуткових видів продукції та розвитку в них переробних, додаткових галузей та торгівлі, прибутки від яких раніше надходили переробним підприємствам та торгівельним структурам.

3.2. Роздержавлення, паювання земель та їх грошова оцінка

Оскільки земля в сільськогосподарському виробництві належить до основних засобів виробництва, то водночас із паюванням майна повинне здійснюватися й паювання землі, яке дозволене чинним законодавством України. Згідно з положеннями Земельного кодексу України в редакції 1992 року та Закону України “Про форми власності на землю” суб'єктами права власності на землю стали селяни, які об'єдналися для спільної діяльності в різні форми підприємств приватного спрямування.

Згідно Закону України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” право на земельну частку (пай) отримали:

- колишні члени колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, у тому числі створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також пенсіонери з їх числа, які отримали сертифікати на право на земельну частку (пай) у встановленому законодавством порядку;

- громадяни – спадкоємці права на земельну частку (пай), посвідченого сертифікатом;

- громадяни та юридичні особи України, які відповідно до законодавства України набули права на земельну частку (пай);

- громадяни України, евакуйовані із зони відчуження, відселені із зони безумовного (обов'язкового) або зони гарантованого добровільного відселення, а також громадяни України, які самостійно переселилися з територій, що зазнали радіоактивного забруднення, і які на момент евакуації, відселення або самостійного переселення були членами колективних або інших сільськогосподарських підприємств, а також пенсіонери з їх числа, які проживають у сільській місцевості.

Законом “Про власність на землю” визначено, що власність на землю в Україні виступає у таких формах: державної, колективної, приватної, які є рівноправними. Розпоряджаються землею Ради народних депутатів, що передають землі у власність за плату або безплатно, а також надають у користування. Землі, що перебувають у колективній власності, можуть передаватися в колективну чи приватну власність і надаватися в користування, в тому числі в оренду. У колективну власність землі передаються безплатно. Для визначення земельних паїв насамперед встановлюють площу, що підлягає розподілу. Вона дорівнює різниці між загальною площею земель, що знаходиться у віданні відповідної Ради, і площею земельних ділянок, переданих до резервного фонду, державного запасу (15%), сільській (селищній, міській) Раді народних депутатів для організації фермерських господарств.

Регулювання земельних відносин на цьому етапі економічних реформ було визначено Указом Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (1995 р.) встановлено, що право на земельну частку (пай) мають члени колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються членами зазначеного підприємства, кооперативу, товариства,

відповідно до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю. При паюванні вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв) всіх членів підприємства, кооперативу, товариства є рівними.

Вартість земельної частки (паю) для кожного підприємства, кооперативу, товариства визначається виходячи з грошової оцінки переданих у колективну власність сільськогосподарських угідь, що обчислюється за методикою грошової оцінки земель, затвердженою Кабінетом Міністрів України, та кількості осіб, які мають право на земельну частку (пай).

Розміри земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах визначаються виходячи з вартості земельної частки (паю) та середньої грошової оцінки одного гектара сільськогосподарських угідь для даного підприємства, кооперативу, товариства.

Права і обов'язки власника земельної ділянки були визначені Земельним кодексом України, прийнятим у 2001 році. В ньому передбачено, що громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;
- приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- прийняття спадщини;
- виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності, а також в разі: придбання за договором купівлі-продажу,

дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності; прийняття спадщини. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті в спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.

Власник земельної ділянки, набуваючи нових прав, одночасно бере на себе певні обов'язки. Власники земельних ділянок зобов'язані:

- забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;
- додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- своєчасно сплачувати земельний податок;
- не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
- дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Справляння плати за землю здійснюється відповідно до Закону України "Про плату за землю" (1996 р.), яким визначено, що власники землі та землекористувачі сплачують земельний податок в залежності від грошової оцінки землі.

В результаті паювання земель та реалізації права на земельну частку (пай) 6704309 осіб отримали 27122 тис. га сільськогосподарських угідь у приватну власність. Дані реалізації результатів паювання земель наведені в таблиці 3.3. Ці дані свідчать, що власником земель сільськогосподарського призначення став селянин, який має земельну ділянку в середньому по Україні розміром 3,96 га з коливаннями від 8,7 га у Луганській до 1,3 га у

Закарпатській області. При цьому 53% власників землі є пенсіонери, а успадковано, подаровано, обміняно і продано 9,7% земель. Отже склалася ситуація, за якої 62,74% земель опинились у тих осіб, які її не обробляють і здали в оренду сільськогосподарським підприємствам різних форм власності і господарювання. Решта 37,3% працездатних осіб мають дрібні ділянки і не можуть їх обробляти за відсутністю засобів механізації і також здали свої ділянки в оренду підприємствам, у яких вони працюють на умовах найманої праці, або ж працюють в інших підприємствах чи галузях. Причому землі в оренду здані на короткі строки, від 1 до 5 років – 87,6%, від 6 до 10 років – 10,5% і більше 10 років – 1,9% (за даними Держкомзему України станом на 01.01.2004 р.). На використання цих, зданих в оренду, земель власник не має будь-якого впливу. У свою чергу орендар, отримавши землю на такий короткий термін не піклується за збереження та покращання її родючості, а використовує з метою одержання максимально можливого доходу. Це означає, що за цих умов потрібно посилити державний контроль за дотриманням положень щодо використання земель сільськогосподарського призначення, викладених в Законі України “Про охорону земель” (2003 р.).

3.3. Реалізація права на земельну частку (пай), засвідченого сертифікатом (станом на 1 жовтня 2002 р.)*

Рух права на земельну частку (пай)	Кількість громадян	відсоток
Одержали сертифікат на право на земельну частку (пай)	6704309	100
З них нотаріально засвідчили право переходу на земельну частку (пай)	663297	9,9
У тому числі: успадковано	556403	8,3
подаровано	93174	1,4
обміняно	861	0,0001
продано	12859	0,002
Одержали державні акти на право приватної власності на землю взамін сертифікатів	2219885	33,1
З них: ведуть приватне господарство (без створення юридичної особи)	504200	0,075
здали земельні ділянки в оренду:	1688804	25,2
юридичним особам		
фізичним особам	26881	0,4

* Федоров М.М. Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення // Економіка АПК. – 2003. - №1. – С.29.

Грошова оцінка земель та її роль за орендних відносин. Визначення грошової оцінки землі з урахуванням її якості і рентних доходів дає змогу регулювати земельні відносини при переході її від одного власника до іншого (успадкування, дарування, передача в оренду, під заставу, купівлю-продаж та ін.), встановленні ставок земельного податку, ціноутворенні, обліку сукупної вартості основних фондів та інше.

Методологічна основа грошової оцінки земель викладена в Законі України “Про оцінку земель”, прийнятому у 2003 році з внесеними до нього змінами у 2004 році. Цей Закон визначає правові засади проведення оцінки земель в Україні та спрямований на регулювання відносин, пов’язаних з процесом оцінки земель, з метою захисту законних інтересів держави та інших суб’єктів правовідносин у питаннях оцінки земель, інформаційного забезпечення, оподаткування та ринку земель. Економічна оцінка земель - оцінка природного ресурсу і засобу виробництва у сільському господарстві, і як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання та дохідність з одиниці площі. Вона є засобом, який дає змогу визначити податок на землю, орендну плату та ціну при купівлі-продажу в залежності від її якості.

Методичний підхід для визначення економічної оцінки земель базується на капіталізації чистого операційного або рентного доходу передбачає встановлення розміру вартості земельної ділянки від найбільше ефективного використання ділянки з урахуванням установлених обмежень. Рентний дохід розраховується як різниця між очікуваним доходом від продукції, одержуваної на земельній ділянці та виробничими витратами і прибутком виробника

Відомо кілька методик розрахунку грошової оцінки землі. Найбільш обґрунтованою і прийнятною, є методика, що ґрунтується на рентному доході, яка включає диференціальну ренту I – абсолютний рентний дохід

(утворюється під дією факторів родючості ґрунту і місця розташування земельної ділянки) та диференціальної ренти II, яка створюється за рахунок інтенсифікації використання земель. Згадана методика розроблена В.Я. Месель-Веселяком, М.М. Федоровим та іншими вченими, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 року з внесеними до неї змінами у 1997, 2001 і 2004 роках.

Грошова оцінка земель визначається розміром щорічно одержуваного рентного доходу з урахуванням строку його капіталізації. Останній залежить від розміру процентної ставки за користування кредитом. Термін капіталізації визначено в 33 роки, що відповідає 3%-ній платі за користування кредитом при заставі за нього землі. Низька процентна ставка зумовлена тим, що земля є найбільш стабільним об'єктом вкладення капіталу і залишається постійною в сфері виробництва.

В основу цієї методики визначення грошової оцінки землі покладено рентний дохід при вирощуванні зернових культур, які в структурі посівів мають найвищу питому вагу і вирощуються практично на всіх землях в Україні. Розрахунки проведені названими авторами на базі даних державного земельного кадастру та економічної оцінки землі, здійсненої в 1996 р. за результатами виробництва зернових у 1980-1986 рр. Даний період характеризується стабільністю цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, що дає змогу використати співвідношення рентних доходів, які одержували на землях різної якості, виражене в балах.

Диференціальний рентний дохід визначають за формулою:

$$ДД = У \cdot Ц - В \cdot Р,$$

де У – урожайність зернових культур (без кукурудзи), ц з 1 га;

Ц – ціна 1 ц зерна, грн.;

В – виробничі витрати на 1 га посівів зернових, грн.;

Р – рівень окупності витрат у розмірі 1,35, який у методиці оцінки земель прийнятий як базовий для відліку частини економічного ефекту, створеного за рахунок кращої якості (родючості) земель.

Визначення диференціального рентного доходу здійснено за такими даними і розрахунками. Фактичну середню урожайність зернових культур за названі роки, яка становила 31,5 ц/га, ціна 1 ц зерна – у грошовій одиниці того періоду – 17 крб. Відповідно – валова продукція з 1 га зернових культур склала 535 крб., а витрати – 300 крб. Звідси прибуток на витрати при рентабельності 35 % складає 105 крб. ($300 \cdot 35 : 100$). За цих умов витрати і прибуток становлять 405 крб. ($300+105$). За названими даними диференціальний рентний дохід складає 130 крб. ($535-405$). Якщо диференціальний рентний дохід виразити в зерні, то він становитиме – 7,6 ц зерна. Абсолютний рентний дохід за підрахунками у період оцінки земель склав 1,6 ц, а сумарний – 9,2 ц ($7,6+1,6$).

Як свідчать наведені дані, протягом багатьох років рентний дохід дорівнював 7,6 ц/га, або 21,6% урожайності, а сумарний рентний дохід – 9,2 ц зерна ($7,6+1,6$) – 26,2 %.

Грошову оцінку землі обчислюють за формулою:

$$Г_{оз} = (Р_{дд}+Р_{да}) \times T_k \times Ц,$$

де $Р_{дд}$ – диференціальний рентний дохід в натурі, ц; $Р_{да}$ – абсолютний рентний дохід в натурі; ц; T_k – строк капіталізації рентного доходу; $Ц$ – ціна 1 ц зерна, грн.

Грошову оцінку по регіонах, адміністративних районах та господарствах ($Г_{озр}$) обчислюють за формулою:

$$Г_{озр} = [(Р_{дд} \times B_k : B_y)+Р_{да}] \times T_k \times Ц,$$

де B_k – бал оцінки земель за рентним доходом по зернових культурах в регіоні чи господарстві; B_y – бал оцінки орних земель за рентним доходом по зернових культурах в Україні; T_k – строк капіталізації рентного доходу; $Ц$ – ціна за 1 ц зерна.

Розрахунки грошової оцінки сільськогосподарських угідь та орних земель, проведені згаданими авторами за наведеною методикою по областях України, в перерахунку на грошову одиницю в гривнях наведені в таблиці 3.4.

3.4. Грошова оцінка сільськогосподарських угідь України.*

Адміністративно-територіальна одиниця	Грошова оцінка			
	Сільськогосподарських угідь — всього		у тому числі ріллі	
	станом на 01.07.95	з урахуванням індексації станом на 01.01.2003	станом на 01.07.95	з урахуванням індексації станом на 01.01.2003
Автономна Республіка				
Крим	4845	11943	4387	10814
Вінницька	4140	10205	3927	9680
Волинська	3235	7974	3555	8763
Дніпропетровська	3514	8662	3862	9520
Донецька	3848	9485	4138	10200
Житомирська	2533	6244	2444	6024
Закарпатська	2838	6996	3115	7678
Запорізька	3703	9128	4018	9904
Івано-Франківська	3119	7688	3392	8361
Київська	3761	9271	3796	9357
Кіровоградська	3519	8674	3811	9394
Луганська	2748	6774	3149	7762
Львівська	2783	6860	3161	7792
Миколаївська	2981	7348	3130	7715
Одеська	3296	8125	3338	8228
Полтавська	3864	9525	4121	10158
Рівненська	3376	8322	3729	9192
Сумська	3126	7706	3494	8613
Тернопільська	3546	8741	3768	9288
Харківська	3471	8556	3860	9515
Херсонська	3995	9848	4108	10126
Хмельницька	3981	9813	4096	10097
Черкаська	4583	11297	4727	11652
Чернівецька	4012	9890	4038	9954
Чернігівська	2666	6572	2900	7149
Україна	3543	8733	3734	9204

*Федоров М.М. Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення. Економіка АПК, 2003, № 1. – С. 30

Дані таблиці 4 свідчать, що коливання грошової оцінки орної землі в залежності від її якості становлять від 6,0 тис. грн. за 1 га в Житомирській області, 7,7 тис грн. у Луганській, Львівській, Миколаївській областях, до 11,6 тис. грн. в Черкаській, 10,8 тис. грн. в АР Крим. Саме ця методика і використовується протягом усього періоду передачі земель в оренду при

розрахунках орендної плати, яка складає від 1 % (мінімальна) до 2,0-2,5 % в окремих регіонах і господарствах. Це є свідченням того, що ці процеси набули конкурентного стану.

Однак встановлення Кабінетом Міністрів України щорічного коефіцієнта щодо розрахованої грошової оцінки землі для збільшення її оцінки з метою обчислення орендної плати є гальмівним чинником у довгостроковій передачі землі в оренду. Встановлення невідомого завчасно щорічного коефіцієнта підвищення грошової оцінки землі для нарахування орендної плати створює невпевненість ні в орендодавця, що очікує підвищення орендної плати, ні в орендаря, якому також невідомі розміри цього підвищення плати за землю.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначення поняття власність та її форми.
2. Концепції роздержавлення та приватизації, їх зміст
3. Види новостворених підприємств на базі колгоспів і радгоспів та їх економічно-правові основи.
4. Права і обов'язки власника земельної ділянки.
5. Методика розрахунку диференціального рентного доходу.
6. Методика розрахунку грошової оцінки орної землі в регіоні, районі, господарстві.
7. Визначити категорії пайовиків при паюванні майна і землі.

Глава 4. Види підприємств і об'єднань, їх організаційно-економічні основи

4.1. Види сільськогосподарських підприємств

Протягом останніх років Верховна Рада України прийняла ряд законів, спрямованих на стабілізацію і розвиток агропромислового виробництва: “Господарський кодекс України” (2003 р.), “Земельний кодекс України” (2001 р.), “Про державну підтримку сільського господарства України” (2004 р.), „Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” (2005 р.) та ін.

В Конституції України, прийнятій Верховною Радою України (1996 р.), передбачено функціонування державної, комунальної і приватної власності. Залежно від форм власності Господарським кодексом України передбачено функціонування підприємств таких видів: приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб’єкта господарювання (юридичної особи); підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності); комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади; державне підприємство, що діє на основі державної власності; підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об’єднання майна різних форм власності).

Поряд із сільськогосподарськими підприємствами в АПК України можуть функціонувати міжгосподарські та агропромислові формування (виробничі та науково-виробничі об’єднання, агрофірми, виробничі та науково-виробничі системи та ін.).

Якщо в статутному фонді підприємства іноземна інвестиція становить не менше як десять відсотків, воно вважається підприємством з іноземними інвестиціями. Якщо ж іноземна інвестиція підприємства становить сто відсотків його статутного фонду, воно вважається іноземним підприємством.

Залежно від способу утворення та формування статутного фонду підприємство може бути унітарним або корпоративним.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне майно, формує статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий

колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Залежно від кількості працюючих та обсягу від реалізації продукції за рік підприємства відносять до малих, середніх і великих.

Малими визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної п'ятистам тисячам євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Великими підприємствами визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за рік перевищує тисячу осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму еквівалентну п'яти мільйонам євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Усі інші підприємства визнаються середніми.

Вирішальну роль у виробництві таких сільськогосподарських продуктів, як зерно, цукрові буряки, соняшник та ін., і постачання їх на внутрішній, а також зарубіжний ринок в сучасний період відіграють господарські товариства, виробничі сільськогосподарські кооперативи,

приватні (приватно-орендні) підприємства. Серед інших форм господарювання функціонують фермерські господарства, особисті господарства населення.

Спільними рисами недержавних і державних сільськогосподарських підприємств є: планування економічного і соціального розвитку підприємства, ведення виробництва на основі господарського розрахунку і самофінансування, оплата праці залежно від кінцевих результатів виробництва – кількості і якості продукції тощо. Відмінності між ними зумовлені різними формами власності на засоби виробництва, особливостями управління виробництвом, порядком розподілу виробленої продукції і доходів та ін.

На початок 2006 р. в Україні функціонувало 57877 сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, в тому числі 7900 господарських товариств (переважно товариства з обмеженою відповідальністю), 4123 приватні підприємства, 1521 виробничий сільськогосподарський кооператив, 42447 фермерських господарств, 386 державних підприємств, 1500 підприємств інших форм господарювання¹.

Подальший розвиток села в умовах ринкової економіки відбуватиметься шляхом вдосконалення організації виробництва в усіх видах сільськогосподарських підприємств, вдосконалення земельних і майнових відносин, підвищення ефективності їх виробничо-фінансової діяльності. Порядок здійснення цих заходів викладених в Господарському кодексі України, Земельному кодексі України, закон України “Про державну підтримку сільського господарства України”, інших законодавчих актах Верховної Ради України, що стосуються діяльності різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі економіки.

¹ Україна в цифрах у 2005 році. Статистичний довідник. Державний комітет статистики України. За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Видавництво “Консультант”, 2006. – 248 с.

4.2. Організаційно-економічні основи недержавних сільськогосподарських підприємств

До недержавних сільськогосподарських підприємств відносять: господарські товариства (товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства і ін.), сільськогосподарські виробничі кооперативи, приватні (приватно-орендні) підприємства, підсобні господарства несільськогосподарських підприємств, міжгосподарські підприємства, фермерські господарства та ін. Вони створені відповідно до Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (1999 р.). В процесі реформування були здійснені організаційні заходи щодо реформування бувших КСП на засадах приватної власності на землю і майно.

Таким чином, на організаційній, територіальній та матеріальній основі КСП сформовані великі спеціалізовані сільськогосподарські підприємства, засновані на добровільних засадах на основі приватної власності та персональної відповідальності за результати праці. При цьому досягнуто збереження цілісності майнових комплексів, раціональної організації сівозмін, соціальної сфери села, підвищується заінтересованість працівників підприємств в ефективному використанні потенціалу господарств, насамперед земельних ресурсів. Передбачено відведення єдиним масивом спільної земельної ділянки, утвореної власниками земельних часток (паїв), з метою групового її використання або здачі в оренду.

Товариством з обмеженою відповідальністю є товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Такими документами є установчий договір і статут. Учасники товариства несуть відповідальність в межах їхніх вкладів.

Установчі документи повинні містити відомості про вид товариства, предмет і цілі його діяльності, склад засновників та учасників, найменування

та місцезнаходження, розмір і порядок утворення статутного фонду, порядок розподілу прибутків та збитків, склад та компетенцію органів товариства та порядок прийняття ними рішень, порядок внесення змін до установчих документів та порядок реорганізації і ліквідації товариства та ін.

Досвід роботи товариств з обмеженою відповідальністю показав, що засновників товариств може бути різна кількість власників землі і майна. Решту майна і землі товариство бере в оренду з обов'язковим укладанням відповідних договорів. Відносини власності в товаристві відокремлені від трудових відносин.

Державна реєстрація товариства проводиться за правилами, встановленими Господарським кодексом України та Законом України “Про господарські товариства”. Якщо в установчих документах товариства не вказано строк його діяльності, товариство вважається створеним на невизначений термін.

У товаристві з обмеженою відповідальністю створюється статутний фонд, розмір якого повинен становити не менше суми, еквівалентної 100 мінімальним заробітним платам, виходячи із ставки мінімальної заробітної плати, діючої на момент створення товариства.

До моменту реєстрації товариства кожен з учасників зобов'язаний внести не менше 30% вказаного в установчих документах вкладу. Учасник зобов'язаний повністю внести свій вклад не пізніше року після реєстрації товариства. Учаснику товариства, який повністю вніс свій вклад, видається свідоцтво товариства.

При виході учасника товариства йому виплачується вартість частини майна товариства, пропорційна його частці у статутному фонді. Виплата проводиться після затвердження звіту за рік, в якому він вийшов з товариства, і в строк до 12 місяців з дня виходу. На вимогу учасника та за згодою товариства вклад може бути повернуто повністю або частково в натуральній формі.

Вищим органом товариства з обмеженою відповідальністю є **збори учасників**. Вони складаються з учасників товариства або призначених ними представників.

Загальні збори товариства вирішують такі питання:

визначення основних напрямів діяльності товариства і затвердження його планів та звітів про їх виконання;

внесення змін до статуту товариства;

обрання та відкликання членів виконавчого органу та ревізійної комісії;

затвердження річних результатів діяльності товариства, затвердження звітів і висновків ревізійної комісії, порядку розподілу прибутку, строк та порядок виплати частки прибутку (дивідендів), визначення порядку покриття збитків;

прийняття рішення про припинення діяльності товариства, призначення ліквідаційної комісії, затвердження ліквідаційного балансу;

виключення учасника з товариства та ін.

При вирішенні питань про напрями діяльності товариства, затвердження його планів і звітів необхідна одностайність у вищому органі. Рішення з інших питань приймається простою більшістю голосів.

Збори учасників вважаються повноважними, якщо на них присутні учасники (представники учасників), що володіють у сукупності більш як 60% голосів, а з питань, які потребують одностайності, – всі учасники. Брати участь у зборах з правом дорадчого голосу можуть члени виконавчих органів, які не є учасниками товариства.

Збори учасників товариства скликаються не рідше двох разів на рік, якщо інше не передбачено установчими документами. Збори учасників товариства повинні також скликатися на вимогу виконавчого органу. Учасники товариства, що володіють у сукупності більш як 20% голосів, мають право вимагати скликання позачергових зборів учасників у будь-який

час. Повідомлення про час і місце проведення загальних зборів повинно бути зроблено не менш як за 30 днів до їх скликання.

Виконавчим органом товариства може бути колегіальний (дирекція) або одноособовий орган (директор). Дирекція (директор) вирішує всі питання діяльності товариства, за винятком тих, що входять до компетенції зборів учасників. Дирекція (директор) підзвітна зборам учасників і організовує виконання їх рішень.

Контроль за діяльністю дирекції (директора) товариства здійснюється ревізійною комісією, що утворюється зборами учасників товариства з їх числа в кількості, передбаченій установчими документами, але не менше 3 осіб. Члени дирекції (директор) не можуть бути членами ревізійної комісії.

Перевірка діяльності дирекції (директора) товариства проводиться ревізійною комісією за дорученням зборів, з власної ініціативи або на вимогу учасників товариства. Ревізійна комісія доповідає результати проведених нею перевірок вищому органу товариства.

Однією з форм господарювання в сучасний період є *сільськогосподарський виробничий кооператив*. Він являє собою добровільне об'єднання фізичних та юридичних осіб в іншу юридичну особу на засадах членства, об'єднання пайових внесків, участі у спільній сільськогосподарській виробничій діяльності та обслуговуванні переважно членів кооперативу. Організаційно-економічні основи діяльності кооперативів у сільському господарстві визначені в Законі України “Про сільськогосподарську кооперацію” (1997 р.).

За цілями, завданнями і характером діяльності кооперативи поділяються на виробничі та обслуговуючі. *Виробничі кооперативи* здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва з метою отримання доходу. Засновниками виробничих сільськогосподарських кооперативів може бути різна кількість власників майна і землі. Решта майна і землі береться в оренду (єдиним масивом) на відповідних договірних умовах.

Обслуговуючі кооперативи спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва. Залежно від виду діяльності вони поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та інші.

Кооперативи створюються і здійснюють свою діяльність за такими принципами:

- добровільність членства фізичних і юридичних осіб в кооперативі та безперешкодний вихід з нього;
- обов'язкова трудова участь членів у діяльності виробничого кооперативу;
- обов'язкова участь членів у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу;
- відкритість і доступність членства для тих, хто визнає статут кооперативу;
- демократичний характер управління, рівні права у прийнятті рішень за правилом “один член кооперативу – один голос”;
- обмеження виплат часток доходу на паї;
- розподіл доходу між членами кооперативу відповідно до їх участі в діяльності кооперативу;
- контроль членів кооперативу за його роботою в порядку, передбаченому статутом цього кооперативу.

Кооператив вважається створеним і набуває права юридичної особи з дня його державної реєстрації. Основним правовим документом, що регулює діяльність кооперативу, є його **статут**. У статуті визначаються: найменування кооперативу та його місцезнаходження; предмет і мета діяльності; порядок вступу до кооперативу і виходу з нього; розміри та порядок внесення вступного внеску і паю; склад засновників кооперативу; права і обов'язки членів кооперативу; органи управління, порядок їх формування і компетенція; формування неподільного та інших фондів; форми трудової участі та оплати праці членів кооперативу; розподіл доходів

кооперативу; співвідношення між кооперативними виплатами і виплатами на пай; умови реорганізації та ліквідації кооперативу. Статут кооперативу приймається засновниками на установчих зборах, зміни та доповнення до нього вносяться загальними зборами його членів.

Членами кооперативу можуть бути як фізичні (які досягли 16-річного віку), так і юридичні особи, які визнають статут і дотримуються його вимог.

Вступ до кооперативу здійснюється на підставі поданої заяви. Рішення правління (голови) кооперативу про прийняття до кооперативу підлягає схваленню загальними зборами.

Членство в кооперативі може бути припинене в таких випадках: при добровільному виході з кооперативу, припиненні трудової діяльності у виробничому кооперативі, виключенні з членів кооперативу та ін.

Члени кооперативу мають певні права та обов'язки. Основними **правами** членів кооперативу є: участь в управлінні справами кооперативу, право голосу на загальних зборах кооперативу, право обирати і бути обраним в органах управління кооперативом, користування послугами кооперативу, одержання кооперативних виплат, одержання частки доходу на пай, одержання паю в разі виходу з кооперативу та ін.

Основними **обов'язками** членів кооперативу є дотримання статуту та виконавчих рішень загальних зборів і правління кооперативу.

Вищим органом управління кооперативу є **загальні збори**. До органів управління належить також **правління кооперативу**. У разі потреби кооператив наймає виконавчого директора, обирає спостережну раду.

Загальні збори кооперативу вирішують такі питання: вносять зміни і доповнення до статуту, приймають нормативні документи кооперативу; обирають голову кооперативу та членів правління кооперативу, членів ревізійної комісії; заслуховують звіти органів управління кооперативу про їх діяльність; визначають види та розміри фондів кооперативу, порядок їх формування та використання; затверджують правила внутрішнього розпорядку, річний звіт і баланс кооперативу, порядок формування і

розподілу доходу кооперативу, рішення правління про прийняття нових членів; вирішують питання про реорганізацію або ліквідацію кооперативу та ін.

Загальні збори проводяться щорічно після закінчення фінансового року. Вони можуть також скликатися позачергово за рішенням правління кооперативу або з ініціативи не менше третини членів кооперативу. Загальні збори правомочні приймати рішення, якщо на них присутні більше половини членів кооперативу.

Правління кооперативу виконує такі функції: розробляє і вносить на затвердження загальних зборів напрями розвитку кооперативу; скликає загальні збори членів кооперативу і контролює виконання прийнятих ними рішень; вирішує основні питання господарської діяльності згідно з статутом; вносить на затвердження загальних зборів рішення про прийняття до кооперативу нових членів та припинення членства; укладає трудові договори у разі найму на роботу виконавчої дирекції та оцінює її діяльність; делегує виконавчій дирекції право на прийняття поточних рішень; вирішує питання співробітництва з вітчизняними та іноземними організаціями. Члени правління кооперативу працюють переважно на громадських засадах.

Правління кооперативу очолює голова, функції якого визначаються статутом кооперативу.

Для контролю за діяльністю виконавчого органу кооперативу може обиратися *спостережна* рада. Для контролю за фінансово-господарською діяльністю кооперативу обирається *ревізійна комісія*, яка є підзвітною загальним зборам кооперативу.

Майно кооперативу відповідно до його статуту поділяється на пайовий і неподільний фонди. Фінансові ресурси кооперативу формуються за рахунок таких джерел: доходу від реалізації продукції (робіт, послуг), пайових та інших внесків членів кооперативу, кредитів та інших надходжень.

Земельні відносини в кооперативі регулюються Земельним кодексом України та іншими законами України.

У відповідності із статутом кооперативу членам кооперативу здійснюються кооперативні виплати, за підсумками фінансового року – нарахування і виплата часток доходу на паї. У разі виходу з кооперативу члени кооперативу мають право на отримання майнового паю натурою, грошми, цінними паперами, а земельної ділянки – в натурі (на місцевості).

Кооператив відповідно до свого статуту самостійно визначає основні напрями господарської діяльності, здійснює її планування і реалізацію. Відносини кооперативу з іншими підприємствами, установами і організаціями, а також з громадянами в усіх сферах господарської діяльності встановлюються на основі договорів.

Доход кооперативу формується з надходжень від господарської діяльності після покриття матеріальних і прирівняних до них витрат та витрат на оплату праці найманих працівників. Відповідно до статуту кооперативу, доход розподіляється на податки і збори до відповідних бюджетів, погашення кредитів, покриття збитків, проведення відрахувань у фонди кооперативу, кооперативні виплати, виплату часток доходу на паї (до 20%, визначених до розподілу).

Відповідно до законодавства України сільськогосподарський кооператив самостійно визначає форми і систему оплати праці членів кооперативу і найманих працівників, самостійно здійснює зовнішньоекономічну діяльність, веде бухгалтерський облік і статистичну звітність.

За рішенням загальних зборів сільськогосподарський кооператив може бути реорганізований в підприємства інших форм господарювання у порядку, визначеному його статутом. Кооператив також може бути ліквідований за рішенням загальних зборів, суду або арбітражного суду.

Однією з форм господарювання, що створені на базі реформованих КСП, є *приватне (приватно-орендне) підприємство* з орендними відносинами. Це самостійно господарюючий статутний суб'єкт, який здійснює виробничу і комерційну діяльність на базі як власного, так і

орендованого майна і землі з метою одержання прибутку. При цьому власник землі і майна бере в оренду землю і майно у інших членів КСП, що реформувалося, з обов'язковим укладанням договору, де визначаються розмір плати за оренду майна і землі та права і обов'язки сторін.

Приватно-орендні підприємства, на відміну від господарських товариств і кооперативів, не належать до форм колективного господарювання. При цьому члени реорганізованого КСП, передавши свої земельні частки і майнові паї приватному підприємству чи фермерському господарству в оренду, не стають членами цих підприємств. Вони можуть бути їх працівниками на контрактній основі.

Як показує досвід, засновниками приватного (приватно-орендного) підприємства може бути керівник або спеціалісти реформованого КСП.

Орендна плата є обов'язковим і регулярним платежем, який орендар вносить орендодавцеві за володіння та користування земельною ділянкою. При цьому розмір, умови і строки внесення орендної плати встановлюються за угодою сторін у договорі оренди, але не менше 1,5 % вартості орендованої земельної частки (паю). В основу визначення орендної плати покладено вартість орендованої земельної частки (паю), яку встановлено в результаті грошової оцінки земель відповідно до методики, затвердженої Кабінетом Міністрів України.

При передачі групою власників сертифікатів земельного масиву розмір орендної плати повинен бути однаковим для кожного з них. За погодженням сторін розмір орендної плати може переглядатися у випадках: зміни грошової оцінки земель; зміни умов господарювання, передбачених договором оренди; підвищення цін, тарифів тощо, в тому числі внаслідок інфляційних процесів; збільшення (зменшення) відповідно до законів України розміру земельного податку та ін.

Орендна плата може встановлюватись у таких формах: грошовій, коли платіж є певною сумою коштів; натуральній, коли платіж є визначеною кількістю чи частиною продукції, яка одержується з орендованої земельної

ділянки, або шляхом надання певних послуг орендодавцю. Сторони можуть передбачати у договорі оренди поєднання зазначених форм орендної плати.

Створення та діяльність приватних (приватно-орендних) підприємств дає змогу організувати ведення сільськогосподарського виробництва на засадах приватної власності на землю і майно, забезпечити право членів колишнього КСП на земельний та майновий паї, зберегти цілісність основної частини землі та майна колишнього КСП і забезпечити їх використання як єдиного виробничого комплексу, а також надати власникові приватно-орендного підприємства як організатору виробництва статусу ефективного власника.

Управління приватним (приватно-орендним) підприємством здійснюється його засновником. Останній для забезпечення діяльності залучає громадян до праці на основі трудового договору. Підприємство надає своїм працівникам соціальні та інші пільги і гарантії, вносить в бюджет соціальні платежі за працюючих у нього громадян і гарантує їм умови праці і відпочинку, передбачені чинним законодавством.

Залежно від договірних зобов'язань щодо реалізації сільськогосподарської продукції, спеціалізації господарства, розміру і структури сільськогосподарських угідь, забезпечення робочою силою, фондооснащеності та інших природно-економічних умов встановлюють **виробничу структуру** недержавного підприємства, тобто склад та співвідношення галузей у господарстві. **Організаційна структура** залежить від спеціалізації, розмірів господарства, кількості в ньому населених пунктів та їх розміщення, інших економічних і природних умов. Основними внутрішньогосподарськими виробничими одиницями в господарствах є виробничі бригади, ферми, орендні колективи тощо. При цьому має місце **двоступінчаста організаційна структура**: підприємство-бригада, ферма та ін. У багатьох великих господарствах залежно від конкретних умов організовано цехи, виробничі дільниці, у складі яких діють кілька бригад (ферм, кооперативів, орендних колективів). У таких господарствах

організаційна структура *треступінчаста*: підприємство–цех (виробнича дільниця) – бригади, ферми, кооперативи, орендні колективи тощо.

Тваринницькі ферми організують за видами і групами худоби: молочні, з відгодівлі молодняку великої рогатої худоби, свинарські, вівчарські, птахівницькі тощо. На великих фермах створюють спеціалізовані бригади та інші первинні колективи.

У недержавних господарствах є також різні підсобні підприємства (з переробки сільськогосподарської продукції, виробництва будівельних матеріалів), допоміжні та обслуговуючі виробництва (автопарк, електрогосподарство, газопостачання, ремонтні майстерні та ін.). В них створюють спеціалізовані первинні колективи. Внутрішньогосподарські виробничі підрозділи недержавних підприємств здійснюють свою діяльність на принципах внутрішньогосподарського розрахунку.

Відповідно до Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (1994р.) та “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (1995р.), проведено паювання сільськогосподарських угідь колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів та сільськогосподарських акціонерних товариств. Паювання земель радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснюється після перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства.

4.3. Організаційно-економічні основи державних сільськогосподарських підприємств

Організаційні форми державних підприємств, правила їх створення, реєстрації, організації і ліквідації, організаційний механізм здійснення ними підприємницької діяльності в умовах переходу до ринкової економіки були визначені Законом України “Про підприємництво в Україні” (1991 р.), а з 1

січня 2004 р. ці питання регулюються Господарським кодексом України та іншими законодавчими актами. Господарським кодексом України визначені права і відповідальність державних підприємств у здійсненні ними господарської діяльності, регулюються відносини з іншими підприємствами і організаціями, органами державного управління. Підприємство здійснює виробничу і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку. На основі його зростання вирішуються питання розширення виробництва, соціального розвитку та ін. Державне підприємство створюється органом державної влади на базі відокремленої частини державної власності і входить до сфери його управління. Майно підприємства становлять виробничі і невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства.

Майно державного підприємства перебуває у державній власності і закріплюється за ним на правах господарського відання. Підприємство володіє, користується і розпоряджається майном з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів за згодою власника. Державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту на принципах підприємництва і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому майном згідно з Господарським кодексом України та іншими законами, прийнятими відповідно до нього.

Державне комерційне підприємство зобов'язане приймати та виконувати доведені до нього в установленому законодавством порядку державні замовлення і державні завдання а також враховувати їх при формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного і соціального розвитку.

Статут державного підприємства, як і інших суб'єктів господарювання повинен містити відомості про його найменування і місцезнаходження, мету і предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління, про умови

реорганізації та ліквідації підприємства, а також інші відомості, пов'язані з особливостями господарської діяльності державного підприємства як суб'єкта господарювання. Статут державного підприємства затверджується органом державної влади (засновником суб'єкта господарювання) відповідно до закону.

Державне підприємство як і інші суб'єкти господарювання підлягає державній реєстрації. Державна реєстрація проводиться у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній державній адміністрації за місцезнаходженням підприємства.

Для державної реєстрації підприємства подаються такі документи: рішення власника майна про утворення підприємства, статут, рішення Антимонопольного комітету України про згоду на створення, реорганізацію (злиття, приєднання) підприємства у випадках передбачених законодавством; документ, що засвідчує сплату засновником внеску до статутного фонду підприємства в розмірі встановленому законом та ін. Державна реєстрація підприємства відповідно до Господарського кодексу України здійснюється не більше десяти днів з дня подання документів. Свідоцтво про державну реєстрацію підприємства та копія документа, що підтверджує взяття його на облік в органах державної податкової служби, є підставою для відкриття рахунків в установах банків.

У Господарському кодексі України визначенні джерела формування майна підприємства. Це грошові й матеріальні внески засновників; доходи від реалізації продукції, робіт, інших видів господарської діяльності; доходи від цінних паперів; капітальні вкладення і дотації з бюджетів; надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів, що належать підприємству; кредити банків та інших кредиторів; безоплатні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян тощо.

Списання з балансу не повністю амортизованих фондів, а також прискорена амортизація основних фондів державного комерційного

підприємства можуть проводитися лише за згодою органу, до сфери управління якого входить дане підприємство.

Підприємство має право випускати, реалізувати і купувати цінні папери відповідно до законодавства України.

Управління підприємством здійснюється відповідно до його установчих документів на основі поєднання прав власника щодо господарського використання свого майна і участі в управлінні трудового колективу. Підприємство самостійно визначає свою організаційну структуру, встановлює чисельність працівників і штатний розпис.

Керівника державного підприємства наймає (призначає) власник майна. З ним укладається контракт (договір, угода), в якому визначаються права, строки наймання, обов'язки і відповідальність його перед власником та трудовим колективом, умови матеріального забезпечення та звільнення з посади з урахуванням гарантій, передбачених контрактом та законодавством України.

Керівник підприємства самостійно вирішує питання його діяльності. Заступники керівника та керівники і спеціалісти підрозділів апарату управління і структурних одиниць (виробництв, цехів, відділень, дільниць, ферм) призначаються на посаду і звільняються керівником підприємства.

Керівник підприємства без доручення діє від імені підприємства, представляє його інтереси в органах державної влади і органах місцевого самоврядування, інших організаціях, у відносинах з юридичними особами і громадянами, формує адміністрацію підприємства і вирішує питання діяльності підприємства в порядку, визначеному установчими документами.

На державних підприємствах як і на всіх інших підприємствах, які використовують найману працю, між власником або уповноваженим органом і трудовим колективом або уповноваженим ним органом укладається колективний договір, яким регулюються виробничі, трудові та соціальні відносини трудового колективу з адміністрацією підприємства.

Основним узагальнюючим показником фінансових результатів господарської діяльності підприємства є прибуток. Порядок використання прибутку державних підприємств встановлюється відповідно до закону. Державні комерційні підприємства утворюють за рахунок прибутку спеціальні цільові фонди, призначені для покриття витрат, пов'язаних з їх діяльністю: амортизаційний фонд; фонд розвитку виробництва; фонд споживання (оплати праці); резервний фонд; інші фонди, передбачені статутом підприємства. Порядок визначення нормативів відрахувань до цільових фондів державних комерційних підприємств, їх граничні розміри, порядок формування і використання цих фондів встановлюється законом. Держава може впливати на вибір підприємствами напрямів та обсягів використання прибутку через нормативи, податки, податкові пільги та господарські санкції відповідно до чинного законодавства.

Підприємство самостійно визначає фонд оплати праці без обмеження його зростання з боку державних органів. Трудові доходи працівника підприємства регулюються податками.

Підприємство самостійно встановлює форми, системи і розміри оплати праці, а також інші доходи працівників. Державні тарифні ставки, посадові оклади можуть використовуватися підприємством як орієнтири для диференціації оплати праці залежно від професії, кваліфікації працівників, складності та умов виконуваних ними робіт.

Підприємство самостійно планує свою діяльність і визначає перспективи свого розвитку, зважаючи на попит на вироблювану ним продукцію, роботи, послуги та необхідність забезпечення виробничого й соціального розвитку підприємства, підвищення доходів. Основою планів є договори, укладені зі споживачами (покупцями) продукції, робіт і послуг та постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Підприємство має право реалізовувати самостійно всю продукцію, яка не увійшла в державне замовлення або державне завдання, на території України і за її межами.

Підприємство самостійно здійснює матеріально-технічне забезпечення власного виробництва і капітального будівництва через систему прямих угод (контрактів) або через товарні біржі та інші посередницькі організації України й інших держав. Йому надано також право проводити зовнішньоекономічну діяльність.

Вироблену продукцію, інші матеріальні цінності підприємство реалізує за прямими угодами (контрактами), через товарні біржі, мережу власних торгових організацій.

Підприємство має проводити активну соціальну політику, поліпшувати умови праці та побуту, задовольняти потреби своїх працівників та їхніх сімей, ветеранів праці та війни. При цьому трудовий колектив заробляє гроші для свого соціального розвитку. Тому можливості задоволення соціальних потреб колективу визначаються кінцевими результатами роботи підприємства, величиною його госпрозрахункового доходу.

Підприємство має право самостійно встановлювати для своїх працівників додаткові відпустки, скорочений робочий день та інші пільги. Пенсіонери та інваліди, які працювали на підприємстві до виходу на пенсію, користуються на рівні з його працівниками наявними можливостями медичного обслуговування, забезпечення житлом, путівками до оздоровчих та профілактичних закладів та іншими соціальними послугами і пільгами, згідно із статутом підприємства.

Втручання в господарську та іншу діяльність підприємства з боку державних, громадських і кооперативних органів, політичних партій і рухів не допускається, крім випадків, передбачених законодавством України. Державні органи і службові особи можуть втручатися у діяльність підприємства тільки відповідно до своєї компетенції, встановленої законодавством.

Держава забезпечує підприємству незалежно від форм власності рівні правові та економічні умови господарювання, сприяє розвитку ринку,

проводить антимонопольні заходи, забезпечує соціальну захищеність усіх працівників.

Ліквідація і реорганізація підприємства (злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення) здійснюються за рішенням власника чи органу, який уповноважений створювати такі підприємства. Можлива ліквідація його внаслідок банкрутства, при прийнятті рішення про заборону діяльності підприємства через невиконання ним вимог законодавства тощо. Ліквідацією підприємства займається *ліквідаційна комісія*, яку утворює власник або уповноважений ним орган, а у випадках банкрутства – суд або арбітражний суд. Орган, який прийняв рішення про ліквідацію підприємства, встановлює порядок та визначає строки проведення ліквідації, а також строк для заяви претензій кредиторами, що не може бути меншим, ніж два місяці з дня оголошення про ліквідацію. Одночасно ліквідаційна комісія вживає необхідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості підприємства, яке ліквідується, та виявлення вимог кредиторів з письмовим підтвердженням кожного з них про ліквідацію підприємства. Майно, що залишається після задоволення претензій кредиторів, використовується за вказівкою власника.

Залежно від договірних зобов'язань з виробництва товарної продукції та природно-економічних умов у державних сільськогосподарських підприємствах складається певна виробнича структура.

Організаційна структура (склад та співвідношення основних виробничих одиниць і різних служб) державного сільськогосподарського підприємства залежить від його спеціалізації, розмірів, поєднання галузей, розміщення сільськогосподарських угідь та ін. Основними виробничими одиницями в більшості держгоспів є цехи, відділки, ферми. За ними закріплюють засоби виробництва (певні площі сільськогосподарських угідь, будівлі та споруди, машини, поголів'я худоби тощо). У цехах, відділках, на фермах організують постійні колективи робітників – виробничі бригади.

Залежно від конкретних умов господарювання розрізняють такі типи організаційної структури держгоспів: двоступінчасту (держгосп – цех, відділок чи ферма) або (держгосп – бригада): треступінчасту (держгосп – цех або відділок чи ферма – бригада). У рослинницьких держгоспах переважають цехи, відділки; тваринницьких – ферми.

Треступінчасту організаційну структуру мають великі державні сільськогосподарські підприємства. Для невеликих за розміром господарств властива двоступінчаста організаційна структура (без цехів, відділків).

У кожному підприємстві створюються допоміжні та обслуговуючі виробництва, а також підсобні підприємства (ремонтні майстерні, автопарк та ін.), виробнича діяльність яких ґрунтується на внутрішньогосподарському госпрозрахунку.

Відповідно до Закону України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” приватизація майна державних сільськогосподарських здійснюється шляхом перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства або відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених). При цьому членам трудових колективів безплатно передається частка державного майна, розмір якої визначається як добуток вартості майна, що припадає на одного члена колективного підприємства по області (Автономній Республіці Крим), на кількість працівників підприємства, що приватизується, та прирівняних до них осіб. Решта державного майна приватизується за приватизаційні майнові сертифікати. Право на першочергове придбання цього майна мають члени даного сільськогосподарського підприємства та зайняті в соціальній сфері на селі особи. Не реалізоване за майнові сертифікати майно приватизується на загальних підставах.

Роздержавлення і приватизація власності державних сільськогосподарських підприємств, яка проведена відповідно до законодавства України, реформування в них первинних виробничих підрозділів та економічних відносин мають сприяти поліпшенню

використання землі, трудових, матеріальних та фінансових ресурсів, удосконаленню організації і технології виробництва, подальшому зростанню його економічної ефективності.

4.4. Організаційно-економічні основи міжгосподарських і агропромислових формувань

Господарським кодексом України передбачено функціонування різних організаційно-правових форм господарських об'єднань підприємств: асоціацій корпорацій, консорціумів, концернів та ін.

Асоціація є договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації.

Корпорацією визнається договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум є тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо).

Концерном визнається статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності.

Підприємства – учасники об'єднання підприємств зберігають статус юридичної особи незалежно від організаційно-правової форми об'єднання і на них поширюється положення Господарського кодексу та інших законів щодо регулювання діяльності підприємств. В аграрній сфері АПК поступово розвивається міжгосподарське кооперування підприємств та агропромислова інтеграція. Ці процеси полягають в об'єднанні частин матеріальних, фінансових та інших ресурсів підприємств і організацій АПК з метою ведення спеціалізованого високоефективного виробництва.

Вони дають змогу поглиблювати спеціалізацію і посилювати концентрацію виробництва, сприяють переведенню галузей на промислову основу, вирівнюванню економічних та соціальних умов розвитку господарств, що кооперуються.

Міжгосподарські та агропромислові формування у своїй діяльності керуються Господарським кодексом України, іншими законами та нормативними актами.

Основні принципи організації та функціонування міжгосподарських і агропромислових формувань такі: 1) добровільність об'єднання матеріальних, фінансових та інших ресурсів підприємств для спільної діяльності з метою організації високопродуктивного виробництва; 2) наукове обґрунтування вибору організаційних форм кооперування і розміру створюваних формувань; 3) організація виробництва на основі госпрозрахунку і самофінансування; 4) матеріальна заінтересованість учасників у розвитку і підвищенні ефективності виробництва; 5) дотримання договірних зобов'язань кожним учасником кооперації; 6) спільне управління виробництвом, що кооперується; 7) розподіл доходів з урахуванням внеску кожного учасника кооперації в забезпеченні спільного виробництва.

Розвиток різних форм кооперування (інтеграції) є наслідком поглиблення спеціалізації виробництва.

Нині набуває все більшого розвитку виробництво продукції на міжгосподарській основі у тваринництві, насінництві, овочівництві закритого

грунту, переробці сільськогосподарської продукції, агрохімічному й культурно-побутовому обслуговуванні господарств, будівництві та інших сферах діяльності сільськогосподарських підприємств.

Організаційними формами міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції можуть бути:

1. **Міжгосподарські підприємства (організації)** — створюються сільськогосподарськими підприємствами і організаціями шляхом добровільного об'єднання частини своїх матеріально-технічних, трудових і фінансових ресурсів.

2. **Сільськогосподарські підприємства**, які виконують виробничі функції міжгосподарських підприємств (організацій) – господарства з вирощування нетелей і корів-первісток, відгодівлі худоби, виробництва насіння, кормів та іншої сільськогосподарської продукції.

3. **Агропромислові підприємства** (сільськогосподарські підприємства), які мають у своєму складі промислові виробництва з переробки сільськогосподарської продукції.

4. **Виробничі об'єднання** у сільському господарстві – сільськогосподарські, міжгосподарські підприємства і організації, автотранспортні підприємства та ін.

5. **Виробничі агропромислові об'єднання**, агропромислові комбінати, агрофірми – сільськогосподарські, міжгосподарські підприємства (організації), підприємства з переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, організації торгівлі, автотранспортні та інші державні і кооперативні підприємства й організації.

6. **Науково-виробничі об'єднання** в сільському господарстві – науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські і технологічні організації, заводи, дослідно-виробничі та інші організації.

7. **Виробничі (науково-виробничі) системи** – науково-дослідні заклади, сільськогосподарські підприємства, об'єднання, організації,

орендарі, які здійснюють виробництво, переробку, зберігання певних видів продукції та інші види діяльності.

В організаційно-економічному обґрунтуванні створюваного міжгосподарського, агропромислового формування мають бути: 1) аналіз спеціалізації, яка склалася за останні роки, і фактичного стану розвитку галузей у господарствах–учасниках кооперації (інтеграції); 2) раціональні розміри і виробнича програма створюваного формування; 3) визначення економічних взаємовідносин підприємств–учасників кооперації (інтеграції); 4) визначення показників економічної ефективності виробництва продукції у створюваному формуванні та ін.

Для успішної діяльності господарств, що кооперуються, важливе значення має правильна побудова їх економічних взаємовідносин. Останні повинні забезпечити взаємовигідну участь господарств, що кооперуються, у їхній спільній діяльності. Тому треба створити такі умови для діяльності господарств-учасників, які б забезпечили досягнення кожним із них приблизно однакового рівня рентабельності виробництва. Для цього необхідно встановити економічно обґрунтовані розрахункові ціни. Прибуток може бути включений у ціну пропорційно: нормативній собівартості продукції (нормативним затратам); нормативним виробничим фондам; нормативній трудомісткості продукції. Щодо продукції сільськогосподарського виробництва міжгосподарські розрахункові ціни найчастіше визначаються за першим способом, тобто із включенням у ціну прибутку пропорційно нормативним затратам на продукцію господарств, які кооперуються.

Міжгосподарське підприємство створюється за рішенням зборів уповноважених представників підприємств і організацій. Управління в ньому здійснюється зборами уповноважених представників господарств-учасників і радою міжгосподарського підприємства. Повсякденне керівництво здійснює директор підприємства, який одночасно є і головою ради.

З урахуванням особливості своєї діяльності міжгосподарське підприємство розробляє статут, в якому зазначають назву підприємства, предмет і мету його діяльності, дають перелік господарств-учасників, вказують, що підприємство має статутний фонд, є юридичною особою тощо.

Кошти міжгосподарського підприємства утворюються з пайових внесків господарств-учасників, відрахувань з прибутку, одержуваного в результаті його виробничо-господарської діяльності, амортизаційних відрахувань та інших джерел. Основні засоби та оборотні кошти, закріплені за міжгосподарським підприємством, становлять його статутний фонд, який знаходиться на балансі підприємства. Економічні взаємовідносини господарств-учасників з міжгосподарським підприємством регулюються через розрахункові ціни та розподіл прибутку.

Управління виробничим (науково-виробничим) об'єднанням здійснює *рада об'єднання*. В її складі працюють голова (генеральний директор) об'єднання, заступники, керівники сільськогосподарських, а також інших підприємств і організацій, які входять до складу об'єднання.

Організаційна структура міжгосподарських і агропромислових формувань залежить від їх спеціалізації. Міжгосподарські підприємства, що спеціалізуються на виробництві певних видів (виду) продукції, як правило, мають таку саму організаційну структуру, що й у сільськогосподарських підприємствах відповідної галузі. У виробничих об'єднаннях організаційна структура залежить від спеціалізації господарств і підприємств, які входять до складу об'єднання і зберігають юридичну та господарську самостійність.

Нині в Україні функціонують різні агропромислові формування: агропромислові комбінати, агрофірми, агропромислові об'єднання, виробничі (науково-виробничі) системи та ін.

До складу *агропромислового комбінату* входять сільськогосподарські підприємства, міжгосподарські формування, підприємства споживчої кооперації, інші підприємства та організації, що обслуговують сільськогосподарське виробництво, промислові підприємства, які

переробляють сільськогосподарську продукцію і сировину, сільські будівельні і транспортні організації, спеціалізовані підприємства торгівлі, які реалізують плодоовочеву, м'ясну і молочну продукцію та інші продовольчі товари. Підприємства і організації, що входять до складу комбінату, зберігають свою господарську самостійність і право юридичної особи. До складу комбінату можуть входити також виробничі підрозділи, які не є самостійними.

Основними завданнями *агропромислового комбінату* є збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і високоякісних продовольчих товарів на базі сучасної техніки і технології, заготівля, переробка і реалізація продукції на основі господарського розрахунку, самоокупності та самофінансування.

Вищий орган управління комбінату – рада, генеральний директор комбінату водночас є головою ради, є також заступники директора, керівники підприємств і організацій, що входять до складу комбінату, представники трудових колективів. Керівництво повсякденною діяльністю комбінату здійснює відокремлений апарат управління на чолі з *генеральним директором*.

Для підвищення ефективності виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції комбінат може централізувати повністю або частково виконання окремих виробничо-господарських функцій (насінництво, відгодівля худоби, виробництво комбікормів, племінна справа, переробка і збут продукції, матеріально-технічне постачання, капітальне будівництво тощо).

В Україні організовані і успішно працюють агропромислові комбінати “Дністровський” Одеської, “Пуща Водиця” Київської області та ін.

Крім агропромислових комбінатів, функціонують також *виробничі та науково-виробничі об'єднання*. Вищим органом управління в них є *збори уповноважених представників*, які обираються на зборах працівників підприємств і організацій, що входять до складу об'єднання. Керівництво

повсякденною діяльністю об'єднання здійснює його **правління**, очолюване головою об'єднання, що обирається на зборах уповноважених представників з керівників сільськогосподарських та інших підприємств і організацій.

Агропромислова фірма може створюватись на базі одного сільськогосподарського підприємства з високим рівнем розвитку виробництва, у якій функціонують виробничі підрозділи з переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції і сировини, а також підсобні підприємства. Вона також може бути створена на базі головного підприємства з включенням до її складу кількох господарств і організацій. Сільськогосподарські, міжгосподарські та інші підприємства і організації, які входять до складу агрофірми, зберігають господарську самостійність і мають статус юридичної особи. Заготівельні, переробні і торгові підприємства та організації можуть входити до складу агрофірми як виробничі підрозділи, які не є самостійними підприємствами і організаціями.

В агрофірмі, створеній на базі кількох господарств, підприємств і організацій, вищим органом управління є **збори уповноважених представників** цих підприємств і організацій. Керівництво повсякденною діяльністю агрофірми здійснює **правління (рада)**, яке обирається зборами уповноважених представників. Очолює правління **голова** (генеральний директор), що обирається на зборах уповноважених з сільськогосподарських підприємств та інших підприємств і організацій.

У різних областях України функціонує багато агрофірм. Високі показники виробничо-фінансової діяльності в агрофірмах “Зоря” Рівненського району Рівненської області, “Прут” Коломийського району Івано-Франківської області.

Агрофірма “Зоря” має понад 20 виробничих підрозділів, у тому числі: три тваринницьких комплекси (молочний, з відгодівлі великої рогатої худоби і свиней); плодоовочевий комбінат з консервним заводом; склотарний завод; будівельний комбінат та ін. Агрофірма підтримує зовнішньоекономічні зв'язки з підприємствами і організаціями зарубіжних країн.

Одним з нових формувань у системі АПК є виробнича (науково-виробнича) система. Це заснована на договірних засадах система підприємств, господарств, об'єднань, організацій, орендарів, які здійснюють виробництво, переробку і зберігання певних видів продукції, інші види діяльності на основі використання науково-технічних досягнень і прогресивного досвіду під організаційним і технологічним керівництвом головного підприємства (організації) на принципах госпрозрахунку. Підприємства-учасники системи зберігають юридичну самостійність і входять до неї, як правило, тільки по тій галузі чи по тих видах продукції, на основі яких сформована дана система.

Основним завданням системи є: забезпечення зростання виробництва продукції, поліпшення її якості, досягнення високих економічних результатів господарювання на основі освоєння інтенсивних технологій виробництва, інших найновіших досягнень науки, техніки і кращого досвіду тощо. Головним підприємством системи може бути тільки краще підприємство, яке має високі показники виробництва продукції, а також науковий заклад.

Керує виробничою (науково-виробничою) системою її *рада*, у складі керівника головного підприємства, його заступників, керівників підприємств і організацій, які входять до системи, а також провідних спеціалістів галузі, в якій організована система. Головою ради системи є керівник головного підприємства, який здійснює повсякденне керівництво діяльністю системи.

Економічні відносини головного підприємства з підприємствами-учасниками системи визначаються договором, в якому зазначаються обов'язки і взаємна відповідальність сторін. Нормативи відрахувань коштів підприємств-учасників головному підприємству визначають за вартістю додатково одержаного ефекту. Розрахунки підприємств-учасників з головним підприємством здійснюються за підсумками року або після завершення виробничого циклу робіт.

Об'єднуючи зусилля для виробництва певних видів продукції, підприємства і організації, що входять до складу міжгосподарських і

агропромислових формувань, здійснюють глибокий технологічний поділ праці, поглиблену спеціалізацію виробництва, переводять виробництво сільськогосподарської продукції на сучасну індустріальну основу. Економічні відносини учасників інтеграції виробництва повинні забезпечити взаємовигідну їх участь у спільній діяльності та сприяти одержанню максимального результату. Подальший розвиток міжгосподарських і агропромислових формувань сприятиме збільшенню обсягу виробництва продукції, поліпшенню її якості та підвищенню економічної ефективності, успішному вирішенню соціальних питань у сфері АПК.

4.5. Організація акціонерних товариств

Господарські товариства – це підприємства, організації, установи, створені на засадах угоди між юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їхнього майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку. Одним з таких підприємств є ***акціонерне товариство***.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Загальна номінальна вартість випущених акцій становить статутний фонд акціонерного товариства. Він не може бути меншим за суму, встановлену законом.

Акціонерне товариство може бути відкритим і закритим. ***Відкритим*** є таке акціонерне товариство, акції якого можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах. Акції ***закритого*** товариства розподіляються тільки між засновниками і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки і купівлі-продажу на біржах. Закрите

акціонерне товариство може бути реорганізоване у відкрите у певному порядку, що визначається законодавством.

Акціонерне товариство можуть утворити юридичні особи та громадяни. Засновники акціонерного товариства укладають між собою договір, яким визначається порядок виконання ними спільної діяльності із створення акціонерного товариства та відповідальність перед особами, що підписалися на акції.

Для створення акціонерного товариства його засновники повинні зробити повідомлення про намір створити товариство, підписатись на акції, провести установчі збори і державну реєстрацію акціонерного товариства.

Згідно із Законом України “Про господарські товариства”, при створенні відкритого акціонерного товариства відкрита підписка на акції проводиться його засновниками. Його засновники публікують повідомлення про наступну відкриту підписку, в якому зазначають: найменування товариства, предмет, цілі та строки його діяльності, склад засновників, дату проведення установчих зборів, розмір статутного фонду, номінальну вартість акцій, їх кількість та види, переваги і пільги засновників, місце проведення підписки на акції, початковий та кінцевий строки підписки, склад майна, що вноситься засновниками в натуральній формі, найменування банківської установи та номер розрахункового рахунка, на який мають бути внесені початкові внески, та ін.

Акціонерне товариство створюється і діє на підставі установчих документів: установчого договору і статуту. В установчих документах подаються відомості: про вид товариства, предмет і цілі його діяльності, склад засновників та учасників, найменування та місцезнаходження, розмір і порядок утворення статутного фонду, порядок розподілу прибутків, збитків, склад та компетенцію органів товариства та порядок прийняття ними рішень, порядок внесення змін до установчих документів, порядок реорганізації і ліквідації товариства. Крім того, в статуті акціонерного товариства мають бути дані про види акцій, їх номінальну вартість, співвідношення різних

видів, кількість акцій, що купуються засновниками, наслідки невиконання зобов'язань щодо викупу акцій.

Вищим органом акціонерного товариства є його *загальні збори*. У них мають право брати участь усі його акціонери. З правом дорадчого голосу у загальних зборах можуть брати участь і члени виконавчих органів, які не є акціонерами. Акціонери (їх представники), які беруть участь у загальних зборах, реєструються із зазначенням кількості голосів, яку має кожний учасник.

Загальні збори акціонерного товариства можуть вирішувати такі питання: визначення основних напрямів діяльності акціонерного товариства і затвердження його планів та звітів про їх виконання; внесення змін до статуту товариства; обрання і відкликання членів ради акціонерного товариства (спостережної ради); обрання і відкликання членів виконавчого органу та ревізійної комісії; затвердження річних результатів діяльності акціонерного товариства, звітів і висновків ревізійної комісії, порядку розподілу прибутку, визначення порядку покриття збитків; створення, реорганізація та ліквідація дочірніх підприємств, філій та представництв, затвердження їх статутів; придбання акціонерним товариством акцій, що випускаються ним; визначення умов оплати праці службових осіб акціонерного товариства, його дочірніх підприємств, філій та представництв; прийняття рішень про припинення діяльності товариства, призначення ліквідаційної комісії та ін.

Загальні збори є правомочними, якщо в них беруть участь акціонери, що мають відповідно до статуту товариства більш як 60 % голосів.

Рішення загальних зборів акціонерів приймаються більшістю у 3/4 голосів акціонерів, які беруть участь у зборах з таких питань: зміна статуту товариства; прийняття рішення про припинення діяльності товариства; створення та припинення діяльності дочірніх підприємств, філій та представництв товариства. По решті питань рішення приймаються простою більшістю голосів акціонерів, які беруть участь у зборах. Голосування на

загальних зборах акціонерів проводиться за принципом: одна акція – один голос.

Загальні збори акціонерів скликаються не рідше одного разу на рік, якщо інше не передбачено статутом товариства. Позачергові збори акціонерів скликаються у разі неплатоспроможності товариства, а також в інших випадках, якщо цього вимагають інтереси акціонерного товариства. Збори скликаються також виконавчим органом на вимогу ради акціонерів (спостережної ради). Акціонери, які володіють у сукупності більш як 20 % голосів, мають право вимагати скликання позачергових загальних зборів у будь-який час.

За Законом України "Про господарські товариства" в акціонерному товаристві може створюватися *рада* акціонерного товариства (спостережна рада), яка здійснює контроль за діяльністю його виконавчого органу. Члени ради акціонерного товариства (спостережної ради) не можуть бути членами виконавчого органу.

Виконавчим органом акціонерного товариства є його *правління* або інший орган, передбачений статутом. Роботою правління керує голова правління, який призначається або обирається відповідно до статуту акціонерного товариства. Правління вирішує всі питання діяльності акціонерного товариства, крім тих, що входять до компетенції загальних зборів і ради акціонерного товариства (спостережної ради). Правління підзвітне загальним зборам акціонерів і раді акціонерного товариства (спостережній раді) та організує виконання їх рішень.

Для здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю правління акціонерного товариства з його членів обирається *ревізійна комісія*. Порядок її діяльності та кількісний склад затверджується загальними зборами акціонерів.

Відповідно до Закону України "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" (1996р.), передбачено порядок реформування державних підприємств сфери АПК в акціонерні товариства. Приватизація

майна підприємств харчової промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості, сервісних, будівельних, фірмових торговельних, несільськогосподарських підприємств і організацій АПК незалежно від вартості об'єктів приватизації (але не менше необхідної для створення статутного фонду акціонерного товариства згідно з чинним законодавством), проводиться шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства.

Право на пільгове придбання акцій за номінальною вартістю (за приватизаційні майнові сертифікати, а також за власні кошти і компенсаційні сертифікати у розмірі, що не перевищують половини вартості приватизаційних майнових сертифікатів) мають працівники підприємств, що приватизуються. Працівники сільськогосподарських підприємств також мають право на пільгове придбання акцій.

Відповідно до зазначеного вище Закону, недержавним сільськогосподарським підприємствам передається безплатно 51 % акцій підприємств, що приватизуються, включаючи розміщення приватизаційних майнових сертифікатів, а також власних коштів і компенсаційних сертифікатів працівників відповідних сільськогосподарських підприємств та прирівняних до них осіб через довірчі товариства, створені в колективах товаровиробників.

Якщо члени трудових колективів переробних, сервісних та інших підприємств системи АПК, що приватизуються, сільськогосподарські товаровиробники і прирівняні до них особи не викупили акцій в межах зазначених квот, право на їх придбання за власні кошти мають недержавні сільськогосподарські підприємства різних форм господарювання. При цьому розподіл акцій між сільськогосподарськими товаровиробниками, а також між недержавними сільськогосподарськими підприємствами здійснюється пропорційно до кількості сировини, зданої на об'єкт приватизації, або обсягу послуг, наданих за рік, що передуює року приватизації. Акції, які не були

викуплені на пільгових умовах протягом одного року з дня початку їх продажу, реалізуються на загальних підставах.

Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств здійснюється при перетворенні їх на колективні сільськогосподарські підприємства або відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених). При цьому членам трудових колективів безплатно передається частка державного майна, розмір якої визначається як добуток від множення вартості майна, що припадає на одного члена колективного сільськогосподарського підприємства по області (Автономній Республіці Крим), на кількість працівників підприємства, яке приватизується, та прирівняних до них осіб. Решта державного майна (понад зазначену частку) приватизується за приватизаційні майнові сертифікати. Право на першочергове придбання цього майна мають члени даного сільськогосподарського підприємства та зайняті в соціальній сфері села особи. Не реалізоване за майнові сертифікати майно приватизується на загальних підставах.

Засновниками акціонерного товариства, яке створюється шляхом приватизації майна державного сільськогосподарського підприємства, є відповідний державний орган приватизації (Фонд державного майна, обласні, районні органи приватизації). Засновник акціонерного товариства визначає порядок участі в ньому та управління ним до скликання перших зборів акціонерів.

Засновником акціонерного товариства, створеного на базі державного сільськогосподарського підприємства, реорганізованого в колективне господарство, є члени трудового колективу. Якщо частина майна державного підприємства при його реорганізації в колективне сільськогосподарське підприємство залишається у власності держави, державний орган приватизації виступає співзасновником акціонерного товариства.

Учасниками акціонерного товариства можуть бути також особи, які не були членами реорганізованого господарства, за умови внесення ними

коштів, майна. Умови і порядок участі таких осіб визначаються засновниками акціонерного товариства. При нестачі коштів, що надійшли в порядку вступних внесків, для забезпечення ефективної діяльності акціонерного товариства його засновники можуть організувати відкриту підписку на акції товариства і провести установчі збори після її завершення.

Закрите акціонерне товариство може бути реорганізоване у відкрите шляхом реєстрації його акцій у порядку, передбаченому законодавством про цінні папери і внесенням змін до статуту товариства. Випуск акцій відкритого акціонерного товариства реєструється у Міністерстві фінансів України або обласних фінансових органах (залежно від розміщення акцій).

Майно акціонерного товариства є власністю його учасників після його державної реєстрації в установленому порядку в місцевому (районному) органі державної влади. Власністю товариства є також вироблена продукція, одержані доходи.

Припинення членства в акціонерному товаристві настає з моменту продажу чи передачі акцій (свідоцтва) іншій особі. Учасники акціонерного товариства мають право продати свої акції (у відкритих товариствах) або на відшкодування їх вартості в порядку, передбаченому статутом товариства.

Акціонерне товариство може бути створене на базі колективного підприємства. Його організацією займається реорганізаційна комісія, яка проводить роз'яснювальну роботу серед членів колективного господарства, готує проекти установчих документів. Вона також проводить оцінювання майна та визначає розмір статутного фонду товариства, перспективний напрям його діяльності, персональний склад його засновників, скликає установчі збори.

Рішення про створення акціонерного товариства приймають загальні збори власників паїв реорганізованого підприємства (установчі збори товариства), які не заявили про свою неучасть у ньому. Ці особи є засновниками товариства, а належні їм паї є їхніми вкладками до статутного фонду товариства. Засновники акціонерного товариства укладають між

собою договір, у якому зазначають порядок здійснення ними спільної діяльності.

4.6. Інші організаційно-правові форми господарювання в аграрній сфері АПК

У системі АПК функціонують і такі організаційно-правові форми господарювання, як фермерські господарства, підсобні господарства промислових та інших підприємств і організацій, спільні підприємства, різні господарські товариства, спілки селян, асоціації, малі підприємства та ін.

Відповідно до чинного законодавства, види підприємств в аграрному секторі економіки України можуть виступати в різних організаційно-правових формах. Наприклад, господарське товариство може бути акціонерним (відкритим і закритим), з обмеженою відповідальністю (учасники товариства відповідають за його зобов'язаннями тільки своєю часткою у загальному майні), з додатковою відповідальністю (його учасники відповідають за зобов'язаннями товариства своїми внесками до статутного фонду, а при їх нестачі – додатково власним майном), командитне товариство (включає одного і більше учасників з повною відповідальністю та одного або більше учасників з обмеженою відповідальністю), повне товариство (всі його учасники несуть солідарну відповідальність по зобов'язаннях товариства усім своїм майном).

Крім розглянутих вище форм господарювання в аграрній сфері АПК важливу роль у виробництві сільськогосподарської продукції відіграють особисті селянські господарства (домогосподарства), кількість яких на початок 2006 року становила 4915,3 тис. 3824,2 тис. господарств утримують худобу і птицю, а 178,9 тис. господарств мають у приватній власності сільськогосподарську техніку. Площа земельних угідь особистих селянських господарств на початок 2006 р. становить 6760,1 тис. га.

Законом України “Про особисте селянське господарство” (2003 р.) визначено правові, організаційні та соціальні засади ведення особистого селянського господарства. Особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства.

Для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2 гектарів, передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом.

Розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшений у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її успадкування членами особистого селянського господарства. У разі виходу з особистого селянського господарства кожен його член має право на виділення належної йому земельної ділянки.

Законом України “Про особисте селянське господарство” передбачено, що члени цих господарств належать до категорії зайнятого населення в разі, якщо робота в ньому для них є основною і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати.

Особисті господарства громадян виробляють сільськогосподарську продукцію (як для задоволення власних потреб, так і для продажу) на відведених їм у власність чи користування земельних ділянках.

Протягом останніх років зростає частка господарств населення в загальному обсязі виробництва продукції сільського господарства. Наприклад, питома вага господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції всіх категорій господарств зросла з 27,5 % в 1990 р. до 59,3 % в 2005 р. При цьому частка валової продукції рослинництва в 2005 р. становила 55,0 %, а продукції тваринництва 66,7 %.

Зростання ролі господарств населення підтверджується також результатом наукових досліджень їх розвитку по регіонах України. Аналіз статистичних даних показує, що розвиток особистих селянських господарств істотно впливає на загальну динаміку сільськогосподарського виробництва по областях України. Зростання частки земель у особистих селянських господарствах значною мірою зумовлює істотне зростання його частки в загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції. Тому в останні роки здійснюється широка підтримка особистих селянських господарств. В Указі Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (1999 р.) для підтримки особистих господарств громадян та фермерських господарств було передбачено: надання громадянам, яким із земель колективних сільськогосподарських підприємств відведено земельні ділянки в натурі на основі земельної частки (паю), можливості розширювати особисті господарства за рахунок цих ділянок, а також одержаних при виході із зазначених підприємств майнових паїв; реалізація громадянами і фермерськими господарствами права вільного викупу земельних ділянок, що надані їм у користування (понад норму, яка приватизується безкоштовно), за ціною не нижче визначеної в установленому порядку грошової оцінки землі; створення поблизу населених пунктів із земель запасу та резервного фонду громадських пасовищ для випасання худоби; створення селянами та суб'єктами господарювання обслуговуючих кооперативів; участь на конкурсних засадах сільськогосподарських підприємств, заснованих на приватній власності, у виконанні державних програм, фінансування яких здійснюється за рахунок бюджетних коштів та ін.

Посилення державної підтримки особистих селянських господарств має на меті реалізацію невикористаного їх потенціалу для піднесення виробництва в АПК, підвищення рівня зайнятості населення, розширення можливостей його самозабезпечення продуктами харчування тощо.

Законом “Про особисте селянське господарство” передбачено, що державна підтримка особистих селянських господарств повинна здійснюватися відповідно до загальнодержавних і регіональних програм за рахунок державного і місцевих бюджетів. Основними напрямками такої підтримки може бути допомога: в організації у сільській місцевості кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для надання послуг із заготівлі, зберігання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції; забезпечення кормами і молодняком худоби і птиці; в організації діяльності з надання інженерно-технічних, ветеринарних, агрономічних та інших послуг, а також послуг із забезпечення сортовим насінням, садивним матеріалом, племінною та продуктивною худобою; в отриманні кредитів для будівництва житла, господарських будівель і споруд, придбання сільськогосподарської техніки і обладнання та ін.

Проте у розвитку дрібнотоварного виробництва з переважанням ручної праці реальними є лише короткотермінові позитивні зрушення, а не довготривалий динамічний розвиток конкурентоспроможного виробництва. Останнього можна досягти через подальший розвиток великотоварного виробництва та розвиток фермерських господарств раціональних розмірів. Створення приватно-орендних підприємств, сільськогосподарських виробничих кооперативів, господарських товариств, фермерських господарств дає змогу зберегти цілісність майнових комплексів, їх виробничу базу та запроваджувати прогресивні технології великотоварного виробництва.

Подальший розвиток усіх видів і форм господарювання, передбачених чинним законодавством у системі АПК, сприятиме кращому використанню ресурсного потенціалу господарств, збільшенню виробництва конкурентоспроможної на внутрішньому і зовнішньому ринках сільськогосподарської продукції, здешевленню та підвищенню рентабельності її виробництва.

Контрольні запитання і завдання

1. Які форми власності і види сільськогосподарських підприємств?
2. Про що йдеться в Господарському кодексі України?
3. Який порядок створення товариства з обмеженою відповідальністю?
4. Як здійснюється управління товариством з обмеженою відповідальністю?
5. Які питання діяльності товариства з обмеженою відповідальністю вирішують збори його учасників?
6. Що таке сільськогосподарський виробничий кооператив та які принципи його діяльності?
7. Які основні права та обов'язки членів сільськогосподарського виробничого кооперативу?
8. Які питання вирішують загальні збори членів сільськогосподарського виробничого кооперативу?
9. Як здійснюється розподіл доходів сільськогосподарського виробничого кооперативу?
10. Охарактеризуйте порядок створення та основні положення діяльності приватного (приватно-орендного) підприємства.
11. Яка виробнича і організаційна структура недержавного сільськогосподарського підприємства?
12. Як проводиться реформування державних сільськогосподарських підприємств?
13. Якими є особливості приватизації майна в державних сільськогосподарських підприємствах?
14. Які є організаційно-правові форми господарських об'єднань підприємств?
15. Що являють собою міжгосподарські і агропромислові формування і яка їх роль в розвитку сільського господарства?

16. Які основні принципи організації і функціонування міжгосподарських і агропромислових формувань ви знаєте?

17. Якими є основні питання виробничо-господарської діяльності міжгосподарського реформування?

18. Поняття і порядок створення акціонерного товариства.

19. Які органи управління в акціонерному товаристві та їх функції?

20. Охарактеризуйте розвиток особистих селянських господарств та шляхи їх державної підтримки.

Глава 5. Організаційно-економічні основи фермерських господарств

5.1. Фермерське господарство – форма підприємництва в сільському господарстві

Законодавчою базою створення, діяльності та припинення діяльності фермерських господарств є Конституція України, Земельний кодекс України, Закон України “Про фермерське господарство” та інші нормативно-правові акти України. Головна мета створення фермерських господарств в Україні – збільшення обсягів продовольчих фондів держави і підвищення добробуту сімей селян на основі їх участі в підприємницькій діяльності.

Фермерська діяльність як вид підприємництва здійснюється за такими принципами:

- вільний вибір діяльності;
- залучення на добровільних засадах до здійснення фермерської діяльності майна та коштів юридичних осіб та громадян, у тому числі на умовах оренди;
- повна самостійність у формуванні програми діяльності, виборі постачальників ресурсів і споживачів вироблюваної продукції, встановлення цін відповідно до чинного законодавства;

- вільне наймання працівників;
- залучення матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством;
- вільне розпорядження прибутком (доходом), що залишається після внесення платежів, установлених законодавством;
- самостійне здійснення фермерським господарством зовнішньоекономічної діяльності, використання ним належної йому частки валютної виручки на свій розсуд;
- майнова та інша відповідальність за результати господарської діяльності.

Згідно з чинним законодавством фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Фермерське господарство здійснює свою діяльність на основі Статуту. В ньому зазначаються: найменування господарства, його місцезнаходження, предмет і мета діяльності, порядок формування майна, органи управління, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення.

Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, яким виповнилось 14 років, та інші родичі, які об'єднались для роботи в цьому господарстві. Можливе також створення фермерського господарства і однією особою. Особи, які працюють в фермерських господарствах за трудовим договором (контрактом) не можуть бути його членами.

Відповідальність за діяльність фермерських господарств покладається на його голову. На ім'я голови господарства видається державний акт на право власності на землю. Він також має право укладати договори на тимчасове користування землею, в тому числі на умовах оренди, і складати інші документи згідно з чинним законодавством України. Голова представляє

інтереси фермерського господарства перед підприємствами, організаціями, установами та окремими громадянами.

В склад майна фермерського господарства входять: будівлі і споруди, матеріальні цінності, цінні папери, вироблена в господарстві продукція, одержані доходи, права на користування землею, водою, будівлями, спорудами, а також інше майно і майнові права. Майнові права, що входять до складеного капіталу фермерського господарства, передаються йому на визначений у Статуті термін. Згідно чинного законодавства України землі фермерського господарства можуть складатися із: а) земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі; б) земельних ділянок, що належать громадянам – членам фермерського господарства на праві приватної власності; в) земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди. Володіння, користування і розпорядження майном здійснюється членами фермерського господарства за взаємною домовленістю.

Порядок успадкування землі, майна та інші майнові відносини фермерського господарства визначаються земельним і цивільним законодавством.

Виробничо-економічні відносини фермерського господарства з іншими юридичними особами і окремими громадянами будуються на основі договорів. Втручання в його господарську діяльність з боку державних, громадських та інших органів не допускається. Державні органи здійснюють контроль за діяльністю господарства тільки відповідно до своєї компетенції, яка встановлена чинним законодавством. Фермерське господарство має право бути засновником або членом асоціацій, корпорацій, консорціумів, галузевих та територіальних об'єднань, кооперативів, спільних підприємств.

Це право значно розширює виробничі і фінансові можливості господарства.

5.2. Порядок створення фермерського господарства

Порядок створення фермерського господарства визначений в Законі України „Про фермерське господарство”. Право на створення фермерських господарств має кожний дієздатний громадян України, який досяг 18-річного віку, виявив таке бажання та пройшов професійний відбір на право створення фермерського господарства. Професійний відбір громадян, які виявили бажання створити фермерське господарство, проводить районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств. До складу такої комісії включаються представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, представники Асоціації фермерів та приватних землевласників і громадських організацій. Першочерговим правом на створення фермерського господарства користуються громадяни, які проживають в сільській місцевості і мають необхідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві.

Громадяни, які виявили бажання вести фермерське господарство, для отримання земельної ділянки державної власності на умовах оренди або у власність подають до районної державної адміністрації заяву. Для отримання у власність або в оренду земельної ділянки із земель комунальної власності громадяни звертаються до місцевої ради. У заяві мають бути вказані: бажаний розмір і місце розташування земельної ділянки, мета та умови надання, склад членів фермерського господарства та наявність у них права на безоплатне одержання земельних ділянок у власність, обґрунтування розмірів земельної ділянки. Заяву громадянина про надання земельної ділянки у власність або в оренду районна або міська державні адміністрації або орган місцевого самоврядування розглядають у місячний термін і в разі її задоволення дають згоду на підготовку землевпорядною організацією проекту відведення земельної ділянки за рахунок Українського державного фонду підтримки фермерських господарств.

Рішення про відмову у наданні земельної ділянки для ведення фермерського господарства може бути оскаржено в судовому порядку.

Рішення суду про задоволення позову є підставою для відведення земельної ділянки на місцевості і видачі документа, що посвідчує право власності або укладання договору оренди.

Надані членам фермерських господарств у користування земельні ділянки передаються безоплатно у власність у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради. Земельні ділянки, розмір яких перевищує розмір паю, передаються громадянам у власність для ведення фермерського господарства на підставі цивільно-правових норм.

Після одержання державного акта на право власності на земельну ділянку або укладання договору оренди земельної ділянки фермерське господарство підлягає державній реєстрації. Для державної реєстрації необхідно подати до органу реєстрації реєстраційну картку (заяву про державну реєстрацію встановленого зразка), засновницькі документи (установчий договір та Статут фермерського господарства), копію документа про наявність у громадянина на праві власності чи оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, документ про внесення плати за державну реєстрацію. Органи державної реєстрації вносять дані з реєстраційної картки до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності та видають свідоцтво про державну реєстрацію встановленого зразка з проставленим ідентифікаційним кодом.

Свідоцтво про державну реєстрацію фермерського господарства та копія документа, що підтверджує взяття його на облік у державному податковому органі, є підставою для відкриття рахунків у банках.

На наданій для ведення фермерських господарств землі громадяни мають право:

- вирощувати сільськогосподарські культури і закладати багаторічні насадження, розпоряджатися виробленою сільськогосподарською продукцією і доходами від її реалізації;
- укладати договір застави для одержання кредиту;

- зводити житлові, виробничі та інші будівлі і споруди за погодженням відповідної ради орендодавця;

- використовувати для потреб господарства наявні на земельній ділянці нерудні корисні копалини (пісок, глина, торф тощо), лісові угіддя, водоймища та інші корисні властивості землі;

- одержувати компенсацію за підвищення родючості ґрунту у випадку передачі земельної ділянки іншому власнику (користувачу).

В той же час фермерське господарство зобов'язане: 1) забезпечувати використання землі відповідно до цільового призначення та умов її надання; 2) ефективно використовувати землю згідно з проектом внутрішньогосподарського землеустрою; 3) застосовувати природоохоронні технології виробництва; 4) підвищувати родючість ґрунту тощо.

Новоствореним фермерським господарствам протягом трьох років (у трудонедостатніх населених пунктах – п'яти років) надається допомога за рахунок державного і місцевого бюджетів, у тому числі через Український державний фонд підтримки фермерських господарств. Кошти державного бюджету спрямовуються, зазвичай, на меліорацію земель та придбання сільськогосподарської техніки. За рахунок місцевих бюджетів надається допомога у будівництві об'єктів виробничого і невиробничого призначення, житла, проведенні заходів щодо землеустрою. Кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств надаються на безповоротній та поворотній основах. На безповоротній основі кошти фонду надаються фермерським господарствам на відшкодування вартості проектів відведення земельних ділянок, відшкодування частини витрат, пов'язаних із сплатою відсотків за користування кредитами банків, та часткову компенсацію витрат на придбання першого трактора, комбайна, вантажного автомобіля, будівництво тваринницьких приміщень тощо. Поворотна допомога надається фермерам на конкурсних засадах для виробництва, переробки і збуту виробленої продукції. Обсяги державного фінансування

фермерських господарств у 2002 р. становили 4,2 млн. грн., 2003 р. – 10,0 млн. грн., 2004 р. – 1,1 млн. грн.²

5.3. Діяльність фермерського господарства

Голова фермерського господарства, при прийнятті рішення про його створення ставить перед собою певну мету. Більшість фермерів виділяють в головну мету довгострокову максимізацію прибутку (доходу). Для цього фермер повинен організувати таке господарство, діяльність якого б сприяла досягненню цієї мети. Наукова організація фермерського господарства - це така система заходів, яка направлена на раціональне використання в господарстві всіх елементів виробництва – робочої сили, предметів і засобів виробництва, встановлення необхідної пропорційності між ними, забезпечення узгодженості в роботі і тим самим гарантує досягнення поставленої мети.

Фермерське господарство можна розглядати як сукупність галузей та систему заходів по веденню ними. Для раціональної організації фермерського господарства необхідно встановити правильні взаємозв'язки між елементами системи ведення господарства, найти головну ланку, яка найбільшою мірою визначає результати всієї системи.

Для забезпечення прибутковості (доходності) фермерського господарства першочергове значення має вибір правильної його галузевої структури. Лише вирішивши це питання можна визначити, яку суму коштів необхідно вкласти в техніку, худобу, будівлі, споруди, обладнання тощо.

Теоретично найкращим типом господарства можна вважати такий, у якому поєднання окремих галузей дає найбільший економічний ефект. Перехід до другого типу означав би зменшення загальної величини доходу від використаних матеріальних, трудових, фінансових і природних ресурсів.

² Результати діяльності та основні показники розвитку фермерських господарств за 2004 рік. – К. Мінагрополітики України, 2005. – С. 21.

Фермер самостійно визначає напрям діяльності господарства, його спеціалізацію, однак повинен при цьому враховувати об'єктивні умови: кліматичні і ґрунтові фактори; розмір господарства і його розташування; суму коштів, яка є в розпорядженні членів фермерського господарства і яку вони можуть залучити в господарство; наявність і кваліфікацію працівників; зовнішні політичні й економічні умови (співвідношення попиту і пропозиції на окремі продукти на ринку, податкові заходи, заходи контролю за імпортом, підтримка експорту, система стабілізації цін, виробничі субсидії, відсоткова ставка за користування кредитом тощо).

Невеликі за розмірами фермерські господарства не можуть високоефективно використовувати ресурси і стати високотоварними, Закон України “Про оренду землі” дає можливість значно збільшити розмір землекористування фермерського господарства. З метою збалансування факторів виробництва особливо важливо обґрунтувати раціональний розмір фермерського господарства.

При обґрунтуванні раціонального розміру землекористування необхідно виходити з того обсягу робіт, який члени фермерського господарства можуть виконати протягом року за наявної оснащеності технічними засобами.

У разі потреби до роботи в фермерських господарствах можуть бути залучені постійні, сезонні або тимчасові працівники. Трудові відносини цих працівників з фермерським господарством оформляються трудовим договором (контрактом, угодою) і регулюються чинним законодавством. У трудовому договорі (контракті, угоді) визначається предмет договору, умови праці і відпочинку, розмір оплати праці, матеріальна відповідальність сторін, термін дії договору. Оплата праці залучених працівників не залежить від кінцевих результатів діяльності фермерських господарств. Голова повинен створити безпечні умови праці як для членів фермерського господарства, так і для залучених працівників. Члени фермерського господарства та особи, які

працюють в ньому за трудовим договором, підлягають державному соціальному страхуванню і пенсійному забезпеченню.

Одною із найважливіших проблем розвитку фермерських господарств є його технічне забезпечення. Фермер вирішує скільки потрібно мати тракторів і яких марок; чи доцільно купувати комбайн і вантажний автомобіль; скільки потрібно мати інших сільськогосподарських машин, механізмів і обладнання; що є більш ефективним – купувати нову техніку чи ту, яка була в експлуатації. При недостатньому технічному забезпеченні фермерських господарств роботи виконуються несвоєчасно, тому зменшується обсяг виробництва продукції, а отже, і величина прибутку (доходу). За надмірного технічного забезпечення величина прибутку також буде знижуватися внаслідок високої собівартості продукції. Господарство може придбавати необхідні матеріально-технічні ресурси в системі державних постачальницьких організацій в порядку передбаченому для сільськогосподарських підприємств, у будь-яких підприємствах і організаціях, на біржах, у населення.

Фермерські господарства можуть брати технічні засоби в оренду, напрокат, користуватися послугами інших сільськогосподарських підприємств або машинно-технологічних станцій, створювати кооперативи для спільного використання техніки.

Для здійснення розрахунків і зберігання коштів фермерське господарство може відкривати в банку розрахунковий та інші рахунки, включаючи валютний. За нестачі коштів господарство має право одержувати в установах банку кредити на підставі укладеного кредитного договору. В кредитному договорі зазначають суму, строк повернення кредитових коштів, умови забезпечення кредиту, права і обов'язки сторін. Зобов'язання фермерського господарства щодо повернення одержаного кредиту і сплати відсотків за його використання забезпечується заставою майна господарства, гарантіями та ін. Гарантом одержання фермерами кредитів в установах

банків може виступати Український фонд підтримки фермерських господарств.

Ремонт і технічне обслуговування тракторів, сільськогосподарських машин, вантажних автомобілів у фермерських господарствах, його агрохімічне, ветеринарне, транспортне обслуговування, штучне осіменіння худоби, страхування, професійне, правове, обліково-фінансово-економічне консультування, інформаційне і наукове забезпечення здійснюється агросервісними та іншими підприємствами і організаціями за цінами, розцінками і тарифами, які обумовлені в укладеному договорі між сторонами.

Фермерське господарство має право реалізувати свою продукцію і надавати послуги підприємствам, організаціям і громадянам за цінами і тарифами, що встановлюються ним самостійно або на договірній основі. Одержані від реалізації продукції і надання послуг кошти використовуються для відшкодування поточних витрат, виплат податків і платежів, на розширення виробництва, накопичення та на утримання сім'ї фермера і благодійні цілі.

Оподаткування фермерських господарств здійснюється у порядку, встановленому законодавством для сільськогосподарських товаровиробників. Частина їх як суб'єкти малого підприємництва за бажанням можуть перейти на спрощену систему оподаткування, обліку і звітності.

Підставами для припинення діяльності фермерського господарства є його реорганізація або ліквідація, визнання господарства банкрутом. Майно фермерського господарства, яке припиняє свою діяльність, використовується в першу чергу для задоволення вимог кредиторів. Майно, що залишилося після вимог кредиторів, розподіляється між членами господарства відповідно до його Статуту.

Контрольні запитання і завдання

1. Хто може бути членом фермерського господарства?

2. Назвіть принципи, на основі яких здійснюється фермерська діяльність.
3. Який порядок створення фермерського господарства?
4. В чому суть раціональної організації фермерського господарства?
5. Перерахуйте об'єктивні умови, які повинен враховувати фермер при виборі напряму діяльності свого господарства.
6. Назвіть функції, які виконують фермерські кооперативи.
7. На якому рівні можуть створюватися фермерські кооперативи?

РОЗДІЛ II. ВИРОБНИЧІ РЕСУРСИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ І ОРГАНІЗАЦІЯ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

Глава 6. Організація використання земельних ресурсів та території аграрних формувань

6.1. Земля – основа матеріального виробництва в сільському господарстві

Земля є одним з основних джерел існування суспільства. Серед умов, необхідних для виробничої діяльності і життя людей, вона займає особливе місце. На землі розміщуються міста і села, вона є основою для розвитку промисловості, транспорту, а особливо сільського господарства та підприємств інших видів людської діяльності. В надрах землі знаходяться вугілля, руда, нафта, газ тощо. Невід'ємною складовою землі є ґрунтовий покрив, ліси, ріки, озера, що займають важливе місце у процесі виробництва матеріальних благ і створення умов для існування самої людини. Таким чином, поверхня землі є основою і необхідною умовою того, щоб процес виробництва міг взагалі відбуватися. Постачаючи споконвіку людині їжу, земля є національним багатством суспільства і матеріальною основою існування людини.

Отже, земля – найважливіше багатство суспільства, основний засіб виробництва у сільському господарстві, просторовий базис розміщення та розвитку всіх галузей народного господарства. Тому землю потрібно розглядати з двох боків. По-перше, як простір, необхідний для різного виробництва (для всякої людської діяльності) і, по-друге, як умову для виробництва продуктів людині. Проте в кожному з них її роль неоднакова. У промисловості землю використовують для розташування підприємств, добування корисних копалин тощо. Процес виробництва тут практично не залежить від її якісної характеристики. У сільському господарстві вона є не

тільки просторовим базисом, а й основою для його розвитку, головним засобом виробництва. Без землі процес виробництва сільськогосподарської продукції взагалі був би немислимий. Виробництво продукції багато в чому залежить від її якості, вона забезпечує рослини всіма елементами живлення, водою та іншими джерелами їх нормального росту.

Процес виробництва необхідної кількості продукції землеробства відбувається внаслідок дії людини на землю як предмет праці. При цьому використовуються фізичні, хімічні та біологічні особливості ґрунтового покриву землі, в якому відбувається життєдіяльність рослин. Кінцевий результат праці у землеробстві – врожайність рослин, у значній мірі залежить від організаційно-господарських, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунту.

Поряд з іншими засобами виробництва, які використовуються в сільському господарстві, земля має свої специфічні властивості, які зумовлюють цілий ряд її відмінностей від інших засобів. Головним з них є: земля не є продуктом людської праці, а продукт самої природи; земля просторово обмежена, її не можна збільшити або зменшити; земля не може бути замінена ніяким іншим засобом виробництва і виступає основним засобом виробництва, вона відзначається постійністю місця використання; окремі ділянки землі не рівноцінні за якістю і родючістю, що необхідно враховувати при плануванні і розміщенні сільськогосподарського виробництва; земля при правильному її використанні не зношується, як інші засоби виробництва, а поліпшується, родючість її підвищується.

Крім природних властивостей ґрунту, продуктивність землі зумовлюється рівнем розвитку продуктивних сил та іншими чинниками, дія яких змінюється як з часом так і територіально. Через це одні і ті ж ґрунти по-різному можуть вплинути на результати праці в сільському господарстві, в залежності від якісних властивостей ґрунту. Тому родючість ґрунту необхідно розглядати з різних сторін.

Родючість ґрунту визначається здатністю давати урожай, тобто здатністю ґрунту нагромаджувати й утримувати вологу та забезпечувати нею рослин, нагромаджувати і трансформувати поживні речовини в доступній для рослин формі, а також забезпечувати доступ кисню в зону кореневої системи рослин, тобто здійснювати аерацію ґрунту.

Розрізняють **природну** і **економічну** родючість ґрунту. **Природна** є результатом тривалого ґрунтоутворного процесу, що проходить в певних кліматичних умовах, визначається фізичними, хімічними і біологічними властивостями ґрунту. У чистому виді вона існує доти, поки людина не включає землю в процес виробництва продукції. Ділянки землі за своєю природною родючістю не є однакові.

Природна родючість ґрунту може підвищуватися під дією праці людини в процесі виробництва. В цьому разі вона називається штучною і відображає вкладення праці і коштів в обробіток землі. Природна і штучна родючість ґрунту пов'язані між собою.

Штучна родючість ґрунту створюється після включення землі в процес експлуатації і внаслідок її окультурення. Внесення добрив і здійснення науково - обґрунтованих меліоративних заходів створює умови для набуття ґрунтовим покривом додаткових властивостей.

Кількість поживних речовин в ґрунті при цьому зростає, а їх засвоєваність рослинами підвищується. Проте навіть під впливом людини родючість, набута ґрунтом внаслідок ґрунтоутворного процесу, його природні властивості не знижуються, а виступають як основа штучної родючості, її невіддільний елемент. Сукупність природної і штучної родючості ґрунту в умовах певного рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин становить економічну родючість ґрунту. Кількісні і якісні показники економічної родючості ґрунту можна виразити через абсолютну і відносну родючість. **Абсолютна родючість** ґрунту характеризується урожайністю сільськогосподарських культур з одиниці земельної площі, а **відносна** – виходом продукції на одиницю затрат. Абсолютна і відносна родючість

грунту є кількісним і якісним виразом економічної родючості землі. Ці дані відображають у земельному кадастрі.

Звідси, **земельний кадастр** – це систематизована на науковій основі сукупність достовірних даних про природні властивості земель, їх господарський і правовий стан, зокрема даних про реєстрацію землекористувань, облік кількості і якості земель, бонітування (якісну оцінку ґрунтів) та економічну оцінку землі. Дані земельного кадастру використовуються для організації планомірного і найбільш ефективного використання земельних ресурсів в інтересах всього суспільства, охорони і підвищення родючості ґрунту.

6.2. Основи земельного законодавства

За останні роки в Україні відбулися суттєві зміни у формах власності на землю. Безоплатно передано у приватну власність мільйони гектарів продуктивних земель сільським і міським жителям. Збільшення кількості земельних власників сприяло розширенню кола учасників земельних відносин, тому суттєвого значення набуває законодавча і нормативна база, механізми регулювання земельних відносин і управління земельними ресурсами. Виникла необхідність законодавчо розширити для України низку нових питань, зокрема щодо форм власності на землю, податку на землю, застави, оренди землі і т. д.

Відповідно до статті 14 Конституції України земля є національним багатством, що перебуває під особистою охороною держави. Основний документ земельного законодавства держави, що регулює земельні відносини є “Земельний Кодекс України”, був прийнятий у березні 1992 року. В 2001 році прийнятий новий Земельний Кодекс України. Економічні і соціальні проблеми країни, традиції українських землевласників і землекористувачів вимагали вдосконалення земельних відносин, формування нормативної бази для визначення і закріплення прав та відповідальності за користування

землею, тому прийнято, крім змін і доповнень до Земельного Кодексу України, цілу низку законів.

Для проведення земельної реформи створено відповідну правову базу, розроблено понад 30 законодавчих, нормативних, інструктивно-методичних актів і документів, зокрема, Земельний Кодекс України, Закони України: “Про форми власності на землю”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про плату за землю”, “Про фермерське господарство”, ”Про особисте селянське господарство”, Декрет Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. “Про приватизацію земельних ділянок”, Укази Президента України: від 10 листопада 1994 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва”, від 8 серпня 1995 року “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям”, Постанови Верховної Ради України від 18 грудня 1990р. “Про земельну реформу” та від 13 березня 1992р. “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі”, “Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів”, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 23 березня 1995 року, інші нормативні документи.

Законодавчою базою реформування земельних відносин стала постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу”, згідно з нею весь земельний фонд України було оголошено об’єктом земельної реформи з введенням права надання землі у приватну і колективну власність.

Правове забезпечення даної постанови здійснюється на основі Законів України “Про форми власності на землю“, “Про фермерське господарство”, ”Про особисте селянське господарство” “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про плату за землю”, “Про землевпорядкування”, ”Про реєстрацію земельних ділянок і права власності на них”, “Про охорону земель”, ”Про іпотеку земельних ділянок” і т.д. Вони

передбачають встановлення трьох рівноправних форм власності на землю: державної, приватної і комунальної.

6.3 Види земельних угідь, їх призначення, облік та ефективність використання

Важливим народногосподарським показником є землезабезпеченість. Її визначають як відношення площі відповідних угідь до наявного населення країни. У володінні і користуванні аграрних формувань знаходяться земельні ділянки для певних виробничих потреб. В залежності від способу використання землі поділяються на сільськогосподарські і несільськогосподарські угіддя.

При цьому під **угіддями** необхідно розуміти ділянки землі, які планомірно і систематично використовуються для відповідних виробничих, культурно-побутових і інших потреб, мають характерні природні відмінності або заново набуті властивості.

Сільськогосподарські угіддя – це угіддя, які мають конкретне сільськогосподарське призначення і придатні для виробництва певних видів сільськогосподарської продукції. Сюди належать:

- орні землі – рілля(посіви + пар) і перелоги;
- багаторічні сільськогосподарські насадження – сади, ягідники, виноградники, хмільники, горіхоплідні, чайні, тутові;
- сіножаті – заливні, суходільні, заболочені, штучні;
- вигони і пасовища – степові, гірські, низинні, штучні.

До **несільськогосподарських угідь** відносяться такі:

- ліси і чагарники, включаючи ґрунтозахисні насадження;
- землі під будівлями, вулицями, дворами, площами і шляхами;
- землі під водою, ставками, ріками і озерами;
- землі непридатні до використання у сільському господарстві – болота, яри, піски, змиті солонці, гірські хребти, льодовики;

- інші землі.

Землі запасу – це ті ділянки землі, що не передані у власність або не надані в постійне користування, вони перебувають у віданні Рад народних депутатів і призначаються для передачі у приватну власність.

Серед земельних угідь найбільшу господарську цінність мають сільськогосподарські угіддя. **Структурою земельних угідь** називається відсоткове співвідношення їх площ у загальній площі всіх, або тільки сільськогосподарських угідь. Склад і співвідношення земельних угідь не залишаються незмінними. До виробництва сільськогосподарської продукції залучаються ділянки землі, які раніше не оброблялись. Зокрема, осушуються болота, розкорчовуються чагарники для вирощування сільськогосподарських культур. Тобто мають місце процеси трансформації земельних угідь.

Трансформація земель – (лат. *transformatio* – перетворення) – переведення угідь з одного виду в інший або зміна їх функціонального призначення.

Необхідно, щоб трансформація земель була інтенсивною, тобто передбачала перехід менш продуктивних угідь в більш продуктивні (пасовища в рілля, болота в сіножаті і т. д.)

Отже, при розробленні планів складається експлікація і трансформація земельних угідь, а також земельний баланс.

Експлікація земель (лат. *explikatio* – тлумачення, пояснення) – таблиця з даними про розміри й склад земельних угідь, що додається до планових матеріалів і документів. У ряді випадків у таблицю вносять умовні знаки, якими на плані позначають умовні угіддя або ґрунтові відмінності.

Земельний баланс – це співвідношення використання земельних угідь з їх наявністю на початок і кінець планового року. З метою визначення плану посівних площ розраховується площа землі в обробітку, яка включає рілля, міжряддя садів при їх використанні не за прямим призначенням та в окремі роки – площу кормових угідь на яких співпадає польовий період при їх докорінному поліпшенні.

В Україні державний облік земель здійснює землевпорядна служба Міністерства аграрної політики як у цілому в країні, так і за кожним підприємством чи установою. Державний земельний кадастр в Україні містить систему необхідних відомостей і документів про правовий режим земель, розподіл їх серед власників і користувачів. Земельно-кадастрова документація включає книги реєстрації державних актів на право колективної власності, приватної власності на землю, право постійного користування землею, договорів на тимчасове користування землею, в тому числі на умовах оренди. Облік кількості і якості землі ведеться за існуючою класифікацією земельних угідь.

Державний облік земель ведеться з метою: забезпечення державного факту виникнення або припинення існування об'єкту обліку; державного обліку земель та контролю за їх використанням і охороною; державного управління земельними ресурсами; планування і регулювання раціонального використання земельних ресурсів; оцінки земель і встановлення обґрунтованої плати за землю; забезпечення державної реєстрації прав на нерухомість і угод з нею; захист прав громадян і юридичних осіб на землю; інформаційного забезпечення цивільного обігу земель.

Облікова документація поділяється на основну, допоміжну і похідну. Основна складається з єдиного державного реєстру земель, кадастрових справ, кадастрових планів (карт). До допоміжної документації належать: книги обліку документів і книги обліку виданих відомостей, каталоги координат і пункти межової мережі. До похідної документації належать: реєстр державних земель фізичних і юридичних осіб та комунальної власності, виписки встановленого зразку, статистичні земельні звіти, кадастрові плани (карти) та інше.

Для власників землі і землекористувачів у населених пунктах основним документом є Державний акт на право власності на землю (приватної, колективної), Державний акт на право постійного користування землею.

Основними документами для обліку земель у межах населених пунктів, які перебувають в безпосередньому користуванні органів комунального господарства, і земель загального користування, а також земель в забудованих кварталах, є картографічні матеріали.

Відомості про землі сільських населених пунктів записуються в земельно-кадастровій книзі (поземельній книзі) сільської ради, на території якої вони розміщені.

З метою ефективного використання землі, як засобу виробництва, необхідно не тільки вести облік її кількості, але і робити якісну та економічну оцінку. Якісну оцінку землі здійснюють бонітуванням.

Бонітування ґрунтів – це їх агровиробнича класифікація, якісна характеристика природних ознак і властивостей. Якісна оцінка характеризується комплексом фізичних, хімічних і біологічних властивостей ґрунту, які визначають його родючість. А родючість – це здатність ґрунту давати врожай. До цих ознак і властивостей відносять: механічний склад і структура ґрунту; вміст гумусу, азоту, фосфору, калію та інших елементів; кислотність; кількість і склад мікроорганізмів. Якісна оцінка дає можливість встановити той чи інший бал бонітету ґрунтів, їх порівняльну цінність. В результаті бонітування виявляються найбільш придатні площі для вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, агровиробничі групи ґрунтів.

Якісну оцінку землі роблять спеціалісти в галузі ґрунтознавства, агрохімії і землеробства. На основі проведених обстежень вони складають картограми ґрунтів, де зазначають якісні показники земельних угідь, особливо орних та кормових і шляхи їх ефективного використання.

Економічна оцінка землі, на відміну від якісної оцінки землі як природного тіла, характеризує її суспільно-економічну цінність. Предметом економічної оцінки землі є вивчення її цінності як засобу виробництва і зокрема її економічної родючості.

Отже, під **економічною оцінкою землі** слід розуміти визначення порівняльної економічної цінності землі як засобу виробництва в сільському господарстві. У процесі економічної оцінки визначають відносну дохідність земель різної якості в різних природно - економічних умовах, тобто наскільки одна земля краща або гірша від іншої за розміром доходу з одиниці площі.

Економічна оцінка землі сприяє більш правильній організації сільського господарства в різних природно - економічних зонах: розроблення відповідних систем землеробства; диференціюванню планів урожайності культур; встановленню правильної спеціалізації сільськогосподарського виробництва; вдосконаленню ціноутворення і оподаткування.

При визначенні економічної оцінки землі необхідно використовувати такі показники: продуктивність (ВП) – вартість валової продукції в кадастрових цінах (в грн. з 1га земельних угідь) – при загальній оцінці або урожайність (в ц/га) – при частковій оцінці; окупність затрат (ОЗ) – вартість продукції в кадастрових цінах або кількість її в натуральному виразі в розрахунку на 100 грн. затрат; диференціальний доход (ДД) – додаткова частина чистого доходу на відносно кращих землях.

За 100 балів приймається найвищий цей середній показник за ряд років на кращих ґрунтах. Оціночний бал визначають за формулою:

$$B = \frac{ВП(ОЗ, ДД) \times 100}{ВП_6(ОЗ_6, ДД_6)}$$

де : В – оціночний бал, одиниць;

ВП, ОЗ, ДД – показники на досліджуваних землях, грн., (ц);

ВП₆, ОЗ₆, ДД₆ – показники на кращих землях, прийняті за 100 балів.

Земля є основним джерелом багатства у сільському господарстві, а тому рівень її використання в значній мірі впливає на рівень розвитку всього сільськогосподарського виробництва. Високоєфективно використовувати землю – це означає одержувати якомога більше сільськогосподарської

продукції з одиниці земельної площі при умові підвищення родючості землі і постійному зменшенні затрат живої і уречевленої праці в розрахунку на одиницю одержаної продукції. Ефективність використання землі, таким чином, зумовлюються постійним взаємозв'язком чинників земля – затрати – продукція. І це закономірно, адже основою сільськогосподарського виробництва є праця і земля. Від їх дії і співвідношення рівня тих або інших затрат живої і уречевленої праці (основних засобів, мінеральних добрив тощо), родючості ґрунту та інших природноекономічних чинників залежить кінцевий результат – кількість сільськогосподарської продукції.

Важливо при цьому встановити показники, які найбільше свідчили б про рівень використання земель господарства в тісному зв'язку з іншими засобами виробництва, і, користуючись якими, можна було б визначити шляхи поліпшення використання земель.

Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів визначають за такими показниками:

ступінь господарського використання землі, який розраховується діленням площі сільськогосподарських угідь на всю земельну площу господарства;

ступінь розорюваності, що визначається як частка від ділення площі ріллі і багаторічних культурних насаджень на площу сільськогосподарських угідь;

ступінь меліорованості як відношення площі меліорованих земель (зрошуваних, осушених) до загальної площі сільськогосподарських угідь;

питома маса інтенсивних культур (зернових, цукрових буряків, льону, картоплі, овочів, соняшнику) у загальній посівній площі господарства; коефіцієнт повторного використання землі, який визначається відношенням посівної площі разом з площею повторних посівів до посівної площі господарства.

При аналізі і оцінці цих показників слід пам'ятати, що завдяки трансформації земельних угідь і вдосконаленню їхньої структури, підвищенню (зниженню) частки ріллі, багаторічних культурних насаджень і

меліорованих земель у загальній площі сільськогосподарських угідь, а інтенсивних культур в структурі посівів, зростання коефіцієнту повторного використання землі до оптимального рівня, можливості господарства щодо збільшення обсягу виробництва продукції (за однакових інших умов) зростатимуть. Але тут важливо не вийти за раціональні межі кожного з названих показників, оскільки це може призвести до погіршення використання землі, втрати її родючості. Наприклад, надмірне розорювання сільськогосподарських угідь у багатьох господарствах призвело до інтенсивного розвитку вітрової та водної ерозії з усіма відповідними негативними наслідками.

Економічну ефективність використання земель визначають за допомогою натуральних і вартісних показників.

До **натуральних** показників відносять: урожайність сільськогосподарських культур; виробництво окремих видів тваринницької продукції на 100 га відповідних земельних угідь (продукцію скотарства і вівчарства розраховують на 100 га сільськогосподарських угідь, свинарства – на 100 га ріллі, птахівництва – на 100 га площі посіву зернових). Натуральні показники, за допомогою яких аналізують рівень використання землі, незважаючи на свою об'єктивність і простоту в обчисленні все ж таки характеризуються обмеженістю застосування. Врожайність окремих культур не дає змоги повно судити про ступінь використання всієї ріллі, оскільки не одні і ті ж культури вирощуються в господарстві різної виробничої спеціалізації. Крім того, не можна порівняти між собою врожайність на орних землях з урожайністю природних кормових угідь, садів і виноградників і визначити показник сукупної врожайності, який в цілому характеризував би рівень використання всіх сільськогосподарських земель. За допомогою натуральних показників (навіть використовуючи дані про затрати праці на одиницю виробленої продукції) досить важко врахувати один з чинників інтенсивності використання землі – затрати, а встановити

ступінь використання інших засобів тісно пов'язаних з землею, зовсім неможливо.

До вартісних показників відносять: виробництво валової продукції в порівнянних цінах, товарної продукції в поточних цінах реалізації, валового доходу і прибутку в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь; коефіцієнт віддачі, як відношення вартості валової продукції сільського господарства до витрат на її виробництво.

Узагальнюючим показником, який свідчить про ефективність використання земель в цілому у господарстві є вартість всієї валової продукції в порівнянних цінах і землеробства зокрема, в розрахунку на одиницю сільськогосподарських угідь та ріллі. Однак для порівняння ефективності використання землі господарствами, районами, областями (а саме таке порівняння дозволяє встановити відносний ступінь використання угідь) він недостатній. Для загального визначення ефективності використання землі розраховують величину валового і чистого доходу на одиницю земельної площі, розраховують також і розмір умовного чистого доходу як різницю між вартістю всієї валової продукції та затратами на її виробництво.

Отже, натуральні показники характеризують продуктивність лише певної частини сільськогосподарських угідь, а вартісні – всієї їхньої площі. Ці дві групи показників (за винятком коефіцієнту віддачі) доцільно розраховувати не лише на один гектар фізичної площі, а й на один гектар умовної площі. В першому випадку можна судити про фактично досягнутий рівень використання землі без урахування її якості, а в другому – об'єктивно оцінити результати господарювання. У господарстві умовну площу сільськогосподарських угідь можна визначити за формулою:

$$Y_n = \frac{\sum_{i=1}^n \Pi_{\phi i} B_i}{\Pi};$$

де : Y_n – умовна площа, га;

P_{fi} – фізична площа і-го виду сільськогосподарських угідь (рілля, пасовища, сіножаті, багаторічні насадження), га;

B_i – бал економічної родючості 1-го виду угідь господарства;

P – фізична площа сільськогосподарських угідь господарства, га.

Поява приватної форми власності викликала необхідність у грошовій оцінці та визначенні ціни землі, оскільки за своїм статусом вона набуває форми товару. Методика визначення грошової оцінки землі викладена у третій главі підручника.

6.4. Організація землеустрою та території аграрних формувань

Землеустрій є складовою частиною системи державних заходів щодо найбільш правильного розміщення сільськогосподарського виробництва, розробки та вдосконалення економічного механізму раціонального використання землі і збереження родючості ґрунту. Особливої актуальності ці питання набувають у період реформування земельних відносин та створення нових підприємств різних форм власності.

Завданням організації земельної території аграрних формувань є створення найкращих господарських і виробничих умов для здійснення їх виробничої діяльності – ефективного використання техніки і трудових ресурсів, оперативності управління, зручності зв'язку.

Організація земельної території включає: проведення землеустрою; розміщення населених пунктів, виробничих дворів, польових і бригадних станів; організацію території сівозмін, бригадних ділянок, садів, сіножатей і пасовищ; розміщення шляхової мережі та лісонасаджень.

Організація землеустрою передбачає: упорядкування існуючих земель користувачами з метою усунення незручностей у розміщенні меж; внутрішньогосподарську організацію території із введенням економічно обґрунтованих сівозмін, розробку заходів щодо захисту ґрунтів від ерозії; виявлення нових придатних для сільськогосподарського і народногосподарського використання земель (лінії електропередач,

відокремлені смуги залізниць, військові полігони, не рекультивовані землі після промислових виробок та ін.); встановлення і уточнення меж населених пунктів; проведення топографо-геодезичних, ґрунтових, геоботанічних та інших досліджень з метою розробки заходів щодо поліпшення ґрунтів.

При вирішенні питань землеустрою необхідно дотримуватись таких принципів: встановленої для землекористувача власності на землю; використання землі в інтересах не лише власника, але й усього суспільства з дотриманням пріоритету сільськогосподарського виробництва; раціонального використання земель.

Землеустрій буває міжгосподарський і внутрішньогосподарський. При міжгосподарському землеустрої здійснюється розподіл землі між галузями економіки, підприємствами, організаціями і установами, а при внутрішньогосподарському – здійснюється розподіл землі на всіх закріплених за господарством землях, виходячи із схеми міжгосподарського та районного планування.

При цьому вирішують такі завдання: уточнюють земельні ділянки виробничих підрозділів відповідно до кількісних показників, закріплених за ними угідь; розміщують дорожню мережу; встановлюють (уточнюють) склад і співвідношення угідь, кількість та розміри сівозмін; розміщують поля, бригадні стани, полезахисні смуги, споруди для польового водопостачання, комунально-побутового обслуговування; визначають межі пасовищ, складають пасовищеоборот, розміщують багаторічні культурні пасовища.

Звідси, **землеустрій аграрних формувань** повинен забезпечити найдоцільніші організаційно-територіальні і виробничі умови для раціонального розвитку господарства, найбільш продуктивного використання всіх земельних угідь, запровадження правильних сівозмін, створення міцної і сталої кормової бази для тваринництва, ефективного використання сільськогосподарської техніки, одержання високих і сталих урожаїв при найменших затратах праці і коштів на одиницю продукції. При проведенні міжгосподарського землеустрою враховуються вимоги не тільки

окремих господарств і галузей, але і всього народного господарства в цілому. Таким чином, міжгосподарський землеустрій являє собою державний захід з розподілу земель між галузями народного господарства, всередині них, між окремими землекористувачами і ін.

Основне завдання міжгосподарського землевпорядкування аграрних формувань – це приведення розміщення, розміру і складу їх землекористувань у відповідність з потребами і завданнями сільськогосподарського виробництва і раціонального використання землі як основного засобу виробництва. Складовими частинами міжгосподарського землекористування з утворення і впорядкування землекористувань аграрних підприємств є: встановлення розмірів площі землекористувачів; розміщення і формування землекористувань; розміщення центральних садіб (при утворенні нових землекористувань); включення в склад землекористувань угідь певного виду, якості і в оптимальному співвідношенні; розміщення меж землекористувань; складання схем внутрішньогосподарської організації території.

Землекористування повинно бути сформовано у вигляді одного компактного масиву зручної конфігурації і найменшої протяжності, не розчленованого різними природними і штучними перешкодами.

При проектуванні міжгосподарських меж у відкритій місцевості і особливо на ріллі їх розміщують прямолінійно, всюди де можливо меж суміщають з природними і штучними перешкодами, живими урочищами і спорудами, магістралями, каналами, а також розміщують на вододілах, в місцях стоку і т.д.

Зміни меж і розмірів аграрних формувань проводиться при укрупненні і розукрупненні господарств в зв'язку з перерозподілом земель між землекористувачами, при ліквідації дрібноконтурності, вклинюванні, а також інших незручностей, які викликані меліоративним, дорожнім чи іншим будівництвом.

Внутрішньогосподарський землеустрій є важливим заходом з раціонального використання землі в аграрних формуваннях. Він проводиться з метою організації території аграрних формувань. В процесі внутрішньогосподарського землеустрою встановлюється характер і порядок використання земель на перспективу, створюється організаційно-територіальна основа для використання угідь, підвищення культури землеробства, захисту ґрунтів від ерозії, високопродуктивного використання техніки і раціональної організації праці. В проектах внутрішньогосподарського землеустрою вирішуються наступні питання:

- розміщення земельних масивів виробничих підрозділів і господарських центрів;
- організація угідь і сівозмін;
- організація території сівозмін, садів, сіножатей, пасовищ;
- водогосподарське і дорожнє будівництво;
- меліоративні, гідротехнічні і інші заходи боротьби з ерозією ґрунтів.

Важливою складовою частиною внутрішньогосподарського землеустрою є розміщення виробничих підрозділів і господарських центрів. *При організації виробничих і господарських центрів виділяють три основні зони:* житлову, виробничу і загальногосподарську. Останні дві розміщують щодо населеного пункту нижче з підвітряного боку. У господарстві може бути один або кілька господарських центрів. Якщо їх кілька, тоді виділяють центральну садибу, яка повинна бути зв'язана з іншими центрами, впорядкованими дорогами. При визначенні кількості господарських центрів та їх розмірів слід враховувати: оперативне управління всіма виробничими процесами; місце розташування залізничних і водних станцій; потребу і забезпеченість робочою силою; скорочення витрат на управління господарством тощо. Практика свідчить, що неправильно вибрані місця для центральних садиб потребують щороку додаткових вкладень, а це призводить до збільшення собівартості сільськогосподарської продукції.

Виробничі центри, ферми (молочнотоварні, відгодівельні, репродуктивні свинарські), овочівництво закритого ґрунту, підприємства з переробки і зберігання сільськогосподарської продукції та інші підрозділи, які є трудомісткими, розміщують поблизу населених пунктів. З цією метою ділянки землі для розміщення виробничих підрозділів потрібно вибирати з врахуванням організаційно-господарських, санітарно-гігієнічних, будівельних і зооветеринарних вимог. Бажано також, щоб ці ділянки були компактними за формою, мали невеликий схил для стікання води, були ізольованими від населених пунктів, на необхідній віддаленості від доріг загального користування та достатньо водозабезпечені і мали можливість утилізації відходів.

Ферми розміщуються також з врахуванням відстані до кормової бази, пунктів переробки продукції та її реалізації. Відстань віддалення пасовищ від ферми залежить від виду статеві-вікових груп тварин, а також системи використання пасовищ. При утриманні тварин на фермі, відстань до пасовища коливається: для коней – до 6 км; для овець – до 5 км; для корів – до 1,5 км; для молодняку тварин – до 3 км. Для перегону тварин на пасовища будують прогони для тварин, а також використовують наявну в господарстві мережу доріг. При більшій віддаленості пасовищ від ферм споруджують тимчасові літні майданчики, відповідно їх обладнують і утримують там тварин протягом літньо-пасовищного періоду.

При організації території земельного масиву аграрного підприємства одним з його елементів є організація угідь та сівозмін. Для цього необхідно визначити:

- площу і якість кожного земельного угіддя;
- заходи щодо їх поліпшення і витрати на них; склад сільськогосподарських культур, придатних для вирощування;
- види та кількість сівозмін, а також розміщення їх на території господарства.

При організації території сівозмін слід враховувати загальну площу ріллі та її конфігурацію, ґрунтові відмінності, спеціалізацію, структуру посівних площ тощо. Розміщуючи поля, враховують рельєф місцевості. Проектуючи розміщення полів сівозмін, слід виходити з того, що вони повинні бути рівновеликими, не перетинатись ярами, річками, тощо. Допускається відхилення від середнього розміру поля 3-5%. Проектувати поля сівозмін необхідно із врахуванням доріг, лісосмуг, меліоративних споруд та інших природних контурів, які повинні бути їхніми межами. Основні лісосмуги розміщують за довжиною полів, допоміжні за шириною. Сівозміни розташовують: на землях середньої і сильної еродованості – ґрунтозахисні; в долинах – овочеві; біля ферм – кормові; на решті земель – польові.

Основною умовою раціонального розміщення сівозмін і організації їх території є виконання комплексу культуртехнічних, меліоративних, протиерозійних і організаційно-територіальних заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів і підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

Для правильної організації землекористування в аграрних формуваннях важливу роль відіграє закладання лісосмуг. При цьому слід враховувати: поздовжні (основні) лісосмуги закладаються впоперек напрямку вітрів, які переважають, а поперечні – перпендикулярно до поздовжніх; відстань між лісосмугами має дорівнювати 25-30-кратній висоті дерев і враховувати загальні умови: ширина лісосмуг повинна становити 6-9м (дворядні та трирядні); відстань між лісосмугами на схилах 3-4⁰ не повинна перевищувати 300-400 м, а на більш крутих ще менше.

Важливе значення для раціонального використання землі і успішного функціонування сільськогосподарського виробництва має розміщення доріг, які залежать від їх призначення. Розрізняють дороги внутрішньогосподарські, магістральні і польові.

Магістральні з'єднують населені пункти господарства з місцями реалізації продукції, придбання ресурсів виробництва та між собою. Вони розміщуються відповідно до загальнорайонного планування.

Польові дороги розміщують на межах полів сівозмін і відповідно до закладання лісосмуг. Найбільш правильним є розміщення доріг з південного боку лісосмуг. Ширина доріг коливається і становить для основних лісосмуг 5-6 м, поперечних 4-5 м, і поздовжніх 3-4 м. Польові дороги слід розміщувати так, щоб вони з'єднували різні поля та угіддя і були постійними на період встановлення сівозмінних площ.

Дрібноконтурність угідь можна ліквідувати одночасно з трансформацією земель шляхом приведення в порядок існуючої і будівництва нової меліоративної сітки, розорювання і окультурювання земель вкраплених або вклинених в ріллю і інші сільськогосподарські угіддя, розчищення ріллі і інших сільськогосподарських угідь від чагарників, пеньків, каменів, рекультивації кар'єрів та інших земель з порушеним ґрунтовим покривом і т.д.

Один з важливих напрямів в охороні земель і організації найбільш повного, раціонального і ефективного використання єдиного державного земельного фонду є відтворення (рекультивація) агробіологічної продуктивності і господарської цінності порушених земель. Це землі всіх категорій єдиного державного фонду, на яких при розробці місць корисних копалин, будівельних, геологопошукових і інших робіт пройшли зміни в розмірі, рослинному і ґрунтовому покриві, в материнських і інших підстилаючих гірських породах. Відновлення порушених земель дозволяє не тільки збільшити площу продуктивних земель, але і виступає умовою збереження природного середовища. Відновлення землі підвищує її господарську цінність, робить її придатною для використання під ріллю, кормові угіддя, ліси і водойми.

Виділяють декілька видів рекультивації земель: знімання і зберігання родючого шару ґрунту з метою поліпшення малопродуктивних

угідь, відновлення земель для сільськогосподарського використання, відновлення земель для лісогосподарського використання, будівництва ставків і водоймищ, використання рекультивованих територій для будівництва.

Комплекс робіт з рекультивації порушених земель здійснюється поетапно і ділиться на технічну рекультивацію (технічну підготовку) і біологічну рекультивацію. Перша включає в себе знімання родючого шару ґрунту, планування поверхні, засипання канав, шахтних провалів, нанесення родючого шару. Друга – відновлення родючості порушених земель для наступного сільськогосподарського і лісогосподарського використання. Це досягається за рахунок вирощування трав'янистих і дерево-чагарникових культур.

6.5. Організація робіт з охорони земельних ресурсів

У сільському господарстві України широко впроваджують системи агротехнічних, лісомеліоративних та інших заходів, спрямованих на охорону ґрунтів і підвищення їх продуктивності. Особливе значення мають заходи боротьби з вітровою і водною ерозією, оскільки понад 28% сільськогосподарських угідь зазнають шкідливої дії ерозії. Під орні землі використовується 27% еродованих земель, у тому числі середньо - і дуже еродованих – 8%. Разом з тим дві третини природних кормових угідь і така ж кількість багаторічних насаджень розташовані на не еродованих землях.

Щорічне використання еродованих земель під посіви, особливо під просапні культури, приводить до змиву родючого шару ґрунту, утворення ярів, замулювання річок, каналів, водойм, руйнування шляхів, споруд, а в умовах лісостепових і степових районів країни, де лісів мало і до періодичних пилових бур, що завдають великої шкоди всім сільськогосподарським підприємствам.

В Україні здійснюється комплекс протиерозійних робіт щодо захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії, який включає агротехнічні, лісомеліоративні, гідротехнічні та інші заходи. У протиерозійному комплексі чільне місце займають роботи зі створення системи полезахисних лісових смуг. Як відомо, під впливом лісових смуг на прилягаючих до них полях змінюється вітровий, температурний і водний режими, припиняється вітрова ерозія, рівномірніше розподіляється сніг, підвищується активність мікрофлори, що в цілому призводить до зміни самих ґрунтів. Полезахисні лісові смуги надійно захищають поля від вітрової ерозії і суховіїв. Поєднання системи полезахисних лісових смуг з системою правильних сівозмін і досконалою агротехнікою підвищує родючість полів і сприяє одержанню сталих урожаїв.

Великої шкоди завдає водна ерозія. **Розрізняють площинну (змив) і лінійну (розмив) ерозії.** При площинній відбувається поверхневе руйнування ґрунту і знесення гумусового шару. Лінійна (вертикальна) ерозія виникає на землях, де не врегульовано скидання талих і дощових зливових вод, внаслідок чого під час танення снігу і зливових дощів руйнуються не лише ґрунти, але й материнські породи і утворюються яри.

Для боротьби з водною ерозією створюються прияржні захисні лісонасадження, на дуже еродованих змитих ґрунтах, де це необхідно, проводиться суцільне заліснення. Для врегулювання стікання талих снігових і зливових дощових вод будуються водозатримуючі і водовідвідні вали та більш складні інженерні гідротехнічні споруди. У боротьбі з водною ерозією дуже ефективні такі агротехнічні заходи, як гребенева поперечна оранка, смугове розпушування ґрунту, контурна оранка, поглиблення орного шару, лункування, переривчасте боронування, щілювання, впровадження ґрунтозахисних сівозмін, смугове розміщення культур, щілювання і кротування ґрунту, снігозатримання та інше. Впровадження цих агротехнічних заходів не потребує особливих затрат, але дає відчутний ефект.

Для охорони ґрунтів велике значення мають такі заходи, як закріплення і заліснення, терасування крутосхилів, заліснення берегів річок, водойм, каналів тощо.

У складі сільськогосподарських угідь аграрних підприємств країни є значні площі кислих ґрунтів, засолених, солонцюватих, заболочених, перезволожених, вкритих камінням. Для поліпшення їх стану широко впроваджуються агрохімічні і культуртехнічні заходи, зокрема: вапнування кислих ґрунтів, гіпсування засолених. На перезволожених землях проводяться культуртехнічні роботи.

Значним резервом збільшення виробництва сільськогосподарської продукції є докорінне поліпшення використання осушених земель, адже сільськогосподарські підприємства використовують під посіви лише 35% осушених земель, а 50% як природні кормові угіддя. За рахунок цих земель можна розширити площу ріллі, це дало б змогу вивільнити значну площу орних земель з під кормових культур і використати їх для вирощування товарних культур. З цією метою слід переглянути побудовані осушувальні системи, забезпечити двохстороннє водорегулювання на них, удосконалити структуру посівних площ, збільшити внесення добрив на осушених землях, особливо калійних.

Необхідно також поліпшити будівництво зрошувальних систем, впроваджувати зрошувачі закритого типу з тим, щоб максимально скоротити площі під зрошувальною мережею, передбачити запобіжні заходи проти підтоплення і заболочування суміжних земель, підвищити коефіцієнт використання зрошувальних земель.

Основні принципи організації проектування протиерозійних заходів:

- взаємозв'язок їх по всій території проявлення ерозії (водозбірний басейн, адміністративний або географічний район і т.д.). В зонах водної ерозії заходи із захисту ґрунтів повинні проектуватись і здійснюватись в межах водозабірних басейнів. В зонах вітрової ерозії комплекс протиерозійних заходів повинен охопити весь район проявлення ерозії;

- зональність протиерозійних заходів – при проектуванні слід враховувати природні особливості підприємств. Рішення про впровадження того чи іншого протиерозійного заходу приймається на основі детального вивчення кліматичних умов, рельєфу, ґрунтів і рослинності;
- комплексність – землі слід захищати від водної і вітрової ерозії лише з допомогою комплексу протиерозійних заходів: організаційних, агротехнічних, лісомеліоративних, гідротехнічних.

До складу організаційних заходів входить: зміна меж підприємства, відділків, бригад, встановлення оптимальної структури угідь і посівних площ, спеціалізації, облік проявлення ерозійних процесів при організації території. Агротехнічним заходам належить особливе значення, оскільки вони найбільш доступні і проводяться разом з іншими сільськогосподарськими роботами. В залежності від стану земель використовують безполіцеву оранку, полосне розміщення посівів, обробіток впоперек схилів по горизонталях, поглиблення орного шару, перервне боронування зябу, щілювання, лункування і інші роботи.

Лісомеліоративні заходи з врахуванням ґрунтово-кліматичних умов і рельєфу місцевості включають створення полезахисних, водорегулюючих лісосмуг, захисних насаджень по берегах річок, озер і водоймищ, заліснення ярів, пісків і інших непридатних для використання в сільському господарстві земель. Як протиерозійні гідротехнічні споруди використовують водоскеровуючі вали, канави, швидкотоки, перепади, водоскиди шахтні і консольні, пороги і ін. Протиерозійні заходи запроваджують з врахуванням організації території господарства. При необхідності вирішують питання про зміну меж землекористування окремих підприємств, їх спеціалізації. При розміщенні угідь, визначенні складу культур, запровадженні сівозмін, при проектуванні дорожньої сітки, захисних лісосмуг, багаторічних насаджень, розробці систем удобрення і обробітку ґрунтів, запровадженні пасовищеоборотів, при складанні проектів зрошення, осушення і особливо при освоєнні нових земель, а також при вирішенні інших питань розвитку

сільського господарства враховують вимоги захисту земель від водної і вітрової ерозії.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте значення землі, як основного засобу виробництва в сільськогосподарських підприємствах.
2. Охарактеризуйте правові основи використання земель в Україні.
3. Назвіть критерії класифікації земельних ресурсів та наведіть саму класифікацію.
4. Дайте загальну характеристику земельного балансу та основних складових його.
5. Які показники визначають економічну оцінку землі?
6. Назвіть показники рівня інтенсивності використання землі та дайте їм характеристику.
7. Назвіть показники економічної ефективності використання земель та дайте їм характеристику.
8. Охарактеризуйте організацію території аграрних формувань.
9. У чому полягає організація робіт з охорони земельних ресурсів.

Глава 7. Організація використання засобів виробництва в аграрних формуваннях

7.1. Засоби виробництва, джерела їх формування і відтворення

В умовах становлення ринкових відносин, розвитку різних форм господарювання велике значення мають формування матеріально-технічної бази, організації відтворення засобів виробництва і постачання підприємств засобами виробництва.

В усіх галузях матеріального виробництва, в тому числі і в сільському господарстві, **процес виробництва** включає три основних чинники: працю

людини, предмети праці і знаряддя праці. **Предмети праці** – це ті матеріальні чинники виробництва, на які направлена праця людини (насіння, садивний матеріал, корми, молодняк худоби і дорослі тварини на відгодівлі, сировина і т.д.). До **засобів праці** відносяться матеріальні чинники виробництва, за допомогою яких людина діє на предмети праці, видозмінює їх і одержує готову продукцію (трактори, комбайни, інші сільськогосподарські машини, двигуни, приміщення та інші).

Засоби виробництва – це сукупність засобів та предметів праці, які становлять матеріальну основу виробництва і використовуються людиною при створенні матеріальних благ. Вони є основним елементом матеріально-технічної бази. Тому від рівня забезпеченості ними виробництва, їх структури та ефективності використання значною мірою залежать кінцеві результати діяльності суб`єктів господарювання в сільському господарстві.

Рис. 7.1. Класифікація засобів виробництва

Різниця між засобами та предметами праці полягає у тому, що засоби праці зношуються поступово, не змінюючи своєї речової форми і переносять свою вартість на продукцію частинами протягом усього строку їх використання, а предмети праці, як правило, у виробничому циклі зношуються (використовуються) повністю.

Звідси, засоби виробництва класифікуються за їх роллю в процесі праці на предмети праці і знаряддя праці, а за значенням у процесі виробництва на основні і оборотні.

Основні засоби – це ті, що беруть участь у виробництві протягом кількох виробничих циклів (років), зношуються поступово і свою вартість переносять на вироблювану продукцію протягом усього строку використання частинами, пропорційно до їх участі в процесі виробництва (у міру зносу). При цьому вони зберігають свою натуральну форму. До них належать: будівлі, споруди, передавальні пристрої, машини і устаткування, транспортні засоби, інструменти та інвентар, робоча та продуктивна худоба, багаторічні насадження, капітальні витрати на поліпшення земель.

Оборотні засоби – це ті, що беруть участь у виробництві тільки протягом одного виробничого циклу і свою вартість повністю переносять на виготовлену продукцію (виконану роботу або надану послугу). При цьому в процесі виробництва оборотні засоби повністю споживаються. До них відносяться: корми, насіння, садивний матеріал, нафтопродукти, засоби захисту рослин та ін.

За характером участі у виробничому процесі основні засоби поділяються на засоби виробничого і невиробничого призначення.

До **виробничих** належать ті засоби, які безпосередньо пов'язані з виробництвом, переробкою і реалізацією продукції. До них відносяться: будівлі, споруди, передавальне устаткування, машини і обладнання, транспортні засоби, виробничий і господарський інвентар, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, капітальні витрати на поліпшення земель, інші основні засоби.

Виробничі основні засоби несільськогосподарського призначення включають засоби підприємств, що виробляють будівельні матеріали і переробляють сільськогосподарську продукцію, фонди установ громадського харчування, торгівлі.

Невиробничі основні засоби безпосередньої участі у процесі виробництва не беруть. До них відносять фонди об'єктів житлового і комунального господарства, побутового обслуговування, організацій культури, освіти, мистецтва, охорони здоров'я, спортивні споруди та інші, тобто ті, які сприяють виробництву, створюючи відповідні умови для працівників.

Засоби виробництва облічуються у натуральному (одиниці, штуки, голови, гектари, метри квадратні тощо), грошовому, а деякі в умовному вираженні. Засоби виробництва виражені у вартісній оцінці, разом з грошовими ресурсами, що обслуговують процес виробництва становлять **виробничі фонди**. Їх кругообіг відбувається як рух вартості, результатом якого є виробництво матеріальних благ, що втілюють у собі вартість спожитих засобів виробництва.

Залежно від характеру обороту, а також від функціональної ролі і значення в процесі створення нових споживних вартостей засоби виробництва поділяються на основні і оборотні.

Специфічною особливістю сільського господарства є те, що окремі види засобів виробництва можуть докорінно (під дією людини) змінювати свою функціональну роль в процесі виробництва. Тому в одному випадку їх розглядають як основні фонди, а в іншому – як оборотні. Наприклад, основне стадо корів – це частина основних виробничих фондів, оскільки їх функціональна роль полягає у відтворенні поголів'я і виробництві предметів праці (молоко). Проте, при вибракуванні корів і переведенні їх на відгодівлю відбувається зміна їх функціональної ролі в процесі виробництва і їх вже розглядають як оборотні фонди, яким притаманний зовсім інший характер обороту.

Грошове вираження основних засобів дає можливість об'єднати основні фонди виробничого підрозділу чи господарства в цілому. У процесі кругообороту виробничі фонди послідовно переходять зі стадії виробничих запасів у стадію виробництва, а з неї у стадію готового продукту. Такий рух виробничих фондів відбувається як рух вартості.

Структура основних фондів. Під структурою основних фондів розуміють питому масу вартості окремих груп і видів фондів у загальній їх балансовій вартості, вираженій у відсотках. Структура основних фондів у господарствах неоднакова. Вона залежить від виробничого напрямку господарства, рівня його розвитку та інших економічних і природних умов. Наприклад, в структурі основних виробничих фондів зернових господарств переважають потужні трактори, комбайни та інші машини і знаряддя. В господарствах тваринницького напрямку велику питому масу займають продуктивна худоба і тваринницькі приміщення (будівлі), а в овочівниках – парниково-тепличне господарство, дощувальні установки, спеціальний інвентар і т.д. Отже, структура виробничих фондів залежить від спеціалізації і концентрації виробництва. У зв'язку з поглибленням спеціалізації сільськогосподарських підприємств збільшується питома маса тієї частини фондів, яка відображає специфіку господарства. На структуру основних виробничих фондів впливають також ґрунтово-кліматичні умови. Адже, навіть в межах однієї зони структура основних фондів окремих господарств різна в залежності від їх місця розташування, віддаленості промислових центрів та інших факторів.

Зношення і амортизація основних фондів. У процесі використання основні засоби зношуються, тобто втрачають свою якість і стають непридатними для подальшого використання. Розрізняють фізичне і моральне зношення основних засобів. **Фізичне зношення** виникає в процесі використання засобів праці, коли їх робочі органи внаслідок використання втрачають свої якості, деформуються і руйнуються, або коли під дією природних і часових чинників металеві вузли і механізми машин (знарядь)

ржавіють, а пластмасові частини і гума старіють. Внаслідок фізичного зношення знижується продуктивність засобів праці і вони стають непридатними для використання. Ступінь фізичного зношення залежить від інтенсивності використання засобів, строків перебування їх у господарстві, додержання правил їх експлуатації і ремонтів.

Моральне зношення означає знецінення і вибуття із виробничого процесу засобів ще до їх повного фізичного зношення. Це відбувається внаслідок появи нових, продуктивніших і дешевших машин. Моральне зношення засобів праці відбувається в двох формах. Перша, коли на ринок надходять нові більш продуктивні засоби, а тому перші використовувати економічно не вигідно. Друга, це в результаті технічного прогресу в промисловості є можливість здешевити виготовлення машин та устаткування для сільськогосподарського виробництва, порівняно з тими, що використовуються в галузі. Грошова оцінка основних засобів здійснюється за: початковою (первісною), відновною, балансовою, залишковою і ліквідною вартостями.

Початкова (первісна) вартість основних засобів характеризує фактичні витрати на їх створення (вона включає затрати на придбання, доставку і монтаж основних засобів, витрати на будівництво будівель, споруд і передавальних пристроїв, витрати на вирощування чи купівлю продуктивної і робочої худоби, затрати на закладання і вирощування багаторічних насаджень). Її визначають за формулою:

$$P_v = O_c + K + C_o ,$$

де: P_v – первісна вартість, грн.;

O_c – оптова ціна, грн.;

K – торговельна націнка постачальницької організації, грн.;

C_o – вантажно-розвантажувальні роботи, монтаж і введення в експлуатацію, грн.

Відновна вартість – це вартість відтворення основних засобів за сучасними цінами.

Ліквідна (залишкова) вартість визначає вартість основних фондів, крім суми зношення їх (амортизації). По суті, це вартість брухту, який залишається після повного зношення засобів.

Балансова вартість основних засобів – це їх облікова вартість. На період придбання засобів і введення їх в дію вона дорівнює їхній первинній вартості, а після переоцінки – відповідно відновній. За балансовою вартістю відраховують кошти до амортизаційного фонду.

Норму амортизації основних засобів обчислюють як відношення суми первісної вартості (балансової), загальних витрат на капітальний ремонт за весь строк служби і вартості коштів, одержаних від ліквідації основних засобів після їх зношення до добутку від множення балансової вартості на строк служби засобу, виражене у відсотках. Її обчислюють за формулою:

$$Ha = \frac{Bб + Лp - Вл}{Bб \times Пс} \times 100,$$

де: Ha – норма амортизації, %;

$Bб$ – балансова вартість, грн.;

p – витрати на капітальний ремонт, грн.;

$Вл$ – ліквідна вартість, грн.;

$Пс$ – строк служби засобу виробництва, років.

Щорічна сума амортизації основних засобів визначається за формулою:

$$Ca = \frac{Bб + \frac{\Phi n \times t_1}{12} - \frac{\Phi в \times t_2}{12}}{Пс}$$

або

$$Ca = \frac{Bб + \frac{\Phi n \times t_1}{12} - \frac{\Phi в \times t_2}{12}}{100} \times Ha,$$

де: Ca – щорічна сума амортизації, грн.;

Φn , $\Phi в$ – вартість основних засобів, що відповідно надійшли і вибули протягом року, грн.;

t_1 – кількість повних місяців функціонування основних засобів, що надійшли у підприємство;

t_2 – кількість повних місяців, протягом яких вибули основні засоби, що не функціонували.

Для основних засобів, що заново введені в експлуатацію, амортизацію слід нараховувати з певного числа місяця, що настає за місяцем їх введення в експлуатацію, а для вибулих припиняють з першого числа місяця, що настає за місяцем вибуття.

Нині існують деякі відмінності в термінах припинення нарахування амортизації на окремі групи основних засобів. Так, на активні основні засоби (робочі і силові машини, обладнання, транспортні засоби) амортизація нараховується протягом нормативного строку служби, коли їх вартість повністю переноситься на заново створений продукт. На всі ж інші види основних засобів амортизація нараховується протягом усього фактичного строку їх служби. Амортизація не нараховується на продуктивну худобу, волів, птицю, овець, свиней, оскільки грошова виручка від її реалізації перевищує балансову вартість цих тварин. Не нараховується амортизація на молоді насадження до вступу їх у плодоношення, а також на засоби, що поставлені на консервацію.

Амортизація – це величина, яка кількісно відображає втрату знаряддями праці своєї вартості і поступове перенесення її на заново створений продукт (виконану роботу) з наступним нагромадженням грошових засобів для відтворення основних засобів. Амортизація нараховується за балансовою вартістю основних засобів, вона є елементом виробничих витрат, включається в собівартість продукції (робіт, послуг) і покривається виручкою від реалізації.

Для забезпечення простого відтворення тих основних засобів, які з певних причин вибули з процесу виробництва ще до завершення їхнього строку служби, недораховані амортизаційні відрахування відшкодовуються за рахунок прибутку підприємства, і ця сума використовується за цільовим

призначенням, як і амортизаційні відрахування. У сільськогосподарських підприємствах амортизація нараховується щомісячно за нормами встановленими у відсотках до балансової вартості основних засобів.

З метою створення необхідних умов для відтворення основних засобів періодично індексують їхню балансову вартість. Суть такої індексації полягає в тому, що за кожним структурним елементом Державним комітетом статистики і Міністерством фінансів розраховуються індекси, виходячи із фактично підвищеного рівня цін на будівництво та промислову продукцію у поточному році. Для відтворення і збільшення основних засобів виробництва використовують відрахування від прибутку, кредити банків, внески спонсорів, амортизаційний фонд, а оборотних – продукцію власного виробництва, доходи від реалізації продукції, короткострокові позики, аванс, що одержують за майбутню продукцію, доходи від обороту цінних паперів.

У практиці є просте і розширене відтворення основних засобів. **Просте відтворення** – це оновлення основних засобів у попередньому розмірі в натуральному чи грошовому виразі, їх повне (заміна спрацьованих) і часткове (капітальний ремонт) відновлення. Метою **розширеного відтворення** є фондооснащення господарства, оптимізація структури й поліпшення якості речових елементів основних засобів, тобто відновлення їх на повній технічній основі, що дає змогу сільськогосподарським підприємствам удосконалювати структуру і нарощувати виробництво при поліпшенні якості продукції, підвищенні продуктивності праці та зниженні собівартості продукції.

Списання і відтворення основних засобів. Списують, як правило, спрацьовані і непридатні для подальшого використання, а також морально застарілі основні засоби. При їх списанні визначають можливість використання окремих вузлів і деталей та їх вартість. Списані машини розбирають на вузли і деталі. Придатні деталі оприбутковують і здають на склад, а ті, що підлягають відновленню, в ремонтну майстерню, непридатні – на металобрухт.

Для нормальної організації основних засобів виробництва необхідне своєчасне їх відтворення. **Організація відтворення основних засобів** у натурі полягає в закупівлі нових, одержані безкоштовно або будівництві відповідних об'єктів.

Відтворення машинно-тракторного парку здійснюється шляхом заміни і поповнення парку машин за рахунок закупівлі нової, більш економічної техніки.

Будівлі і споруди відновлюють шляхом безпосереднього будівництва об'єктів. Будівництво здійснюють підрядним або господарським способом. **Господарським** способом будують об'єкти самі господарства, а **підрядним** – будівельні організації на основі укладеного із сільськогосподарськими підприємствами договору.

Оборотні фонди поділяються на виробничі фонди і фонди обігу. **Виробничі оборотні фонди** у цілому включають незавершене виробництво і виробничі запаси. Основні з них:

1) незавершене виробництво у рослинництві – це фактичні витрати під урожай наступних років, зокрема на оранку зябу, парів, сівбу озимих культур і багаторічних трав, внесення добрив. Сюди не входять витрати на садіння багаторічних насаджень, які належать до капіталовкладень;

2) незавершене виробництво у тваринництві – молодняк, що на кінець року перебуває під матками (поросята до 2-х місяців), перехідні витрати на зарибнення водойм, вартість яєць, закладених в інкубатори наприкінці планового року, вартість меду, залишеного у вуликах для годівлі бджіл узимку;

3) молодняк тварин, тварини на відгодівлі, птиця, звірі та бджоли;

4) незавершене виробництво підсобних виробництв та промислів – фактичні затрати на незакінчений на кінець року ремонт техніки, вартість переробленої продукції, що перебуває на переробних підприємствах, витрати на невироблену ще на кінець року промислову продукцію;

5) виробничі запаси – наявні на кінець планового року запаси насіння, кормів, підстилки, нафтопродуктів, малоцінних і швидкозношуваних матеріалів (тари, спецодягу тощо).

Фонди обігу включають:

- невиробничі запаси – перехідні запаси продукції;
- кошти на авансування;
- кошти на рахунках у банках і в касі.

Як і основні, оборотні фонди планують і обліковують у натуральних і вартісних показниках. Оцінюють оборотні фонди за фактичними витратами на їх виробництво чи придбання, зокрема власне насіння, корми, молодняк тварин – за собівартістю виробництва і вирощування; дорослих тварин, яких вибраковують і ставлять на відгодівлю, тобто переводять до оборотних фондів, - за балансовою вартістю на період вибракування. У вартість придбаних оборотних засобів входять ціна придбання і витрати на їх доставляння в господарство.

Структура оборотних фондів – це відсоткове співвідношення їх окремих груп за вартістю. Вона залежить від спеціалізації господарства і інших чинників. Зокрема, у господарствах зернового напрямку найбільшу питому масу в оборотних фондах складає насіння і нафтопродукти, у тваринницьких господарствах молочного напрямку – корми, а м'ясного – корми і молодняк тварин на відгодівлі. Річну потребу в оборотних фондах обчислюють за даними обсягу виробництва (площі посівів культур, поголів'я тварин, обсягів окремих робіт) та нормами витрат відповідних фондів – норми висівання насіння на гектар, норми годівлі тварин тощо. Оборотні фонди витрачають поступово, а тому на початок планового року заготовляють не повну потребу в них, а в обсязі певних нормативів, які забезпечували б нормальний початок і хід виробництва. Прискорення оборотності оборотних фондів означає скорочення часу від початку їх використання до одержання і реалізації готової продукції. Це сприяє збільшенню виробництва продукції, прискорює окупність витрат, забезпечує

рівномірніше надходження коштів протягом року і зміцнення фінансового стану господарства. Чим швидше відбувається оборот оборотних фондів, тим більший обсяг виробництва продукції на одиницю певних виробничих витрат.

Період обороту оборотних фондів включає час виробництва, в якому ці фонди беруть участь, і час реалізації виробленої за їх допомогою продукції. У процесі обороту оборотні фонди повинні забезпечити не тільки повернення витрат, а й збільшення прибутку господарства. Цьому сприяють підвищення урожайності культур і продуктивності тварин, зростання товарності продукції, запровадження у виробництво скоростиглих сортів рослин і скороспілих порід тварин, запровадження проміжних посівів, скорочення строків відгодівлі тварин, зниження собівартості оборотних засобів власного виробництва (насіння, кормів, молодняка тварин), прискорення строків реалізації продукції.

Кількість оборотів оборотних фондів за рік визначають за формулою:

$$K = \frac{12}{O_m},$$

або

$$K = \frac{360}{O_d},$$

де: K – кількість оборотів оборотних фондів за рік, одиниць;

O_m – період обороту, місяців;

O_d – період обороту, днів.

Важливу роль у підвищенні ефективності використання оборотних фондів відіграє їх економія, боротьба з перевитратами і втратами.

Ефективність використання оборотних фондів визначається наступними показниками :

1. *Коефіцієнт обертання оборотних фондів* визначають як відношення річної вартості оборотних засобів до середньорічного їх залишку за формулою :

$$K_o = \frac{B_p}{C_p},$$

де: **К_о** – коефіцієнт обертання оборотних фондів;

В_р – річна вартість оборотних засобів, грн.;

С_р – середньорічний залишок оборотних засобів, грн.

2. *Швидкість обертання оборотних засобів* визначається діленням кількості днів у році на к=т обертання за формулою:

$$Ш_o = \frac{365}{K_o},$$

де: **Ш_о** – швидкість обертання оборотних засобів, днів;

365 – кількість днів у році;

К_о – коефіцієнт обертання оборотних фондів.

3. *Коефіцієнт використання оборотних фондів* визначають відношенням вартості валової продукції до суми річного обороту спожитих оборотних фондів за формулою:

$$K_v = \frac{B_n}{O_f},$$

де: **К_в** – коефіцієнт використання оборотних фондів;

В_п - вартість валової продукції, грн.;

О_ф – сума річного обороту спожитих оборотних фондів, грн.

Наявність основних і оборотних фондів є обов'язковою умовою початку та здійснення виробництва в сільськогосподарських підприємствах. Співвідношення основних і оборотних фондів в середньому коливається в

таких пропорціях: 60–70% - основні фонди, 30–40% - оборотні. Раціональне співвідношення цих фондів – важлива умова ефективного господарювання.

В процесі виробництва основні і оборотні фонди функціонують в органічній єдності, а тому виникає необхідність в визначенні досягнутої ефективності **сукупних виробничих фондів**. З цією метою визначають такі показники :

фондовіддача сукупних фондів – відношення вартості валової продукції до середньорічної вартості основних виробничих і оборотних засобів;

фондомісткість сукупних фондів – відношення середньорічної вартості основних виробничих і оборотних засобів до вартості валової продукції;

коефіцієнт прибутковості – відношення суми прибутку до середньорічної вартості сукупних засобів (даний показник виражений у відсотках, називають **нормою прибутку**).

Підвищенню економічної ефективності використання фондів сприяють: удосконалення спеціалізації і концентрації виробництва; технології і структури капітальних вкладень; збільшення змінного і сезонного виробітку на одиницю сільськогосподарської техніки; кількість діючого устаткування і міжремонтного періоду його використання; забезпечення скорочення строків введення в дію засобів і освоєння виробничих потужностей; своєчасне і якісне проведення ремонтів; скорочення сезонності і організація ритмічної роботи засобів виробництва; підвищення коефіцієнту технічної готовності машин і рівня оперативного управління; поліпшення співвідношення між активною і пасивною частинами фондів; удосконалення засобів праці тощо.

Рис. 7.2 Класифікація показників використання виробничих фондів

В ринкових умовах господарювання особливої актуальності набувають питання забезпечення сільськогосподарських підприємств основними та оборотними засобами, ефективного їх використання. Вартість основних засобів виробництва дає змогу зробити висновок про їхню структуру і зміни, що сталися. Проте цього показника недостатньо для порівняння господарств із різними земельними площами, спеціалізацією, кількістю працюючих та інше. Порівняти їх можна лише за визначеною системою показників.

Фондооснащеність характеризує наявність основних фондів із розрахунку на один (на 100) га сільськогосподарських угідь і визначається за формулою:

$$Of = \Phi : S$$

де: Of – фондооснащеність господарства, грн./га.;

Φ – вартість основних засобів господарства, грн.;

S – площа сільськогосподарських угідь, га.

Фондоозброєність праці – це наявність основних фондів на одного середньорічного працівника. Її визначають за формулою:

$$Oz = \Phi : Kn$$

де: Oz – озброєність праці основними фондами, грн.;

Kn – середньорічна кількість працівників, чол.

Рівень використання основних фондів у різних господарствах неоднаковий через відмінності в родючості ґрунтів, продуктивності худоби, фондоозброєності, повноті використання основних фондів тощо. Його визначають за показником фондівіддачі.

Фондовіддача – це відношення вартості виробленої продукції до середньорічної вартості основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення і визначається за формулою:

$$\Phi_v = \frac{Bn}{Bof}$$

де: Φв – фондівіддача основних виробничих фондів, грн.;

Вп – вартість валової продукції, грн.;

Воф – вартість основних виробничих фондів, грн.

В умовах інфляції, коли швидкими темпами зростають ціни на знаряддя праці, цей показник доцільно визначати за товарною продукцією, оціненою в поточних цінах реалізації. Розрахована таким чином фондвіддача хоч і не повністю, але вже об'єктивніше характеризує ефективність використання основних виробничих фондів, ніж валова продукція, що оцінюється в порівнянних цінах 2000 року.

Обернений показник фондвіддачі характеризує фондомісткість продукції.

Фондомісткість – це показник, що вказує, скільки було використано основних виробничих фондів для виробництва однієї гривні валової продукції і визначається за формулою:

$$\Phi_m = \frac{Bo\phi}{Bn},$$

де: Φ_m – фондомісткість продукції, грн.

Узагальнюючим показником ефективності використання основних і оборотних фондів є норма прибутку. **Норма прибутку** – це відсоток суми прибутку на 1 грн. суми вартості основних і оборотних фондів і визначається за формулою:

$$Hn = \frac{\Pi}{Bo\phi + Bоб.ф} \times 100,$$

де: Hn – норма прибутку, %;

Π – сума прибутку, грн.;

$Bo\phi$ – вартість основних виробничих фондів, грн.;

$Bоб.ф$ – вартість оборотних фондів, грн.

Коефіцієнт ефективності капітальних вкладень обчислюють як відношення приросту прибутку до загальної суми вкладень. Його визначають за формулою:

$$Kc = \frac{\Pi}{Ck.v.},$$

де: Кс – коефіцієнт ефективності капітальних вкладень;

П – приріст прибутку, грн.;

Ск.в. – загальна сума вкладень, грн.

Економічну ефективність застосування нових технічних засобів визначають як економію затрат праці з розрахунку на всю продукцію:

$$Eн.т. = (Зпр - Зв) \times n,$$

де: Зпр і Зв – затрати праці на одиницю виробленої продукції у процесі, що проектується і вихідному періоді, люд.-год.;

n – кількість виробленої продукції, ц.

Велике значення має також характеристика руху основних виробничих фондів з розвитком науково-технічного прогресу і запровадження його результатів у виробництво за такими показниками:

коефіцієнт зростання – відношення вартості основних засобів на кінець року до їх вартості на початок року;

коефіцієнт вибуття – відношення вартості вибулих за звітний рік основних засобів до вартості усіх основних засобів на початок року;

коефіцієнт оновлення – відношення вартості заново введених за рік основних засобів до балансової вартості усіх засобів на кінець року.

Про стан основних виробничих фондів можна судити з двох показників:

коефіцієнт зношення – відношення суми зношення до балансової вартості основних засобів;

коефіцієнт придатності – частка від ділення балансової вартості за мінусом усієї суми зношення на їхню балансову вартість.

Чим вищий коефіцієнт придатності і менший коефіцієнт зношення, тим кращі умови має підприємство для більш раціонального використання основних фондів.

Особливу роль у розвитку сільськогосподарського виробництва відіграють механічні засоби праці, серед яких розрізняють силові (енергетичні) та робочі машини і знаряддя. Сукупність силових засобів виробництва становить енергетичну базу господарства. Це трактори, автомобілі, самохідні комбайни та сільськогосподарські машини, електродвигуни, стаціонарні й пересувні двигуни, що працюють на інших енергоносіях, робоча худоба тощо.

Енергетичні засоби виробництва характеризуються потужністю у механічних кінських силах (к.с.) або кіловатах (кВт). Механічні кінські сили перераховують у кіловати за коефіцієнтом 0,75. Наявність енергетики у господарстві відображають загальна потужність енергозасобів, а також такі питомі показники, як енергооснащеність та енергоозброєність.

Енергооснащеність господарства показує, скільки енергетичних потужностей припадає на одиницю земельної площі, її визначають за формулою:

$$E_{oc} = E_n : P_u,$$

де: E_{oc} – оснащеність енергоресурсами, кВт/га;

E_n – наявність енергопотужностей, кВт;

P_u – площа земельних угідь, га.

Енергоозброєність праці характеризується наявністю енергоресурсів, що припадають на одного працівника, і визначається за формулою:

$$E_{o.n.} = E_n : K_n,$$

де: $E_{o.n.}$ – енергоозброєність праці, кВт/чол.;

K_n – середньорічна кількість працівників, чол.

7.2. Комплектування підприємств засобами виробництва і методика розрахунку потреби в техніці

Механічні засоби виробництва (силове устаткування і обладнання, робочі машини і обладнання) відіграють важливу роль у розвитку сільськогосподарських підприємств.

Тягові робочі машини, силове устаткування і обладнання є стрижнем виробництва сільськогосподарських підприємств. Від їх кількості і структури значною мірою залежить успіх діяльності підприємства. Номенклатура технічних засобів виробництва визначається спеціалізацією підприємства, природно-економічними умовами, структурою посівних площ та технологією вирощування культур, які вимагають певного набору машин.

Система машин – це поєднання окремих силових і робочих машин, що забезпечують виконання всіх технологічних операцій в основних галузях виробництва.

Організаційно – економічні вимоги до системи машин ґрунтуються на забезпеченні при їх використанні технологічних параметрів виконання операцій та створенні відповідних умов праці на робочому місці, які відповідали б вимогам санітарно-гігієнічних, психофізіологічних і естетичних нормативів.

До основних експлуатаційно-технологічних характеристик систем машин при виконанні ними потокових процесів належать: потужність, надійність, стійкість, технологічність та пристосованість для керування.

В складі механічних засобів сільськогосподарського виробництва особливе місце займає трактор, який виступає основним видом механічної тяги. Збільшення потужності тракторів дає можливість значно підвищити продуктивність праці, економити паливо і зменшувати витрати засобів на ремонт.

Крім тракторів, до основних машин в сільськогосподарському виробництві відносять комбайни (зернові, бурякозбиральні,

картоплезбиральні, кукурудзозбиральні і ін.), вантажні автомобілі, причіпний сільськогосподарський інвентар, молотильні апарати з електродвигунами, машини для виробництва кормів, дорожно-меліоративні машини (екскаватори, бульдозери, грейдери, скрепери, канавокопачі, котки моторні, болотні борони і ін.).

Правильне обчислення потреби в технічних засобах за їх видами, марочним складом та економічною ефективністю – важлива умова успішної виробничої діяльності господарств. При наявності машин в господарстві, яка відповідає потребі, підвищується ефективність використання їх і знижуються затрати вартості техніки на одиницю роботи чи продукції. Щоб обчислити потребу в тракторах і сільськогосподарських машинах, необхідно знати обсяг робіт, строки їх виконання, норми виробітку за зміну, коефіцієнт змінності, коефіцієнт технічної готовності машинно-тракторного парку.

Для визначення потреби господарства в тракторах, комбайнах і інших машинах використовують різні способи:

- за даними загального обсягу механізованих робіт в умовних еталонних гектарах;
- за обсягом робіт у найбільш напружені періоди;
- нормативний метод;
- метод лінійного програмування.

При обґрунтуванні розміру і структури машинно-тракторного парку ретельно і детально аналізують природно-виробничі умови господарства, перспективи розвитку галузей рослинництва і тваринництва, вивчають чинники, які впливають на рівень використання техніки (питомий опір ґрунту, довжина і ширина гонів, площа полів, конфігурація земельних ділянок, рельєф території, метеорологічні умови і т.д.).

Потребу господарства в техніці встановлюють на основі технологічних карт з вирощування і збирання культур, порівняльній економічній оцінці машинно-тракторних агрегатів при виконанні ними

різних процесів, зведеного плану механізованих робіт, плану – графіку використання машин на протязі календарного року.

Технологічні карти включають: повний перелік робіт в хронологічній послідовності, обсяг кожного виду робіт, календарні строки і кількість робочих днів, склад агрегату, продуктивність агрегату за зміну, прямі затрати праці і енергетичних засобів. При плануванні технології виробництва агротехніки передбачається значне підвищення рівня механізації трудомістких процесів, широке впровадження науки і передового досвіду. Карти розробляються на основі наявної техніки і реального плану заводу її в господарство.

Для виконання кожного виду робіт вибирають найбільш ефективний агрегат. Це завдання вирішується на основі аналізу даних економічної оцінки тракторних і інших агрегатів, що дає змогу вибрати агрегат, який дає найбільший ефект, а саме: забезпечує вищу продуктивність праці, економію матеріально-грошових засобів в розрахунку на одиницю робіт.

Потребу в тягових і робочих машинах визначають на підставі обсягів робіт та строків їх виконання згідно з технологічними картами за марками тракторів, комбайнів і набору комплексу робочих машин, які агрегуються з тими чи іншими тракторами. При цьому враховують врожайність культур, валовий збір, норми виробітку, плановий обсяг механізованих робіт та строки їх виконання, продуктивність скомплектованих агрегатів. Потребу в тракторах розраховують як в умовних одиницях, використовуючи при цьому обсяг робіт в умовних еталонних гектарах, так і у фізичних – за марками тракторів з урахуванням напружених періодів польових робіт.

Потребу в тракторах, комбайнах та інших машинах розраховують за формулою:

$$K_m = \frac{O}{H \times \Gamma \times D \times K_{mz}},$$

де: K_m – кількість необхідних машин, одиниць;

O – обсяг робіт, ум.ет.га.;

H – норма виробітку, ум.ет.га/год.;

Γ – кількість годин роботи (протягом доби);

D – кількість днів роботи;

$K_{тг}$ – коефіцієнт технічної готовності (визначається як відношення кількості технічно справних машин до загальної кількості їх у господарстві).

При визначенні потреби за марочним складом тракторів (комбайнів) використовують обсяги робіт, що виконуються певною маркою в певний період. При цьому розрахунок здійснюється за формулою:

$$K_m = \frac{O}{H_{зм} \times K_{зм} \times D \times K_{тг} \times K_y},$$

де: K_m – кількість потрібних машин певної марки, одиниць;

O – обсяг робіт в умовних (фізичних) гектарах у напружений період для цієї марки, га;

$H_{зм}$ – змінна норма виробітку, га;

$K_{зм}$ – коефіцієнт змінності;

D – кількість робочих днів напруженого періоду;

$K_{тг}$ – коефіцієнт технічної готовності;

K_y – коефіцієнт метеорологічних умов, за яких можливе виконання робіт.

За такою ж методикою розраховують потребу в комбайнах.

Потребу в робочих машинах та знаряддях також визначають за напруженим періодом робіт. Наприклад, потребу в культиваторах визначають за найбільш напруженим періодом підготовки ґрунту до сівби; в сівалках – за обсягом і строками сівби; у плугах загального призначення – за обсягом та строками оранки зябу і т.д.

Для визначення кількості агрегатів і машин, що входять до їх складу, користуються формулами :

$$K_a = \frac{O}{D \times H_e \times K_z},$$

де: K_a – кількість агрегатів, одиниць;

O – обсяг роботи певного виду, га.;

D – кількість днів у періоді;

N_v – змінна норма виробітку, га;

K_z – коефіцієнт змінності.

Кількість машин визначають за формулою:

$$K_m = K_a \times C_m,$$

де: K_m – кількість машин необхідна для комплектування агрегатів, одиниць;

K_a – кількість агрегатів, одиниць;

C_m – кількість машин у складі одного агрегату.

Потребу господарства в умовних еталонних тракторах обчислюють, ділячи загальний річний обсяг робіт на річну норму виробітку на один умовний еталонний трактор в умовних еталонних гектарах і на коефіцієнт технічної готовності тракторів у найбільш напружений період.

Знаючи потребу в умовних еталонних тракторах, ефективність виконання певних видів робіт різними марками тракторів та обсяг цих робіт, визначають найдоцільніший марочний склад машинно-тракторного парку в еталонному і фізичному обчисленні.

Умовний еталонний гектар – це одиниця виміру і обліку тракторних робіт у перерахунку на оранку. За умовний еталонний гектар прийнято оранку 1 гектара на глибину 20 – 22 см при питомому опорі плуга з стандартними корпусами – 0,5 кг / см² і швидкості руху 5 км/год., на агрофоні – стерня зернових колосових, ґрунт середньої щільності з вологістю 20-22%, довжина гону – 800 м, висота над рівнем моря – 200 м, прямокутна конфігурація поля, відсутність кам'яності і перешкод, рівний рельєф.

Умовний еталонний трактор – трактор, який виробляє за годину змінного часу один умовний еталонний гектар. За умовний еталонний трактор прийнято трактор марки Т-74, Т-75, ДТ-75.

Обчислити потребу господарства в тракторах можна за обсягом робіт в найбільш напружені періоди. При цьому потреба в тракторах загального призначення розраховується виходячи із обсягу оранки в найбільш напружений період, а в спеціальних тракторах за обсягом робіт міжрядного обробітку ґрунту.

Нормативним методом потребу в тракторах визначають виходячи із норм потреби тракторів в еталонному обчисленні у розрахунку на 100 га ріллі. Економіко-математичні методи дають можливість визначити оптимальний склад машинно-тракторного парку при найменших експлуатаційних витратах. Найбільш точно склад машин в господарстві визначають на основі плану-графіку потреби і використання їх з січня до грудня за місяцями, декадами чи п'ятиденками. При цьому, щоб ліквідувати “піки” в окремі періоди року, графік вирівнюють. Потребу в комбайнах обчислюють за обсягом і строками збирання культур і виробітку агрегату за день і робочий період (сезон). Кількість причіпних і навісних машин і знарядь визначають на основі необхідної кількості агрегатів для виконання запланованого обсягу робіт і машин в одному агрегаті. При цьому береться найбільш напружений період. Аналогічним чином розраховується потреба господарства і в інших машинах і знаряддях.

7.3. Організація внутрішньогосподарського транспорту

В аграрних формуваннях систематично зростає обсяг вантажоперевезень, а звідси дедалі більшого значення набуває правильна організація і використання транспортних засобів. Витрати на утримання і використання транспортних засобів сягають 20-30% загальної суми витрат на виробництво продукції рослинництва і тваринництва. Обсяг

вантажоперевезень в залежності від місцевих природних умов, спеціалізації і поєднання галузей, рівня інтенсивності виробництва коливається на рівні від 20-25 до 50-55 тонн на один гектар сільськогосподарських угідь.

В аграрних формуваннях використовують автомобільний, тракторний, гужовий, внутрішньофермський (транспортери, трубопроводи, різні скребокві пристрої тощо), а на великі відстані перевезень використовують також річковий, повітряний і залізничний транспорт.

При вирішенні питань розподілу вантажів за видами транспортних засобів необхідно виходити із специфіки вантажів та відстані їх перевезень.

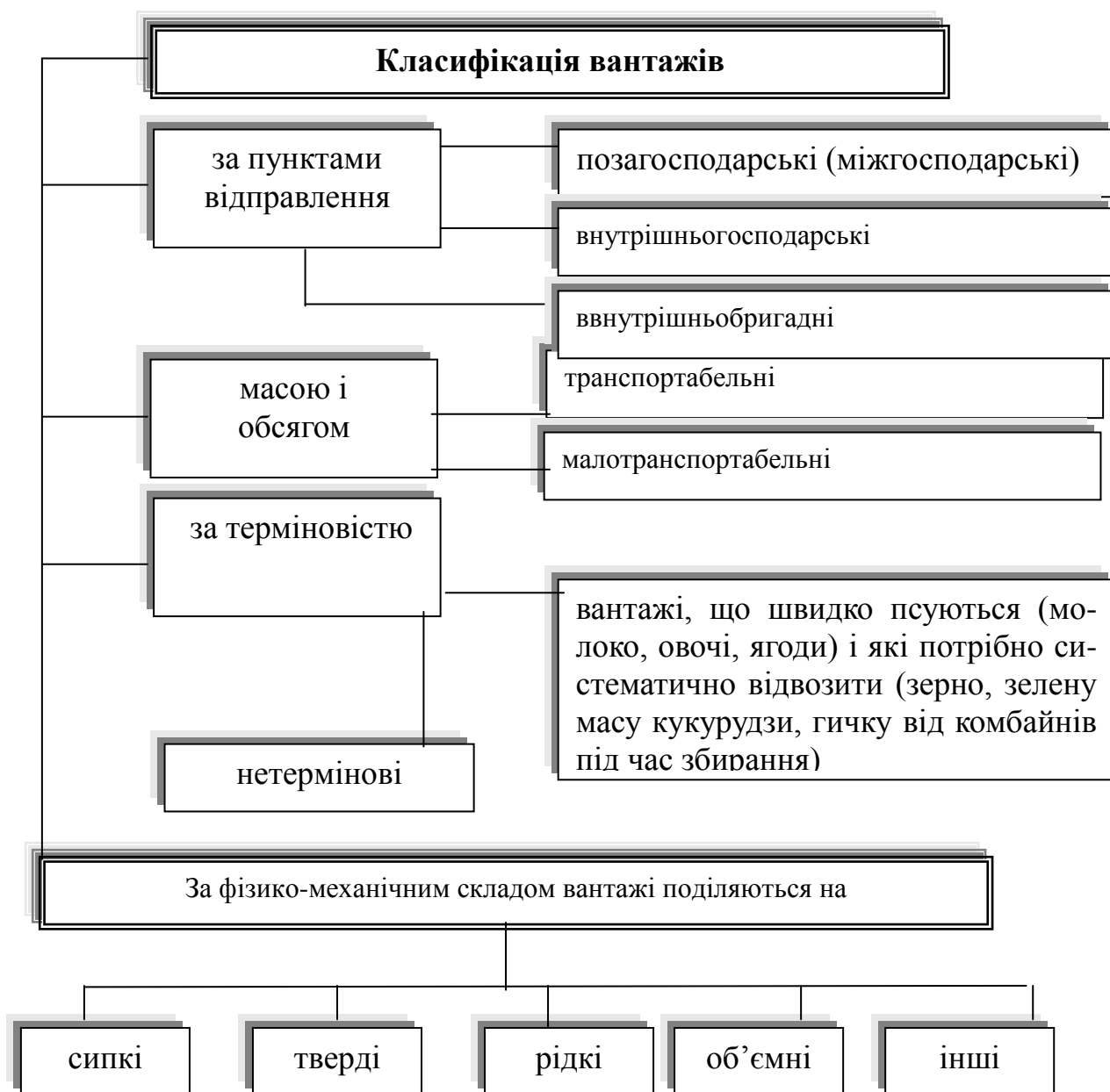

Рис.7.3. Схема класифікації вантажів

Усі вантажі класифікують за: пунктами відправлення – позагосподарські (міжгосподарські) і внутрішньогосподарські; масою і обсягом – транспортабельні і малотранспортабельні; терміновістю – вантажі, що швидко псуються (молоко, овочі, ягоди) і які потрібно систематично відвозити (зерно, зелену масу кукурудзи, гичку від комбайнів під час збирання) і нетермінові.

Позагосподарські (міжгосподарські) – це вантажі які перевозять за межі господарства (перевезення продукції на заготівельні і переробні підприємства, елеватори і інше; завезення у господарство мінеральних добрив, жому, комбікормів, техніки, будівельних матеріалів і інше).

Питома маса цих перевезень складає до 20% обсягів усіх перевезень в тоннах і до 55% вантажообігу в тонно-кілометрах.

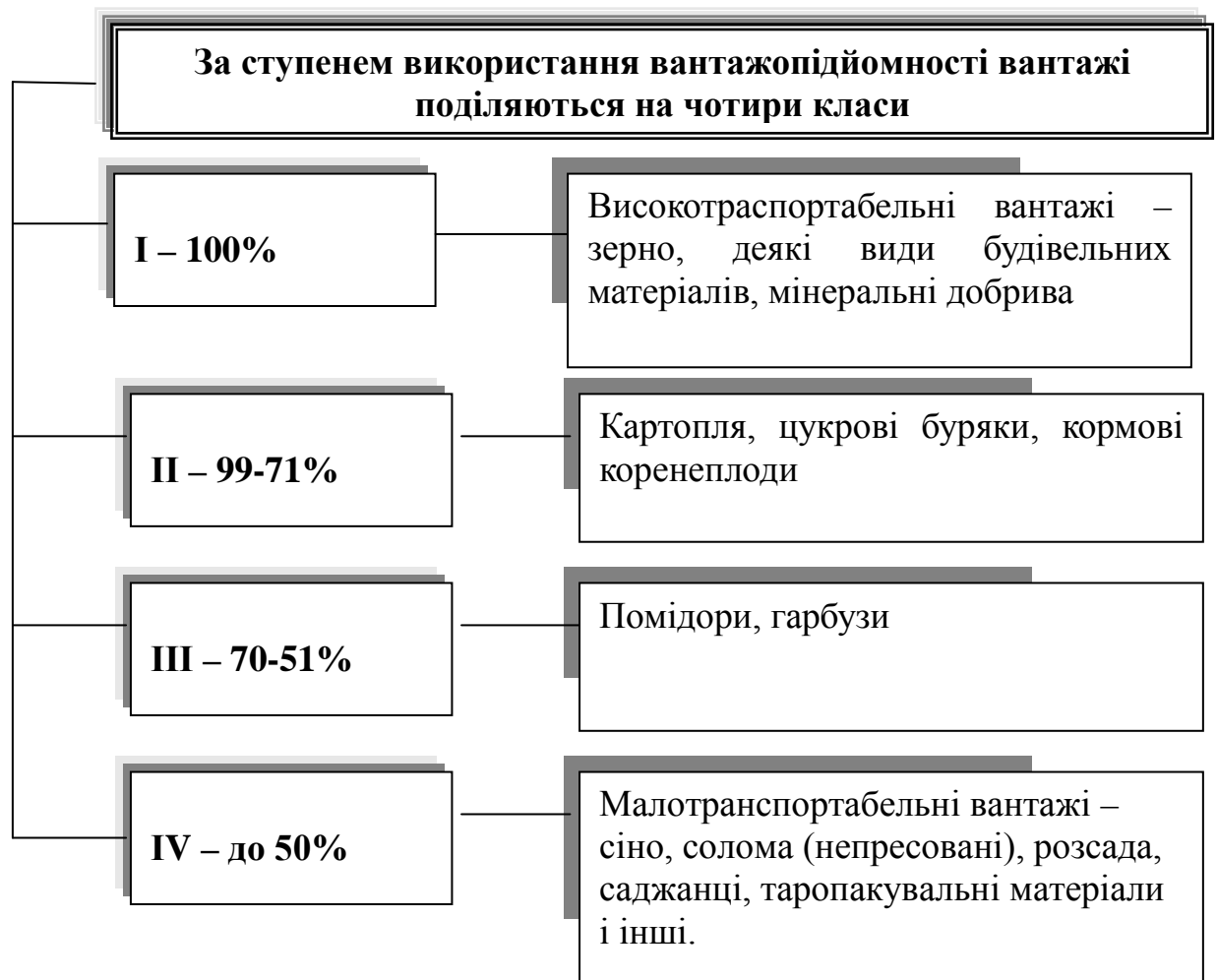

Рис.7.4. Класифікація вантажів за ступенем використання вантажопідйомності

Внутрішньогосподарські вантажі – це вантажі, які перевозять з полів, садів, луків на склади, ферми і навпаки. Доля цих перевезень складає до 80% обсягів вантажів в тоннах і 45% вантажообігу в тонно-кілометрах. Внутрішньобригадні вантажі (перевезення працівників, підвезення тари, добрив, насіння на поля, продукції до місць сортування, пакування та інші).

Усі вантажі за ступенем використання вантажопідйомності поділяються на чотири класи: 1 – 100%, 2 - 99-71%, 3 – 70-51%, 4 – до 50%. До першого класу відносяться такі високотраспортабельні вантажі як зерно, деякі види будівельних матеріалів, мінеральні добрива. До другого класу відносять такі вантажі як картопля, цукрові буряки, кормові коренеплоди; третього класу - помідори, гарбузи. До четвертого класу відносять малотранспортабельні вантажі (сіно, солома (непресовані), розсада, саджанці, таропакувальні матеріали і інші).

За фізико-механічним складом вантажі досить різноманітні: сипкі, тверді, рідкі, об'ємні і інші. Тому це необхідно врахувати при організації перевезень та визначенні виду транспортних засобів.

Відмінність в питомій масі сільськогосподарських вантажів, обумовлює великі коливання у витратах на їх вантаження і розвантаження і використання транспортних засобів. При перевезенні об'ємних вантажів витрати в 2-3 рази вищі, а рівень використання транспортних засобів в 1,5-2 рази нижчий, ніж при транспортуванні вантажів з високою питомою масою.

Для автомобільного транспорту у відповідності з прийнятою класифікацією встановлені три групи доріг: з вдосконаленим покриттям (асфальтобетонні, цементобетонні і інші); з твердим покриттям (гравійні, щебеневі); природні ґрунтови.

Ефективність транспортних засобів при перевезенні вантажів різна. В зв'язку з цим важливе значення має раціональне поєднання різних видів транспортних засобів в господарстві, визначення (вибір) для виконання конкретних робіт такого виду, який при інших рівних умовах забезпечив би найкращі результати виробництва.

Для порівняння економічної оцінки транспортних засобів використовують такі показники: затрати праці на одиницю роботи, собівартість її, сума приведених затрат.

Автомобільний транспорт доцільно використовувати на великі відстані, тому що при перевезеннях на малі відстані ефективність використання його різко зменшується. Це обумовлене тим, що різко зменшується швидкість руху автомобілів: при транспортуванні вантажів на 10 км – на 1%, а при перевезенні на 1,5 км – на 17%.

При внутрішньогосподарських перевезеннях вантажів економічно доцільно використовувати трактори, особливо при відсутності добрих доріг. В умовах дрібнотоварних аграрних формувань підвищується значення і гужового транспорту.

Важлива складова частина організації виробництва – планування потреби господарства в транспортних засобах. При визначенні необхідної кількості вантажних автомобілів для виконання тих чи інших робіт необхідно мати такі дані: обсяг вантажоперевезень, відстань перевезень, тривалість робочого періоду, фактичну вантажопідйомність, стан доріг.

Обсяг вантажоперевезень розраховують виходячи з валового збору сільськогосподарських культур, виробництва продукції тваринництва, перевезень мінеральних і органічних добрив, будівельних матеріалів, кормів, насіння, нафтопродуктів і т.д. При цьому враховують відстань перевезень і повторність (кратність) транспортування. Наприклад, перевезення зерна від комбайна на тік, а з току в склад чи на зерноприймальний пункт. Загальний обсяг вантажоперевезень розподіляють за видами транспортних засобів.

Потребу кількості транспортних засобів за їх видами розраховують за формулою:

$$K_{тз} = \frac{O}{П \times K_{зм} \times Д},$$

де: $K_{тз}$ – кількість потрібних транспортних засобів певного виду, одиниць;

О – обсяг вантажоперевезень для даного виду транспорту, т (т/км);

П – продуктивність даного виду транспорту за робочу зміну, т (т/км);

Кзм – коефіцієнт змінності;

Д – кількість днів для перевезень.

Організаційно–економічні вимоги до будь-яких видів транспортних засобів полягають у їх відповідності типу вантажів, можливостям раціональної організації праці та мінімуму експлуатаційних витрат.

Обсяг вантажоперевезень на один автомобіль, обчислюють за формулою:

$$O = Kp \times Vf,$$

де: О – обсяг вантажоперевезень на один автомобіль, т;

Кр – кількість рейсів, одиниць;

Вф – фактична вантажопідйомність автомобіля, т.

Кількість рейсів для перевезень вантажу визначають за формулою:

$$Kp = \frac{D \times Trд \times Kрд \times 60}{Tr},$$

де: Кр – кількість рейсів, одиниць;

Д – кількість робочих днів;

Трд – тривалість робочого дня, год.;

Крд – коефіцієнт використання робочого часу;

60 – коефіцієнт для вираження затрат часу в хвиликах;

Тр – тривалість одного рейсу, хв.

Тривалість одного рейсу при перевезенні даного виду вантажу визначають за формулою:

$$Tr = H + P + \frac{2B}{Ш} \times 60,$$

де: T_r – тривалість одного рейсу, хв.;

H – тривалість навантаження, зважування та оформлення документів, хв.;

P – тривалість розвантаження автомобіля, хв.;

B – відстань вантажоперевезень, км.;

Π – середня швидкість руху автомобіля, км/год.

Обсяг вантажоперевезень автомобілями відповідної марки визначають за формулою:

$$O = \Pi \times T \times Ч \times K_1 \times K_2,$$

де: O – обсяг вантажоперевезень, т-км;

Π – річний пробіг автомобіля даної марки, км;

T – тоннаж автомобіля, т;

$Ч$ – кількість автомобілів, одиниць;

K_1 – коефіцієнт використання пробігу (0,5-0,6);

K_2 – коефіцієнт використання вантажопідйомності (0,9-0,95).

Потребу в спеціальних автомобілях визначають на основі обсягу робіт і норм навантаження на один спеціальний автомобіль.

Розрахунок потреби в транспортних засобах на (автомобілях) перспективу проводять виходячи із норми однотонних автомобілів (30 одиниць) в розрахунку на 1000 га ріллі. Після цього через структуру автопарку розраховують фізичні машини.

При неможливості виконання планового обсягу вантажоперевезень наявним автопарком використовують залучені автомобілі зі сторони.

Ефективність використання автопарку визначається за такими показниками: коефіцієнти технічної готовності; коефіцієнт використання автопарку; коефіцієнт використання вантажопідйомності автомобілів; коефіцієнт використання пробігу автомобілів; інтегральний коефіцієнт використання автомобілів; коефіцієнт використання робочого часу; річний

обсяг вантажоперевезень; собівартість одного тонно-кілометра вантажоперевезень.

Коефіцієнт технічної готовності автопарку є відношенням кількості технічно придатних для роботи автомобілів до їх облікової кількості, а **коефіцієнт використання автопарку** – відношенням кількості автомобілів, що працювали протягом певного періоду (місяця, року), до їх облікової кількості. Підвищенню цих коефіцієнтів сприяють поліпшення ремонтів, правильна технічна експлуатація автомобілів і більш повне використання їх протягом року.

Коефіцієнт використання вантажопідйомності – це відношення фактично перевезеного вантажу до номінальної вантажопідйомності автомобілів, які брали участь у перевезеннях.

Коефіцієнт використання пробігу є відношенням пробігу автомобілів з вантажем до їх загального пробігу. Його можна підвищувати шляхом завантаження автомобілів в обидва кінці рейсу.

Інтегральний коефіцієнт використання автомобілів – комплексний показник, який дорівнює добутку трьох основних коефіцієнтів: використання автопарку, використання вантажопідйомності і використання пробігу.

Коефіцієнт використання робочого часу обчислюють за відношенням часу перебування автомобілів у пробігу до часу перебування їх у наряді. Щоб його підвищити необхідно прискорювати вантажні роботи й оформлення відповідної документації.

Основним і узагальнюючим показником економічної ефективності використання вантажного автотранспорту є собівартість одного тонно-кілометра вантажоперевезень. Зниження її досягають завдяки повнішому використанню автомобілів, збільшенню обсягів вантажоперевезень та економії витрат, особливо нафтопродуктів.

Підвищенню ефективності використання автопарку сприяють запровадження двозмінної роботи, використання автопричепів, підвищення швидкості руху, поліпшення конструктивних властивостей автомобілів,

поліпшення доріг і шляхів, механізації навантажувально-розвантажувальних робіт.

7.4. Організація технічного обслуговування, ремонту та зберігання техніки

Організація технічного обслуговування, ремонту та зберігання техніки (машин) полягає в проведенні за графіком відповідного технічного обслуговування і ремонту (поточного, капітального) після: виконання нормативного обсягу робіт в умовних еталонних гектарах, відпрацьованих мотогодин двигуном або витраченого пального в кілограмах (для тракторів); після відповідного пробігу автомобілів в кілометрах (для автотранспорту); після відпрацьованих мотогодин двигуном чи певної кількості зібраної площі (для комбайнів); після певної кількості обробленої чи зібраної площі (для інших сільськогосподарських машин).

Щозмінне технічне обслуговування проводять для встановлення загального технічного стану, наявності паливо-мастильних матеріалів і готовності техніки до роботи. Його виконують перед початком або в кінці зміни (роботи).

Періодичні технічні обслуговування, поточні і капітальні ремонти проводять відповідно до нормативів періодичності їх проведення і міжремонтних строків проведення поточних і капітальних ремонтів. Сезонне технічне обслуговування здійснюється перед весняно-літньою і осінньо-зимовою експлуатацією техніки.

Періодичність виконання різних видів технічного обслуговування комбайнів встановлюється в залежності від кількості годин роботи двигуна або величини зібраної площі: щоденне - перед початком або в кінці роботи комбайна; планове (періодичне) через кожні 60 годин або після збирання кожних 150 га; післясезонне - після збирання врожаю.

Технічний стан причіпних і навісних машин перевіряється під час виконання щоденного технічного обслуговування тракторів, в агрегаті з якими вони працюють.

Рис.7.5. Схема організації технічного обслуговування, ремонту та зберігання техніки

Важливе значення має правильна організація ремонтів. Для тракторів і комбайнів передбачені два види ремонтів: поточний і капітальний; для причіпних і навісних сільськогосподарських машин – поточний ремонт.

Періодичність проведення поточних і капітальних ремонтів для різних машин характеризується різними показниками. Міжремонтні строки для тракторів виражені в годинах роботи двигуна і кілограмах витраченого пального або в ум.ет.га. Для комбайнів строки ремонтів встановлені в гектарах зібраної площі, а для інших сільськогосподарських машин - в гектарах обробленої чи зібраної площі. Допускається відхилення в строках постановки машин на ремонт в межах 10%.

При плануванні робіт з технічного обслуговування, ремонту і зберігання техніки слід врахувати: наявність тракторів, сільськогосподарських машин і автомобілів на початок планового періоду, їхню марку, тип; технічний стан машинно-тракторного парку господарства; фактично відпрацьований час машиною після попереднього технічного обслуговування, поточного або капітального ремонту і план виробітку на наступний період; періодичність виконання технічних обслуговувань, поточного і капітального ремонту тракторів, автомобілів і сільськогосподарських машин; нормативи затрат праці і коштів на технічне обслуговування, ремонт і зберігання всіх видів техніки; кількість і склад за марками придбаних тракторів, автомобілів і сільськогосподарських машин, а також машин, які підлягають списанню у плановому порядку; спосіб зберігання техніки.

План ремонтів тракторів і комбайнів складають для кожної машини окремо. Основою для цього є обсяг виконаної роботи після останнього ремонту або з початку експлуатації нової машини до початку планового року, плановий обсяг робіт і науково обґрунтована нормативна періодичність певного ремонту чи технічного обслуговування.

Планову кількість ремонтів та технічного обслуговування кожного трактора розраховують за формулами:

$$K_{кр} = \frac{B_{кр} + B_{пл}}{M_{кр}},$$

де: $K_{кр}$ - планова кількість капітальних ремонтів, одиниць;

$V_{кр}$ - виробіток після останнього капітального ремонту на початок планового року, ум. ет. га;

$V_{пл}$ - річне планове навантаження на трактор, ум. ет. га;

$M_{кр}$ - міжремонтний строк проведення капітального ремонту, ум.ет.га.

$$K_{кр} = \frac{V_{кр} + V_{пл}}{M_{кр}} - K_{кр},$$

де: $K_{пр}$ - планова кількість поточних ремонтів, одиниць;

$V_{пр}$ - виробіток після останнього поточного ремонту на початок планового року, ум.ет.га;

$M_{пр}$ - міжремонтний строк проведення поточного ремонту, ум.ет.га.

Зпланувавши кількість капітальних і поточних ремонтів, переходять до планування технічних обслуговувань. Так, з капітальним ремонтом збігається поточний, із поточним усі види технічного обслуговування; з третім технічним обслуговуванням - перше і друге, а з другим - перше. Ці умови враховано у формулах:

$$K_{то-3} = \frac{V_{то-3} + V_{пл}}{P_{то-3}} - K_{кр} - K_{пр},$$

де $K_{то-3}$ - планова кількість ТО-3, одиниць;

$V_{то-3}$ - виробіток після останнього ТО-3, ум.ет.га;

$P_{то-3}$ - періодичність проведення ТО-3, ум.ет.га.

$$K_{то-2} = \frac{V_{то-2} + V_{пл}}{P_{то-2}} - K_{кр} - K_{пр} - K_{то-3},$$

де $K_{то-2}$ - планова кількість ТО-2, одиниць;

$V_{то-2}$ - виробіток після останнього ТО-2 ум.ет.га

$P_{то-2}$ періодичність проведення То-2., ум.ет.га.

$$K_{то-1} = \frac{V_{то-1} + V_{пл}}{A_{то-1}} - K_{кр} - K_{пр} - K_{то-2},$$

де К_{то-1} - планова кількість ТО-1, одиниць;

В_{то-1} - виробіток після останнього То-1, ум.ет.га;

П_{то-1} - періодичність проведення То-1, ум.ет.га.

Здійснення техобслуговувань, поточних і капітальних ремонтів в підприємствах, які мають добре обладнані ремонтні майстерні відбувається в цих майстернях. При цьому вирішується два завдання: по-перше, питання зайнятості механізаторів у міжсезонні періоди польових робіт та підвищення якості ремонтів; по-друге, здешевлення ремонтів за рахунок усунення переplat ремонтним підприємствам. Однак при відсутності відповідної ремонтної бази капітальні ремонти найдоцільніше проводити в спеціалізованих підприємствах системи "Агротехсервіс" та інших ремонтних заводах за договорами.

На утримання машинно-тракторного парку та автомобілів у технічно справному стані в річному плані передбачають певні суми витрат. Вони складаються з відрахувань на ремонти, технічне обслуговування, заміну та ремонт гумових шин та гусениць, зберігання техніки. Витрати обчислюють окремо за марками машин, тракторів, комбайнів. Вартість запланованих ремонтів визначають, виходячи з встановленої періодичності та питомих норм відрахувань за формулами:

$$Зк = Мк \times Нк,$$

де: **Зк** - планові витрати на один капітальний ремонт певного виду і марки трактора, комбайна, машини, грн.;

Мк - міжремонтний виробіток до капітального ремонту, ум.ет.га;

Нк - норма відрахувань на одиницю виробітку для капітального ремонту, грн.

$$Зn = Mn \times Hn \times 1,5,$$

де: Зп - планові витрати на поточний ремонт, грн.;

Мп - міжремонтний виробіток до поточного ремонту, ум.ет.га;

Нп - питома норма відрахувань на одиницю виробітку для поточного ремонту, грн.;

1,5 - поправочний коефіцієнт питомої норми витрат на поточний ремонт.

Якщо роботи з ремонту й технічного обслуговування машин проводять в майстерні сільськогосподарського підприємства, витрати на них облічують за плановою чи фактичною собівартістю, а на роботи, виконувані в ремонтних підприємствах за договорами в оптових, роздрібних або договірних цінах.

Річні планові витрати на технічне обслуговування, зберігання техніки, заміну та ремонт гумових шин і гусениць обчислюють множенням планового обсягу робіт на рік на питомі норми відрахувань для цієї мети. Відповідно до плану робіт і плану ремонтів визначають ліміт витрат для кожного трактора та комбайна.

Умови зберігання техніки значною мірою впливають на строк використання, технічну готовність машин, витрати на ремонт і технічне обслуговування. Зберігати техніку потрібно відповідно до встановлених правил кожного її виду: в гаражах (автомобілі, трактори); під навісами (комбайни, обприскувачі, сівалки та інша складна техніка); на бетонних майданчиках (грунтообробні машини).

Залежно від тривалості зберігання розрізняють короткострокове (до двох місяців) і довгострокове зберігання (більше двох місяців).

Контроль за раціональним використанням і зберіганням сільськогосподарської техніки здійснюють керівники підприємства та інженерно-економічна служба господарства.

Підвищенню економічної ефективності використання техніки та інших засобів виробництва сприяють: удосконалення спеціалізації і концентрації виробництва, технології і структури капітальних вкладень; збільшення

змінного і сезонного виробітку на одиницю сільськогосподарської техніки, кількість діючого устаткування і міжремонтний період його використання; забезпечення скорочення строків введення в дію фондів і освоєння виробничих потужностей; своєчасне і якісне проведення ремонтів, скорочення сезонності і організація ритмічної роботи засобів виробництва; підвищення коефіцієнту технічної готовності машин і рівня оперативного управління, поліпшення співвідношення між активною і пасивною частинами фондів; удосконалення засобів праці; прискорення оборотності оборотних фондів; зниження собівартості одного умовного еталонного гектара; швидка окупність витрат на придбання техніки і її заміна на більш продуктивну тощо.

7.5. Організація нафтогосподарства та електрогосподарства сільськогосподарських підприємств

Організація нафтогосподарства. На виробництво сільськогосподарської продукції підприємства витрачають багато нафтопродуктів, тому правильне їх використання і зберігання, а також запобігання втратам - важлива умова ефективного їх використання.

Раціональна організація нафтогосподарства у сільськогосподарських підприємствах забезпечує:

- визначення науково обгрунтованої потреби в паливо-мастильних матеріалах;
- постачання і зберігання нафтопродуктів у сільськогосподарських підприємствах;
- найбільш раціональну заправку (відпуск нафтопродуктів) відповідно до встановлених норм і кількісний їх облік при будь-якому способі доставки в господарство;
- облік надходження і витрачання нафтопродуктів, контроль їхньої якості, раціональне обслуговування нафтогосподарства;

- дотримання правил протипожежної безпеки та техніки безпеки й охорони праці при роботі з нафтопродуктами;
- утримання обладнання та місткостей у технічно справному стані;
- розробка і впровадження заходів щодо економії палива та мастил, організація збирання відпрацьованих нафтопродуктів для їх регенерації і т.д.

Усі нафтопродукти поділяють на основне паливо (дизельне, бензин, керосин) і мастильні матеріали (моторне і тракторне масло, консистентні, індустріальні та інші мастила).

Потребу в основному паливі визначають двома способами. Перший спосіб (найпростіший, його часто використовують в перспективному плануванні) для розрахунку беруть загальний обсяг механізованих робіт в умовних еталонних гектарах (трактори) чи загальний обсяг тонно-кілометрів (автомобілі) і перемножують на нормативи витрат паливо-мастильних матеріалів на умовну одиницю роботи. Проте цей спосіб не зовсім точний і у поточному плануванні застосовується рідко, крім автотранспорту.

Другий спосіб ґрунтується на обчисленні потреби у паливо-мастильних матеріалах на кожну виробничу операцію, визначену за технологічними картами. При цьому розрахунки виконуються за окремими марками тракторів, комбайнів, стаціонарних двигунів та інших механізмів. Крім того, визначають потребу на ремонти, технічне обслуговування, обкатування, холості переїзди тощо. Для тракторів, автомобілів і комбайнів розрахунки роблять за основним паливом, на 100 кг якого потім визначають потрібну кількість мастильних матеріалів, пускового бензину, нігролу, солідолу, тощо.

Потребу в пальному для автомобілів визначають залежно від середньої норми витрат на 100 т-км автоперевезень і загального обсягу пробігу за окремими марками машин. При цьому враховують їх технічний стан, характер виконуваної роботи, клас доріг і вантажів, що перевозяться, заходи економії і ощадливості.

Для легкових автомашин і мотоциклів витрати пального визначають виходячи із норм його витрат на рік. Для стаціонарних двигунів потреба в пальному розраховується виходячи із норм витрат пального за годину.

Потреба в мастильних матеріалах визначається у відсотках до основного пального. Потреба в мастильних матеріалах для проведення ремонтів і технічних доглядів визначається виходячи з норм витрат нафтопродуктів на одиницю ремонту чи техдогляду.

Потреба в мастильних матеріалах для змащування сільськогосподарської техніки визначається виходячи з обсягу робіт і норм витрати мастил на одиницю роботи в грамах.

Потреба в пальному на холості переїзди тракторів, комбайнів і самохідних косарок обчислюють виходячи із їх кількості і норм витрат на одну машину в рік, або віддалі їх переїздів і норм витрати пального на 1 км холостих переїздів.

Крім потреби господарства в нафтопродуктах необхідно передбачити їх нормативний запас на кінець року (десь біля 10%). Отже, загальний план заводу нафтопродуктів буде являти собою величину різниці між потребою в паливі і мастильних матеріалах на плановий рік (збільшеною на величину нормативного запасу) і їх наявністю (залишок) на початок року.

Для розрахунку загальної потреби в нафтопродуктах підприємства в цілому на різні цілі підсумовують їхню потребу за окремими виробничими і господарськими підрозділами і додають нормативний двотижневий запас. Постійний мінімальний запас паливо-мастильних матеріалів у підприємстві має становити 10-15% (якщо є місткості то краще 20-25%). Для зберігання нафтопродуктів, як правило, на центральній садибі створюють нафтобазу, або паливо підвозять мобільними автозаправниками до місця роботи.

Нафтове господарство сільськогосподарських підприємств включає місце зберігання нафтопродуктів (майданчик і сховища), тару, зливний, заправний і протипожежний інвентар. На центральній садибі господарства

створюють центральну нафтобазу, а у бригадах – нафтосховища або стаціонарні пости заправки машин.

Нафтобазу розміщують не ближче 100 м від житлових і виробничих будівель, обкопують канавою, обгороджують і обсаджують деревами. Тара повинна вмещувати запас нафтопродуктів на 7-10 днів роботи всіх машин у найбільш напружений період. Пальне зберігають в цистернах (дизельне у цистернах з відстійниками) і бочках, рідкі мастила - в бочках і бідонах, а консистентні - в ящиках або невеликих бочках. Щоб зменшити нагрівання цистерн, їх фарбують в білий колір.

Заправний інвентар - це насоси, мірні відра і кварта, лійки, шприці. До заправних засобів належать спеціальні машини і візки. Протипожежний інвентар - це ящики з піском, вогнегасники, багри, лопати, кирки, брезент. Місце для куріння відводять на відстані не менше 50 м.

Заправка тракторів в бригадах, розміщених недалеко від центральної садиби (10-15 км) проводиться з допомогою пересувних постів заправки.

Обслуговує нафтогосподарство певний штат працівників, його встановлюють залежно від обсягу паливо-мастильних матеріалів, які зберігаються на базі. Коли на нафтобазі сільськогосподарського підприємства зберігається 1200-600 м³ матеріалів, то призначають завідуючого нафтогосподарством і комірника, додатково може бути введена посада заправника, якщо щодня обслуговується 25-30 машин. При обсязі 300-150 м³ нафтопродуктів призначають лише завідуючого нафтобазою, а при 80-40 м³ палива призначають комірника за сумісництвом.

Важливим резервом економії паливо-мастильних матеріалів є: раціональне їх зберігання: при наповненні резервуару від 40 до 100 % втрати палива збільшуються з 0,3 до 9,6%, звідси доцільніше заповнювати резервуар на 90-95%; якщо резервуар відкритий, за добу випаровується 6 кг з 200 л, що може призвести до втрат 2-3 % за рік; якщо резервуар чорного кольору, втрати палива становлять 1,24%, сріблястого – лише 0,83%; раціональне використання і економія паливо-мастильних матеріалів: транспортування у

герметичних місткостях; заправлення машин лише закритим способом; чітка організація роботи машинно-тракторного парку; скорочення холостих переїздів; встановлення оптимальної довжини загінок; виконання робіт у міру можливості на високих швидкостях; усунення простоїв агрегатів з працюючими двигунами; раціональне комплектування агрегатів; максимальне використання потужності тракторів, комбайнів і автомобілів; підтримування роботи двигунів і паливної апаратури у найбільш оптимальному режимі; чіткий контроль за використанням усіх видів нафтопродуктів, тощо.

Використання електроенергії в сільськогосподарських підприємствах відіграє важливу роль у створенні матеріально-технічної бази та дає змогу значно скоротити затрати живої праці. Наприклад, при розвантажувально-навантажувальних роботах транспортерами, розмелюванні і подрібненні концентратів за допомогою електродвигунів затрати праці знижуються на 20-30%; використання електроенергії при очищенні і сушінні зерна, переробці овочів, силосуванні, в тваринництві знижує затрати праці на 60-80%.

Організація електрогосподарства в сільськогосподарських підприємствах включає: монтаж і експлуатацію електрообладнання; планування потреби електроенергії і її облік; технічне обслуговування і ремонт електрообладнання; створення електротехнічної служби; визначення економічної ефективності електрифікації.

При плануванні електрогосподарства обчислюють потужність електроенергії господарства і потужність, що максимально споживається (сума енергії, яку споживають усі електродвигуни господарства).

Кількість електроенергії, яка споживається господарством на виробничі цілі, визначають з урахуванням сумарної потужності струмоприймачів (кВт) і часу використання електроустановок протягом розрахункового періоду.

Річну потребу в електроенергії можна обчислити за сумарною потужністю електродвигунів і електроприладів, загальним бюджетом часу

їхньої роботи у перерахунку на семигодинну або іншу зміну і коефіцієнтом використання часу:

$$P_n = P_c \times C_b \times K_v,$$

де: P_n - річна потреба в електроенергії, кВт/год.;

P_c - сумарна потужність електродвигунів і електроприладів, кВт;

C_b - загальний бюджет часу роботи електродвигунів і електроприладів, год.;

K_v - коефіцієнт використання часу.

Визначаючи обсяг електроенергії на побутові потреби враховують загальну чисельність населення і норми витрат електроенергії за рік на одного мешканця.

На постачання електроенергії сільськогосподарські підприємства укладають угоди з підприємствами "Сільенерго". Деякі підприємства мають власні електростанції невеликої потужності, і вартість виробленої ними електроенергії переноситься на собівартість вироблюваної продукції.

Діяльність електростанцій сільськогосподарських підприємств оцінюють за такими показниками:

коефіцієнтом корисно-виробленої і відпущеної струмоприймачами електроенергії відповідно за формулою:

$$K_{к.в.} = \frac{B_c - C}{B_c},$$

де: $K_{к.в.}$ – коефіцієнт корисно-виробленої і відпущеної струмоприймачами електроенергії;

B_c - вироблена електроенергія, кВт;

C - споживання електроенергії на лінії, у розподільниках, лічильниках і т.д., кВт.

Раціональне використання електроенергії і електроустаткування в сільськогосподарських підприємствах передбачає: найбільш рівномірне протягом доби використання електроенергії, що ґрунтується на надійності електропостачання господарства; переміщення електродвигунів між машинами в сезонні роботи, основні періоди роботи яких не збігаються; використання мобільних електростанцій і електродвигунів, пристосованих до певних умов виробництва; поліпшення стану електричних мереж і способу їх експлуатації; забезпеченість господарства висококваліфікованими інженерно-технічними кадрами на всіх рівнях.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке основні засоби підприємства? Наведіть їх класифікацію.
2. Розкрийте зміст структури основних фондів та факторів, що на неї впливають.
3. В чому полягає сутність обліку і оцінювання основних фондів?
4. Розкрийте суть “амортизація основних фондів”.
5. Перерахуйте і охарактеризуйте показники використання виробничих фондів.
6. У чому полягає суть поняття оборотних фондів та фондів обігу.
7. Які джерела формування основних і оборотних засобів підприємства?
8. Охарактеризуйте способи визначення потреби господарства в тракторах та комбайнах.
9. Розкрийте організацію внутрішньогосподарського транспорту.
10. Дайте характеристику організації технічного обслуговування, ремонту та зберігання техніки.
11. Розкрийте організацію нафтогосподарства в сільськогосподарських підприємствах
12. Розкрийте організацію електрогосподарства в сільськогосподарських підприємствах

Глава 8. Організація використання трудових ресурсів в аграрних формуваннях

8.1. Соціально – економічна характеристика трудових ресурсів аграрних формувань і мотивація праці

Серед чинників сільськогосподарського виробництва вирішальне значення належить трудовій діяльності людини. У всі часи і на всіх континентах праця була і залишається основною умовою, яка визначає матеріальне і духовне багатство кожного суспільства. Саме люди з їх багатовіковим досвідом, практичними навичками й теоретичними знаннями є головною продуктивною силою суспільства.

Трудові ресурси сільськогосподарських підприємств – це частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, тобто має необхідний фізичний розвиток, знання і практичні навички для якісного і своєчасного виконання передбачених технологією робіт у цій сфері матеріального виробництва.

Все населення залежно від віку поділяється на:

- осіб молодших працездатного віку (від народження до 16 років включно);
- осіб працездатного (робочого) віку (в Україні: жінки – від 16 до 54 років, чоловіки – від 16 до 59 років включно);
- осіб старших працездатного віку, з досягненням якого встановлюється пенсія за віком (в Україні: жінки – з 55 років, чоловіки – з 60 років).

Залежно від здатності працювати розрізняють осіб працездатних і непрацездатних. Непрацездатні особи в працездатному віці – це інваліди 1-ї та 2-ї групи, а працездатні особи в непрацездатному віці – це підлітки та працюючі пенсіонери за віком.

До трудових ресурсів належать :

- населення в працездатному віці, крім непрацюючих інвалідів 1-ї і 2-ї групи та непрацюючих осіб, які одержують пенсію на пільгових умовах (жінки, що народили п'ять і більше дітей і виховують їх до восьми років, а також особи, що вийшли на пенсію раніше у зв'язку з важкими і шкідливими умовами праці);

- працюючі особи пенсійного віку;
- працюючі особи віком до 16 років.

Згідно українського законодавства на роботу можна приймати у вільний від навчання час на неповний робочий день учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів у разі досягнення ними 15-річного віку за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, за умови виконання легкої роботи.

Все населення поділяється на економічно-активне та економічно-неактивне. **Економічно-активне населення** – це частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва продукції і надання різноманітних послуг. Кількісно ця група населення складається із зайнятих і безробітних, які на даний момент не мають роботи, але бажають її одержати.

Економічно-неактивне населення – це та частина населення, яка не входить до складу трудових ресурсів, а саме:

- учні, студенти, курсанти, які навчаються в денних навчальних закладах;
- особи, які одержують пенсію за віком або на пільгових умовах;
- особи, які одержують пенсію у зв'язку з інвалідністю;
- особи, зайняті веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми, хворими родичами;
- особи, які не можуть знайти роботу, припинили її пошук, вичерпавши всі можливості, проте вони можуть і готові працювати;
- інші особи, яким немає необхідності працювати незалежно від джерела доходу.

Використання трудових ресурсів сільськогосподарських підприємств в

процесі праці передбачає їх відтворення, яке перебуває у взаємозв'язку із відтворенням суспільного продукту. Процес відтворення трудових ресурсів поділяється на окремі фази: формування, розподілу і перерозподілу, використання.

Фаза формування характеризується: природним відтворенням (тобто народженням людей та досягненням ними згодом працездатного віку); відновленням здатності до праці в існуючих працівників; одержанням людьми освіти, спеціальності і певної трудової кваліфікації.

Фаза розподілу і перерозподілу робочої сили характеризується розподілом її за видами робіт і діяльності, а також за підприємствами, районами і т.д. У системі ринкової економіки ця фаза забезпечується функціонуванням ринку праці. Перерозподіл трудових ресурсів здійснюється у вигляді їх руху відповідно до попиту і пропозиції на ринку праці.

Фаза використання полягає у використанні економічно-активного населення на підприємствах. На цій фазі основна проблема полягає в забезпеченні зайнятості населення і в ефективному використанні працівників.

Усі ці фази органічно пов'язані між собою.

Розрізняють екстенсивний і інтенсивний типи відтворення робочої сили. **Екстенсивне відтворення** означає збільшення чисельності трудових ресурсів в окремих регіонах країни в загальному без зміни їхніх якісних характеристик. **Інтенсивне відтворення** трудових ресурсів пов'язане зі зміною їхньої якості (зростання освітнього рівня працівників, їхньої кваліфікації, фізичних та розумових здібностей тощо). Екстенсивний та інтенсивний типи відтворення взаємодоповнюють один одного.

Виробництво сільськогосподарської продукції визначається специфікою сільськогосподарської праці та її особливостями, а саме:

- об'єктами праці є вирощувані сільськогосподарські культури, а вони, як відомо, обумовлюють неспівпадання робочого періоду з періодом виробництва, що неминуче викликає сезонність використання трудових

ресурсів;

- ефективність сільськогосподарської праці значною мірою визначається ґрунтово-кліматичними умовами (добовими та сезонними коливаннями температури повітря і ґрунту, кількістю опадів та їх розподілом протягом року, наявністю та крутизною схилів сільськогосподарських угідь, вмістом поживних речовин у ґрунті, кількістю днів з високою швидкістю вітру і т.д.). Всі ці чинники суттєво впливають на норми виробітку, витрати праці й матеріальних ресурсів, рівень врожайності сільськогосподарських культур та їх прибутковість;

- забезпеченням трудовими ресурсами сільського господарства різних регіонів України. Якщо в південних областях (Донецька, Луганська, Миколаївська та інші) на 100 га сільськогосподарських угідь припадає 7-10 працездатних, в центральних областях (Вінницька, Черкаська та інші) – 15-18, то в північно-західних (Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька і т.д.) – 25-40 працездатних. Велика різниця між показниками щільності трудових ресурсів впливає на розміщення, спеціалізацію сільського господарства, його галузеву структуру;

- відмінності сільськогосподарської праці викликані різними формами господарювання та формами власності на селі. Звичайно, що в невеликому сімейному чи фермерському колективі трудові відносини між його членами складаються дещо по іншому порівняно з відносинами у великих трудових колективах із іншою формою власності (кооперативах, спільних, агрофірмах і т.д.);

- на рівень використання робочої сили в сільськогосподарських підприємствах також справляє вплив особисте сільське господарство. Адже відомо, що таке господарство існує не лише завдяки трудовій участі пенсіонерів та підлітків (якщо такі є в сім'ї), а й вимагає також значних трудових зусиль осіб працездатного віку, які основну частину своєї праці повинні вкладати в підприємство.

Все це в своїй сукупності впливає на формування трудових ресурсів

сільськогосподарських підприємств та кінцеві наслідки сільськогосподарського виробництва.

Відповідно до діючого класифікатора працівники в усіх галузях економіки за характером виконуваної роботи поділяються на такі категорії: робітники, керівники, спеціалісти та службовці.

До робітників відносять тих працівників, які безпосередньо зайняті в процесі створення матеріальних благ, а також здійснюють ремонт, переміщення вантажів, транспортування пасажирів, надають матеріальні та побутові послуги.

До керівників відносять працівників, які займають посаду керівників підприємств і їх підрозділів (директори, голови підприємств, керуючі відділками, бригадири, завідувачі фермами (майстернями) тощо), заступників керівників з цих посад, а також головних спеціалістів (головний агроном, головний бухгалтер, головний інженер, головний механік, головний електрик та інші).

До спеціалістів відносять працівників, які виконують економічні, інженерно-технічні і технологічні роботи (економісти, бухгалтери, агрономи, зоотехніки, диспетчери, механіки, інженери, енергетики, нормувальники тощо).

До категорії службовців відносять працівників, які готують і оформляють документацію, здійснюють контроль, господарське обслуговування (касири, чергові, секретарі-друкарки, статистики, стенографісти, табельники тощо).

Залежно від умов найму працівників в сільському господарстві класифікують за такими категоріями:

- **постійні працівники** (такі, що прийняті на роботу на тривалий термін без його точного визначення);
- **тимчасові працівники** (залучені працівники, їх зараховують тимчасово з наперед встановленим терміном);
- **сезонні працівники** (наймані працівники на роботу для виконання

сезонних робіт).

Загальну чисельність працівників, які є в списках підприємств називають обліковим складом. До облікового складу включають всі категорії постійних, тимчасових і сезонних працівників, прийнятих на роботу на один і більше днів незалежно від того, знаходяться вони на роботі чи перебувають у відпустці, відрядженні, на лікарняному або тимчасово не працюють з інших причин.

Для характеристики розміру можливого залучення сільськогосподарськими підприємствами трудових ресурсів розраховують середньооблікову чисельність працівників. Її визначають підсумовуванням облікового складу працівників за всі дні місяця і діленням одержаного результату на кількість календарних днів у місяці. Середньооблікову чисельність працівників за рік розраховують як середньоарифметичну величину від суми показників середньооблікової кількості за всі місяці року поділеної на 12.

Використання трудових ресурсів характеризується показником зайнятості, безробіття, мотивацією праці.

Зайнятість населення являє собою діяльність частини населення щодо створення суспільного продукту (національного доходу). Саме в цьому полягає її економічна суть.

Безробіття – складне економічне, соціальне і психологічне явище. Водночас безробіття – це економічна категорія, яка відображає економічні відносини щодо вимушеної незайнятості працездатного населення.

Мотивація праці, тобто спонукання людини до дії, виступає у двох формах – біологічній і соціально-психологічній. З *біологічного погляду* – це збудження нервової системи людини до дій, спрямованих на використання природних чинників для свого існування і відтворення; із *соціально-психологічного* – спонукання людини до задоволення своїх матеріально-побутових нужд, потреб та запитів, що досягається за рахунок її праці. За Ф.Катлером, *нужда* – це почуття, яке сприймається людиною як нестача

чого-небудь для своєї потреби; *потреба* – це нужда яка набула специфічної форми відповідно до культурного рівня і особистості індивіда; *запит* же визначає потребу, яка підкріплюється купівельною спроможністю.

Отже, мотивація до праці є багатостороннім процесом, який відображає вид людської діяльності спрямованої на задоволення своїх фізичних, матеріально-побутових, культурних потреб та набуття певного іміджу в суспільній ієрархії. Саме за рахунок праці здійснюється цілеспрямована діяльність людини, в процесі якої вона за допомогою засобів праці впливає на природу й використовує її з метою створення споживної вартості для задоволення своїх потреб. Однак процес праці – це не тільки вплив людини на природу. Щоб виробляти матеріальні блага, люди вступають між собою у певні зв'язки і відносини – виробничі відносини. Їх характер визначає соціальний бік праці, бо зі зміною форм власності змінюються й мотиваційні чинники до праці, а також взаємовідносини у її процесі. Таким чином, ефективність виробництва визначається мотиваційними системами, розробленими відповідно до конкретних соціально-економічних особливостей розвитку та психологічної поведінки людей.

Є *велика кількість* мотиваційних теорій, що мають позитивні і негативні сторони, і вони придатні для певних етапів розвитку суспільства і умов.

На нинішньому етапі реформування власності, розробки законодавчої бази для діяльності підприємств у режимі повної господарської самостійності за ринковими принципами купівлі-продажу змінюються й мотиваційні критерії спонукання людей до високопродуктивної праці. Отже, на зміну соціально-економічній системі з *примусовою моделлю трудових відносин* приходять *ринкова система* з вільним вибором діяльності та повним розпорядженням результатами своєї праці. За цих умов на перший план мотивації до праці виступають соціально-психологічні чинники, до яких належать: самостійність у прийнятті рішень щодо того, де працювати, що виконувати; значимість роботи, задоволення нею та заробітною платою.

Важливим позитивним мотиваційним фактором *виступає участь* працівників в управлінні підприємством, розподілі прибутків, визначенні матеріальних стимулів за кінцеві результати роботи та інше, що спонукає працівника відчувати свою значимість, повніше задовольнити свої потреби.

8.2. *Поняття ринку праці, його елементи і функції*

Під **ринком** в широкому понятті розуміють систему економічних відносин і сфери вільного обігу товарів, капіталів і робочої сили, які формуються в процесі виробництва. В більш вузькому розумінні розрізняють ринки: цінних паперів, валюти, інвестицій, сировини, матеріалів, палива, готової продукції, ідей, інформації і т.д. Сукупність взаємопов'язаних ринків, які охоплюють різноманітні сфери людської діяльності окреслює ринкову систему.

Ринок праці (робочої сили) – це система суспільних відносин, пов'язаних із купівлею і продажем товару “робоча сила”. Крім цього, **ринок праці** є сферою працевлаштування, формування попиту й пропозиції на робочу силу. Його можна трактувати і як механізм, що забезпечує узгодження ціни та умов праці між роботодавцями і найманими працівниками. Особливість ринку праці полягає в тому, що він охоплює не тільки сферу обігу товару “робоча сила”, а й сферу виробництва, де найманий працівник працює.

У ринковій економіці ринок охоплює всіх **здатних** працювати: як зайнятих, так і незайнятих найманою працею. Це:

1) особи, що не працюють, але бажають працювати й шукають роботу (безробітні, які мають відповідний статус; особи, які мають вперше приступити до трудової діяльності; особи, які шукають заняття після перерви у роботі);

2) особи, котрі хоча і мають роботу, проте не задоволені нею і шукають друге місце основної або додаткової роботи;

3) особи, які зайняті, проте явно ризикують утратити роботу і тому шукають друге місце роботи.

Указані категорії людей і визначають пропозицію праці на ринку праці. Отже, **ринок праці** – це ринок найманої праці. Він охоплює відносини від моменту наймання працівників на роботу до їхнього звільнення.

Для виникнення, формування та функціонування ринку праці повинні бути забезпечені правові засади функціонування цього ринку: можливість вільного пересування на ньому громадян; можливість вільного вибору роботи (юридична свобода робітника), можливість самостійно розпоряджатись своєю здатністю працювати. **Важливою умовою формування й функціонування ринку праці** є відповідність працівника вимогам робочого місця, а запропонованого місця – інтересам працівника.

Суб`єктами ринку праці є роботодавці і наймані робітники. Роботодавці – це ті, хто володіє засобами виробництва, ними можуть бути: окремі особи, підприємства, держава. Роботодавець наймає робітників на певних умовах з метою одержання додаткової вартості. Робітник в умовах ринкових відносин вільно йде у найм і продає свою робочу силу з метою отримати дохід у грошовій або іншій формі з тим, щоб задовольнити особисті потреби. Таким чином, **ринок праці** являє собою взаємовідносини між роботодавцями і найманими працівниками на підставі договору або контракту щодо купівлі-продажу спеціального товару “робоча сила”.

Необхідними умовами ефективного функціонування ринку праці є:

- організація єдиної, замкненої на території країни й ефективно діючої системи бірж праці;
- широкомасштабна система професійної орієнтації, професійного навчання, підвищення кваліфікації і перепідготовки;
- наявність у територіальних органів виконавчої влади необхідних фінансових і матеріальних коштів, достатніх для організації ефективної роботи системи працевлаштування; соціальна підтримка громадян, включаючи безробітних і членів сімей, які перебувають на їхньому утриманні.

Елементами ринку праці є: товар (який він пропонує), попит, пропозиція та ціна. Основна частина вчених-економістів схильні до думки, що товаром на ринку праці є індивідуальна робоча сила (сукупність фізичних та духовних якостей людини, які використовуються у процесі виробництва товарів і послуг). Отже, робоча сила є об'єктом купівлі-продажу. **Купівля товару (робоча сила)** називається найманням на роботу.

Найманий працівник і підприємець юридично рівноправні і користуються правами людини й громадянина однаковою мірою. Відносини між найманим працівником та роботодавцем оформляються трудовим договором (контрактом). У цьому документі вказуються взаємні права й обов'язки обох сторін щодо виконання умов купівлі-продажу робочої сили. Згідно з трудовим договором найманий працівник повинен працювати в організації (підприємстві) підприємця за певною професією, кваліфікацією, мати певне робоче місце й дотримуватись режиму праці даного підприємства. Підприємець зобов'язаний виплачувати найманому працівникові заробітну плату відповідно до його кваліфікації і виконаної роботи, забезпечувати умови праці, які передбачені законодавством про працю та зайнятість трудовим договором (контрактом) про зайнятість.

Елементом ринку праці є також попит на робочу силу та її пропозиція. **Попит** може бути індивідуальним та сукупним. **Сукупний попит** на робочу силу – це ринковий попит з боку всіх фірм, організацій, представлених на ринку. **Індивідуальний попит** на робочу силу – це попит окремого роботодавця (підприємця), він залежить від:

- попиту на продукцію підприємства, тому що робоча сила необхідна як виробничий ресурс для виробництва і надання послуг;
- стану виробництва, зокрема, особливостей технологічного процесу, розмірів і ефективності капіталу, який використовується, методів організації виробництва й праці тощо;
- якості праці, що визначається рівнем освіти, професійністю, продуктивністю працівника;

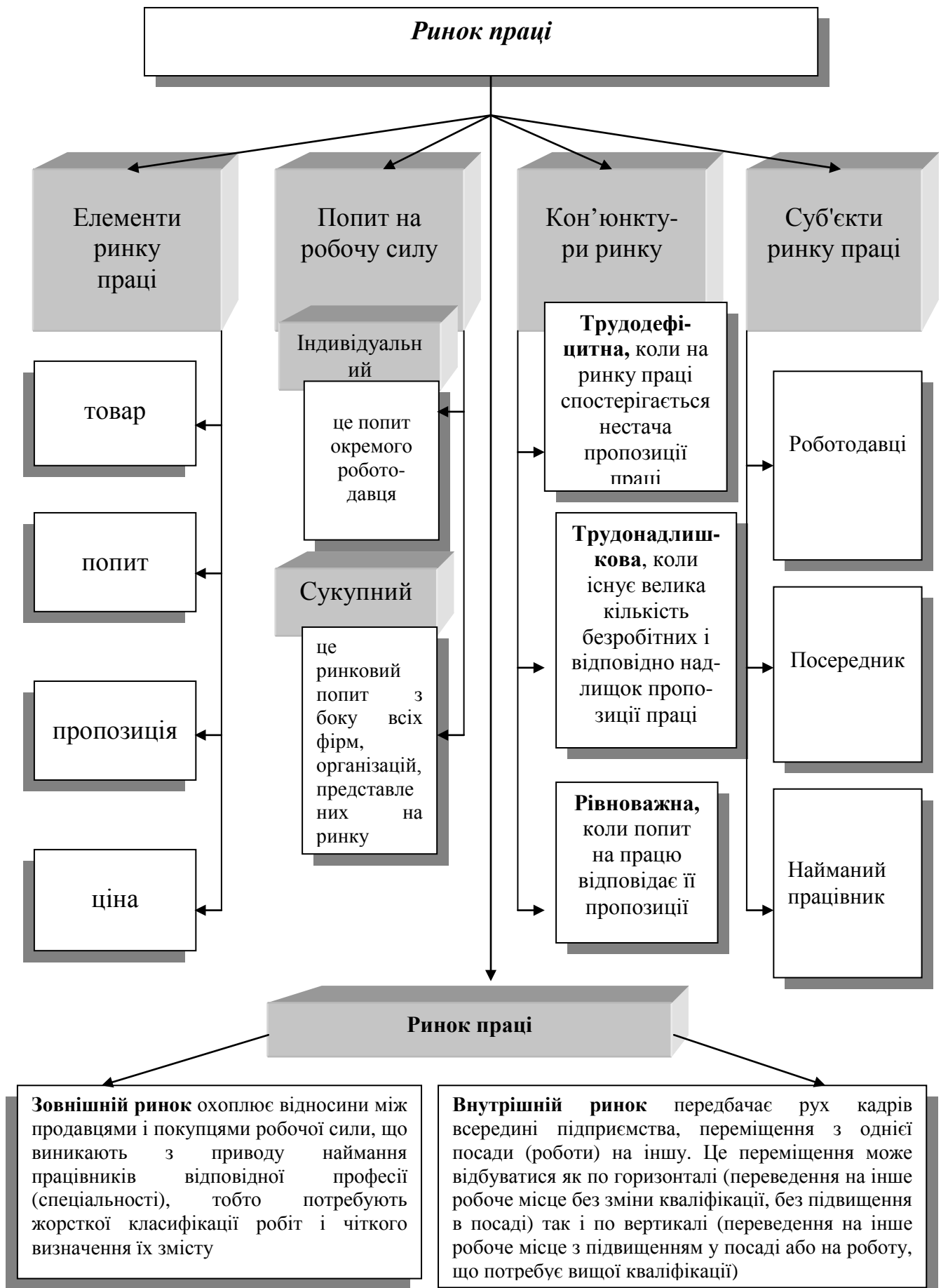

Рис. 8.1. Схема показників ринку праці

- фонду заробітної плати, який може роботодавець запропонувати для наймання певної кількості працівників, оскільки чим більший загальний розмір цього фонду, тим більше найманих працівників може найняти роботодавець, і навпаки, чим вища заробітна плата кожного працівника, тим менша кількість їх за допомогою цього фонду зарплати буде найнята.

Збільшення попиту на робочу силу можна досягти шляхом його стимулювання через: створення нових постійних чи тимчасових робочих місць; розвиток нестандартних форм зайнятості; прямих інвестицій у створення і реконструкцію робочих місць; впровадження пільгового оподаткування й кредитування для тих галузей і регіонів, в яких доцільно збільшити кількість робочих місць; відшкодування підприємству витрат, пов'язаних із пошуком, навчанням та найманням на роботу працівників.

Формування попиту на робочу силу здійснюється під впливом таких факторів:

- приросту величини трудових ресурсів;
- співвідношення зайнятого і незайнятого населення;
- використання малоконкурентних груп населення;
- використання особливостей пенсійного законодавства, а також кадрової політики на кожному підприємстві.

Пропозиція робочої сили характеризує чисельність працездатних людей з урахуванням їх статі, віку, освіти, професії, кваліфікації і т.д.

Співвідношення попиту і пропозиції праці на даний період, яке визначає ставки заробітної плати на конкретні види праці та рівень зайнятості населення називається кон'юктурою ринку. Виділяють три кон'юктури ринку:

трудодefіцитна, коли на ринку праці спостерігається нестача пропозиції праці;

трудонадлишкова, коли існує велика кількість безробітних і відповідно надлишок пропозиції праці;

рівноважна, коли попит на працю відповідає її пропозиції.

В Україні співвідношення між попитом на робочу силу та її пропозицією свідчить про загострення ситуації на ринку праці. Триває стійка тенденція до зростання пропозиції робочої сили та зростання попиту на неї.

Щоб передбачити наслідки міграції робочої сили, кон'юнктуру ринку на неї, слід визначити дію чинників, які впливають на неї. Їх можна об'єднати у дві групи: ті, що зумовлюють пропозицію робочої сили; ті, що зумовлюють попит робочої сили.

Пропозиція робочої сили залежить від соціально-економічних, психологічних, демографічних та інших чинників.

Демографічні безпосередньо впливають на відтворення трудових ресурсів. Сільське населення є основним джерелом поповнення трудових ресурсів для аграрного сектору економіки. Проте відтворення сільського населення відбувається в умовах кризової демографічної ситуації, яка характеризується постарінням та міграцією жителів, впливом молоді в місто. **Соціально-економічні** формуються під дією таких чинників, як рівень життя населення, умови праці, можливість працевлаштування за бажанням, розмір заробітної плати, що дає можливість задовольнити певні життєві потреби, можливість розвивати особисте господарство, здійснювати підприємницьку діяльність.

Проте престиж аграрної праці завжди був низьким через складні й непривабливі її умови. Відзначимо, що нині ситуація змінюється, чому сприяють такі чинники: складніше знайти роботу в місті у зв'язку із зниженням попиту на робочу силу; поява безробіття міського населення; скорочення державного житлового будівництва; високі ціни на продукти харчування; надзвичайно висока ціна кооперативного будівництва. Тобто ці умови дають надії на зменшення впливу робочої сили з села, зумовлюють потребу в створенні додаткових робочих місць у сільськогосподарських підприємствах за рахунок розвитку додаткових виробництв та збільшення видів та обсягів продукції, повнішого задоволення потреб населення країни в продуктах та товарах власного виробництва. Отже, кон'юнктура ринку

робочої сили в сучасних умовах ґрунтується не на нестачі чи надлишку робочої сили, а на необхідності усунення негативних тенденцій у використанні трудового потенціалу та визначенні її вартості за умов раціонального використання на підставі попиту і пропозиції.

Слід зазначити, що нині справжній стан на ринку праці прихований, оскільки у багатьох сільськогосподарських підприємствах утримується значний надлишок робочої сили, а існуючий механізм господарювання не спонукає скорочувати зайві робочі місця. За розрахунками Г.І.Купалової, рівень прихованого безробіття становить в середньому 11-13% на рік, а в окремих західних областях він у 2-3 рази вищий.

Утримання в підприємствах зайвих трудових ресурсів зумовлене недостатнім рівнем механізації виробничих процесів і надзвичайно високою ціною на сільськогосподарську техніку.

Перехід до ринкових відносин у зв'язку з реформуванням власності та створенням нових приватних підприємств сприятиме вивільненню зайвої робочої сили, причому це супроводжуватиметься підвищенням вимог до кваліфікації працівників, удосконаленням технологій виробництва та організації праці.

Скорочення працездатної робочої сили відбуватиметься за рахунок:

- зниження трудомісткості виробництва внаслідок впровадження нових прогресивних технологій і підвищення рівня механізації виробництва;
- створення та розвитку додаткових галузей з виробництва різних промислових виробів у зимовий та менш напружений літній період польових робіт із залученням працівників цих виробництв на сільськогосподарські роботи в пікові періоди;
- удосконалення структури внутрішньозмінних затрат робочого часу внаслідок взаємоузгодженості робіт, суміщення окремих функцій, чітких режимів праці і відпочинку;
- залучення до праці тимчасових працівників (пенсіонери, підлітки) у пікові періоди польових робіт.

Кон'юнктура ринку праці безпосередньо впливає на ціну робочої сили. **Ціна робочої сили** виступає у вигляді заробітної плати, вона повинна забезпечити придбання на ринку такої кількості споживчих товарів і послуг, щоб працівник міг:

підтримувати свою працездатність і одержати необхідну професійно-кваліфікаційну підготовку;

утримувати сім'ю і виховувати дітей, без чого ринок праці не зможе поповнюватись новою робочою силою замість тієї, яка вибуває;

підтримувати нормальний для свого середовища рівень культури і виконувати обов'язок громадянина суспільства, що також потребує витрат.

Розрізняють зовнішній (професійний) і внутрішній ринки праці. **Зовнішній ринок** охоплює відносини між продавцями і покупцями робочої сили, що виникають з приводу наймання працівників відповідної професії (спеціальності), тобто потребують жорсткої класифікації робіт і чіткого визначення їх змісту. **Внутрішній ринок** передбачає рух кадрів всередині підприємства, переміщення з однієї посади (роботи) на іншу. Це переміщення може відбуватись як по горизонталі (переведення на інше робоче місце без зміни кваліфікації, без підвищення в посаді) так і по вертикалі (переведення на інше робоче місце з підвищенням у посаді або на роботу, що потребує вищої кваліфікації). Зовнішній і внутрішній ринки тісно пов'язані. У країнах з розвинутою економікою може переважати як один, так і інший ринок праці. Наприклад, у США переважає зовнішній ринок праці, в Японії добре організований внутрішній ринок.

Ринок праці поділяється на окремі частини – цільові ринки, які називаються сегментами. **Сегментація ринку праці** – це поділ працівників і робочих місць на замкнуті сектори, зони, які обмежують мобільність робочої сили своїми рамками.

Ознаками сегментації можуть бути:

- територіальне положення – регіон, місто, район тощо;

- демографічні характеристики – статево-віковий і сімейний склад населення;
- соціально-економічні характеристики – рівень освіти, професійно-кваліфікаційний склад працівників, стаж роботи тощо;
- економічні критерії – розподіл покупців за формами власності, за їхнім фінансовим станом;
- розподіл продавців за рівнем матеріальної забезпеченості та інше;
- психологічні показники – особисті якості працівників, їх належність до певних верств і прошарків суспільства тощо;
- поведінкові характеристики – мотивація зайнятості та інше.

Залежно від того, які склались стосунки між найманими працівниками і роботодавцями, в який спосіб регулюються ці відносини, ринок праці може бути жорстким або гнучким. **Гнучкість ринку праці передбачає:**

- оперативне регулювання та зміни кон'юнктури ринку праці, тобто зміни попиту, пропозиції і цін, що виявляється відповідно у зміні обсягу, структури, якості та ціни робочої сили;
- територіальну та професійну мобільність працівників;
- гнучкість підприємства, яка виявляється в гнучкому регулюванні обсягів продукції, що випускається, у використанні нових форм організації виробництва і праці, управління кадрами;
- різноманітність форм наймання і звільнення;
- різноманітність форм професійно-кваліфікаційної підготовки;
- гнучкість диференціації заробітної плати;
- гнучкість у регулюванні витрат на робочу силу;
- гнучкість режимів роботи та розподілу робочого часу;
- різноманітність методів і форм соціальної допомоги;
- різноманітність методів і форм зайнятості.

Ринок праці виконує такі функції:

- узгоджує економічні інтереси суб'єктів трудових відносин;
- забезпечує конкурентне середовище кожної зі сторін ринкової взаємодії;

- забезпечує пропорційність розподілу робочої сили відповідно до структури суспільних потреб і розвитку техніки;
- підтримує рівновагу між попитом на робочу силу та її пропозицією.

Основними **суб'єктами ринку праці**, є роботодавець і найманий працівник, а також посередники між ними (держава, профспілки, спілки роботодавців).

Ринковий механізм являє собою єдність двох складових: стихійних регуляторів попиту і пропозиції робочої сили і регулюючого впливу держави на ці процеси для досягнення їх ефективної збалансованості.

8.3 Основні принципи і прогресивні форми організації праці

Для успішного виробничого процесу слід прагнути досягти узгодженого ритму роботи всіх підрозділів господарства, забезпечувати раціональну розстановку кадрів у процесі виробництва, поділ і кооперацію праці, визначати нормування і стимулювання праці, оптимальний режим праці і відпочинку виконавців. Цього можна досягти завдяки організації праці і виробництва.

Сутність організації праці полягає у створенні оптимальної взаємодії працюючих людей, знарядь і предметів праці на основі доцільної організації робочих систем (робочих місць) з урахуванням продуктивності і потреб людини. Організація праці спрямована на створення найсприятливіших умов праці, збереження та підтримку на високому рівні працездатності працівників, підвищення ступеня привабливості їх праці та досягнення повного використання засобів виробництва.

Організація праці – сукупність технічних, організаційних, санітарно-гігієнічних заходів, що забезпечують ефективніше використання робочого часу, засобів виробництва, виробничих навичок і творчих здібностей кожного члена колективу, усунення важкої ручної праці і здійснення сприятливих впливів на організм людини.

Мета організації праці складається з двох взаємопов'язаних частин:

підвищити дохідність підприємства або коефіцієнт корисної дії робочої системи, тобто виробляти більшу кількість продукції належної якості при низьких витратах;

гуманізувати працю шляхом зниження високого навантаження на працівників та підвищення безпеки праці.

В умовах ринкової економіки на всіх рівнях управління можна виділити економічні та соціально-психологічні завдання щодо поліпшення організації праці.

Економічні завдання передбачають досягнення максимальної економії живої та уречевленої праці, підвищення продуктивності, зниження витрат на виробництво продукції і надання послуг належної якості.

Соціально-психологічні завдання полягають у створенні сприятливих умов праці і підвищенні культурно-технічного рівня працівників для забезпечення високої їх працездатності і задоволення від роботи.

До основних практичних завдань організації праці належать:

розроблення і поліпшення процесів, методів та умов праці;

проектування і раціоналізація робочих місць, машин, інструментів, допоміжних засобів, процесів обробки предметів праці з урахуванням характеру трудових процесів.

Організація праці – це структуризація праці, що передбачає формування змісту праці і часового зв'язку людини з трудовим процесом з метою підвищення дохідності підприємства й одночасно привабливості робочих місць, а також ступеня задоволення працею.

Структуризація праці спирається на висновки психології щодо поведінки і динаміки груп. Поведінка людей значною мірою визначається можливістю задовольнити важливі для кожного потреби. Можливості розширюються з підвищенням активізації мотивації людини відповідним формуванням змісту праці.

До принципів структуризації праці належать: розширення завдань (спеціалізації), збагачення змісту завдань (трудового процесу), зміна роботи, групова робота.

Зміна робіт (ротація) розглядається як збагачення змісту праці шляхом здійснення різних видів діяльності на різних робочих місцях. Ротація буває: планова і непланова; з власної ініціативи і з ініціативи адміністрації. Ротація здійснюється як на окремих робочих місцях, так і в межах групи працівників.

Наукова організація праці у сільськогосподарських підприємствах – це комплекс науково обґрунтованих заходів, спрямованих на постійне удосконалення праці окремих працівників, планомірне та найдоцільніше поєднання робочої сили із засобами виробництва з метою ефективного використання землі, трудових ресурсів, техніки та інших засобів виробництва і одержання високоякісної продукції.

Наукова організація праці передбачає:

- розробку та впровадження раціональних форм поділу та кооперації праці, організацію виробничих підрозділів і первинних трудових колективів – бригад, ланок, загонів;
- поліпшення організації обслуговування робочих місць, прийомів і методів праці на основних та допоміжних роботах;
- виховання працівників у дусі свідомого ставлення до праці, розвиток їхньої творчої ініціативи, зміцнення трудової дисципліни;
- удосконалення нормування, основної та додаткової оплати праці працівників;
- розробку та впровадження внутрішньозмінних, тижневих, місячних і річних режимів праці та відпочинку;
- підготовку та підвищення кваліфікації кадрів;
- створення сприятливих санітарно-гігієнічних, психофізіологічних та естетичних умов праці.

Напрями підвищення рівня організації праці. Ринкова ситуація вимагає від підприємств здійснення постійних техніко-технологічних нововведень, результативність яких залежить від рівня організації праці працівників. Основними напрямками підвищення рівня організації праці та її ефективності є:

розподіл і кооперація праці, що полягають в науково обґрунтованому розподілі працівників за певними трудовими функціями, робочими місцями, а також об'єднанні їх у виробничі колективи;

організація й обслуговування робочих місць, що сприяють раціональному використанню робочого часу;

нормування праці, що передбачає визначення норм трудових затрат на виробництво продукції і надання послуг як основу для організації праці та визначення ефективності виробництва;

організація підбору персоналу та його розвиток, що охоплюють планування, профорієнтацію, профвідбір, наймання персоналу, підвищення його кваліфікації, планування кар'єри тощо;

оптимізація режимів праці і відпочинку, які передбачають встановлення найраціональнішого чергування часу роботи та відпочинку протягом робочої зміни, тижня, місяця. Відпочинок та його зміст і тривалість мають максимально сприяти досягненню високої працездатності протягом робочого часу;

раціоналізація трудових процесів, прийомів і методів праці на основі узагальнення прогресивного досвіду. Раціональним вважається такий спосіб роботи, який забезпечує мінімальні затрати часу;

поліпшення умов праці, що передбачає зведення до мінімуму шкідливості виробництва, важких фізичних, психологічних навантажень, а також формування системи охорони і безпеки праці;

зміцнення дисципліни праці, підвищення творчої активності працівників;

мотивація й оплата праці.

Організація праці на підприємствах, в окремих галузях виробництва здійснюється в конкретних формах, різноманітність яких **залежить від таких основних чинників**: рівня науково-технічного прогресу; системи організації виробництва; психологічних особливостей людей; екологічного стану середовища; а також від низки чинників, зумовлених характером завдань, які вирішуються в різних ланках виробничої системи.

В основу наукової організації праці можуть бути покладені такі принципи: науковість, комплексність, оптимальність, економічна ефективність.

Принцип науковості. Найважливішою умовою для одержання об'єктивних даних про організацію праці є дослідження та аналіз трудових процесів. Зокрема, складанню операційних науково-технічних карт передують велика дослідницька робота з метою вибору оптимальних прийомів та методів режимів праці, широко вивчається досвід передовиків. Щоб глибоко вивчити окремі операції, їх поділяють на більш дрібні елементи процесу праці – прийоми, дії, рухи. Використовують такі методи дослідження, як хронографія робочого дня та хронометраж. Все це дає змогу виявити більш раціональні прийоми роботи, встановити оптимальні умови праці.

Принцип комплексності. Ефект від заходів наукової організації праці досягається тоді, коли робота з впровадження наукової організації праці проводиться одночасно за всіма напрямками: поділ та кооперація праці; удосконалення організації трудових процесів, робочих місць, методів і прийомів праці; нормування, поліпшення умов праці; підвищення кваліфікації кадрів тощо.

Принцип оптимальності. Вибір найкращого варіанту організації трудового процесу. Цей принцип безпосередньо впливає з принципу науковості, який передбачає попереднє вивчення й аналіз організації трудових процесів. Оптимальний варіант повинен відповідати вимогам таких принципів як економічність, гуманність і т.д.

Принцип економічної ефективності. Розробка будь-яких заходів наукової організації праці повинна підкріплюватись розрахунками їхньої економічної ефективності, порівнянням показників до і після впровадження їх. При цьому враховується і соціальний ефект, тобто позитивні результати від впровадження заходів внаслідок поліпшення умов праці, взаємних відносин у колективі.

Основною формою внутрішньогосподарської організації праці в сільському господарстві є бригади і ланки. Це самостійні виробничі одиниці, які виконують роботи на закріпленій за ними ділянці землі з вирощування однієї або кількох сільськогосподарських культур або на неї припадає частина виробничого процесу в тваринництві. Потреба в них зростає при укрупненні господарств і бригад, створенні нових форм організації праці в умовах реформування сільського господарства. Вони створюються на рік, сезон або невеликий проміжок часу для виконання певної роботи. Ланкову систему використовують при вирощуванні всіх культур, особливо технічних та просапних.

На склад та розміри внутрішньогосподарських виробничих формувань впливають такі основні чинники: природні умови; географічне положення; спеціалізація; площа сільськогосподарських угідь, закріплених за колективом та посіви окремих культур; розмір закріпленого поголів'я тварин; розмір основних та оборотних засобів виробництва; склад основних засобів та рівень механізації, планова кількість валової продукції у натуральному та вартісному виразі, а також врожайність сільськогосподарських культур та продуктивність тварин; чисельність постійних працівників; кваліфікація кадрів; наукова обґрунтованість норм виробітку, умови й прийняті форми організації праці.

Постійна виробнича бригада – це колектив працівників, оснащений певними засобами виробництва необхідними для своєчасного виконання всіх робіт переважно власними силами й одержання запланованого обсягу продукції на основі матеріальної заінтересованості в кінцевих результатах

виробництва на умовах госпрозрахунку, колективного підряду чи оренди, колективної чи приватної власності.

Окремі роботи (комплекси робіт) та обслуговування техніки у бригаді можуть виконувати спеціалізовані підрозділи – загальногосподарські або наймані за договорами. Постійні виробничі бригади наділяються виробничою самостійністю, їм доводять лише план виробництва продукції, технологію та ліміт витрат.

За складом галузей бригади класифікують на спеціалізовані, галузеві, комплексні; *за рівнем механізації*: ручної праці, механізовані та комплексної механізації.

Спеціалізовані бригади створюють для обслуговування окремого технологічного процесу з виробництва одного або кількох однорідних видів продукції. До них належать виноградарські, льонарські, буряківницькі та інші бригади.

Галузеві бригади створюють для виконання робіт або обслуговування однієї якоїсь галузі, вони виробляють один або кілька однорідних видів продукції. Це рільничі, садівницькі, овочівницькі, тваринницькі, скотарські та інші бригади.

Комплексні бригади об'єднують працівників різних професій, різного рівня кваліфікації і обслуговують кілька різних галузей рослинництва та тваринництва.

У підприємствах, де є бригади ручної праці, поряд із ними організовують самостійні тракторні бригади. Їхнім завданням є виконання механізованої роботи на землі, закріпленій за двома-трьома бригадами ручної праці згідно з доведеним планом механізованих робіт. Ця форма характерна для господарств із невисокою концентрацією виробництва, невеликими розмірами виробничих бригад, недостатньою забезпеченістю засобами механізації.

У результаті науково-технічного прогресу, впровадження прогресивних індустріальних технологій виробництва створюються умови

для завершення комплексної механізації та застосування відповідної організаційної форми – бригади комплексної механізації.

Тимчасову бригаду створюють на час виконання певного обсягу робіт з будівництва, заготівлі органічних добрив, збирання врожаю на полях, перевезення великого обсягу вантажів, стриження овець тощо.

Оптимальні розміри виробничих підрозділів визначають за трьома методичними підходами. **Перший** із них полягає у використанні розроблених науковими установами нормативів розміру площі або кількості поголів'я тварин для конкретних природно-економічних умов зони, де розташоване підприємство. За цими даними на основі технологічних карт розраховують обсяг кожного виду робіт за періодами, ділять його на прийнятну на підприємстві норму виробітку і таким чином визначають кількість працівників у колективі, що можуть виконати даний обсяг роботи в зазначені строки. **За другою методикою** застосовують нормативи навантаження посівів або поголів'я на одного працівника; діленням закріпленої площі або поголів'я тварин на цей норматив визначають необхідну чисельність осіб колективу. **Третій спосіб** пов'язаний із встановленням оптимальних розмірів підрозділів для умов зони аналізом масових даних. При цьому користуються методом статистичних групувань і виявляють найефективніші розміри підрозділів за площею посівів чи поголів'ям тварин, а також за кількістю працівників різних професій та кваліфікації. Застосування усіх трьох підходів потребує наявності на підприємстві адекватної умовам нормативної бази.

У випадках, коли потреба в робочій силі у окремі періоди різко змінюється, в міру можливості коригують строки найбільш напружених робіт або планують залучення тимчасових працівників.

Раціональне функціонування виробничих підрозділів здійснюється при додержанні таких основних принципів:

- оптимальна кооперація та поділ праці;
- стабільність та оптимальна чисельність виробничих підрозділів;
- постійність засобів та оптимальна чисельність виробничих підрозділів;

- постійність засобів та предметів праці, що використовуються колективом;
- моральна орієнтація колективу виробничого підрозділу у розв'язанні кількісних та якісних показників на постійне їх зростання; плановість у роботі колективу і боротьба за виконання виробничих завдань;
- територіально-виробнича єдність підрозділу; оптимальний розподіл навантаження землі та поголів'я тварин між колективом;
- раціональне використання землі, засобів виробництва, робочої сили з високою продуктивністю праці;
- поєднання матеріальних та моральних стимулів колективної та персональної відповідальності за результати праці.

Дані принципи повинні функціонувати у тісному взаємозв'язку і бути підпорядкованими інтересам суспільства та трудових колективів.

Об'єктами організації праці є робочі системи (робочі місця) або системи праці різної величини, ієрархічного рівня і складності.

На рівні робочих місць предметом організації є трудові рухи, дії, прийоми (комплекси) та умови їх ефективного здійснення.

На рівні кількох взаємопов'язаних робочих місць предметом організації виступають *процеси праці*, які зв'язують цю групу в єдиний технологічний (виробничий) процес.

На рівні підрозділів або підприємства в цілому предметом організації є виробничі процеси (виробництва), де основною складовою є трудові процеси.

Суміщення професій – це виконання одним працівником різноманітних функцій або робіт при оволодінні кількома професіями або спеціальностями.

Суміщення професій відіграє важливу роль у забезпеченні раціональнішого використання робочого часу, ефективного використання кадрів, підвищенні кваліфікації, а також є вагомим чинником підвищення ефективності праці без додаткових трудових ресурсів. Воно впливає на

змістовність праці, поліпшення працездатності, формування якісно нового профілю робітника, зниження плинності кадрів, задоволеність працею, сприяє розширенню можливостей творчого підходу до неї.

Вибір найдоцільніших варіантів суміщення професій у кожному випадку має ґрунтуватись на вивченні затрат робочого часу, завантаженості виконавців. Форми суміщення професій визначаються і такими чинниками, як тип виробництва, рівень механізації праці, вид її організації.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке трудові ресурси, дайте їх характеристику.
2. Розкрийте суть процесу відтворення трудових ресурсів.
3. Охарактеризуйте класифікацію трудових ресурсів.
4. Дайте характеристику мотивації трудової діяльності працівників.
5. Наведіть класифікацію методів мотивації.
6. Розкрийте поняття ринку праці, його суб'єктів та об'єктів.
7. Перерахуйте та охарактеризуйте основні елементи ринку праці.
8. Перелічіть основні принципи організації праці та дайте їх характеристику.
9. Які фактори впливають на склад та розміри внутрішньогосподарських виробничих формувань.
10. В чому полягає суть організації робочих місць та їх плануванні?
11. Наведіть класифікацію типів робочих місць.
12. Перерахуйте загальні вимоги до будь-якого робочого місця.

РОЗДІЛ III. ПЛАНУВАННЯ ВИРОБНИЦТВА В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Глава 9. Перспективне планування в сільськогосподарських підприємствах

9.1. Завдання і основні принципи планування економічного і соціального розвитку сільськогосподарських підприємств в умовах ринкової економіки

Планування в сільськогосподарських підприємствах спирається на систему об'єктивних економічних законів ринкової економіки. Через планування сільськогосподарські підприємства визначають темпи і пропорції розвитку виробництва, які повинні забезпечити найвищі показники його економічної ефективності.

Планування сільськогосподарського виробництва — це науково обгрунтоване встановлення рівнів економічного і соціального розвитку сільськогосподарських підприємств на певний плановий період через систему якісних і кількісних показників та визначення комплексу заходів щодо досягнення встановлених рівнів розвитку. При плануванні необхідно встановлювати оптимальні внутрішньогосподарські пропорції розширеного відтворення в сільськогосподарських підприємствах та передбачати високоефективне використання ресурсного потенціалу господарств. Планування виробництва в сільськогосподарських підприємствах повинно базуватись на даних наукових прогнозів.

Прогнозування сільськогосподарського виробництва — це наукове передбачення економічних і соціальних процесів шляхом розроблення та обгрунтування напрямів і можливостей розвитку галузей сільського господарства на основі науково-технічного прогресу, що забезпечують попит на сільськогосподарську продукцію. Планування і прогнозування тісно

пов'язані між собою і відрізняються кількістю показників та ступенем обґрунтованості проектів, досягненнями науково-технічного прогресу, деталізацією системи показників, їх точністю і ймовірністю досягнення, тривалістю проектного періоду та правовою основою.

Прогнози розвитку сільськогосподарського виробництва можуть бути *довгостроковими* (10 років і більше), *середньостроковими* (5–10 років) і *короткостроковими* (до 5 років). Прогнози розробляють у 2–3 варіантах залежно від передбачуваних темпів розвитку, напрямів науково-технічного прогресу в різних галузях, відповідного рівня матеріально-технічної бази, забезпечення трудовими ресурсами тощо. Розроблення прогнозу в кількох варіантах дає змогу вибрати найоптимальніший з них, який має стати основою для складання перспективних планів економічного і соціального розвитку сільськогосподарських підприємств.

Відповідно до Законодавства України, сільськогосподарське підприємство самостійно планує свою діяльність і визначає перспективи розвитку, виходячи з попиту на сільськогосподарську продукцію, роботи, послуги та з необхідності забезпечення свого виробничого і соціального розвитку, підвищення доходів. Основою планів є договори, укладені із споживачами (покупцями) продукції, робіт, послуг і постачальниками ресурсів.

Основні завдання внутрішньогосподарського планування в сільськогосподарських підприємствах такі: виконання договірних зобов'язань щодо продажу сільськогосподарської продукції; задоволення внутрішньогосподарських потреб підприємства в усіх видах продукції; встановлення оптимальної виробничої структури господарства з метою найбільш повного і раціонального використання землі, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів господарства; максимальне виробництво економічно найбільш вигідних видів продукції з метою одержання максимального прибутку; створення необхідних нагромаджень для

передбачених темпів розширеного відтворення; успішне вирішення соціальних питань колективу підприємства.

Планування в сільськогосподарських підприємствах ґрунтується на певних принципах. Сукупність принципів розроблення планів економічного і соціального розвитку підприємств становить **методологію планування**, а конкретні методи і прийоми розрахунків при розробленні окремих розділів і показників планів — **методику планування**.

Основні методологічні принципи планування є такими: аналіз вихідного рівня розвитку підприємства та попиту на продукцію; найвища ефективність виробництва; наукова обґрунтованість планів; пропорційність; безперервність планування; контроль за виконанням планів.

У процесі аналізу **вихідного рівня розвитку підприємства** вивчають досягнуті показники розвитку галузей господарства в тісному зв'язку з умовами розвитку тієї чи іншої галузі, забезпечення її матеріально-технічними і фінансовими ресурсами, узагальнюють передовий досвід, вивчають практику виконання планових показників, виявляють невикористані резерви. Під час аналізу даних за минулий період готують матеріали, потрібні для визначення планових показників. Головним завданням економічного аналізу в сільськогосподарських підприємствах є виявлення внутрішньогосподарських резервів для збільшення виробництва найбільш вигідної конкурентоспроможної продукції, яку потребує ринок, при зниженні витрат на неї.

Принцип найвищої ефективності виробництва передбачає досягнення максимальних економічних результатів при найменших витратах праці і коштів. Цей принцип впливає з необхідності постійної економії витрат уречевленої і живої праці, тобто економії часу. Принцип найвищої ефективності виробництва потребує розроблення таких планів, виконання яких дасть змогу досягти максимальних результатів при найменших витратах праці і коштів. У планах розвитку галузей підприємства він виявляється у визначенні найефективнішого варіанта капітальних вкладень, оптимальних

пропорцій у розвитку галузей, які забезпечують максимальне зростання економічно найбільш вигідних в ринкових умовах видів продукції та підвищення її якості при одночасному зростанні продуктивності праці, зниженні собівартості продукції, зростанні маси і норми прибутку, підвищенні рентабельності виробництва.

Принцип наукової обґрунтованості планів передбачає відображення в планах вимог об'єктивних економічних законів розвитку суспільства, врахування результатів наукових прогнозів, розроблення планових показників на основі найновіших досягнень науки і техніки, а також прогресивного досвіду з технології й організації виробництва.

Суть **принципу пропорційності** полягає в тому, що план економічного і соціального розвитку сільськогосподарського підприємства треба погоджувати, взаємоув'язувати в усіх складових його частинах. Він означає, що при розробленні планів розвитку сільськогосподарського виробництва треба добиватися раціонального поєднання галузей, найбільш ефективного збалансованого зв'язку їх. Наприклад, необхідно забезпечити правильне поєднання рослинницьких і тваринницьких галузей, правильні пропорції у використанні коштів на забезпечення певних темпів розширеного відтворення і споживання тощо.

Принцип безперервності планування вимагає тісного зв'язку перспективних, річних і оперативних планів. Це дає змогу уточнювати напрями розвитку підприємства з урахуванням особливостей певного періоду, повніше виявляти резерви і можливості розвитку галузей.

Контроль за виконанням планів за кількісними і якісними показниками має бути систематичним, всебічним. При цьому важливо виявляти резерви збільшення виробництва найбільш вигідної продукції, а також можливості скорочення витрат праці, сировини, матеріалів та інших ресурсів. Одне з важливих завдань перевірки виконання планів — запобігати виникненню диспропорцій у розвитку галузей, узагальнювати та

впроваджувати кращий досвід, а отже, забезпечувати виконання та перевиконання планових показників.

9.2. Методи і нормативна база планування

Основними методами планування є нормативний, балансовий, розрахунково-конструктивний (варіантних розрахунків), програмно-цільовий, екстраполяції, монографічний, статистичні, економіко-математичні та ін.

Нормативний метод. Суть його полягає в обґрунтуванні показників плану техніко- економічними розрахунками, які базуються на використанні науково обґрунтованих норм і нормативів затрат праці і коштів. Прогресивні планові нормативи затрат праці і коштів використовують в усіх ланках планування. Планові норми і нормативи розробляють науково-дослідні та проектні установи. При встановленні науково обґрунтованих норм і нормативів враховують рівень техніки й організації виробництва, продуктивність машин і механізмів, фактичні показники кращих підприємств, зарубіжний досвід тощо. Планові норми, як правило, мають наближатися до норм, досягнутих кращими підприємствами. Прогресивні нормативи стимулюють підвищення продуктивності праці, збільшення виробництва продукції і поліпшення її якості.

Балансовий метод є основним у плануванні в сільськогосподарських підприємствах. Суть його полягає у виявленні зв'язку між наявними елементами плану (матеріальними, трудовими і фінансовими ресурсами) і потребою в них. За допомогою балансових розрахунків узгоджують плани розвитку галузей, забезпечення їх ресурсами. Наприклад, складають баланси продукції, кормів, добрив, засобів захисту рослин і тварин, коштів та ін.

Програмно-цільовий метод передбачає поєднання цілей плану з необхідними ресурсами, розроблення комплексної цільової програми, яка включає необхідні ресурси і спрямована на розв'язання певних завдань

найбільш ефективним шляхом у певні строки. Прикладом таких програм можуть бути "Кормовий протеїн", "Молоко" та ін.

Суть **розрахунково-конструктивного методу** полягає в тому, що розробляють кілька варіантів розв'язання певного завдання і вибирають найбільш ефективний з них. З визначених, наприклад, різних варіантів структури посівних площ, структури стада певного виду тварин, структури кормових раціонів вибирають найбільш вигідний варіант, який краще за інші відповідає умовам господарства.

Для обчислення планових показників та обґрунтування їх застосовують **метод екстраполяції**. При цьому аналізують фактичні дані за кілька років, встановлюють закономірності зміни показників і переносять їх на плановий період. Обов'язковою умовою використання цього методу є врахування особливостей планового періоду при визначенні планових показників.

Для глибокого обґрунтування планових показників використовують також **метод монографії**. Аналізують, зокрема, роботу кращих підприємств і ділянок виробництва, які добилися найвищих виробничих показників, всебічно вивчають фактори, що сприяли їх досягненню (впровадження комплексної механізації, передові методи організації праці, вдосконалення технології виробництва та ін.).

Статистичні методи. У практиці планування сільськогосподарського виробництва застосовують такі статистичні методи, як групування, метод статистичної вибірки та ін. За їх допомогою вивчають звітні дані, аналізують вихідні матеріали для розроблення планів. Наприклад, групування сільськогосподарських підприємств з приблизно однаковими природно-економічними умовами за рівнем урожайності сільськогосподарських культур, собівартістю продукції та іншими показниками дають змогу точніше обґрунтувати ці показники на плановий період.

Економіко-математичні методи. При складанні планів економічного і соціального розвитку дедалі ширше застосовуються економіко-математичні методи з використанням комп'ютерних технологій (економіко-математичне

моделювання). Подальше вдосконалення планування тісно пов'язане із застосуванням цих методів для визначення оптимальних варіантів планових показників. При цьому розробляють економіко-математичну модель задачі і, розв'язавши системи рівнянь, знаходять такі значення невідомих величин, за яких досягається потрібний результативний показник. Наприклад, передбачають таку структуру посівних площ, яка забезпечує максимальне виробництво продукції, максимальний прибуток тощо.

Застосування економіко-математичних методів значно полегшує роботу планових працівників, виключає суб'єктивний підхід до розв'язання завдань планування.

Кожне підприємство формує свою нормативну базу для планування. Норми і нормативи формують на основі: міжвідомчих норм і нормативів; галузевих, розроблених науково дослідними; індивідуальних, що розробляються на підприємстві; тимчасових, розроблених на підприємстві і на рівні галузей.

Норми і нормативи, які використовуються при плануванні в сільськогосподарських підприємствах, можна поділити на такі групи:

1) норми витрат матеріальних цінностей (насіння, кормів, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, будівельних, ремонтних матеріалів та ін.), які встановлюють у натуральному (вартісному) виразі на 1 га посіву, одну голову худоби, одиницю продукції (робіт) і т.ін.;

2) норми виробітку, норми обслуговування худоби;

3) норми затрат праці (робочого часу) і розцінки по оплаті праці за одиницю або 100 грн. продукції (робіт, послуг);

4) єдині планово-облікові ціни на товарно-матеріальні цінності, роботи;

5) норми запасів насіння, кормів, добрив, палива, сировини;

6) розцінки і тарифи на роботи і послуги сторонніх організацій;

7) норми витрат коштів на ремонтні роботи;

8) норми витрат на управління та обслуговування виробництва;

9) норми якості вироблюваної продукції, її сортність тощо;

10) строки виконання будівельно-монтажних робіт.

Норми і нормативи необхідно періодично поновлювати і вдосконалювати у зв'язку із зростанням технічної озброєності праці і зміною умов виробництва.

9.3. Система внутрішньогосподарського планування

Внутрішньогосподарське планування є однією з ланок системи планування сільського господарства як галузі агропромислового комплексу країни. У сільськогосподарських підприємствах склалась певна система внутрішньогосподарського планування, яка включає перспективне, річне і оперативне планування (рис.9.1.). Ці плани тісно пов'язані між собою.

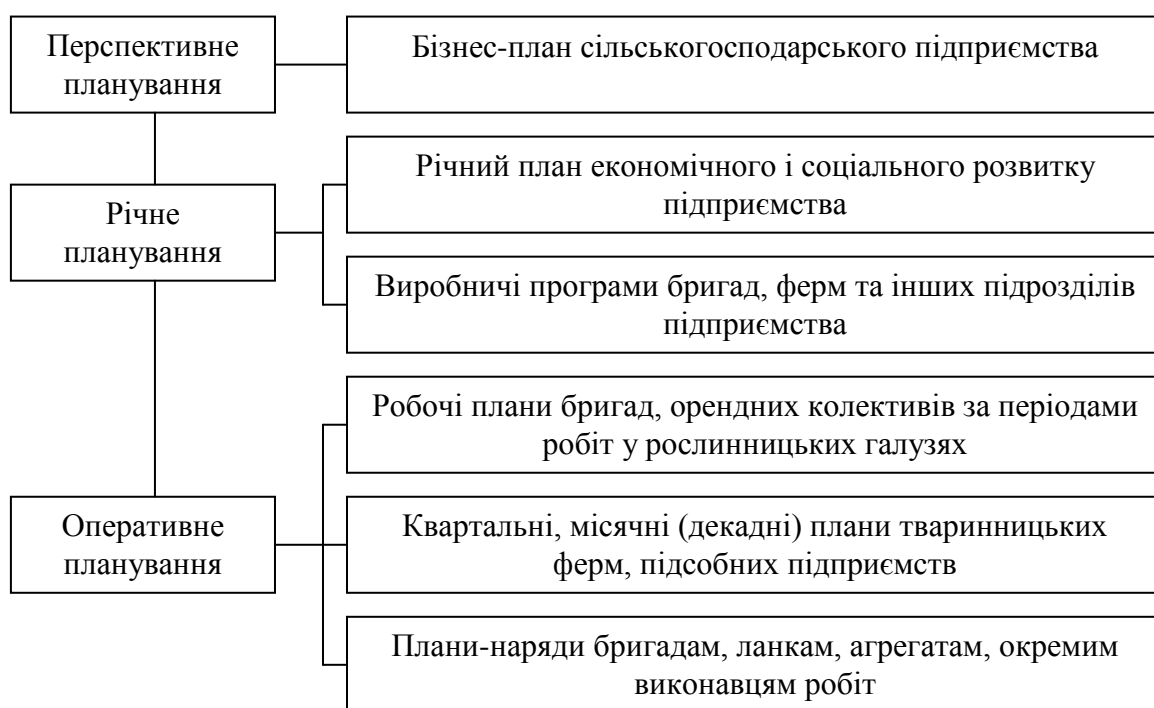

Рис. 9.1. Внутрішньогосподарське планування у сільськогосподарських підприємствах

У планах підприємства слід передбачити найбільш повне використання місцевих природно-економічних умов, вдосконалення спеціалізації виробництва, інтенсивний, прискорений його розвиток, зростання

продуктивності праці, зниження собівартості продукції, підвищення рентабельності виробництва.

Під час складання плану уточнюють розміри виробництва і спеціалізацію господарства, визначають темпи і основні пропорції в розвитку галузей. Намічувані темпи зростання виробництва мають бути пов'язані з трудовими, матеріально-технічними і фінансовими ресурсами. Плани сільськогосподарських підприємств потрібно складати з урахуванням розвитку особистих господарств громадян, які проживають на їхній території.

До 1991 р. в сільськогосподарських підприємствах складали перспективні п'ятирічні плани економічного і соціального розвитку, а також плани організаційно-господарського упорядкування підприємств, розраховані на більш тривалу перспективу. В сучасний період рекомендується складати бізнес-плани сільськогосподарських підприємств.

9.4. Основні положення методики перспективного планування в сільськогосподарських підприємствах.

Бізнес-план — це система розрахунків, якими детально обґрунтовуються основи бізнесу, виробництво продукції і послуг, коло споживачів продукції, конкуренція і система збуту продукції, менеджмент, фінансування та інші аспекти діяльності сільськогосподарського підприємства.

Головною метою складання бізнес-плану сільськогосподарського підприємства є забезпечення максимального прибутку за рахунок інтенсивного розвитку головних, додаткових і підсобних галузей підприємства, переробки продукції, надання різних послуг в умовах конкуренції товаровиробників. Бізнес-план складають, як правило, на 3–5 років. Він виконує три основні функції: здійснює роль техніко-економічного обґрунтування розвитку підприємства, слугує інструментом управління

підприємством та його підрозділами, інструментом забезпечення фінансування підприємства за рахунок різних джерел (банківські інвестиції, внутрішні чи іноземні капіталовкладення, державні субсидії тощо). Основними розділами бізнес-плану є: анотація (резюме), сучасний стан галузей підприємства, перспективи розвитку галузей та надання послуг, ринкова стратегія, організація і управління, оцінка ризиків та їх страхування, фінансовий план, додатки.

На титульній сторінці бізнес-плану зазначають вид і назву підприємства (приватне, колективне, державне), його адресу, номер телефона, розрахункові рахунки, дату складання бізнес-плану. Може бути включено також положення про те, що певна інформація є патентованою і не підлягає розголошенню.

В анотації (2–3 сторінки) дають короткий огляд бізнес-плану (її пишуть після складання плану). В ній наводять основні положення бізнес-плану, зокрема цілі і завдання підприємства; дають опис продукції і послуг, зазначаючи їх відмінні особливості, вимоги ринку і оцінку конкуренції; визначають фактори, важливі для забезпечення фінансування необхідних розмірів виробництва; наводять прогноз результатів фінансових операцій, очікуваний розмір виплат інвестором і термін повернення інвестицій.

В одному з розділів плану аналізують сучасний стан галузей підприємства. У цьому розділі показують фактичні результати діяльності підприємства за останні 3-5 років. При цьому наводять обсяги виробництва певних видів продукції, її розподіл та реалізацію. Аналізують показники якості вироблюваної продукції, ефективності її виробництва. Визначають потенційних споживачів та конкурентів в зоні збуту вироблених видів продукції. Вказують на недоліки і очікувані переваги у виробництві і продажу продукції порівняно з потенційними конкурентами.

Перспективи розвитку галузей підприємства. В цьому розділі бізнес-плану обґрунтовують тенденції розвитку галузей сільськогосподарського підприємства в умовах ринкових відносин. Наводять

розрахунки обсягів виробництва валової і товарної продукції, наданих послуг за роками перспективного періоду. Вміщують якісні характеристики виробленої продукції, а також продукції, одержаної від переробки в господарстві.

У цьому ж розділі зазначають розміри ринку збуту різних видів продукції, визначають головних конкурентів та намічають заходи, які дадуть змогу досягти успіхів у конкуренції (підвищення якості продукції, зниження собівартості її виробництва, певні терміни реалізації та ін.).

Планування рослинницьких галузей. План розвитку рослинницьких галузей в плані підприємства розробляють на основі прийнятої системи землеробства, яка включає освоєння правильних польових, кормових і спеціальних сівозмін. Систему сівозмін уточнюють відповідно до запроєктованої структури посівних площ, природно-економічних умов господарства та організації його території. При цьому слід по змозі зберігати організацію земельної території, що склалася, і прийняті сівозміни, якщо вони відповідають завданням, що стоять перед господарством. Якщо впроваджені раніше сівозміни не відповідають перспективній спеціалізації виробництва, прийняті схеми внутрішньогосподарського землеустрою слід змінити відповідно до завдань бізнес-плану.

Основною умовою підвищення врожайності усіх сільськогосподарських культур поряд з іншими факторами є застосування органічних і мінеральних добрив. Тому в плані проводять розрахунки нагромадження і внесення органічних добрив, потреби в мінеральних добривах, вапні, гіпсі та хімічних засобах захисту рослин.

Урожайність планують на основі проєктованих комплексів агротехнічних заходів по культурах. Перш ніж визначити врожайність, треба проаналізувати фактичну врожайність за останні 3–5 років у тісному зв'язку з аналізом застосовуваних агрозаходів. Одночасно вивчають показники врожайності на найближчій дослідній станції або на державній сортодільниці, в кращих господарствах зони, причому аналізують фактичну

врожайність і планують її на перспективу окремо на богарних та осушених і зрошуваних землях.

Оскільки в окремих сівозмінах, бригадах, на окремих ділянках можуть бути різні за якістю ґрунти, різні попередники і способи обробітку ґрунту, норми внесення добрив, планова врожайність тієї самої культури на різних ділянках істотно відрізнятимуться. Приріст урожайності визначають з урахуванням намічуваних на перспективу зростання кількості застосовуваних добрив, освоєння сівозмін, вапнування кислих і гіпсування солонцюватих ґрунтів, розширення посівних площ на зрошуваних і осушених землях, впровадження нових високоврожайних сортів, комплексної механізації, вдосконалення технології, запровадження інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур. Щоб передбачити комплекс робіт, чіткість і послідовність технології вирощування сільськогосподарських культур, по кожній з них складають технологічні карти на перспективу.

Посівні площі сільськогосподарських культур планують з урахуванням виконання зобов'язань щодо продажу продукції рослинництва, створення насінних фондів, забезпечення тваринництва концентрованими, грубими, соковитими і зеленими кормами, задоволення потреб працівників господарства у продовольстві тощо. Повністю врахувавши ці потреби і планову врожайність, визначають посівні площі для кожної культури, які потім уточнюють при розміщенні культур у сівозмінах, проведенні балансових розрахунків продукції, кормів. Найбільш точно структуру посівних площ сільськогосподарських культур можна визначити з використанням економіко-математичних методів.

Кормову базу господарства організують, як правило, поєднуючи використання природних кормових угідь з виробництвом кормів у сівозмінах та враховуючи різні відходи і супутню продукцію (солому, гичку, зернові та овочеві відходи тощо). Щоб повністю забезпечити тваринництво

високоякісними зеленими кормами, передбачають організацію зеленого конвеєра протягом усього пасовищного періоду.

Обґрунтувавши розвиток рослинницьких галузей і передбачивши валове виробництво продукції рослинництва, планують її розподіл. За звітний рік, а також по роках планового періоду показують реалізацію продукції, в тому числі продаж за межі господарства, виділення у фонд оплати праці, на насіння і корми з урахуванням страхових фондів.

У процесі **планування розвитку тваринницьких галузей** у плані визначають зростання поголів'я і продуктивності тварин; розробляють систему зооветеринарних і організаційно-економічних заходів, які забезпечують виконання намічених показників виробництва валової і товарної продукції. Серед шляхів виконання цих завдань — подальша інтенсифікація польового і лукопасовищного кормовиробництва, значне збільшення виробництва рослинного кормового білка, використання нових біологічних методів якісного поліпшення стада, вдосконалення організації вирощування і відгодівлі худоби і птиці, розвиток внутрішньогосподарської і міжгосподарської спеціалізації, впровадження інтенсивних методів і прогресивних потокових технологій виробництва продукції тваринництва.

Обсяг виробництва продукції тваринництва встановлюють відповідно до попиту на неї, показників обороту поголів'я худоби і птиці за роками перспективного періоду, рівня їх продуктивності, раціональної структури стада, планової спеціалізації тваринництва, забезпеченості кормами.

Розрахунки, пов'язані з плануванням галузей тваринництва, здійснюють у такій послідовності. Насамперед аналізують розвиток їх у господарстві за останні 3–5 років. На основі завдань господарства щодо обсягу товарної продукції, даних аналізів, практики ведення галузей тваринництва в даній зоні, а також рекомендацій науково-дослідних установ визначають продуктивність тварин, типи раціонів і рівень годівлі, умови утримання поголів'я, структуру стада і нормативи щорічного вибракування тварин, живу масу худоби при реалізації та інші показники.

Дані про рівень годівлі тварин і передбачене поголів'я худоби по роках є основою для розрахунку потреби в кормах. Потребу в кормах на перспективу визначають відповідно до норм витрат кормів (у кормових одиницях) на одиницю продукції, а потім — за рекомендованою або установленою в господарстві структурою раціонів для різних видів тварин визначають потребу в кормах у натурі.

Основними факторами при плануванні продуктивності тварин є рівень годівлі, породні якості, умови утримання. При цьому враховують фактичну продуктивність, рекомендації науково-дослідних установ і прогресивний досвід. При підвищенні загального рівня годівлі за збалансованих раціонів зростає продуктивність тварин, а витрати кормів на одиницю продукції знижуються.

Розробляючи заходи щодо підвищення продуктивності тварин, треба максимально використовувати потенціальні можливості кожної породи. Річну потребу в різних видах кормів встановлюють відповідно до норм годівлі тварин. При складанні бізнес-плану підприємства використовують переважно укрупнені нормативи потреби у кормах з урахуванням зональних особливостей господарств. Нормативи витрат кормів на одиницю продукції тваринництва значно нижчі за високого рівня продуктивності худоби. Наприклад, середньорічні нормативи витрат кормів на 1 кг молока при жирності 3,8–4,0% коливаються у межах від 1,28 до 1,52 корм. од. (залежно від живої маси корови) при річному надої молока на корову 2000–2100 кг і від 0,91 до 1,08 кг корм. од. при надої 3900–4000 кг молока.

При плануванні продуктивності тварин важливе значення має розроблення повноцінних, збалансованих за протеїном раціонів. На одну кормову одиницю, відповідно до зоотехнічних норм, має припадати у середньому 100–110 г перетравного протеїну.

За показниками планування поголів'я худоби, збільшення її кількості та підвищення якості, структурних змін складають *оборот стада* по роках перспективного періоду. На основі запланованого поголів'я худоби і рівня

продуктивності однієї голови (надій молока, приріст, настриг вовни, несучість) визначають валовий вихід продукції тваринництва та її розподіл. Виділяють продукцію, яка підлягає продажу за межі господарства, на виробничі потреби, громадське харчування, для продажу працівникам господарства.

У плані також передбачають розвиток підсобних підприємств, визначають обсяг їх виробництва і вартість валової продукції. Розвиток підсобних підприємств і промислів планують, враховуючи наявність місцевої сировини і матеріалів, робочої сили в господарстві, а також можливості реалізації продукції.

Планування засобів виробництва. Цей розділ плану включає: визначення потреби в тракторах, сільськогосподарських машинах, устаткуванні і транспортних засобах, показників механізації галузей виробництва; планування заходів щодо розвитку електрифікації; організацію технічного обслуговування і ремонту машинно-тракторного парку. Для розроблення цих показників складають перспективні технологічні карти і визначають потребу в машинно-тракторному парку для комплексної механізації усіх галузей господарства.

Потребу в тракторах, комбайнах, автомобілях та інших сільськогосподарських машинах визначають різними способами. Найточніший з них — використання технологічних карт і побудова графіків завантаження машинно-тракторного парку.

Потребу в автомобілях визначають за кількістю перевезених вантажів, відстанню перевезення їх, строками виконання робіт, змінною продуктивністю однієї машини. Для планування річної потреби в автотранспорті й використанні його протягом року доцільно скласти план-графік, аналогічний графіку визначення потреби в тракторах.

В організації технічного обслуговування і ремонту машинно-тракторного парку передбачають кількість ремонтних майстерень та потужність їх в умовних ремонтах, кількість пунктів технічного

обслуговування, кількість автотранспортних майстерень, заправних агрегатів.

Технічне обслуговування машинно-тракторного парку здійснюють у бригадах, відділках, поточний ремонт машин — переважно в майстернях господарства, капітальний ремонт двигунів, тракторів, автомобілів, комбайнів в основному повинні виконувати ремонтні підприємства служби "Украгротехсервіс".

Планування капітальних вкладень. Основні засоби сільськогосподарських підприємств планують як у натуральних показниках, так і у вартісному виразі. Основними питаннями плану капітальних вкладень та основних засобів виробництва є: розрахунки капітальних вкладень у будівництво; потреба в коштах для придбання тракторів, комбайнів, автомобілів, сільськогосподарських машин та обладнання; витрати на формування основного стада. Потім складають зведений план капітальних вкладень, у якому зазначають наявність основних фондів господарства по роках у вартісному виразі.

Потребу в коштах на капітальні вкладення обчислюють по кожній групі основних засобів за плановими показниками розвитку відповідних галузей виробництва і нормативами витрат. Спорудження тваринницьких приміщень планують з урахуванням поголів'я худоби по роках; об'єктів рослинницьких галузей — залежно від обсягу продуктів, матеріалів і машин, які підлягають зберіганню. Від визначеної потреби в будівлях, спорудах, тракторах, автомобілях та інших видах основних засобів віднімають кількість об'єктів, що є в господарстві, і визначають планові дані будівництва різних об'єктів, завезення машин тощо. При цьому враховують списання різних господарських об'єктів і машин по роках планового переходу.

Витрати на формування основного стада розраховують за видами худоби на основі обороту стада. Вони складаються з витрат на вирощування ремонтного молодняку в господарстві і на придбання худоби основного стада зі сторони.

До джерел покриття витрат на капітальні вкладення належать: суми амортизаційних відрахувань; виручка від ліквідації зношених основних засобів виробництва і продажу худоби, вибракуваної з основного стада; відрахування від прибутку у фонд розвитку виробництва тощо. Нестача коштів на капітальні вкладення у господарстві може бути покрита за рахунок довгострокового кредиту.

Планування затрат праці і потреби в робочій силі. Розроблені плани розвитку різних галузей виробництва в сільськогосподарському підприємстві обґрунтовують балансовими розрахунками по праці. Для цього складають баланс трудових ресурсів. Насамперед обчислюють загальну потребу в робочій силі для сільськогосподарського виробництва (рослинницькі і тваринницькі галузі, загальногалузеві і загальногосподарські витрати) і для несільськогосподарського виробництва (будівництво і капітальний ремонт будівель, підсобні промислові підприємства й промисли, культурно-побутові підприємства тощо). Потім зіставляють потребу в робочій силі з наявністю трудових ресурсів у господарстві і складають баланс трудових ресурсів. На основі даних потреби в працівниках розраховують фонд оплати праці, соціальних заходів

Ринкова стратегія. Основними питаннями в цьому розділі плану є аналіз ринку постачальників ресурсів та збуту продукції, вивчення попиту на неї, аналіз динаміки цін на окремі види продукції. При складанні цього розділу плану визначають споживачів продукції на перспективу, канали її розподілу і реалізації, рівень цін на продукцію. Передбачають також оснащення господарства необхідним обладнанням та виробничими потужностями, які потрібні для збуту продукції. Порівняння витрат на виробництво і збут продукції із сумою грошових надходжень від її реалізації дає змогу визначити прибутковість окремих видів продукції, галузей та підприємства в цілому.

Організація і управління. Виробничо-фінансова діяльність підприємства значною мірою залежить від раціональної організації

виробництва і управління. Тому в цьому розділі бізнес-плану відображують діючу організаційну структуру підприємства, а також передбачають необхідні вдосконалення її на найближчі роки. При цьому визначають склад і взаємозв'язки внутрішньогосподарських виробничих і обслуговуючих підрозділів підприємства та його служб. Щодо системи управління передбачають склад управлінських органів і працівників з чітко розмежованими функціями, їхнє підпорядкування у процесі управління виробництвом. Організаційну структуру підприємства та структуру управління наводять в бізнес-плані у вигляді схем, на яких відображують систему управління, взаємодії підрозділів і служб господарства, координації і контролю їх діяльності.

Оцінка ризиків і страхування. Досягнення передбачених у плані показників обсягу валової продукції, її реалізації, одержання прибутку тощо пов'язане з певними ризиками, зокрема з впливом несприятливих природних умов, більш ефективною технологією виробництва у конкурентів, коливанням цін на окремі види продукції. Крім того, можуть виникати ризики, пов'язані з несвоєчасним одержанням платежів, невиконанням певних зобов'язань партнерів по виробничій діяльності і у зв'язку з цим порушення технології виробництва та ін. Тому в плані дають оцінку можливих ризиків з метою їх страхування. Основними заходами щодо зменшення негативного впливу можливих ризиків на показники виробничо-фінансової діяльності підприємства є створення в необхідних розмірах страхових фондів насіння, кормів, внесення певних змін у розміри посівних площ сільськогосподарських культур, створення резервного фонду прибутку (до 10% від його планової суми) та ін.

Фінансовий план є досить важливим розділом бізнес-плану підприємства. В ньому узагальнюють матеріали попередніх розділів і наводять розрахунки доходів та витрат підприємства. Фінансовий план має три частини: 1) план доходів і витрат підприємства; 2) план готівки; 3) балансовий план підприємства. У першій частині плану вміщують показники

грошових надходжень від реалізації продукції, витрат на її виробництво по статтях та реалізацію, одержаний прибуток. На перший рік перспективного періоду розрахунки проводять по місяцях, на другий і третій роки — щокварталу, на четвертий і п'ятий — по роках.

У другій частині фінансового плану розробляють план готівки. У перший рік проводять розрахунки також по місяцях, на другий і третій роки — щокварталу. При цьому, з одного боку, підраховують надходження коштів від продажу продукції, наданих послуг та ін., а з другого — показують передбачувані платежі (оплата праці, обладнання, добрива, пально-мастильні матеріали, засоби захисту рослин і тварин, страхування, податки та ін.). Показують залишок готівки на початок і кінець року. Проведені розрахунки не показують прибутку, а характеризують, скільки готівки підприємство має в банку, які суми її надійдуть на рахунок і будуть зняті з рахунка щомісяця, щокварталу і в цілому за рік. Такі розрахунки є особливо важливими для сільськогосподарських підприємств з вираженим сезонним характером робіт, витрат на них і одержанням коштів від реалізації продукції.

Заключною частиною фінансового плану підприємства є **балансовий план**, у якому показують стан його активів і пасивів.

В активі балансу наводять вартість основних засобів та інших позаоборотних активів, запаси і витрати, кошти, розрахунки та ін. В пасиві балансу відображують розмір довгострокових і короткострокових зобов'язань підприємства і власний капітал. В окремих його розділах наводять джерела власних і прирівняних до них коштів, довгострокові пасиви і розрахунки та інші короткострокові пасиви. Різниця між активами підприємства і його довгостроковими та короткостроковими зобов'язаннями (актив мінус сума другого і третього розділів пасиву) повинна давати суму по першому розділу пасиву "Джерела власних та прирівняних до них коштів". Тому суми активу і пасиву балансу підприємства завжди рівні.

Додатками до бізнес-плану є різні документи, які використовують при складанні плану. До них належать договори купівлі-продажу з

постачальниками ресурсів і споживачами продукції, з підрядними організаціями, іншими партнерами по виробничо-фінансовій діяльності підприємства, прейскуранти цін, листи підприємств та організацій, копії документів, з яких використана певна інформація, документи страхування, договори про прийняття на роботу та ін.

Контрольні запитання і завдання

1. Сформулюйте поняття планування і прогнозування сільськогосподарського виробництва.
2. Якими є основні принципи планування сільськогосподарського виробництва?
3. Які методи планування сільськогосподарського виробництва?
4. Що таке система внутрішньогосподарського виробництва?
5. Що являє собою бізнес-план сільськогосподарського підприємства?
6. Які основні функції виконує бізнес-план сільськогосподарського підприємства?
7. В чому полягає техніко-економічне обґрунтування розвитку підприємства при складанні бізнес-плану?
8. Які основні питання ринкової стратегії вирішують при складанні бізнес-плану?
9. В чому полягає методика планування рослинницьких галузей у бізнес-плані підприємства?
10. Які основні положення методики планування тваринницьких галузей у бізнес-плані підприємства?
11. Як планують потребу засобів виробництва?
12. Як визначають потребу в трудових ресурсах при складанні бізнес-плану підприємства?
13. В чому полягає оцінка ризиків та їх страхування?
14. Охарактеризуйте зміст фінансового плану як складової частини бізнес-плану підприємства?

Глава 10. Річне і оперативне планування в сільськогосподарських підприємствах

10.1 Зміст і порядок розроблення річного плану сільськогосподарського підприємства

Складовими частинами планування в сільськогосподарських підприємствах є річні плани розвитку підприємств і річні виробничі програми бригадам, фермам та іншим підрозділам господарства.

Річний план сільськогосподарського підприємства – це виробнича програма розвитку рослинницьких, тваринницьких та інших галузей і підсобних підприємств господарства на календарний рік. Відправним моментом при його складанні є договори, укладені із споживачами продукції і постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Головне завдання річного планування – забезпечити максимальний прибуток підприємства. Для цього в річному плані має бути передбачена раціональна структура посівних площ і галузей тваринництва, визначені науково обґрунтовані показники рівня урожайності сільськогосподарських культур, продуктивності тварин і комплекс заходів, які забезпечують виконання плану. Складання річних планів господарств має сприяти максимальному підвищенню ефективності виробництва, зокрема зростанню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції, підвищенню рівня рентабельності галузей і підприємства в цілому.

Річні виробничі програми бригадам, фермам органічно пов'язані з планом господарства, є його частинами.

При розробленні річних планів у сільськогосподарських підприємствах використовують показники перспективного плану, досягнення наукових установ і кращий досвід, враховують комплекс конкретних природно-економічних умов підприємства, досвід виробничо-фінансової діяльності

підприємства за попередні роки. Річний план підприємства розробляють і затверджують на початок планового року. Складають його спеціалісти відповідних галузей, головний (старший) економіст і головний (старший) бухгалтер під керівництвом голови недержавного, директора державного підприємства. Одночасно розробляють виробничі програми підрозділам. У складанні цих програм беруть участь спеціалісти господарств та бригад і ферм.

Розглядають і затверджують річний план господарства загальні збори колективу. Виробничі програми бригадам і фермам, підсобним підприємствам та обслуговуючим виробництвам після розроблення розглядають на зборах працівників відповідних підрозділів, затверджує їх керівник господарства.

У процесі підготовчої роботи перед складанням планів:

1) у державних підприємствах уточнюють кількість постійних робітників, у недержавних — кількість працездатних працівників, а також старих і підлітків до 16 років, які можуть брати посильну участь у виробництві, особливо в періоди найбільшого напруження робіт у господарстві;

2) уточнюють на плановий рік кількість і склад бригад, орендних колективів з урахуванням вимог удосконалення організації праці, спеціалізації господарства тощо;

3) уточнюють і затверджують норми виробітку на механізовані, кінно-ручні та інші роботи; при внесенні поправок враховують конкретні умови виробництва у бригадах, на фермах, досягнутий рівень продуктивності праці, використовують дані нормативних станцій і пунктів технічного нормування, досягнення кращих працівників;

4) уточнюють положення про оплату праці, в якому передбачають показники виходу продукції, конкретні умови оплати праці і преміювання працівників;

5) провадять інвентаризацію основних і оборотних засобів виробництва: будівель, споруд, машин, знарядь, інвентаря, продуктивної і робочої худоби, багаторічних насаджень, продуктів, матеріалів тощо; при цьому визначають, з якими матеріально-технічними і фінансовими ресурсами господарство працюватиме в новому році;

б) для виявлення резервів виробництва та обґрунтування планових показників здійснюють глибокий аналіз діяльності підприємства за кілька попередніх років, особливо за останній рік; при цьому широко використовують матеріали річних звітів, планів, дані обліку і звітності.

Зміст річного плану підприємства. Форми річних планів сільськогосподарських підприємств розробляє Міністерство аграрної політики України. Основні розділи річного плану сільськогосподарського підприємства: 1) коротка характеристика підприємства (організаційна структура, основні економічні показники за останні три роки, ринкова діяльність, план маркетингу та ін.); 2) планування розвитку галузей рослинництва; 3) планування розвитку галузей тваринництва; 4) планування роботи підсобних підприємств, промислів і допоміжних виробництв; 5) план по праці і фонду заробітної плати (оплати праці); 6) планування засобів виробництва; 7) планування собівартості продукції і рентабельності виробництва; 8) соціальний розвиток колективу; 9) фінансовий план.

Серед основних економічних показників у річному плані підприємства відображають: середньорічну чисельність працівників, вартість основних і оборотних фондів, валову продукцію сільського господарства, валовий доход, річний фонд оплати праці, середньорічну оплату праці одного працівника, прибуток, рівень рентабельності виробництва та ін.

Ринкова діяльність підприємства включає: ринок сільськогосподарської продукції, послуг, основних засобів виробництва, матеріальних ресурсів, робочої сили.

В плані маркетингу відображають стратегію маркетингової діяльності, характеристику ринків і каналів збуту продукції та ін.

10.2. Планування розвитку галузей рослинництва

Основними питаннями розвитку галузей рослинництва, що їх розробляють у річному плані сільськогосподарського підприємства, є використання земельних угідь і заходи поліпшення земель, планування посівних площ, урожайності, нагромадження і внесення добрив, придбання і використання гербіцидів та пестицидів, виробництво валової продукції, її використання і реалізація.

Виробничою програмою з рослинництва передбачається такий розвиток рослинницьких галузей, за якого можна забезпечити виконання договірних зобов'язань з продажу продукції її споживачам, а також повне задоволення потреб господарства у продукції рослинництва (насінний і фуражний фонди, страхові фонди насіння і фуражу, виділення продукції на оплату праці, фонд громадського харчування тощо).

У плані використання земельних угідь показують фактичний склад їх на перше листопада звітного року, планового року й використання у плановому році. Одночасно передбачають заходи поліпшення земель: зрошення, осушення, реконструкція зрошувальної (осушувальної) мережі, культуртехнічні роботи, вапнування кислих ґрунтів, гіпсування тощо.

Урожайність планують у такій послідовності, як і при складанні перспективного плану. До основних агротехнічних заходів, розробленням яких обґрунтовують заплановану врожайність, належать: сівба насінням високоврожайних районованих сортів, правильна система удобрення, правильна система обробітку ґрунту і догляду за рослинами, заходи боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур, застосування залежно від ґрунтово-кліматичних умов заходів меліорації земель.

Запланована **структура посівних площ** сільськогосподарських культур має забезпечувати вироблення такої кількості продукції, яка потрібна для виконання договірних зобов'язань з продажу продукції, для

створення насінних, фуражних, страхових та інших фондів (здача на обмін, витрати на громадське харчування, на переробку).

Площі під окремими культурами визначають за плановою потребою господарства в продукції і плановою врожайністю. Знайдені результати уточнюють за розміщенням культур в полях сівозмін. Посівні площі окремих культур також уточнюють, складаючи балансові розрахунки по кормах, робочій силі, засобах механізації тощо. При цьому враховують і показники економічної ефективності культур, необхідність одержання максимального прибутку. Вирішують ці питання з використанням економіко-математичних методів.

У тісному зв'язку з плануванням посівних площ, урожайності та інших показників розвитку рослинництва складають **технологічні карти вирощування сільськогосподарських культур**.

Розроблення виробничої програми з розвитку рослинницьких галузей завершується складанням плану розподілу продукції цих галузей. У прибутковій частині плану показують наявність продукції рослинництва на початок року, надходження з урожаю планового року, закупівлю та інші надходження, у видатковій — продаж, витрати на насіння і на корм худобі, видачу і продаж працівникам підприємства, виділення продукції на переробку, у фонд допомоги та інші витрати.

10.3. Планування розвитку галузей тваринництва

Виробничу програму розвитку тваринницьких галузей розробляють у тісному зв'язку з показниками розвитку рослинництва, особливо кормової бази. Основними її питаннями є: планування показників розвитку тваринницьких галузей (поголів'я худоби, структура стада, продуктивність тварин, вихід валової продукції) і розроблення системи заходів, спрямованих на виконання запланованого рівня розвитку тваринництва (норми і раціони

годівлі, система утримання, поліпшення племінних якостей тварин, механізація виробничих процесів на фермах тощо).

В основу розробленої програми по тваринництву мають бути покладені договірні зобов'язання господарства щодо продажу продукції, раціонального використання землі, інших засобів виробництва і трудових ресурсів. При розробці планових показників розвитку тваринництва використовують матеріали перспективного плану на відповідний рік, матеріали аналізу за попередні роки, рекомендації науково-дослідних установ, показники кращих господарств.

Насамперед визначають показники продуктивності, а потім, залежно від потрібного обсягу виробництва, планують поголів'я худоби і структуру стада. Визначенню планових показників передують глибокий аналіз досягнутого рівня продуктивності (надою молока, приросту тварин на вирощуванні і відгодівлі, настригу вовни, несучості птиці, плодючості тварин) у тісному зв'язку з рівнем годівлі та умовами утримання худоби і птиці. У процесі такого аналізу, вивчення даних науково-дослідних установ і кращого досвіду розробляють зоотехнічні та організаційно-господарські заходи, які б забезпечили максимальне підвищення продуктивності тварин: годівля тварин за найбільш повноцінними, оптимальними раціонами протягом усього року, поліпшення породних якостей худоби, забезпечення необхідними приміщеннями, механізація виробничих процесів на фермах, додержання ветеринарно-санітарних вимог.

Відповідно до показників продажу продукції тваринництва, внутрішньогосподарських потреб (громадське харчування, впоювання телятам, поросятим та інші потреби) і рівня продуктивності тварин обчислюють кількість поголів'я окремих груп продуктивної худоби.

Поголів'я худоби в річному плані господарства визначають складанням обороту стада. Оборот поголів'я худоби і птиці розробляють з таким розрахунком, щоб, поряд із задоволенням усіх потреб господарства в продукції тваринництва, передбачити на кінець року таку кількість тварин і

таку структуру стада, які б забезпечили подальше зростання виробництва певних видів продукції тваринництва.

Валовий вихід продукції тваринництва обчислюють за даними про поголів'я худоби та її продуктивність. Одночасно розраховують виробництво продукції по місяцях і кварталах на основі місячних оборотів стада.

Розподіл продукції передбачають відповідно до вимог статуту господарства. Показують продаж продукції за договорами, працівникам господарства, виділення її на переробку, на виробничі потреби тощо.

Планування потреби тваринництва у кормах та баланс кормів. Потребу в кормах у річному плані підприємства визначають на періоди: 1) з 1 січня планового року по 1 січня наступного року, тобто на календарний рік; 2) на період від урожаю в плановому році до урожаю в наступному році. При цьому враховують рекомендовані норми витрачання кормів на виробництво одиниці продукції та структуру кормових раціонів для окремих видів худоби і птиці. Розрахунки здійснюють у двох варіантах: 1) за плановим обсягом виробництва продукції і нормами витрат кормів на одиницю продукції (в кормових одиницях) визначають потребу в кормах; 2) розробляють річні норми годівлі по окремих видах кормів у натурі на одну голову кожної статево-вікової групи худоби і птиці; за цими нормами і середньорічним поголів'ям тварин по групах обчислюють загальну потребу в концентрованих, грубих, соковитих, зелених та інших кормах.

Складаючи баланс кормів у господарстві, крім балансових розрахунків кормів у натурі, обов'язково визначають баланс кормових одиниць та баланс перетравного протеїну.

10.4. Планування розвитку підсобних підприємств і промислів

У річному плані сільськогосподарського підприємства планують виробництво і собівартість продукції за видами підсобних підприємств і

промислів. Визначають також кількість продукції підсобних підприємств і промислів, яка підлягає реалізації, і суму надходжень за її реалізацію.

Показники виробничої програми для кожного підсобного підприємства планують відповідно до його потужності, а також до потреби господарства у продукції підсобних підприємств для задоволення власних потреб та реалізації її на сторону. Підсобні майстерні, як правило, обслуговують основні галузі підприємства (виконують поточний ремонт машин, виготовляють дрібний інвентар тощо). Підприємства, які переробляють сільськогосподарську продукцію, відповідно до їхньої потужності можуть розмелювати продовольче і фуражне зерно, переробляти плодоовочеву продукцію для господарств, які кооперуються.

10.5. План по праці і фонду заробітної плати

Відповідно до Закону України "Про оплату праці" (1995р.), заробітна плата поділяється на ***основну*** й ***додаткову***. Крім того, передбачаються інші заохочувальні та компенсаційні виплати. Держава здійснює регулювання оплати праці працівників підприємств усіх форм власності і господарювання.

Оплата праці в рослинництві і тваринництві сільськогосподарських підприємств проводиться відповідно до розцінок за 1ц (одиницю) виробленої (реалізованої) продукції або за вартість її у грошовому виразі.

Значного поширення у сільськогосподарських підприємствах набула ***акордно-преміальна*** оплата праці. При цьому в рослинництві і тваринництві вона здійснюється відповідно до розцінок за продукцію або за валовий доход.

Розцінки оплати праці за продукцію визначають за тарифними ставками і технологічними картами вирощування і збирання сільськогосподарських культур, виробництва продукції тваринництва. На основі технологічних карт планують ***тарифний фонд оплати праці***. Розцінки за продукцію обчислюють, виходячи з плану чи норми виробництва продукції і тарифного фонду оплати праці, збільшеного до 150% залежно від

рівня врожайності сільськогосподарських культур, продуктивності худоби і птиці.

У державних підприємствах чисельність працівників у плані по праці визначають для рослинництва, тваринництва і для допоміжних підприємств на основі планових обсягів робіт у технологічних картах. При цьому встановлюють кількість працюючих і фонд заробітної плати за такими категоріями: постійні робітники; сезонні і тимчасові робітники; інженерно-технічні працівники; службовці; молодший обслуговуючий персонал і пожежно-сторожова охорона; працівники житлового господарства, дитячих і культурно-побутових закладів; працівники торгівлі і громадського харчування; працівники, зайняті на капітальному ремонті будівель і споруд.

У недержавних господарствах план по праці складають з урахуванням даних про склад членів господарства і інших працівників та можливих змін у цьому складі протягом планового року. По галузях і в цілому по господарству обчислюють середньорічну кількість працівників, затрати праці в людино-днях, основну оплату праці (грошми і продуктами), додаткову оплату та інші доплати, оплату праці в цілому за рік (грошми і продуктами). Як основну оплату праці, так і додаткову з доплатами визначають на кожний квартал року.

На основі даних про потребу в трудових ресурсах і їх наявність складають *баланс праці* по підприємству.

10.6. Планування засобів виробництва та використання їх

Основні питання планування потреби у засобах виробництва та використання їх, які доводиться розробляти під час складання річних планів у сільськогосподарських підприємствах, такі: визначення річного обсягу механізованих робіт і розподіл їх за марками тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин; розрахунок потреби у засобах механізації; планування використання автомобільного транспорту, ремонтів і технічних

обслуговувань тракторів і сільськогосподарських машин; розрахунок потреби у нафтопродуктах тощо.

Річний план механізованих робіт розробляють на основі технологічних карт вирощування і збирання сільськогосподарських культур і виробництва продукції тваринництва. Для визначення обсягу механізованих робіт складають перелік їх за послідовністю виконання.

Розподіляючи роботи за марками тракторів, слід забезпечити високопродуктивне використання тракторів усіх марок, виконання запланованого обсягу робіт в установлені агротехнічні строки з мінімальними затратами праці і коштів. Потужні трактори доцільно використовувати насамперед на енергомістких роботах.

За марками тракторів роботи розподіляють відповідно до норм виробітку, агротехнічних строків виконання робіт з урахуванням коефіцієнта змінності і коефіцієнта готовності тракторного парку. План тракторних робіт складають на всі квартали року.

Установлений обсяг робіт за марками тракторів у фізичних і умовних еталонних гектарах використовують у наступних розрахунках експлуатації тракторного парку, а саме: для визначення потреби в окремих марках тракторів і сільськогосподарських машин, потреби в пально-мастильних матеріалах, кількості ремонтів, технічних обслуговувань і витрат на них.

Потребу в машинах обчислюють так само, як і при складанні перспективних планів. Для обґрунтування забезпеченості господарства тракторами та придбання їх виконують кілька розрахунків: визначають потребу в умовних тракторах, виходячи з річного виробітку на умовний трактор; обчислюють потребу в тракторах на найбільш напружені ранньовесняний та збиральний періоди; встановлюють на найбільш напружений період потребу у спеціальних просапних тракторах.

Потребу в комбайнах та інших сільськогосподарських машинах визначають за обсягом відповідних робіт у період найбільшого їх напруження. Наприклад, потреба в зернових комбайнах залежить від площі

збирання ранніх зернових культур, строків їх збирання, змінних норм виробітку і коефіцієнтів змінності.

За даними про запланований обсяг тракторних та інших механізованих робіт за окремими марками машин та диференційованими нормами витрати палива на одиницю роботи обчислюють загальну потребу в пально-мастильних матеріалах. Одночасно складають баланс нафтопродуктів на плановий рік і план їх завезення на рік у натурі і за вартістю.

При плануванні використання тракторів, комбайнів, автомобілів визначають кількість ремонтів і технічних обслуговувань цих машин, а також витрату коштів на їх виконання.

10.7. Планування собівартості продукції і рентабельності виробництва

Собівартість продукції — це витрати підприємства на виробництво і реалізацію продукції, виконання робіт та надання послуг. Визначають планову і звітну собівартість продукції. ***Планову калькуляцію*** складають, розробляючи плани у господарстві на основі нормативів затрат праці і коштів при проектуванні технології виробництва продукції. ***Звітна калькуляція*** потрібна при підбиванні підсумків господарсько-фінансової діяльності за фактичними даними виходу продукції та витрат на її виробництво. У практиці сільськогосподарських підприємств розрізняють виробничу і повну собівартість продукції. До виробничої собівартості продукції включають прямі матеріальні витрати, прямі витрати на оплату праці, інші прямі витрати, загальновиробничі витрати. До повної собівартості включають адміністративні витрати, витрати на збут продукції та інші витрати операційної діяльності.

Собівартість продукції в сільськогосподарських підприємствах планують відповідно до “Методичних рекомендацій з планування, обліку і

калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств”, затверджено Міністерством аграрної політики України.

Планування собівартості продукції (робіт, послуг) є важливою складовою частиною планів сільськогосподарських підприємств.

Основні принципи планування собівартості продукції полягають в наступному. Плануванню собівартості продукції передують аналіз витрат за елементами та статтями в попередньому періоді. Для аналізу використовують дані обліку і звітності, нормативно-правові акти, матеріали вивчення та узагальнення досвіду кращих господарств. Одержані результати використовуються для розробки заходів щодо економії витрат та підвищення ефективності виробництва в плановому році.

Основою для планування собівартості продукції сільськогосподарських культур і окремих видів тварин є технологічні карти, в яких за статтями витрат на підставі переліку передбачених в технології робіт встановлених норм виробітку, нормативів витрат праці, матеріальних та інших ресурсів із урахуванням раціонального використання землі, основних засобів, застосування прогресивних агрозоотехнічних і організаційних заходів визначають загальну суму затрат виробництва.

В процесі планування собівартості продукції враховують вплив основних техніко-економічних факторів, таких як підвищення рівня механізації виробництва, впровадження прогресивних технологій, високопродуктивних сортів сільськогосподарських культур, порід тварин, раціональне використання матеріальних і фінансових ресурсів, застосування прогресивних форм організації і оплати праці. Економічні розрахунки з визначення витрат на виробництво планового обсягу продукції (робіт, послуг) здійснюють при найбільш ефективному використанні сільськогосподарських угідь, матеріальних, трудових та інших ресурсів, забезпечення нормальних умов праці, а також дотримання вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Витрати на виробництво групують за елементами, статтями, місцем виникнення, об'єктами планування та обліку. Під *елементами витрат* розуміють витрати, однорідні за економічним змістом, під *статтями витрат* — витрати, які включають один або кілька елементів.

За участю в процесі виробництва витрати поділяються на основні (прямі) та витрати на управління і обслуговування виробництва. *Основні витрати* пов'язані з безпосереднім виконанням технологічних операцій з виробництва продукції (робіт, послуг), а *витрати на управління та обслуговування виробництва* — з діяльністю підрозділу (бригади, ферми, цеху, орендного колективу тощо), галузі чи підприємства в цілому.

Більшість витрат безпосередньо пов'язана з виробництвом певного виду продукції, тому вони є основними (прямими) витратами. Витрати на управління і обслуговування виробництва розподіляють на відповідні види продукції.

Витрати на виробництво продукції (робіт, послуг) групуються за статтями, виділяючи змінні та постійні витрати. Змінні витрати діляться на пропорційні, величина яких визначається обсягом одержаної продукції, та непропорційні, величина яких залежить від обсягу виконаних робіт чи поголів'я тварин. До постійних відносять витрати, величина яких не залежить ні від кількості продукції, ні від поголів'я чи обсягу виконаних робіт.

Планування загальновиробничих витрат. Відповідно до номенклатури витрат у статті “Загальновиробничі витрати “ відображаються бригадні, фермерські, цехові та загальновиробничі витрати. До бригадних, фермерських, цехових та загальновиробничих витрат відносяться витрати на оплату праці працівників апарату управління; орендна плата; амортизаційні відрахування і витрати на утримання та поточний ремонт необоротних активів загального призначення; витрати на заходи з охорони праці та техніки безпеки; витрати на приведення працівників до місця безпосередньої роботи; на утримання польових станів; інші витрати; пов'язані з управлінням та обслуговуванням виробництва окремих підрозділів та галузей.

Бригадні, фермерські, цехові та загальновиробничі витрати рослинництва, тваринництва та промислових виробництв розподіляються між об'єктами планування і обліку пропорційно загальній сумі витрат, за винятком вартості насіння, кормів, сировини та напівфабрикатів і відносяться на собівартість тільки тієї продукції, яка виробляється в даній бригаді, фермі, цеху чи у відповідній галузі.

До складу загальновиробничих витрат (в сільськогосподарських підприємствах вони не діляться на постійні і змінні) включають: витрати на управління виробництвом (оплата праці, відрахування на соціальні заходи й медичне страхування та витрати на оплату службових відряджень апарату управління та спеціалістів галузей; амортизація необоротних активів загальновиробничого призначення; витрати на утримання, експлуатацію та ремонт, страхування, операційну оренду основних засобів, інших необоротних активів загальновиробничого призначення, витрати на вдосконалення технології й організації виробництва (оплата праці, включаючи відрахування на соціальні заходи працівників, зайнятих удосконаленням технології й організації виробництва, поліпшенням якості продукції, оплата послуг сторонніх організацій тощо); витрати на опалення, освітлення, водопостачання, водовідведення та інше утримання загальних приміщень виробничого призначення; витрати на обслуговування виробничого процесу; витрати на охорону праці, техніку безпеки і охорону навколишнього природного середовища; плата за оренду землі і майна виробничого призначення тощо.

Планування адміністративних витрат і витрат на збут продукції. До адміністративних витрат відносяться витрати на управління підприємством: загальні корпоративні витрати (організаційні витрати, витрати на проведення річних зборів, представницькі витрати тощо); витрати на службові відрядження і утримання апарату управління підприємством та іншого адміністративного персоналу; витрати на утримання основних засобів та необоротних активів адміністративного призначення (операційна оренда,

страхування майна, амортизація, ремонт, опалення, освітлення, водопостачання, водовідведення, охорона тощо; винагороди за професійні послуги (юридичні, аудиторські, з оцінки майна тощо); витрати на зв'язок (поштові, телеграфні, телефонні, телекс, факстощо); витрати на вирішення судових спорів; податки, збори та інші передбачені законодавством обов'язкові платежі; плата за розрахунково-касове обслуговування та інші послуги банків; інші витрати адміністративного призначення.

Витрати на збут включають витрати пов'язані з реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг). До них відносять витрати пакувальних матеріалів для затарювання готової продукції на складах; витрати на ремонт для зберігання продукції; оплата праці та комісійні винагороди продавцям, торговим агентам та працівникам підрозділів, що забезпечують збут; витрати на рекламу та дослідження ринку (маркетинг); витрати на передпродажну підготовку товарів, витрати на відрядження працівників, зайнятих збутом; витрати на утримання необоротних активів, пов'язаних зі збутом продукції, товарів, робіт, послуг (оперативна оренда, страхування, амортизація, ремонт, опалення, освітлення, охорона; витрати на транспортування, перевалку і страхування готової продукції (товарів), транспортно-експедиційні та інші послуги; витрати на гарантійний ремонт і гарантійне обслуговування; інші витрати, пов'язані зі збутом продукції (товарів, робіт, послуг).

Адміністративні витрати та витрати на збут в кінці року списують на результати діяльності підприємства.

Планування собівартості робіт і послуг допоміжних виробництв.

До визначення планової собівартості продукції рослинницьких і тваринницьких галузей, поряд з розрахунком суми бригадних, фермських, цехових і загальновиробничих витрат, обчислюють планову собівартість робіт і послуг допоміжних виробництв (тонно-кілометра роботи автотранспорту, коне-дня живої тягової сили, тонно-кілометра транспортних робіт тракторів, кіловат-години електроенергії, кубометра

води, водопостачання, одиниці робіт ремонтно-механічних майстерень тощо).

Після обчислення собівартості одиниці робіт і послуг допоміжних виробництв витрати на ці виробництва розподіляють між окремими культурами, галузями, видами худоби та іншими об'єктами пропорційно плану виконання зазначених робіт і послуг на цих об'єктах.

Витрати допоміжних виробництв планують за такими статтями: витрати на оплату праці; паливо та мастильні матеріали, корми (при розрахунку коне-дня живої тяглової сили), сировина та матеріали; роботи та послуги; витрати на ремонт необоротних активів, інші витрати на утримання основних засобів; інші витрати; загальновиробничі витрати.

Планування собівартості продукції рослинництва. Планову суму витрат у рослинництві обчислюють за такими статтями:

1) витрати на оплату праці, де зазначають усі суми грошових і натуральних видач, які мають характер оплати праці, працівникам підприємств, які беруть безпосередню участь в технологічному процесі з виробництва продукції даної культури або групи культур; 2) насіння та посадковий матеріал; 3) паливо та мастильні матеріали; 4) добрива; 5) засоби захисту рослин; 6) роботи і послуги; 7) витрати на ремонт необоротних активів (суми на оплату праці працівників, зайнятих на ремонтних операціях, вартість запасних частин, ремонтно-будівельних та інших матеріалів, витрачених на поточний ремонт основних засобів, та ін.); 8) інші витрати на утримання основних засобів (витрати на оплату праці персоналу, що що обслуговує основні засоби, крім працівників, зайнятих в технологічному процесі виробництва продукції рослинництва; вартість пального та мастильного матеріалів на проїзд тракторів (самохідних) машин з однієї ділянки на іншу; амортизаційні відрахування, які прямо не відносяться на певні сільськогосподарські культури, та ін.); 9) інші витрати (вартість спецодягу та спецвзуття, а також інших малоцінних і швидкозношуваних

предметів, платежі за страхування майна, урожаю сільськогосподарських культур та ін.); 10) загальновиробничі витрати.

Плануючи витрати на сільськогосподарські культури, враховують витрати минулих років на основі звітних даних; витрати планового року визначають на основі технологічних карт вирощування і збирання сільськогосподарських культур.

Загальну суму планових витрат на культуру відносять на один вид продукції або розподіляють між супутніми видами продукції. Для розподілу виробничих витрат при плануванні собівартості продукції рослинництва обчислюють витрати на побічну продукцію (солону, гичку та ін.). Віднявши їх від загальної суми витрат на культуру, дістають витрати на основну продукцію. Визначені витрати ділять на кількість відповідної продукції і отримують планову собівартість 1 ц її.

Планування собівартості продукції тваринництва. Витрати у тваринництві планують за такими статтями: 1) витрати на оплату праці. До цієї статті відносять основну і додаткову оплату праці працівників тваринництва, які безпосередньо зайняті в технологічному процесі по обслуговуванню худоби і птиці за видами і групами; 2) паливо та мастильні матеріали; 3) корми; 4) засоби захисту тварин; 5) роботи та послуги; 6) витрати на ремонт необоротних активів (суми на оплату праці працівників, зайнятих на ремонтних операціях, вартість запасних частин та ін.); 7) інші витрати на утримання основних засобів (витрати на оплату праці персоналу, що обслуговує основні засоби, крім працівників зайнятих в технологічному процесі виробництва продукції тваринництва; вартість пального та мастильних матеріалів на прїзд тракторів; амортизаційні відрахування, які прямо не відносяться на певні види тварин, та ін.); 8) інші витрати (вартість спецодягу та спецвзуття, що видаються працівникам, зайнятим доглядом за худобою, птицею, а також інших малоцінних і швидкозношуваних предметів, витрати на утримання літніх таборів, загонів, навісів, платежі за страхування майна, тварин та ін.); 9) загальновиробничі витрати.

Об'єктами планової калькуляції в тваринництві є: молоко, приплід, приріст, вовна, яйця, жива маса худоби, птиці і дорослих тварин на відгодівлі.

Планову собівартість одиниці продукції тваринництва обчислюють діленням суми витрат, віднесених на дану групу тварин (без вартості побічної продукції) на кількість продукції. Наприклад, у молочному скотарстві розраховують собівартість 1 ц молока і однієї голови приплоду. Собівартість однієї голови приплоду визначають за вартістю 60 кормо-днів утримання корови.

Собівартість одного кормо-дня обчислюють діленням усієї суми витрат на утримання основного стада на кількість кормо-днів.

Для визначення собівартості 1 ц молока треба загальну суму витрат на утримання корів (без вартості приплоду та побічної продукції) поділити на кількість центнерів одержаного молока.

Вартість гною, одержаного від групи тварин, визначають виходячи з нормативно-розрахункових витрат і витрат на його прибирання та вартості підстилки. Собівартість 1 т гною дорівнює частці від ділення загальної суми витрат на його фізичну масу.

За цією методикою з урахуванням особливостей тієї або іншої галузі планують собівартість продукції інших тваринницьких галузей.

Після виконання планових розрахунків собівартості усіх видів продукції планують фінансові результати від реалізації товарної продукції, тобто обчислюють суму прибутку від культур, галузей та господарства в цілому, а також рівень рентабельності виробництва.

Рівень рентабельності визначають з відсоткового відношення прибутку до повної собівартості реалізованої продукції. Він залежить від собівартості продукції та ціни її реалізації і характеризує окупність витрат на культуру, вид продукції, галузь, підприємство в цілому.

Для оцінки використання основних і оборотних фондів використовують інший показник — відсоткове відношення прибутку до вартості основних і оборотних фондів, що становить норму прибутку.

Основними заходами підвищення рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва є зниження собівартості продукції, підвищення продуктивності праці, використання внутрішньогосподарських резервів збільшення прибутку, особливо внаслідок поліпшення якості продукції, вигідних строків її реалізації тощо.

Підвищення норми прибутку досягають поліпшенням використання основних і оборотних фондів, забезпеченням раціональних пропорцій основних і оборотних фондів і в межах кожної з цих груп по окремих видах фондів, додержанням науково обгрунтованих нормативів при плануванні фондів, скороченням періоду обороту коштів, забезпеченням систематичного обліку та аналізу використання фондів.

10.8. Соціальний розвиток колективу сільськогосподарського підприємства

Показники соціального розвитку колективу сільськогосподарського підприємства розробляють у тісному зв'язку із соціальною програмою, передбаченою у перспективному плані. В річному плані господарства ці показники конкретизують, уточнюють, більш детально обгрунтовують з урахуванням змін, що сталися.

У плані соціального розвитку колективу сільськогосподарського підприємства передбачають поліпшення житлових умов працівників підприємства, благоустрій населених пунктів, введення в експлуатацію об'єктів комунального господарства і побуту, об'єктів культури і спорту, охорони здоров'я, дитячих дошкільних закладів, поліпшення умов праці, розвиток особистих господарств працівників підприємства та ін. Для здійснення запланованих заходів передбачають необхідний обсяг витрат.

Виконання їх повинно бути спрямоване на створення цивілізованих умов проживання в сільській місцевості.

У цьому розділі плану передбачають також заходи щодо підготовки та підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів підприємства, а також трактористів-машиністів, водіїв, наладчиків і ремонтників, будівельників, тваринників та інших працівників. Одночасно розраховують суми витрат коштів на підготовку і підвищення кваліфікації кадрів.

При плануванні дитячих дошкільних закладів визначають, скільки дітей відвідуватимуть постійні і сезонні дитячі заклади, а також суми витрат (оплата праці, харчування, придбання обладнання і інвентаря, ін.) і джерела покриття їх.

У плані розвитку особистих господарств працівників встановлюють площі сільськогосподарських угідь для сінокосіння та випасання худоби, що перебуває в приватній власності громадян. У цьому ж розділі показують обсяг продажу населенню худоби і птиці, а також продукції, яку підприємство приймає від населення та ін.

10.9. Річні виробничі програми бригад, тваринницьких ферм, інших виробничих підрозділів підприємства

Одночасно із складанням річного плану сільськогосподарського підприємства розробляють виробничі програми бригадам, фермам, автопарку, ремонтним майстерням та іншим виробничим підрозділам господарства. Цим займаються спеціалісти господарства, бригад, ферм.

Річна виробнича програма рослинницької бригади. Основні види бригад у сільськогосподарських підприємствах — тракторно-рільничі, тракторно-овочівницькі, тракторно-садівницькі, спеціалізовані за галузями — рільничі, овочівницькі, садівницькі тощо, бригади обслуговування різних видів і груп худоби, комплексні (обслуговують рослинництво і тваринництво), тракторні (для кількох спеціалізованих бригад тощо). Згідно з

принципом господарського розрахунку, у кожній бригаді розробляють річну виробничу програму.

Виробнича програма тракторно-рільничої та інших рослинницьких бригад складається з кількох розділів. Основні з них такі: склад бригади; засоби виробництва, закріплені за бригадою, виробнича програма (посівні площі, урожайність сільськогосподарських культур, валові збори продукції у грошовому і натуральному виразах); план нагромадження і внесення добрив; ліміти прямих витрат і сума всіх витрат на виробництво планового обсягу продукції; плановий фонд матеріального заохочення бригади та інші.

Річні виробничі програми у тваринництві. По кожній тваринницькій бригаді та на кожній фермі розробляють річну виробничу програму. У ній для підрозділів з виробництва продукції тваринництва планують обсяги виробництва і реалізації продукції по місяцях і всього за рік, витрати на виробництво продукції за окремими статтями та елементами, потребу в різних видах кормів та їх вартість. Зазначають також нормативи прямих витрат за статтями та елементами з розрахунку на голову худоби та центнер продукції.

Річні виробничі програми аналогічно розробляють по всіх інших виробничих підрозділах підприємства.

10.10. Оперативне планування у сільськогосподарських підприємствах

Завдання оперативного планування. Річні плани господарства та його підрозділів, визначаючи програму діяльності на рік, не досить повно охоплюють питання організації виконання виробничих процесів. Сільськогосподарському виробництву властиві сезонність робіт, територіальна розосередженість їх, одночасне використання кількох машин і знарядь на різних культурах, обмеженість виконання робіт агротехнічними строками. Тому для своєчасного виконання робіт необхідно складати

оперативні плани на більш короткі періоди. У цих планах детально зазначають організацію виконання окремих трудових процесів. До оперативних у сільськогосподарських підприємствах належать робочі плани на періоди сільськогосподарських робіт у рослинництві, плани-наряди, місячні (квартальні, декадні) планові завдання у тваринництві.

Основні завдання оперативного планування — встановити взаємозв'язок і послідовність виконання окремих робіт, визначити щоденну потребу в робочій силі і засобах виробництва.

Робочі плани по періодах сільськогосподарських робіт у рослинницьких галузях. Це плани організації окремих виробничих процесів, розстановки робочої сили і засобів виробництва з метою своєчасного і високоякісного виконання робіт. Головні його завдання такі: встановлення послідовності виконання робочих процесів; правильна розстановка людей і техніки; визначення щоденної потреби в робочій силі, машинах і знаряддях, живій тягловій силі та інших матеріально-технічних засобах для виконання роботи у певні агротехнічні строки. Ці плани складають відповідно до річного плану підприємства, річних виробничих програм бригадам, використовуючи технологічні карти вирощування і збирання сільськогосподарських культур.

У сільськогосподарському виробництві склалося п'ять періодів сільськогосподарських робіт, на кожен з яких розробляють робочі плани для господарства, бригад у рослинництві.

Перший період — період весняних робіт. У цей час проводять раннє весняне боронування, культивуацію зябу і парів, боронування та підживлення озимих і багаторічних трав, переорювання зябу, внесення добрив, сівбу і садіння сільськогосподарських культур та ін.

Другий — період догляду за рослинами, парами та сінокосіння.

Третій — період збирання озимих і ранніх ярих культур, сівби озимих та підняття зябу.

Четвертий — період осінніх робіт. У цей час збирають пізні ярі зернові і технічні культури, реалізують продукцію, проводять підняття зябу, заготівлю силосу та інші осінні роботи.

П'ятий — період зимових робіт. Завозять корми на ферми, проводять снігозатримання, заготовляють добрива і вивозять гній на поля, підготовляють насінний матеріал, ремонтують трактори і сільськогосподарські машини та виконують інші роботи.

На кожен період складають робочі плани для бригад і в цілому по господарству. В окремих районах країни на третій і четвертий періоди іноді складають один робочий план.

У робочому плані зазначають щоденну потребу в робочій силі, тракторах і сільськогосподарських машинах, автомобілях, живій тягловій силі, матеріалах, передбачають конкретну розстановку робочої сили і засобів механізації, заходи високопродуктивного використання машинно-тракторного парку.

Типових форм робочих планів немає. Він може включати такі показники: 1) види робіт із зазначенням обсягу і якості виконання їх; 2) календарні строки кожної роботи і кількість робочих днів; 3) місце проведення роботи (номер поля сівозміни, ділянки, назва культури тощо); 4) склад агрегатів; 5) кількість людей для обслуговування агрегатів і виконання ручних та кінно-ручних робіт; 6) змінні норми виробітку; 7) щоденна потреба в тракторах, машинах та знаряддях, транспортних засобах і робочій силі.

Робочі плани дають змогу своєчасно зосередити засоби механізації і людей на виконанні певних робіт. Організація робочих процесів здійснюється на основі заздалегідь передбачених точних розрахунків, що забезпечує своєчасне виконання їх, дає змогу уникнути простоїв і зайвих холостих переїздів агрегатів, більш продуктивно використовувати техніку й робочу силу. Відповідно до робочих планів готують потрібну кількість насіння, добрив, палива тощо.

Складовою частиною робочих планів є маршрути руху тракторних і комбайнових агрегатів по ділянках і полях сівозмін. Плани-маршрути доповнюють і деталізують робочі плани. Розроблення планів-маршрутів дає змогу заздалегідь підготовляти земельні ділянки для проведення робіт, установлювати оперативний контроль за виконанням робіт, краще організувати технічне обслуговування машинно-тракторного парку, уникати зайвих холостих переїздів. Кожен тракторист, комбайнер, одержавши заздалегідь план-маршрут, може краще підготуватися до роботи і своєчасно переїжджати з однієї ділянки на інші. У плані-маршруті агрегату зазначають марку і господарський номер трактора, комбайна, місце (номер поля), назву та обсяг роботи, календарний строк або початок її виконання, послідовність переїзду агрегату з однієї ділянки на іншу. Ці дані показують на схематичній карті земельних ділянок, закріплених за бригадою.

Робочі плани на періоди сільськогосподарських робіт для бригад складають бригадири за допомогою спеціалістів. Плани розглядаються і обговорюються на зборах бригад, а затверджуються керівником підприємства. Робочий план для підприємства розробляють на основі бригадних планів. Цей план також затверджує керівник підприємства.

Плани-наряди — це завдання на виконання певних робіт бригаді, ланці, окремому працівникові. Ці завдання дають у письмовій формі, а іноді — усно на різні строки, як правило, на 1–5 днів. Бригадир, одержавши завдання від головного (старшого) спеціаліста, начальника цеху, доводить це завдання до агрегатів та окремих виконавців.

У плані-наряді, як правило, зазначають види робіт, місце виконання їх, обсяг, строки виконання, норми виробітку, агротехнічні вимоги, а також кількість людей, машин, знарядь та робочої худоби. Керуючись планом-нарядом, бригадири, діючи самостійно, організовують його виконання.

Після закінчення зміни або строку плану-наряду бригадир на його зворотному боці зазначає обсяг робіт, строки виконання їх, якісні показники (глибина оранки, культивації тощо), кількість людей, машин і знарядь,

робочої худоби, витрату палива тощо. Тому план-наряд використовується для контролю за виконанням робіт.

У тваринницьких галузях оперативними планами є місячні (декадні), квартальні плани на виробництво молока, м'яса, яєць, надходження приплоду тощо.

Складаючи місячні планові завдання на виробництво продукції тваринництва, показники виходу продукції уточнюють залежно від періоду, норм годівлі та умов утримання худоби.

Крім того, у сільськогосподарських підприємствах складають місячні (декадні) плани потреби тваринництва в кормах, плани надходження приплоду, постановки тварин на відгодівлю і зняття з відгодівлі. Їх розробляють на основі річного плану підприємства і виробничих програм ферм, уточнюючи показники планів і програм на певний період залежно від змін в умовах виробництва, зокрема в погодних умовах тощо.

10.11. Організація контролю за виконанням планів і виробничих програм

Організація виконання планів передбачає чітке і послідовне здійснення намічених заходів, правильну розстановку робочої сили, засобів виробництва, раціональну організацію виробничих процесів, доведення планових показників до виконавців, контроль за виконанням планів і виробничих програм.

Систематичний контроль сприяє виконанню планових показників, дає змогу своєчасно виявляти вузькі місця та уточнювати раніше прийняті показники і намічені заходи для виконання їх. Усе це допомагає ефективніше використовувати землю, трудові, матеріальні і фінансові ресурси господарств, збільшувати виробництво і знижувати собівартість сільськогосподарської продукції, підвищувати продуктивність праці і рентабельність виробництва. Отже, мета контролю не тільки в тому, щоб

встановити, як виконується план, а і в тому (і це основне), щоб у процесі виконання плану вишукати внутрішні резерви, які сприяли б збільшенню виробництва продукції, підвищенню її якості та підвищували економічну ефективність виробництва в цілому. Якщо у процесі контролю виявиться, що на певній ділянці виробництва допускається перевитрата живої праці, матеріальних засобів і коштів, негайно намічають заходи щодо ліквідації цих перевитрат.

Контроль за виконанням планів здійснюють правління недержавного підприємства, дирекція державного господарства, ревізійна комісія недержавного господарства, бригадири, завідувачі фермами, спеціалісти господарства, бюро і групи економічного аналізу господарства та його підрозділів.

Одним з найважливіших заходів боротьби за виконання внутрішньогосподарських планів є щоденний контроль за роботою бригад, ферм та всіх інших виробничих підрозділів. Контролю за виконанням планів значною мірою сприяє перевірка виконання норм виробітку.

Важливим методом контролю за виконанням річного плану господарства і виробничих програм бригад, ферм та інших підрозділів є порівняння фактичних показників з плановими.

Є кілька методів контролю за виконанням планів: аналіз і обговорення показників виконання планів на засіданнях правління недержавного господарства, на виробничих нарадах у державному підприємстві; розгляд питань виконання планів на загальних зборах працівників бригад, ферм та ін.

Одним з найважливіших видів контролю є **періодичний контроль за виконанням оперативних планів**. У кінці певного періоду сільськогосподарських робіт, кінці місяця на основі порівняння планових показників з даними обліку аналізують фактичне виконання розробленого плану.

Аналіз виконання планових показників у господарстві і в підрозділах дає змогу підбити підсумки роботи за певний період, виявити недоліки і

причини їх, вжити заходів щодо поліпшення роботи тих чи інших ділянок. Дані контролю за минулий період використовують також при складанні оперативних планів на наступний період.

Проте завдяки періодичному контролю не завжди вдається усувати недоліки в роботі в момент їх виникнення. Тому поряд з періодичним слід проводити *поточний контроль*. Постійний поточний контроль доповнює періодичний даними перевірки виконання планів за короткий проміжок часу (день, декаду тощо), дає змогу оперативно виявити і своєчасно усунути недоліки. Важливо до проведення оперативного контролю залучати і самих виконавців робіт: вони морально і матеріально зацікавлені у своєчасному і високоякісному виконанні виробничих процесів. Періодичний і поточний контроль, — це важливий захід боротьби за виконання і перевиконання планів.

Величезне значення при оперативному контролі має перевірка і прийняття виконаних робіт обліковцем, бригадиром, спеціалістами. Бригадири, спеціалісти підрозділів і господарства зобов'язані стежити за правильним відображенням показників у первинних документах, за виконанням норм виробітку, правильним застосуванням розцінок тощо.

При здійсненні періодичного і поточного контролю у тваринницьких галузях важливе значення має аналіз таких показників виробничої діяльності ферми, як витрата кормів на одиницю продукції, продуктивність тварин, якість продукції, затрати праці на одиницю продукції тощо.

Продуктивність тварин значною мірою залежить від раціонів годівлі. Працівники тваринницької галузі, знаючи фактичні витрати кормів і кількість виробленої продукції, наприклад молока, можуть щодня визначати кількість витрачених кормів на одиницю продукції, порівнювати її з плановими завданнями і своєчасно усувати виявлені недоліки, стежити за економним витрачанням кормів.

Оперативний контроль за виконанням планових завдань з виробництва продукції, як і інших показників оперативних планів, здійснюють члени

недержавних і робітники державних господарств, бригадири, завідувачі фермами і спеціалісти. Результати контролю і аналізу розглядають на зборах бригад, ферм, на засіданнях правління недержавного господарства, на виробничих нарадах, загальних зборах працівників господарства тощо.

Контрольні запитання і завдання

1. Який зміст річного плану сільськогосподарського підприємства?
2. Який порядок розроблення річного плану підприємства?
3. Які основні положення методики планування розвитку рослинницьких галузей у річних планах сільськогосподарських підприємств?
4. Сформулюйте основні положення методики планування розвитку тваринницьких галузей в річних планах господарств?
5. Як можна визначити потребу тваринництва в кормах у річному плані підприємства та скласти баланс кормів?
6. На чому ґрунтується методика складання плану по праці і фонду заробітної плати?
7. Як планують засоби виробництва та їх використання в річних планах сільськогосподарських підприємств?
8. За якою методикою планують собівартість продукції рослинництва?
9. Яка методика планування собівартості продукції тваринництва?
10. Як планують рівень рентабельності виробництва?
11. У якій послідовності складають виробничу програму рослинницької бригади?
12. Які основні показники і методика складання виробничої програми тваринницької бригади?
13. Які види оперативних планів у сільськогосподарських підприємствах ви знаєте? Сформулюйте завдання оперативного планування.
14. Розкажіть про методику складання робочих планів.
15. Як здійснюється контроль за виконанням річних і оперативних планів сільськогосподарських підприємств?

РОЗДІЛ IV. БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ ТА ІНВЕСТИЦІЙНЕ ПРОЕКТУВАННЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Глава 11. Бізнес-план сільськогосподарського підприємства, його зміст і методика складання

11.1. Сутність і завдання бізнес-планування в діяльності підприємства

Досвід зарубіжних і вітчизняних підприємств свідчить, що в ринкових умовах стабільного успіху в бізнесі неможливо досягнути не здійснюючи бізнес-планування. Воно є важливою умовою функціонування підприємств, їх економічного росту та розвитку.

Бізнес-планування – це процес розроблення і детального обґрунтування реалізації підприємницької ідеї, який включає аналіз ринкових, виробничих, організаційних і фінансових аспектів передбачуваного бізнесу та визначення найкращих способів досягнення наперед встановлених цілей. Бізнес-планування дозволяє передбачити проблеми, які можуть з'явитися в процесі реалізації підприємницької ідеї та знайти ефективні шляхи їх вирішення. Бізнес-планування також може моделювати систему управління новим бізнесом, забезпечує основу для прийняття ефективних управлінських рішень та сприяє зниженню ризиків підприємницької діяльності.

В процесі бізнес-планування вирішуються такі основні стратегічні та тактичні завдання:

- оцінювання організаційно-управлінського та фінансово-економічного стану підприємства;
- аналіз зовнішнього бізнес-середовища підприємства, його сильних і слабких сторін діяльності;
- формування цілі, розробка стратегії і тактики конкурентної боротьби підприємства;

- визначення потреби та джерел надходження матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, необхідних для досягнення цілей підприємства;
- оцінювання фінансових результатів на перспективу та виявлення ризиків у діяльності підприємства;
- інформування працівників підприємства про цілі бізнесу й засоби їх досягнення;
- розроблення заходів з мотивації працівників підприємства на виконання завдань підприємства тощо.

Для здійснення бізнес-планування на підприємстві необхідна наявність таких його складових: аналітична компонента, програмно-технологічна компонента, інформаційна компонента та організаційна компонента.

Основою аналітичної компоненти процесу бізнес-планування є методологічна і методична база розроблення, контролю і виконання бізнес-плану.

Технічні засоби і програмне забезпечення, які використовують в процесі фінансового планування і контролю, утворюють програмно-технологічну компоненту. В процесі бізнес-планування найбільш широко застосовують програми Comfar (UNIDO), Project Expert (розробка компанії „Про-Інвест Консалтинг”), пакети компаній „ІНЕК” та „Альт-Інвест”, російські версії Project Manager, Success та інші. При неможливості придбання спеціального програмного забезпечення, відповідна комп’ютерна модель бізнес-плану може бути реалізована працівниками підприємства в середовищі MS Excel, а для презентації результатів планування доцільно використати засоби пакета MS Power Paint.

Інформаційна компонента містить сукупність документів та даних облікового, планово-економічного, виробничого, фінансового, комерційного, правового, науково-технічного, політичного, соціального, екологічного характеру, які необхідні в процесі бізнес-планування.

Процес бізнес-планування здійснюється значною кількістю фахівців різних професій для виконання різних функцій. Для успішного здійснення

бізнес-планування створюють певну організаційну структуру і систему управління. Вони і складають організаційну компоненту процесу бізнес-планування. Зазвичай розробку бізнес-планів в сільськогосподарських підприємствах здійснюють планово-економічні служби із залученням головних спеціалістів і керівників підрозділів. Для розробки окремих розділів плану можуть залучатися консультанти та експерти.

В бізнес-плануванні як упорядкованій сукупності дій виділяють такі основні стадії:

- 1) підготовча стадія;
- 2) стадія розроблення бізнес-плану;
- 3) стадія просування бізнес-плану на ринок інтелектуальної власності;
- 4) стадія реалізації бізнес-плану.

Основним результатом бізнес-планування на початковій стадії є формування бізнес-ідеї, яка полягає в виробництві нового продукту (наданні нової послуги) або в прийнятті нового технічного, організаційного чи економічного рішення. Джерелами нових ідей є:

- незадоволений попит;
- відзиви споживачів;
- продукція, яка виробляється конкурентами;
- думки працівників відділу маркетингу і збуту, гуртової та роздрібно торгівлі;
- надлишкові ресурси;
- ініціатива підприємців тощо.

На підготовчій стадії здійснюють також попередній аналіз можливості реалізації бізнес-ідеї.

Переконавшись у перспективності бізнес-ідеї, переходять до розроблення бізнес-плану. На цій стадії формується група розробників бізнес-плану, визначається система фінансового забезпечення, відкривається фінансування підготовки бізнес-плану та здійснюється безпосереднє опрацювання бізнес-плану.

Початком стадії просування бізнес-плану на ринок інтелектуальної власності є організація і проведення презентації бізнес-плану, яка передбачає ознайомлення потенційних інвесторів і партнерів з сутністю підприємницького проекту. Презентація бізнес-плану може здійснюватися у різних формах. У багатьох випадках практикується розсилання бізнес-плану потенційним інвесторам з проханням ознайомитися з матеріалом та повідомити підприємство про свої враження і побажання. При усній презентації на неї запрошуються потенційні інвестори і керівник підприємства або менеджер проекту ознайомлюють їх з основними положеннями бізнес-плану. Після презентації бізнес-плану зовнішні інвестори проводять його аудит, який завершується прийняттям або відхиленням рішення про його інвестування. Своє рішення про інвестування проекту потенційні інвестори і партнери повідомляють його замовнику на переговорах, по результатах яких можуть бути внесені відповідні корегування в бізнес-план.

Стадія реалізації бізнес-плану охоплює період від прийняття рішення про інвестування проекту до практичної його реалізації, включаючи комерційне виробництво. Завершується реалізація бізнес-плану оцінкою і аналізом відповідності поставлених і досягнутих в процесі бізнес-планування цілей.

Для практичної реалізації бізнес-планування важливо дотримуватися принципів гнучкості, безперервності, багатоваріантності, участі, адекватності тощо.

11.2. Функції та види бізнес-планів

Матеріали, які дають комплексну оцінку підприємницького проекту і обґрунтовують доцільність вкладання інвестицій в нього, рекомендується представляти у формі бізнес-плану. Бізнес-план – це документ, в якому викладені цілі і завдання підприємницького проекту, оцінка підприємства і

його зовнішнього бізнес-середовища, способи досягнення поставлених цілей та техніко-економічні показники проекту.

В сучасній практиці бізнес-план виконує декілька функцій. *Перша* із них особливо необхідна на період створення підприємства та при виробці нових напрямів діяльності й пов'язана з можливістю використання бізнес-плану для розроблення стратегії бізнесу. Це дає змогу розглядати бізнес-план як невіддільний елемент стратегічного планування.

Друга функція пов'язана з використанням бізнес-плану для оцінки можливості розвитку нового напрямку діяльності та контролю процесів всередині підприємства. Це дає змогу розглядати бізнес-план як сам процес планування та інструмент внутрішньофірмового управління.

Третя функція дозволяє своєчасно передбачити можливі перешкоди і проблеми в процесі реалізації підприємницького проекту та підготувати необхідні заходи для їх усунення.

Четверта функція пов'язана з використанням бізнес-плану як інструменту для забезпечення фінансування підприємства. Вирішення питання про надання кредитів, ресурсів або технологій можливо лише при наявності обґрунтованого бізнес-плану.

П'ята функція шляхом залучення співробітників підприємства в процес розробки бізнес-плану сприяє їх інформованості, підвищенню кваліфікації та створює мотивацію досягнення цілей. Це дає змогу розглядати бізнес-план як інструмент самонавчання.

Отже, бізнес-план – це комплексний документ, який відображає всі основні аспекти підприємницького проекту та визначає раціональні шляхи його реалізації. Врахування специфічних для даного підприємницького проекту факторів зумовлює різноманітність бізнес-планів по формі, змісту, структурі тощо.

Бізнес-плани можна класифікувати за різними критеріями:

- за видом проекту – інвестиційні, інноваційні, організаційні, освітні тощо;

- за тривалістю здійснення проекту – короткострокові (до 3 років), середньострокові (до 3-5 років), довгострокові (понад 5 років);
- за об'єктами бізнесу (рис.11.1);
- за складністю – прості, складні тощо.

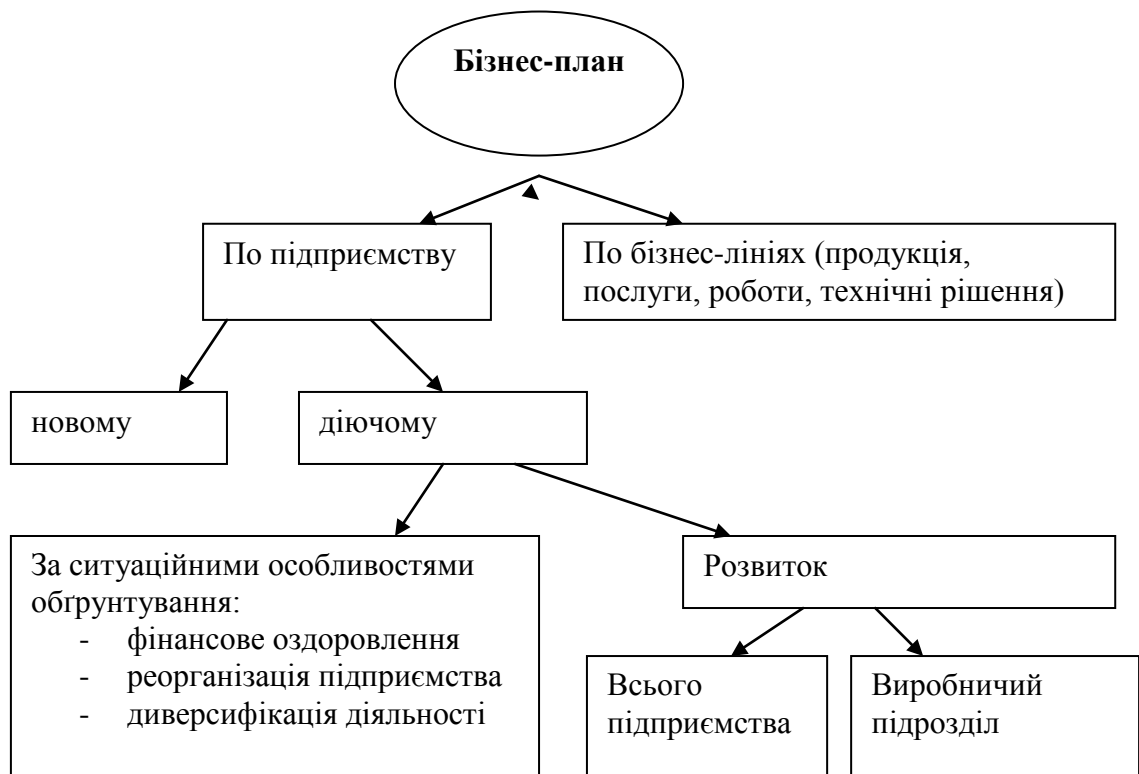

Рис.11.1. Види бізнес-планів за об'єктами бізнесу

Існують два підходи до розробки бізнес-плану. При першому підході автори ідеї (проекту) самі розробляють бізнес-план, залучаючи до цієї роботи менеджерів, маркетологів, юристів, фінансистів та інших спеціалістів, і зокрема можливих інвесторів. Цьому підходу слід надавати перевагу. Другий підхід полягає в тому, що ініціатори бізнес-плану самі його не розробляють, а залучають для цього консалтингові фірми і експертів. Досвід вітчизняних і зарубіжних підприємств свідчить, що в розробці бізнес-плану обов'язково повинен брати участь керівник підприємства.

Існують певні особливості при розробці бізнес-планів для окремих підприємств і їх об'єднань. При плануванні діяльності об'єднань підприємств спочатку розробляють плани для окремих підприємств, а потім ці плани з'єднують в один бізнес-план. При створенні нового підприємства в план включаються лише розрахункові показники. При вже існуючому бізнесі в план включаються звітні дані за попередні роки, з якими порівнюють показники планового року.

Нині в Україні найбільшого поширення набули такі західні методики з розробки бізнес-планів:

- UNIDO (Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку) для країн, що розвиваються з підготовки промислового техніко-економічного обґрунтування і її електронна версія COMFAR ;
- WORLD Bank (Всесвітній банк реконструкції та розвитку) та інші.

Методика розробки бізнес-плану розвитку сільськогосподарського підприємства для умов України розроблена в Міністерстві аграрної політики України¹.

11.3. Структура бізнес-плану

Зміст, структура та обсяг бізнес-плану залежать від:

- аудиторії, для якої розробляється план;
- сфери діяльності, виду продукту і розміру майбутнього бізнесу;
- наявності конкурентів і перспектив розвитку підприємства тощо.

Наявність багатьох чинників, які впливають на зміст, структуру та обсяги бізнес-плану унеможливають існування певної стандартної, універсальної форми бізнес-плану. Проте склад розділів бізнес-планів практично залишається незмінним, що дає можливість розробити загальні підходи до їх розробки. В сільськогосподарських підприємствах найбільш

¹ Бізнес-план розвитку сільськогосподарського підприємства: Навч. посібник/В.І.Дробот, В.П. Мартянов, М.Ф.Соловійов та ін. – К.:Мета, 2003. – 336 с.

складними є бізнес-плани, що розробляються з метою залучення зовнішніх інвестицій у сферу виробничої діяльності. Тому детально розглянемо структуру і зміст бізнес-плану, що орієнтований на залучення інвестицій у виробничу діяльність.

Орієнтовний склад бізнес-плану

1. Титульний лист

- назва проекту
- назва і адреса підприємства, телефони
- призначення бізнес-плану і його користувачів
- посилання на конфіденційність

2. Зміст бізнес-плану

- перелік основних розділів

3. Резюме

- короткий виклад основних положень плану

4. Галузь, підприємство та його продукція

- поточна ситуація і тенденції розвитку галузі
- сучасний стан та стратегія зростання підприємства
- опис продукції (послуг) та напрями її удосконалення

5. Дослідження і аналіз ринку

- споживачі продукту фірми
- існуючі і потенційні конкуренти
- розмір і місткість ринку

6. План маркетингу

- цілі і стратегія маркетингу
- система збуту і реалізації продукції
- політика ціноутворення
- організація рекламної кампанії
- політика підтримки продукції фірми

7. Виробничий план

- технологія виробництва

- виробнича програма
- матеріально-технічна база та її розвиток
- постачальники сировини та матеріалів
- розрахунок витрат виробництва і собівартості продукції

8. Організаційний план

- форма власності, власники підприємства
- організаційна структура підприємства
- потреба в кадрах за професіями
- кадрова політика фірми
- план соціального розвитку колективу

9. Фінансовий план

- план доходів і витрат
- план руху грошової готівки
- балансовий план
- розрахунок беззбитковості

10. Оцінка ризиків і їх страхування

- види ризиків
- програма страхування від ризиків

11. Додатки

- копії звітних документів
- копії контрактів, ліцензії тощо
- схеми технологічних процесів
- прејскуранти постачальників

Бізнес-план розпочинається з резюме. Резюме розробляється в кінці складання бізнес-плану так як воно містить (2-3 сторінки тексту) підсумкову інформацію про майбутній бізнес і його цілі із наступних розділів. Резюме повинно бути написано так, щоб зацікавити потенційних інвесторів. Майбутні інвестори і кредитори фірми після прочитання резюме повинні

отримати чітку відповідь на свої запитання: „що вони одержать при успішній реалізації плану?” і „який ризик втрати ними коштів?”

Резюме повинно включати таку інформацію:

- повну назву, адресу і телефон підприємства ініціатора проекту;
- коротка характеристика підприємства (місія фірми, основна продукція та її основні споживачі, особливості роботи фірми, організаційно-правова форма фірми, кількість працівників, обсяг випуску продукції, фінансовий стан фірми тощо);
- опис концепції та суті майбутнього бізнесу;
- переваги продукції, основні споживачі та передбачувані обсяги продажу продукції;
- відомості про кваліфікацію управлінського персоналу;
- сукупна вартість проекту та сума коштів, які фірма інвестує в проект;
- потреба у фінансуванні, бажана форма і умови інвестування;
- гарантії повернення позичкових коштів.

11.4. Обґрунтування концепції бізнесу

Обґрунтування концепції бізнесу передбачає: визначення мети і завдань підприємства; опис товару та переваг його перед продукцією конкурентів; аналіз ринкового середовища та формулювання конкретної стратегії збуту й реалізації продукції; прогнозування обсягів продажу продукції. Ці питання детально висвітлюються в розділах бізнес-плану: „Галузь, підприємство та його продукція”, „Дослідження і аналіз ринку” та „План маркетингу”.

У розділі „**Галузь, підприємство та його продукція**” викладаються основні напрями і цілі здійснення майбутнього проекту. При цьому важливо падати ідею нового проекту в контексті існуючого стану розвитку галузі.

Починати даний розділ слід з висвітлення основних відомостей про підприємство: повна назва підприємства, дата і місце реєстрації, номер

реєстраційного посвідчення, юридичну і поштову адресу, банківські реквізити, організаційно-правова форма; величина статутного капіталу, засновники підприємства із зазначенням їх частки у статутному капіталі, належність підприємства до різного виду об'єднань. Якщо підприємство уже існує, то необхідно коротко викласти історію його створення та розвитку. В бізнес-плані необхідно вказати вид діяльності, яким займається або буде займатися підприємство. Описуються негативні та позитивні сторони його місцерозташування.

Значне місце в даному розділі відводиться характеристиці галузі. При цьому вказується специфіка галузі, сучасний стан і перспективи її розвитку, рівень монополізму, тенденція зростання галузевого ринку тощо. Комплексний аналіз галузі та її привабливості доцільно оцінювати згідно теорії М.Портера про існування п'яти конкурентних сил: внутрішньогалузевої конкуренції, загрози з боку нових конкурентів, наявності продуктів-замінників, сил впливу постачальників та покупців. Для проведення аналізу підприємства по відношенню до зовнішнього середовища доцільно використовувати SWOT-аналіз (SWOT – скорочена назва, яка утворена від перших букв англійських слів: сила, слабкість, можливості, загрози).

Матриця SWOT- аналізу

<p>Сильні сторони підприємства:</p> <ul style="list-style-type: none"> - висока якість продукції; - кваліфікований персонал; - наявність ліцензії 	<p>Слабкі сторони підприємства:</p> <ul style="list-style-type: none"> - відсутність нових видів продукції; - слабкий маркетинг.
<p>Загрози:</p> <ul style="list-style-type: none"> - жорстка конкуренція; - зниження ціни конкурентів; - невиконання зобов'язань постачальниками. 	<p>Можливості:</p> <ul style="list-style-type: none"> - наявність в регіоні певних видів ресурсів - розширення ринків збуту - збільшення попиту.

На основі матриці слід сформулювати проблеми, які виникають на кожній комбінації сильних і слабких сторін з загрозами і можливостями. SWOT-аналіз дозволяє уточнити цілі й завдання підприємства. Це дає можливість сформулювати в даному розділі бізнес-плану місію, цілі діяльності підприємства та визначити стратегію бізнесу.

Процес формування стратегії включає такі етапи:

- 1) формування загальної стратегії підприємства (портфельної);
- 2) формування ділової (конкурентної) стратегії (для окремого виду діяльності);
- 3) визначення функціональних стратегій (для кожного функціонального напрямку відповідної сфери діяльності).

Основними моделями, які найбільш широко використовуються в практиці бізнес-планування для розробки загальної стратегії розвитку фірми, є:

- матриця BCG (Бостонської консультативної групи);
- діловий екран McKinsey/GE (МакКінсі – дженерал електронікс);
- матриця AD Little ;
- матриця Shell;
- матриця Ансоффа і Портера.

У процесі господарювання підприємства можуть керуватися різними стратегіями, різними варіантами поведінки в майбутньому відповідно до визначених цілей і завдань. Проте різноманітність загальних стратегій може бути зведено до чотирьох основних типів:

- стратегію зростання;
- стратегію стабілізації;
- стратегію скорочення;
- стратегію реструктуризації.

Після формування загальної стратегії розвитку підприємства переходять до визначення ділової (конкурентної) стратегії. Вона націлена на досягнення конкурентних переваг.

Існує безліч стратегій конкурентних переваг, проте більшість їх можна віднести до однієї з таких типів (за класифікацією М. Портера):

- стратегія контролювання витрат;
- стратегія диференціації;
- стратегія фокусування.

При виборі стратегії контрольованих витрат підприємство може зменшувати власні витрати на виробництво та реалізацію продукції такими способами:

- збільшення обсягів виробництва продукції (послуг);
- зменшення адміністративних витрат;
- використання ресурсозберігаючих технологій вирощування культур тощо.

Стратегія диференціації вибирається за наявності товару з унікальними властивостями й завдяки цьому привабливого для покупця. Такими унікальними властивостями товарів, наприклад, можуть бути:

- висока якість продукції;
- принципова новизна продукції тощо.

При стратегії фокусування виробництво продукції здійснюється для реалізації її на певному сегменті ринку, коли кожний сегмент пред'являє специфічні вимоги до продукції (послуг). Найкраще задовольнити ці специфічні запити споживачів можна способом контролювання витрат або способом диференціації.

Конкурентні переваги фірми

		Найнижчі витрати	Унікальні властивості товару
Ринок товарів (послуг)	Увесь ринок або його більша частина	Стратегія контрольованих витрат	Стратегія диференціації
		Стратегія фокусування	

Сегмент ринку (ринкова ніша)	Фокус витрат	Фокус диференціації
---------------------------------	--------------	------------------------

Рис. 11.2. Типові стратегії бізнесу за М.Портером

Отже, стратегія фокусування може бути реалізована лише двома способами: фокусом витрат і фокусом диференціації, які обмежені одним чи кількома вузькими сегментами ринку (рис. 11.2).

Для кожного функціонального напрямку відповідної сфери діяльності розробляються функціональні стратегії : маркетингова стратегія; виробнича стратегія, фінансова стратегія; стратегія управління персоналом тощо. Кожна функціональна стратегія детально подана у відповідних розділах бізнес-плану.

Далі в цьому розділі бізнес-плану потрібно викласти:

- опис нового продукту та його призначення;
- ступінь відповідності продукту внутрішній структурі фірми;
- ступінь освоєння запропонованої до виробництва продукції;
- наявність досвіду виробництва і реалізації продукції;
- відповідність товару вимогам законодавства, традиціям країни-ринку;
- сегменти ринку на які товар розрахований;
- особливості технології виробництва товару;
- порівняльний аналіз аналогічних товарів конкурентів. Висновки;
- правовий захист продукції (патенти, ліцензії і т.д.);
- ціни, за якими буде продаватися товар; витрати на його виробництво та величина прибутку від продажу одиниці товару.

Розділ бізнес-плану „Дослідження і аналіз ринку” є найважчий для розробки і в якому потрібно дати чітку відповідь на запитання: хто, чому і в яких обсягах буде купувати продукцію підприємства?

Процес дослідження ринку починають з визначення його типу по продукції (ринок виробничого чи споживчого призначення; внутрішній чи регіональний; основний, додатковий чи вибірковий). Потім вивчають структуру ринку збуту тобто проводиться операція сегментування ринку – поділ загальної сукупності споживачів на групи, для яких характерні загальні вимоги до товару і мотиви його купівлі. Тому на початку цього розділу потрібно охарактеризувати тип ринку продукції, споживачів, які купують й будуть купувати її та дати оцінку кон'юнктури ринку. Для визначення цільового ринку підприємства необхідно дати порівняльну оцінку привабливості кожного із виділених сегментів ринку та вибрати серед них найперспективніші. Потім, на основі існуючого попиту та оцінки переваг товарів, які виробляються фірмою, потрібно спрогнозувати можливі обсяги продажу в натурі та грошовому вираженні.

Для розробки середньо- і довгострокових прогнозів попиту, оцінки попиту на нові товари, оцінки конкуренція на ринку використовуються переважно експертні методи прогнозування. Експертні методи поділяються на індивідуальні і колективні. До індивідуальних експертних оцінок відносять:

- метод інтерв'ю;
- аналітичні доповідні записки;
- сценарії.

Колективні експертні методи включають:

- опитування експертів;
- метод комісій;
- метод мозкових атак;
- метод „Дельфі”.

Для прогнозування попиту, ємності ринку, обсягів продажу фірми доцільно використовувати кількісні методи:

- аналіз часових рядів;
- економіко-математичне моделювання;
- метод аналогій;

- нормативний метод тощо.

Наступним етапом даного розділу є оцінка конкурентного середовища. При висвітленні конкурентного середовища фірми слід взяти до уваги моделі М.Портера з визначення основних сил конкуренції і варіантів конкурентних стратегій. Для визначення частки ринку даного підприємства та рівня його прибутковості М.Портер виділив п'ять сил конкуренції:

- існуючі конкуренти;
- нові конкуренти;
- сила впливу покупців;
- сила впливу постачальників;
- загрози з боку товарів-замінників.

Отже, далі в цьому розділі бізнес-плану потрібно викласти:

- наявність конкурентів, їх назва, фактори, що визначають конкуренцію нині і в майбутньому;
- плани конкурентів щодо підвищення рентабельності виробництва і збільшення обсягів продаж;
- ринкові стратегії, які використовують конкуренти;
- сильні і слабкі сторони конкурентів;
- основні техніко-економічні показники продукції конкурентів;
- ціна на продукцію конкурентів та їх політика цін;
- дії, які очікуються в майбутньому від існуючих і можливих конкурентів;
- конкурентоспроможність пропонованого товару на кожному ринку і сегменті;
- ринки і сегменти, на які слід просувати товар.

Маркетингові дослідження та рішення, які приймаються на їх основі, знаходять своє відображення у відповідному розділі бізнес-плану – „**План маркетингу**”. На початку цього розділу висвітлюються цілі та завдання маркетингової діяльності фірми (частка ринку, передбачувані обсяги продажу, параметри цінової політики тощо). Потім обґрунтовують стратегію

маркетингу. До розробки стратегії застосовують такі типи маркетингових підходів:

- масовий маркетинг – орієнтація на широкий споживчий ринок з використанням одного базового комплексу маркетингу;
- концентрований маркетинг – орієнтація на одну групу споживачів з використанням спеціально опрацьованого комплексу маркетингу саме на цю групу споживачів;
- диференційований маркетинг – орієнтація на кілька груп споживачів з використанням спеціально опрацьованого комплексу маркетингу для кожної групи споживачів.

Базові маркетингові стратегії зазвичай вибирають із числа традиційних – таких, як стратегія:

- лідерство по витратах;
- диференціації;
- проникнення на ринок;
- розширення ринку;
- розробки продукту.

Загальна маркетингова стратегія реалізується системою конкретних стратегій щодо вибору і формування:

- 1) цінової політики;
- 2) системи збуту та реалізації продукції;
- 3) методів стимулювання продажу;
- 4) реклами;
- 5) політики підтримки продукції фірми.

Далі в цьому розділі потрібно обґрунтувати ціни на продукцію. На практиці найпоширенішими є моделі ціноутворення, що:

- 1) заснована на витратах – ціна визначається витратами на виробництво та бажаною величиною прибутку на одиницю продукції;
- 2) заснована на попиті – ціна визначається на рівні середньоринкової;

- 3) орієнтована на галузеву конкуренцію – ціна може бути або нижче, або вищою за ринкову залежно від лояльності споживачів, сервісу, що надається тощо.

Остаточна ціна встановлюється з урахуванням інших факторів для даного бізнесу. При цьому найбільш часто використовуються такі стратегії ціноутворення:

- 1) стратегія проникнення на ринок – полягає в установленні занижених цін на продукцію з метою залучення більшої кількості споживачів на новому ринку;
- 2) стратегія „зняття вершків” – полягає в поступовому зниженні цін на новий вид продукції, яка має унікальні властивості, по мірі зниження попиту на неї;
- 3) встановлення єдиних і гнучких цін. В рамках єдиних цін встановлюють одну ціну для всіх споживачів, які б хотіли придбати товар при аналогічних умовах. Ціни можуть змінюватися залежно від кількості придбаного товару, часу здійснення угоди тощо.

Якщо ціна на продукцію фірми буде нижчою ніж ціна на аналогічну продукцію конкурентів, то в бізнес-плані необхідно пояснити, за рахунок чого це буде досягатися.

Складовим елементом стратегії маркетингу є система збуту та реалізації продукції. В бізнес-плані необхідно викласти тип вибраного каналу реалізації продукції, засоби збуту (власна служба, гуртові торговці, роздрібні продавці) та причини такого вибору. При створенні власної служби збуту у бізнес-плані необхідно вказати її принцип побудови та кількість працівників.

Вид стимулювання продажу продукції, способи організації рекламної кампанії та політика підтримки продукції залежить від стратегії фірми, її позиції на ринку, фінансових можливостей, специфіки товару тощо. Все це висвітлюється в даному розділі бізнес-плану у вигляді планів стимулювання збуту, реклами та після продажного обслуговування.

11.5. Розроблення виробничого і організаційного планів

Основне завдання розділу „**Виробничий план**” – показати, що підприємство може реально виробити визначені обсяги продукції у необхідні строки. Дані цього розділу бізнес-плану бажано приводити на перспективу на 2-3 роки. Виробничий план формується на основі планів реалізації продукції.

Обґрунтування виробничої програми з рослинництва передбачає:

- планування використання земельних угідь та підвищення їхньої родючості;
- планування врожайності сільськогосподарських культур;
- обґрунтування планових посівних площ, виробництва і використання продукції рослинництва;
- планування насінництва, нагромадження і внесення добрив, захисту рослин тощо.

Основними питаннями виробничої програми з тваринництва є: планування поголів'я тварин і птиці, їх продуктивність, обсягу виробництва і реалізації продукції. Обґрунтовуючи показники розвитку тваринництва, обчислюють потребу в кормах різних видів, у приміщеннях та планують систему організаційно-економічних заходів для досягнення передбачених показників розвитку тваринницьких галузей.

Показники виробничої програми для промислового виробництва (консервний завод, млин, цегельний завод, забійний цех тощо) планують відповідно до його потужності, а також до потреби підприємства у продукції промислових виробництв для задоволення власних потреб та реалізації на сторону.

Передбачені показники розвитку рослинницьких, тваринницьких галузей і промислових виробництв обґрунтовують розрахунками потреби в основних (будівлі і споруди, трактори, комбайни, автомобілі, інші сільськогосподарські машини, обладнання) та оборотних засобах (насіння, добрива, корми, сировина та матеріали, засоби захисту рослин і тварин,

паливно-мастильні матеріали та ін.). На основі розрахунків потреби в основних і оборотних засобах та їх наявності на початок планового року і даних вибуття по роках планового періоду розробляють план придбання основних і оборотних засобів, будівництва певних об'єктів та обчислюють їх вартість. В цьому розділі здійснюють планування праці, що передбачає розрахунки чисельності працівників і річного фонду оплати праці в розрізі галузей виробництва й сфер діяльності та складання балансу трудових ресурсів.

Розділ закінчується розрахунками витрат виробництва за елементами та статтями, а також визначенням собівартості продукції.

Організаційний план повинен переконати потенційних інвесторів і партнерів у правильності вибору організаційно-правової форми бізнесу та довести спроможність управлінського колективу та іншого персоналу фірми реалізувати бізнес-план.

Даний розділ доцільно почати з висвітлення організаційної структури підприємства. При описі організаційної структури підприємства необхідно: подати організаційну схему по структурі підприємства; охарактеризувати основні підрозділи підприємства, їх функції та взаємодію між ними; викласти розподіл обов'язків в групі управління та детально описати членів групи управління (прізвище, ім'я та по-батькові; кваліфікація, досвід роботи і вклад в досягнення підприємства; принципи, які лежать в основі оплати праці).

В бізнес-плані викладається кадрова політика фірми. Оцінюється проектна система відбору кадрів при прийомі на роботу, вказуються витрати на навчання працівників та система просування їх по службі.

В кінці розділу доцільно представити план соціального розвитку колективу підприємства, в якому включити такі положення:

- 1) удосконалення соціальної структури трудового колективу;
- 2) поліпшення умов праці і охорони здоров'я працівників підприємства;

- 3) удосконалення оплати праці, поліпшення житлових і культурно-побутових умов працівників;
- 4) підвищення трудової і громадської активності працівників.

11.6. Фінансовий план та оцінка ризиків

Розділ бізнес-плану „**Фінансовий план**” є підсумковим і розраховується за результатами прогнозу виробництва і реалізації продукції. Тут поряд з прогнозним рухом грошових потоків повинно бути детально висвітлено поточний фінансовий стан підприємства (при умові, що проект реалізується на діючому підприємстві). Зазвичай фінансовий розділ включає такі основні документи:

- 1) план доходів і витрат (прибутків і збитків);
- 2) план руху грошових коштів (готівки);
- 3) плановий баланс.

Ступінь детальності викладу інформації в прогнозних формах фінансової звітності визначається цілями бізнесу, що проектується. План прибутків і збитків, а також рух грошових коштів подається в бізнес-плані, зазвичай, на перший плановий рік помісячно, на другий і третій – поквартально. Плановий баланс активів і пасивів складається на кінець кожного року планового періоду.

План прибутків і збитків відображає операційну діяльність підприємства на плановий період і по суті є прогнозом його фінансових результатів (табл.11.1.).

11.1. План доходів і витрат

Показники	Роки		
	перший	другий	третій
1. Вартість реалізованої продукції			
2. Прямі витрати на виробництво реалізованої продукції			

3. Валовий прибуток (р.1 – р.2)			
4. Адміністративно-збутові (операційні) витрати			
5. Операційний прибуток (р.3 – р.4)			
6. Сплата відсотків за кредит			
7. Прибуток до сплати податків (р.5 – р.6)			
8. Податки з прибутку			
9. Чистий прибуток (збиток) (р.7 – р.8)			

В бізнес-плані графічним або аналітичним шляхом визначається критичний обсяг продажу (точка беззбитковості або поріг рентабельності) і запас фінансової міцності підприємства. Критичний обсяг продаж в грошовому виразі (Q гв) може бути розрахований за такою формулою:

$$Q_{гв} = \frac{В_{пос}}{1 - П_{зм}},$$

де $В_{пос}$ – умовно-постійні витрати;

$П_{зм}$ – питома вага умовно-змінних витрат в обсязі продаж, долі одиниць.

Критичний обсяг продаж в натуральному виразі (Q н) може бути розрахований за такою формулою:

$$Q_{н} = \frac{В_{пос}}{Ц - В_{зм}} = \frac{В_{пос}}{МД},$$

$Ц$ – ціна одиниці продукції (без ПДВ);

$В_{зм}$ – змінні витрати на одиницю продукції;

$МД$ – маржинальний дохід на одиницю продукції.

Запас фінансової міцності визначають як різницю між плановою величиною виручки та критичним обсягом продаж і відображає розмір, до якого можна зменшувати обсяг виробництва або ціну, з тим щоб виробництво не було збитковим.

Слід зазначити, що, якщо підприємство планує виробляти декілька видів продукції, то результати розрахунків точки беззбитковості будуть справедливими лише для планової структури продаж.

Важливим завданням фінансового планування є планування грошових потоків (cash flows). Воно дає можливість визначити майбутні грошові надходження підприємства та його витрати. При цьому необхідно передбачити час надходження грошових коштів та їх витрачання. Бюджет грошових коштів підприємства розробляється на різні строки: на місяць, квартал, рік. Як правило складаються місячні бюджети. Грошові потоки підприємства забезпечують його ліквідність, тобто здатність платити за придбану сировину, матеріали, погашати позики. Загальна схема складання руху грошових потоків і баланс грошових коштів представлена в табл.11.2.

11.2. Рух чистих грошових потоків і баланс грошових коштів, тис. грн.

Грошові потоки	Місяці					
	1	2	3	4	5	6
1. Усього надходжень	200	160	120	280	450	700
2. Усього грошових видатків	150	250	300	300	350	400
3. Чистий грошовий потік (р.1-р.2)	50	(90)	(180)	(20)	100	300
4. Грошовий потік на початок місяця	100	150	60	-	-	-
5. Зовнішнє фінансування: надходження (погашення)	-	-	120	20	(100)	(40)
6. Грошовий потік на кінець місяця (р.4 ± р.5)	150	60	-	-	-	260
7. Рух заборгованості	-	-	120	140	40	-

У плані руху грошових коштів (готівки) міститься інформація з визначення надходження коштів, які необхідні для виконання запланованого

обсягу фінансово-господарських операцій. Усі надходження і грошові видатки враховуються у період часу, що відповідають фактичним датам здійснення їх платежів, з урахуванням часу затримки оплати реалізованої продукції, часу затримки платежів і поставок матеріальних ресурсів.

В грошові видатки підприємства не включається сума амортизаційних відрахувань, так як вони не є грошовим зобов'язанням. В той же час кошти на придбання основних засобів повністю відносяться до грошових видатків.

Дані таблиці 11.2 свідчать, що у березні підприємство змушене взяти кредит у банку 120 тис. грн., а в квітні – 20 тис. грн.. З травня починається погашення боргу – 100 тис. грн., а в червні 40 тис. грн.

Таким чином, основним завданням плану руху чистих грошових потоків і балансу грошових коштів є перевірка синхронності надходжень і витрат грошових коштів, тобто перевірити майбутню ліквідність підприємства.

План руху грошових коштів є основним документом, в якому визначається потреба в капіталі, реалізується стратегія фінансування підприємства. На його основі здійснюється оцінка інвестицій.

Стратегія фінансування бізнес-проекту передбачає визначення переліку залучених джерел інвестиційних ресурсів, які поділяються на внутрішні (статутний капітал підприємства, нагромаджені резерви, амортизаційні відрахування тощо) та зовнішні (кредити, надходження від продажу емітованих цінних паперів, державні субсидії тощо). З метою одержання максимального прибутку від інвестиційної діяльності та забезпечення фінансової стійкості підприємства на практиці, зазвичай, здійснюється оптимізація структури джерел інвестицій. Використання лише внутрішніх джерела фінансування веде до зниження ефективності господарської діяльності, що зумовлене наявністю ефекту фінансового важеля. Ефект фінансового важеля – це приріст рентабельності власного капіталу, який зумовлений використанням позичкового капіталу. Ефект фінансового важеля розраховується за формулою:

$$EФВ = (1 - Cп) (PK - CBK) * \frac{PK}{BK},$$

Де EФВ – ефект фінансового важеля;

Cп – ставка податку на прибуток, виражена десятковим дробом;

PK – коефіцієнт рентабельності активів без врахування виплат на обслуговування кредиту;

CBK – середня розрахункова ставка відсотків за кредит, виражена десятковим дробом;

PK – величина позичкового капіталу;

BK – величина власного капіталу підприємства.

Значення диференціалу (PK – CBK) не повинне бути від’ємне. Від’ємне значення диференціалу означає, що підприємство буде мати збитки від використання позичкових коштів.

Плановий баланс характеризує фінансовий стан підприємства на кінець розрахункового періоду часу і відображає ресурси підприємства по їх складу і напрямках використання, з одної сторони (актив), і по джерелах їх фінансування – з другої. При складанні планового балансу враховується купівля основних фондів, зміни вартості матеріальних запасів, що зумовлені зростанням обсягів продажу та іншими чинниками.

Балансовий план підприємства складається методом визначення відсоткового співвідношення до продажу. Він ґрунтується на тому, що на рух активів підприємства впливають зміни в обсязі реалізації. За зростання обсягу продажу виникає необхідність у збільшенні суми активів. Використання методу відсотків передбачає диференціацію активів. Необхідно виділити активи, на які впливають зміни в обсязі продажу й активи незалежні від цих змін. Більша частина активів залежить від обсягу продажу, наприклад дебіторська заборгованість, товарно-матеріальні запаси. Вони прямо пов’язані зі зменшенням або збільшенням продажу. Відбуваються зміни і в зобов’язаннях. Так, збільшення кількості зайнятих

призведе до зростання статті „нарахована, але не виплачена заробітна плата”, зросте також сума „нарахованих податків” через збільшення податкової бази.

Систему показників ефективності підприємницького проекту можна поділити на дві групи:

- 1) показники фінансового стану підприємства (табл. 11.3);
- 2) показники ефективності інвестицій.

11.3. Показники оцінки фінансового стану підприємства

Показники або група показників	Економічний зміст
Коефіцієнти ліквідності. Ліквідність – це здатність підприємства виконувати свої короткострокові зобов’язання.	
Коефіцієнт поточної ліквідності	Відношення поточних активів до поточних пасивів підприємства
Коефіцієнт термінової ліквідності	Відношення поточних активів без вартості товарно-матеріальних запасів до поточних пасивів
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	Відношення високоліквідних активів (грошові кошти, цінні папери) до поточних пасивів
Показники платоспроможності. Платоспроможність – це здатність підприємства виконувати свої довгострокові зобов’язання в міру настання строків платежів	
Коефіцієнт фінансової стійкості	Відношення власних коштів підприємства до залучених
Коефіцієнт платоспроможності	Відношення залучених коштів до власних коштів підприємства
Показники рентабельності. Ця група показників характеризує здатність підприємства отримувати прибуток на вкладений капітал	
Коефіцієнт валового прибутку	Відношення величини валового прибутку до суми виручки від реалізації продукції

Коефіцієнт операційного прибутку	Відношення величини операційного прибутку до суми виручки від реалізації продукції
Коефіцієнт чистого прибутку	Відношення величини чистого прибутку до суми виручки від реалізації продукції
Чиста рентабельність активів	Відношення величини чистого прибутку до середньої за період вартості активів
Чиста рентабельність власного капіталу	Відношення величини чистого прибутку до середньої за період вартості власного капіталу
Показники активності (оборотності). Ця група показників характеризує ефективність використання підприємством економічних ресурсів	
Коефіцієнт оборотності активів	Відношення виручки від продаж до середньої за період вартості активів
Коефіцієнт оборотності власного капіталу	Відношення виручки від продаж до середньої за період вартості власного капіталу
Коефіцієнт оборотності товарно-матеріальних запасів	Відношення виручки від продаж до середньої за період вартості запасів
Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	Відношення виручки від продаж в кредит до середньої за період дебіторської заборгованості

Ефективність проекту оцінюється на протязі розрахункового періоду, який охоплює часовий інтервал від початку проекту до його завершення.

Розрахунковий період розбивається на кроки – відрізки, в межах яких відбувається агрегування даних, які використовуються для оцінки фінансових показників. Кроки розрахунку t визначаються номерами **(0, 1, 2 ...M)**. Час в розрахунковому періоді вимірюється в роках або долях року і відраховується від фіксованого моменту $t_0 = 0$ і приймається за базовий.

Грошовий потік – це залежність від часу грошових надходжень і видатків при реалізації проекту, який породжує цей потік.

Основні показники ефективності проекту основані на врахуванні фінансових ресурсів у часі, які визначаються за допомогою дисконтування.

Дисконтуванням грошових потоків називається приведення їх різночасових значень до їх цінності на відповідний момент часу, який називається моментом приведення і позначається t_0 .

Основним економічним нормативом, який використовується при дисконтуванні, є норма дисконту E , яка виражається в долях одиниць або відсотках в рік.

Дисконтування грошового потоку на m -му кроці здійснюється шляхом множення його значення на коефіцієнт дисконтування α_m , який розраховується за формулою:

$$\alpha_m = 1/(1+E)^{tm-t_0}$$

де tm – момент закінчення m – го кроку.

Норму дисконту E можна вибирати різною для різних кроків розрахунку.

Для розрахунку ефективності проекту можна використовувати такі основні показники:

- 1) чистий приведений дохід;
- 2) внутрішня норма дохідності;
- 3) індекс доходності (прибутковості, рентабельності) інвестицій;
- 4) термін окупності інвестицій.

1. Чистий приведений дохід (ЧПД) являє собою накопичений дисконтований ефект (дискотоване накопичене сальдо) за розрахунковий період

$$\text{ЧПД} = \sum_{m=0}^M f_m \alpha_m = \sum_{m=0}^M \text{ГП}_m \alpha_m - \sum_{m=0}^M I_m \alpha_m,$$

де f_m – величина грошового потоку на m -му кроці;

$ГП_m, I_m$ – відповідно грошовий потік від проекту і сума інвестицій в проект на m -му кроці.

M – тривалість (строк життя) проекту

Якщо ЧПД >0 , то проект ефективний, Якщо ЧПД <0 , то проект не ефективний.

2. Внутрішня норма дохідності(ВНД). ВНД називається таке додатне число E_v , при якому норма дисконту $E=E_v$ ЧПВ проекту перетворюється в 0 , при всіх більших значеннях E ЧПВ – від’ємна, а при всіх менших значеннях E ЧПВ – додатна. ВНД на практиці обчислюють за формулою:

$$ВНД = ДС_m + \frac{\times \hat{O} \hat{A} \hat{i} \hat{a} \hat{i} \hat{n}}{\times \hat{O} \hat{A} \hat{i} \hat{a} \hat{i} \hat{n} - \times \hat{O} \hat{A} \hat{a} \hat{i} \hat{i} \hat{n}} (ДС_b - ДС_m),$$

де $ДС_m, ДС_b$ – задана умовою задачі відповідно кількісно менша (індекс „ m ”) і більша (індекс „ b ”) дисконтна ставка, %;

$ЧТВ_{mдс}, ЧТВ_{bдс}$ – чистий приведений дохід за умови взятої відповідно меншої і більшої дисконтної ставки.

3. Індекс доходності (прибутковості, рентабельності) інвестицій

$$ІД = \frac{\sum_{m=0}^M ГП_m \alpha_m}{\sum_{m=0}^M I_m \alpha_m},$$

Якщо $ІД >1$, то проект ефективний, Якщо $ІД <1$, то проект не ефективний.

4. Терміном окупності інвестицій називається тривалість періоду від початкового моменту до того моменту часу в розрахунковому періоді, після якого ЧПД стає і в подальшому залишається невід’ємним.

Основним завданням розділу „**Оцінка ризиків і їх страхування**” є виявлення найбільш значних ризиків, які мають місце у випадку реалізації пропонованого проекту та пропонування основних заходів захисту від їх впливу.

Починати даний розділ необхідно з формування повного переліку можливих ризиків, які можуть виникнути в ході реалізації підприємницького

проекту. Найважливішими ризиками в таких ситуаціях є :

- ризик вибору споживачів;
- ризик конкуренції;
- ненадійність постачальників;
- ризик помилкової стратегії проникнення на ринок;
- ризик підвищення цін на ресурси;
- ризик коливання цін;
- ризик зміни умов оподаткування тощо.

Потім необхідно оцінити ймовірності появи того чи іншого ризику та проаналізувати їх. Для аналізу ризику використовують такі методи:

- аналіз чутливості;
- перевірка стійкості;
- корегування параметрів плану;
- аналіз сценаріїв;
- метод „Монте-Карло”.

Особливістю застосування вказаних методів полягає у формалізованому описі умов реалізації плану у формі моделі та аналізі можливих сценаріїв розвитку подій і їх впливу на показники ризику. Тут, як правило, до аналізу сценаріїв використовують три підходи: песимістичний, оптимістичний і найбільш ймовірний. Планування сценаріїв дозволяє сформулювати повний перелік факторів ризику, проранжувати можливі ризики і змодельовати процес реалізації бізнес-плану підприємства, оцінити з відповідною ймовірністю наслідки несприятливих ситуацій.

Потім доцільно зробити розрахунки можливих втрат в результаті настання того чи іншого ризику. В абсолютному вираженні рівень ризику визначають як добуток очікуваного збитку на ймовірність того, що збиток дійсно матиме місце. Вибравши найбільш значні ризики, виходячи з ймовірності появи і із розмірів втрат у випадку їх настання, розробляють заходи з їх нейтралізації або мінімізації негативних наслідків.

Виділяють зовнішні та внутрішні способи зниження ризику. Найбільш

типовими зовнішніми способами зниження ризику є:

- страхування, що являє собою систему відшкодування збитків страхувачем при настанні страхових випадків із спеціальних фондів, які формуються за рахунок страхових внесків страхувальниками;
- хеджування (захист від втрат), що передбачає укладення довгострокової угоди на поставку продукції між постачальником і споживачем за обумовленою ціною тощо.

Найпоширенішими внутрішніми способами зниження ризику є такі:

- диверсифікація виробництва;
- підвищення якості та ефективності управління підприємством;
- створення страхових резервів для покриття можливих непередбачуваних втрат тощо.

Контрольні запитання і завдання

1. Які основні завдання бізнес-планування.
2. Сутність та функції бізнес-плану.
3. Які основні розділи бізнес-плану?
4. Назвіть типові стратегії бізнесу за М.Портером.
5. Сутність сегментування ринку.
6. Які типи маркетингових підходів застосовують до розробки стратегії маркетингу?
7. Назвіть стратегії ціноутворення.
8. Порядок складання організаційного плану.
9. Методика складання фінансового плану.
10. Назвіть основні показники фінансового стану підприємства.
11. Охарактеризуйте основні показники ефективності інвестицій.
12. Назвіть основні способами зниження ризику.

Глава 12. Інвестиційне проектування розвитку аграрного виробництва

12.1. Теоретичні основи інвестиційного проектування

Інвестиції являють собою один з найбільш важливих аспектів діяльності будь-якого динамічно зростаючого підприємства, керівництво якого віддає пріоритет прибутковості з позиції довгострокової, а не короткострокової перспективи. Нарощування ресурсного потенціалу підприємства сприяє зміцненню та розширенню його позицій на ринку, а також використанню ефекту зростаючої віддачі від масштабу.

Причини, які обумовлюють необхідність інвестицій можуть бути різними, однак в цілому їх можна поділити на три основні види: оновлення наявної матеріально-технічної бази, нарощування обсягів виробничої діяльності, освоєння нових видів діяльності та технологій.

Ступінь відповідальності за прийняття інвестиційного рішення в рамках того чи іншого напрямку буде різною. Якщо мова йде про заміщення наявних виробничих потужностей, рішення може бути прийнято з меншим рівнем ризикованості та обґрунтованості, оскільки зрозуміло в якому обсязі та з якими характеристиками потрібні нові основні засоби. Завдання ускладнюється у випадку інвестицій, пов'язаних з розширенням основної діяльності, які вимагають врахування ряду нових факторів: можливостей збільшення обсягів реалізації продукції та освоєння нових ринків продукції, доступності додаткових обсягів матеріальних, трудових і фінансових ресурсів.

Інвестиційна діяльність здійснюється за ретельно розробленим проектом, під яким розуміють комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на задоволення визначеної потреби шляхом досягнення конкретних результатів і показників ефективності при встановленому

матеріальному (ресурсному) забезпеченні з чітко визначеними цілями протягом заданого періоду часу.

До особливостей інвестиційного проектування як різновиду перспективного планування можна віднести його спрямованість на досягнення конкретної стратегічної мети, яка вимагає високої інтенсивності використання технічних, технологічних, фінансових, земельних та кадрових ресурсів і пошуку нестандартних методів її реалізації.

Прийняття інвестиційних рішень ускладнюється різними факторами, такими, як вид інвестиції, вартість інвестиційного проекту, альтернативність доступних проектів, обмеженість фінансових та інших ресурсів, ризику, пов'язані з прийняттям того чи іншого рішення.

Для успішного здійснення проекту слід виділити його основні ознаки, які дозволять ідентифікувати об'єкти управління та використати необхідний інструментарій для реалізації проекту. До основних характерних рис інвестиційного проекту належать: цільова спрямованість та кількісна вимірюваність його результатів, часовий горизонт дії та життєвий цикл проекту, ресурсні обмеження, комплексність заходів тощо.

Цільова спрямованість означає, що проект завжди направлений на досягнення конкретної мети з кількісно вимірюваним результатом, якого можна досягти за плановий термін в умовах обмежень і вимог функціонування проекту. Узгодження проекту в часі (часовий горизонт) дозволяє, по-перше, встановити період, протягом якого успіх або невдача проекту можуть бути визначені, по-друге, врахувати часовий фактор у розрахунках фінансово-інвестиційних витрат і доходів за проектом. Життєвий цикл функціонування проекту характеризує різні етапи і стадії, які проходить проект у своєму розвитку від задуму до реалізації, що вимагає їх чіткого планування, узгодження взаємозв'язків між різними видами діяльності за проектом у часі та просторі.

З позицій менеджменту підприємства інвестиційні проекти можуть бути класифіковані за різними ознаками (рис. 12.1). Наведені ознаки проектів

умовні, а їх класифікація залежить від розмірів і особливостей підприємства, його стратегічних цілей та системи управління.

Рис. 12.1. Класифікація інвестиційних проектів

Щодо обсягу необхідного фінансування проекту рівень відповідальності, пов'язаний з прийняттям великих інвестиційних проектів буде значно вищий за прийняття дрібних проектів. Тому повинна бути різною і глибина аналітичного пророблення економічної частини проекту, яка передуює прийняттю інвестиційного рішення.

За типом передбачених ефектів не всі проекти спрямовані на максимальну масу прибутку. Можуть бути проекти, збиткові в економічному сенсі, але такі, що приносять непрямий дохід за рахунок набуття стабільності в забезпеченні сировиною, виходу на нові ринки збуту продукції, досягнення деякого соціального чи екологічного ефектів, зниження витрат по інших проектах і виробництвах тощо. У багатьох економічно розвинутих країнах дуже гостро ставиться питання про охорону

навколишнього середовища і забезпечення безпеки виробництва продукції для користувачів та природи.

Важливим для інвестиційної діяльності є виділення різних відносин взаємозалежності проектів. Два аналізованих проекти називають *незалежними*, якщо рішення про прийняття одного з них не впливає на рішення про прийняття іншого. У випадку, коли два і більше аналізованих проекти не можуть бути реалізовані одночасно, тобто прийняття одного з них автоматично виключає прийняття інших, такі проекти називають *альтернативними*, або *взаємовиключними*. Поділ проектів на незалежні та альтернативні має особливо важливе значення при формуванні інвестиційного портфеля в умовах обмежень на загальний обсяг капіталовкладень.

Аналіз інвестиційного рішення ускладнюється, якщо альтернативні проекти стосуються подібних об'єктів капітальних вкладень, але мають різну тривалість і різну економічну ефективність. Наприклад, інколи постає питання, чи відремонтувати (модернізувати) діючу виробничу будівлю або споруду, яка пропрацює ще 10 років, чи збудувати нову за сучасними технологіями, яка коштуватиме дорожче, матиме більшу віддачу і пропрацює 20 років.

Проекти пов'язані між собою відносинами *комплементарності*, якщо прийняття нового проекту сприяє зростанню доходів по одному або декількох інших проектах. Виявлення відносин комплементарності передбачає пріоритетність розгляду проектів у комплексі, а не ізольовано. Це має значення, коли прийняття проекту за вибраним основним критерієм не є очевидним. В цьому випадку повинні використовуватись додаткові критерії, в тому числі наявність та ступінь комплементарності.

Проекти пов'язані між собою відносинами *заміщення*, якщо прийняття нового проекту приводить до деякого зниження доходів по одному або декількох інших діючих проектах. Таке співвідношення може бути як симетричним, так і несиметричним, а заміщення може стосуватись як вигод,

так і втрат, що також вимагає комплексного підходу до аналізу взаємопов'язаних проектів.

Наочним інструментом в аналізі інвестиційних проектів є графічне зображення грошового потоку (рис. 12.2). На рисунку стрілка, спрямована вгору, характеризує притік грошових коштів, а стрілка, спрямована вниз, – їх відтік.

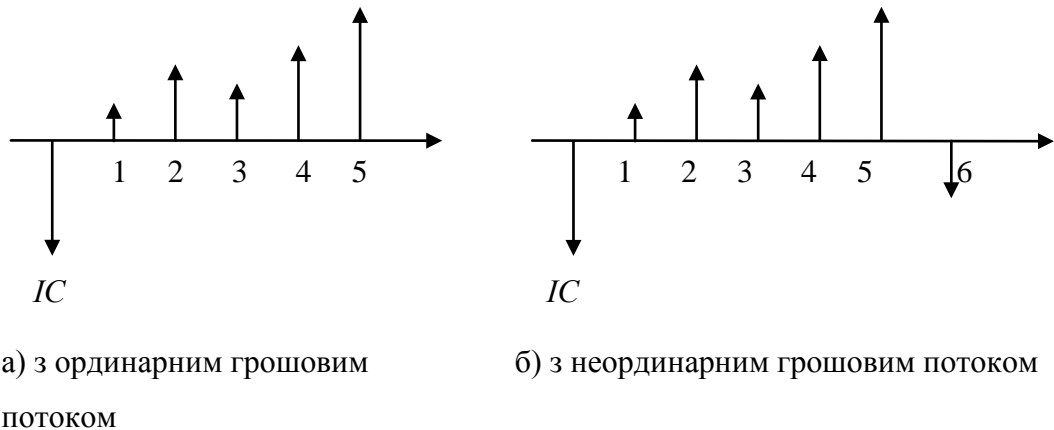

Рис. 12.2. Графічне зображення інвестиційного проекту

Грошовий потік є ординарним, якщо він складається з вихідної одноразової інвестиції та наступних надходжень грошових коштів. Якщо надходження грошових коштів чергуються в будь-якій послідовності з їх відтоками, грошовий потік називають неординарним. Виділення ординарних та неординарних грошових потоків важливе при застосуванні тих чи інших критеріїв оцінки інвестиційних проектів.

Інвестиційні проекти розрізняються за рівнем ризиків: найменш ризиковані проекти, які виконуються за державним замовленням; найбільш ризиковані проекти, пов'язані з створенням нових виробництв і технологій.

Розробка інвестиційної політики підприємства передбачає: формулювання довгострокових цілей її діяльності, пошук нових перспективних сфер прикладання вільного капіталу, розробку інженерно-технологічних, маркетингових і фінансових прогнозів, підготовку бюджету

капітальних вкладень, оцінку альтернативних інвестиційних проектів, аналіз результатів реалізації попередніх проектів.

12.2. Зміст інвестиційного проекту розвитку аграрного виробництва та методика його розробки

Склад інвестиційного проекту, зміст його складових елементів і ступінь їх деталізації значною мірою залежить від стратегічних цілей розвитку підприємства і його особливостей, характеру та обсягів інвестицій, тривалості інвестиційного проекту і стадій його життєвого циклу та інших чинників. Інвестиційний проект складається у вигляді бізнес-плану або техніко-економічного обґрунтування.

Бізнес-план інвестиційного проекту за стандартами UNIDO включає:

- резюме (загальна інформація про компанію та її власників);
- цілі та завдання (основні положення пропонованого проекту / плану робіт);
- продукція та послуги (опис, відмінні риси, технологія виробництва, оцінка конкурентоспроможності, методи забезпечення якості продукції);
- аналіз ринку (положення в галузі, потенційні клієнти та сегменти ринку, конкурентне середовище, ефективність даного виду бізнесу, можливі перспективи розвитку);
- план маркетингу (ціноутворення, методи стимулювання продаж, оптимальні обсяги реалізації, схема розповсюдження, рекламні проекти);
- план виробництва (матеріали, устаткування та виробничі потужності, джерела їх постачання, технологія виробництва і виробнича програма, витрати виробництва);
- керівництво і персонал (схема взаємодії керівництва і працівників, кадрова структура, види оплати праці, кваліфікація персоналу);
- необхідні обсяги і джерела фінансових ресурсів, умови повернення коштів;

– фінансовий план / бюджет (бюджет доходів і витрат, бюджет руху коштів, прогнозний баланс);

– оцінка ризиків (соціально-політичний та інвестиційний клімат у цілому по країні та в конкретному регіоні, пов'язані з цим ризики, схеми забезпечення кредиторської та дебіторської заборгованості) тощо (докладніше ці питання висвітлено у главі 11).

Близьким по суті до бізнес-плану є техніко-економічне обґрунтування (ТЕО). ТЕО містить пророблення інженерно-конструкторських, технологічних та будівельних рішень, порівняння альтернативних варіантів і обґрунтування вибору конкретного способу здійснення проекту. Головною відмінністю ТЕО від бізнес-плану є те, що ТЕО – це специфічний плановий документ для створення і розвитку великих складних у технологічному відношенні об'єктів. ТЕО вужче за бізнес-план у спектрі охоплених питань, але більш деталізоване в техніко-виробничому аспекті. ТЕО призначене для спеціалістів, а бізнес-план – для широкого користування.

Техніко-економічне обґрунтування інвестиційного проекту містить детальну інформацію про всі аспекти проведення інвестиційних робіт і відповідно до стандартів UNIDO може бути представлене у вигляді таких основних розділів:

1. Структурний план (резюме усіх основних положень кожного розділу).

2. Загальні умови здійснення проекту та його вихідні дані (автори проекту, вихідні дані за проектом, проведені дослідження вартості та капіталовкладень).

3. Ринок збуту, обсяги виробництва і виробнича програма.

4. Матеріальні фактори виробництва (сировина і матеріали, необхідні для виробничого процесу, можливості їх постачання та розрахунок витрат).

5. Місцезнаходження і територія (попередній вибір місця розташування, включаючи розрахунок вартості орендної плати за землю та нерухомість, інфраструктура).

6. Проектно-конструкторська документація і технологія виробництва (визначення рамок проекту, технологія і устаткування, об'єкти будівництва тощо).

7. Організація підприємства та непрямі витрати (система управління, організаційна структура, кошториси непрямих витрат).

8. Трудові ресурси (потреба в трудових ресурсах за категоріями працівників, прогнозні витрати на трудові ресурси).

9. Планування термінів здійснення проекту (графік і кошторис витрат на здійснення проекту, критичні моменти своєчасного виконання).

10. Фінансово-економічна оцінка (загальні інвестиційні витрати, фінансування проекту, виробничі витрати, фінансова оцінка і т.д.).

Важливим питанням для вивчення проблем реалізації проекту, прийняття рішень про доцільність капітальних вкладень, фінансування робіт є життєвий цикл проекту. Останній включає період часу від задуму проекту до його закінчення і може характеризуватись моментом здійснення перших витрат за проектом (поява проекту) і отриманням останньої вигоди (ліквідація проекту).

Концепція життєвого циклу проекту розглядає проект як послідовність певних фаз, стадій, етапів, кожна з яких має свої завдання та часові межі. Нині немає єдиного підходу до розподілу проекту на складові елементи, однак одностайно наголошується на їх необхідності. Виділення основних відправних точок у процесі реалізації проекту є надзвичайно важливим, оскільки вони дозволяють здійснювати планування інвестиційної діяльності, оцінювати розвиток проекту, забезпечувати своєчасний контроль і регулювання в ході реалізації проекту.

Життєвий цикл інвестиційного проекту включає три основні стадії:

- передінвестиційна стадія;
- інвестиційна стадія;
- експлуатаційна стадія.

Під час *передінвестиційної стадії* здійснюють: формулювання цілей і завдань інвестиційної діяльності; дослідження ринку та ідентифікація можливих проектів; аналіз альтернативних варіантів в умовах різних обмежень (часових, ресурсних, соціальних та екологічних) і попередній вибір проекту; попереднє обґрунтування проекту; детальна розробка проекту; висновок щодо проекту і остаточне рішення щодо його фінансування.

На цій стадії готуються всі можливі альтернативи проекту, які попередньо обґрунтовують головну інвестиційну ідею, ранжуються і направляються на детальну розробку. В процесі підготовки інвестиційного проекту здійснюється їх експертиза і обирається варіант, який найкращим чином відповідає визначеній системі критеріїв.

Підготовка проекту – процес ітераційний, що передбачає повернення до вже опрацьованих етапів, уточнення раніше сформульованих ідей та узгодження окремих параметрів. Вибір найкращого проекту здійснюють шляхом зіставлення відібраних альтернатив за їх вартістю та ефективністю, а також аналізу з різним ступенем деталізації фінансово-економічних, технічних, технологічних, екологічних, соціальних та організаційно-правових аспектів проекту.

На цій стадії визначаються здійснюваність або достатня обґрунтованість проекту в цілому та за його окремими параметрами. Так, найбільш прийнятний варіант проекту залежатиме від попиту на продукцію, адміністративних і економічних можливостей підприємства, культурних традицій та соціальної поведінки клієнтів, що необхідно враховувати при експертизі проекту.

Важливою складовою інвестиційного проектування є вибір відповідної технології виробництва, планування придбання і освоєння цієї технології та відповідного ноу-хау. У процесі детального проектування проводиться розробка функціональної схеми та пакету інженерно-технічних проектів, необхідних для реалізації інвестиційного проекту і виробництва продукції, а також визначаються обсяги відповідних інвестиційних і виробничих витрат.

Залежно від галузі АПК і виду капітальних вкладень система проектної документації у складі інвестиційного проекту може бути різною і включати:

- будівельні проекти виробничих об'єктів та інженерного облаштування території;
- проекти землеустрою щодо створення нових і впорядкування існуючих землеволодінь і землекористувань;
- проекти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін та упорядкування сільськогосподарських угідь;
- технологічні карти виконання виробничих процесів;
- технічні умови та специфікації щодо системи сільськогосподарських машин і обладнання і т.д.

Наприклад, при виборі ділянки, розміщенні на ній приміщень і споруд тваринницької ферми, а також для забезпечення виробничих та санітарно-зоотехнічних вимог галузі тваринництва розробляють відповідний генеральний план ферми. У ньому обґрунтовують типи і кількість виробничих приміщень залежно від кількості поголів'я тварин або птиці, структури і поголів'я стада, прийнятої системи утримання. До виробничих приміщень належать: будівлі для утримання тварин і птиці, кормоцех, молочний-доїльний блок, складські об'єкти і т.д. Забудова ферми здійснюється за типовими або спеціально замовленими проектами. При виборі типового проекту ферми та окремих її приміщень враховуються зоотехнічні та інженерні вимоги.

При цьому, генеральний план ферми є основним документом, за яким ведеться забудова тваринницького підприємства або підрозділу. Це схематичне креслення території, де наведено розміщення всіх фермських об'єктів. Крім приміщень і споруд, на ньому також показують зелені насадження, майданчики, дороги тощо; наносять лінії електропередачі, телефонної мережі, а також водопостачання, теплозабезпечення, каналізації.

Перед розробкою генерального плану здійснюють топографічне вивчення ділянки забудови, рельєфу місцевості, характеру ґрунтів, рівня

грунтових вод, пануючих вітрів. На кресленнях генеральних планів можуть бути наведені експлікація будівель, табличні і текстові матеріали, розшифрування умовних позначок тощо.

Разом з проектуванням ферми узгоджуються питання технології утримання тварин і птиці, технології кормоприготування, забезпечення води, пари, електроенергії і пального, обґрунтовується рівень механізації виробничих процесів та відповідна система машин і обладнання, кількість працівників та інші важливі для інвестиційного проекту параметри.

При зміні системи використання земельних ресурсів у процесі реалізації інвестиційного проекту виникає необхідність у розробці відповідних проектів землеустрою. Попередньо схематично проробляють і передбачають можливі рішення основних питань внутрішньогосподарської організації території: розміщення земельних масивів виробничих підрозділів і господарських центрів, внутрішньогосподарських доріг, масивів сільськогосподарських угідь, а також загальну систему організації сівозмін та устрою їх території. Ці питання розробляють з урахуванням розселення, раціонального використання земель і засобів виробництва, нерозривно пов'язаних із землею.

У проектах землеустрою обґрунтовують проектні рішення щодо оптимальних розмірів і розміщення землекористувань з урахуванням виробничого напрямку господарства і зональних умов; структури земельних угідь, що відповідає спеціалізації господарства; компактності землекористування та зручності його конфігурації для організації виробництва; оптимального розташування господарських центрів та їх зв'язку з угіддями, між собою та зовнішніми економічними і адміністративними центрами; дотримання екологічних вимог.

В проектах землеустрою повинні міститися комплексні обґрунтування не тільки щодо використання земель, але й їх відновлення та збереження. Важливим є вирішення питань щодо забезпечення стійкості агроландшафтів проти несприятливого природного та антропогенного впливу, диференціації

земельних угідь за напрямками використання, облаштування культурних ландшафтів.

Перехід на ландшафтну структурування сільськогосподарської території з детальною характеристикою рельєфу, якості ґрунтів, мікрокліматичного режиму дасть змогу оптимально підходити до використання кожної земельної ділянки, диференціювати застосування техніки, добрив, засобів захисту рослин, що є важливим фактором ефективності інвестиційної діяльності в рослинницькій галузі.

Інвестиційна стадія, або стадія впровадження проекту передбачає широкий спектр консультаційних і проектних робіт, головним чином у сфері управління проектом. На цій стадії виконуються такі заходи: встановлення правової, фінансової та організаційної бази для здійснення проекту; придбання землі, будівельні роботи і встановлення обладнання; придбання і передача технологій; виробничий маркетинг і забезпечення постачання; набір і навчання кадрів; здача в експлуатацію й пуск підприємства.

Експлуатаційна стадія включає виробничу експлуатацію, заміну та оновлення; розширення та інновації; ліквідацію наслідків проекту; заключний аналіз відповідності поставлених та досягнутих цілей за проектом.

Реалізація комплексу заходів інвестиційного проекту на всіх його стадіях немислиме без складання календарного плану (графіку) робіт. Традиційно використовуються лінійні плани-графіки та сітьові графіки.

Вперше плани-графіки виконання виробничих процесів були застосовані на американських фірмах Г.Гантом. На лінійних графіках по горизонтальній осі в обраному масштабі часу відкладається тривалість робіт по всіх стадіях і етапах діяльності. Зміст робіт зображується по вертикальній осі з необхідним ступенем деталізації та поділу на окремі частини або елементи (рис. 12.3).

Найменування стадії	Тривалість робіт																			
Передінвестиційна стадія	■	■																		
преідентифікація	■																			

підготовка	■																				
аналіз і експертиза	■	■																			
детальне проектування	■	■																			
Інвестиційна стадія			■	■	■	■	■	■													
придбання землі та техніки			■	■	■	■	■														
будівельні роботи			■	■	■	■	■	■													
підбір кадрів			■	■																	
Експлуатаційна стадія									■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
виробнича експлуатація									■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
ліквідація проекту																					■

Рис. 12.3. Умовний приклад використання лінійних планів-графіків для узгодження робіт у часі

Такі плани-графіки доцільно використовувати для нескладних проектів. Основним їх недоліком є відсутність можливості тісного взаємного узгодження окремих робіт в єдиній системі або процесі досягнення запланованих кінцевих цілей. На відміну від лінійних графіків сітьове планування слугує основою економічних та математичних розрахунків, графічних та аналітичних оцінок, організаційних та управлінських рішень, що забезпечують не тільки графічне зображення, але й моделювання, аналіз і оптимізацію виконання проектів.

Сітьові графіки являють собою множину поєднаних між собою елементів для опису технологічної залежності окремих робіт і етапів проекту. Сітьові графіки призначені для проектування складних виробничих об'єктів, економічних систем і взаємопов'язаних робіт, що складаються з великої кількості різних елементів.

На сітьових графіках у вигляді точок (вершин) зображуються події, що з'єднуються між собою певною системою ліній (ребер, або дуг). Останні вважаються роботами, мають напрямок і одну чи декілька кількісних характеристик (рис. 12.4). В іншому варіанті застосовуються сітьові моделі, в яких вершинами позначаються роботи, пов'язані логічними залежностями.

Важливими етапами сітьового планування інвестиційного проекту є:

- поділ комплексу робіт на окремі стадії, роботи і процедури та їх закріплення за відповідальними виконавцями;

- виявлення та опис кожним виконавцем усіх подій та робіт, необхідних для досягнення поставленої мети;
- побудова первинних сітьових графіків та уточнення змісту проектних робіт;
- з'єднання часткових і побудова зведеного сітьового графіку всього комплексу робіт;
- обґрунтування або уточнення часу і необхідних ресурсів для виконання кожної роботи в сітьовому графіку.

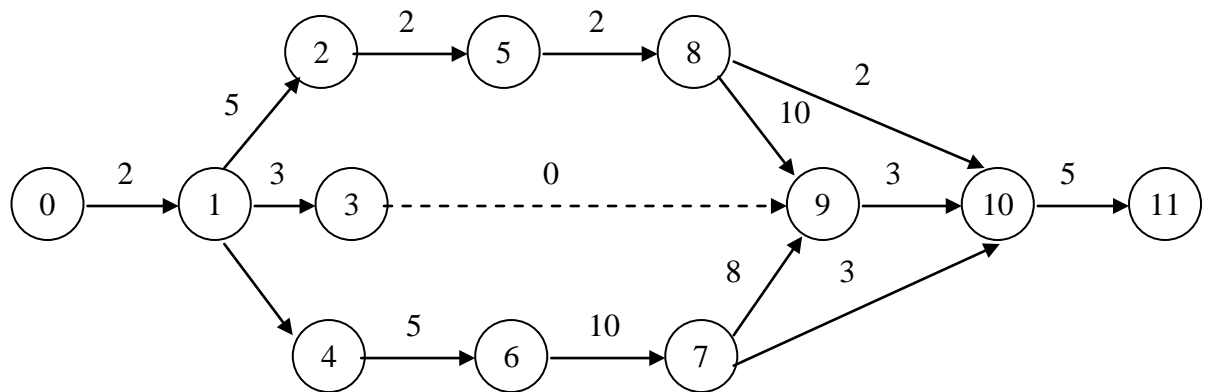

Рис. 12.4. Умовний приклад сітьового графіку виконання проекту

Сітьові моделі використовуються для планування проектних робіт, їх координації між керівниками та виконавцями проектів, а також для визначення необхідних ресурсів і їх раціонального використання. Сітьові моделі дозволяють проводити багатоваріантний економічний аналіз різних технологічних методів та послідовних шляхів виконання робіт, а також розподіл ресурсів з метою досягнення запланованих результатів.

12.3. Методи оцінки ефективності інвестиційного проекту

В основі процесу прийняття управлінських рішень за інвестиційним проектом лежить його оцінка за фінансово-економічними, комерційними,

техніко-технологічними, організаційно-адміністративними, екологічними та соціальними аспектами. У процесі такої комплексної експертизи інвестиційного проекту приймається остаточне рішення про його прийняття або відхилення.

При виборі інвестиційного проекту використовуються передусім дві групи методів *фінансово-економічного аналізу*:

1. Методи, основані на дисконтуванні грошових потоків: чиста приведена вартість (Net Present Value, NPV) – дисконтування чистого грошового потоку за проектом з позиції поточного моменту часу; чиста термінальна вартість (Net Terminal Value, NTV) – дисконтування грошового потоку на момент завершення проекту; індекс рентабельності інвестицій (Profitability Index, PI) – відношення дисконтованих доходів до витрат; внутрішня норма доходності (Internal Rate of Return, IRR) – значення ставки дисконтування, за якої чиста приведена вартість дорівнює нулю.

2. Методи, основані на облікових оцінках: термін окупності інвестицій (Payback Period, PP), коефіцієнт ефективності інвестицій (Accounting Rate of Return, ARR).

Проте використання методів фінансово-економічного аналізу не обмежується прийняттям чи відхиленням того чи іншого проекту і оцінкою обґрунтованості прогнозів. Різні методи фінансово-економічного аналізу використовуються на попередній стадії інвестиційного проектування для визначення оптимальних режимів роботи машин і обладнання, вибору найкращих варіантів машинно-тракторних агрегатів і автомобілів на виконанні окремих технологічних операцій. Можуть бути прийняті також рішення на користь використання залучених у лізинг чи за виробничими послугами основних засобів (спеціальної техніки та обладнання, виробничих приміщень і споруд) і оренди земель.

Основними параметрами для такого аналізу виступають технічні характеристики основних засобів, їх продуктивність, інтенсивність використання, співвідношення нормативного та фактичного річного

навантаження за проектом, нормативний період експлуатації, собівартість одиниці роботи щодо їх використання (собівартість механізованих робіт) та вартість залучення основних засобів зі сторони тощо.

Крім того, на стадії впровадження та виконання (експлуатації) інвестиційного проекту фінансово-економічний аналіз досягнення стратегічних показників за проектом дозволить здійснювати поточний контроль і регулювання процесу його реалізації. Порівняння фактичних і планових показників фінансових бюджетів дозволить проаналізувати відхилення у ефективності та прибутковості інвестицій, загальної платоспроможності та ліквідності проекту, оцінити фінансову стійкість і наслідки негативних відхилень для інвесторів, замовників і підприємства, що реалізують проект. Система фінансового аналізу і моніторингу за проектом покликана забезпечити управління своєчасною інформацією та механізмами ефективного управління фінансово-інвестиційною діяльністю.

Комерційна експертиза провадиться для оцінки прийнятності, доступності та цінової привабливості залучених до проекту ресурсів, ринкових тенденцій і перспектив продукції, яка виробляється. Особливу увагу приділяють оцінці заходів щодо придбання сировини і матеріалів, продажу продукції.

Техніко-технологічний аналіз покликаний показати обґрунтованість техніко-технологічних рішень. Він має визначити переваги технічних пропозицій, їх адекватність можливостям місцевих умов і витратам. При аналізі альтернативних технологій виділяють ключові фактори, які можуть слугувати підставою для вибору технологій (наявність необхідної інфраструктури, пристосованість до місцевих умов, капітальні та виробничі витрати, забезпеченість ресурсами тощо). Аналізу підлягають масштаб проекту, місце розташування, доступність залучених ресурсів, рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, рівень організації використання земельних ресурсів.

Організаційно-адміністративна оцінка виконується з метою визначення можливості реалізації проекту в заданому політичному, економічному та правовому середовищі, а також для встановлення організаційних умов, які дозволяють успішно досягти поставлених проектних цілей. Система управління аграрним виробництвом за інвестиційним проектом повинна бути адекватною його завданням, обсягам і ресурсам. При необхідності у проекті обґрунтовуються зміни у системі управління та організаційній структурі аграрного підприємства.

Екологічна експертиза провадиться з метою визначення впливу проекту на природне навколишнє середовище, а також оцінки наслідків негативного впливу проекту на стан земельних ресурсів, повітряне і водне середовище, ступеня екологічних ризиків, пов'язаних з реалізацією проекту. В аграрному виробництві особливого значення набуває оцінка стану земельних ресурсів, забезпечення земле-охоронних заходів, недопущення погіршення родючості ґрунтів та негативних тенденцій у землекористуванні в процесі впровадження інтенсивних технологій. Аналіз має показати різницю між ситуаціями “з проектом” та “без проекту”.

Метою *соціального аналізу* є визначення прийнятності варіантів реалізації проекту з точки зору соціального середовища. Аналіз дозволяє встановити адекватність проекту місцевій культурі та організації населення, визначити зміни у соціально-культурних та демографічних характеристиках населення сільських територій, умовах праці та побуту працівників, а також оцінити можливий негативний вплив проекту на населення і соціальну інфраструктуру.

Для проведення комплексної оцінки інвестиційного проекту, яка б враховувала його економічні, технічні, організаційні, соціальні та екологічні фактори необхідно застосовувати методи багатокритеріального аналізу.

З метою отримання обґрунтованих висновків за проектом крім зазначених використовують статистичні та динамічні методи і моделі аналізу

ризиків проекту, сценаріїв та аналізу чутливості проекту, імітаційного моделювання (Монте-Карло) і побудову гістограм розподілу.

12.4. Впровадження інвестиційного проекту у виробництво

Впровадження інвестиційного проекту передбачає безпосереднє виконання розроблених планів і графіків щодо інвестиційної діяльності. Інвестиційна стадія охоплює такий комплекс робіт:

- підготовка і проведення тендерів на закупівлю техніки, обладнання, сировини, матеріалів; укладання угод щодо закупівлі та монтажу основних засобів, будівництва виробничих приміщень і споруд, передачі технологій;

- остаточне визначення місця розташування та придбання землі; організація сільськогосподарських угідь і полів у сівозмінах; підготовка території для забудови; спорудження будівель та інші будівельні роботи; поставка і монтаж устаткування, закупівля і підготовка техніки;

- здійснення заходів щодо формування збутової мережі, організації просування продукції на ринок; визначення методів стимулювання продажу, включаючи рекламу і цінову конкуренцію;

- набір і навчання персоналу, які проводяться одночасно з будівельними роботами та закупівлею техніки;

- забезпечення відповідних змін в системі управління, організаційно-правових питаннях інвестиційної діяльності та здійснення необхідного фінансування за проектом;

- початок виробничої експлуатації.

Вирішальним питанням щодо впровадження інвестиційного проекту має побудова системи управління, адекватної його обсягам і особливостям. Часто завдання антикризового управління та фінансового оздоровлення підприємства вирішуються одночасно з впровадженням інвестиційних проектів і обумовлюють відповідну реорганізацію і реструктуризацію підприємства. При цьому змінам підлягає уся система управління, що

досягається засобами організаційного проектування та реінжинірингу усіх бізнес-процесів підприємства.

Для ефективного впровадження проекту має бути відпрацьований управлінський механізм, який включає систему спостереження, облік виконання інвестиційних та експлуатаційних робіт, їх контроль і координацію. На інвестиційній стадії першочергового значення набуває фактор часу, що пов'язано з потребою витримати проект у межах проектних графіків та сум фінансування.

При впровадженні інвестиційного проекту інколи буває важко оцінити результати впровадження інвестиційного проекту від звичайної, традиційної діяльності в загальному обсязі виробництва. Без відповідної обліково-аналітичної інформації про хід виконання робіт за проектом неможливо відслідковувати стан його впровадження, оцінювати ефективність досягнутих результатів і проводити ефективну фінансову політику за проектом.

Для цього вже на початковій стадії впровадження проекту слід організувати функціонування управлінського обліку доходів і витрат у розрізі чинних проектів, їх складових та інших видів діяльності підприємства. В умовах функціонування складних фінансових механізмів інвестиційних проектів необхідно впровадити систему бюджетного управління для контролю та регулювання фінансових потоків.

Реструктуризація підприємства, організаційне проектування та побудова ефективних бізнес-процесів підприємства, організація управлінського обліку і системи фінансового (бюджетного) управління в умовах впровадження інвестиційних проектів неможливі без відповідних змін у інформаційному середовищі підприємства. Це, як правило, обумовлює необхідність ґрунтовного удосконалення існуючої інформаційної системи або впровадження абсолютно нової, адекватної змінам, які пов'язані з інвестиційним розвитком підприємства.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте ознаки класифікації інвестиційних проектів.
2. Які типи взаємозалежності інвестиційних проектів ви знаєте?
3. Розкрийте склад техніко-економічного обґрунтування інвестиційного проекту.
4. Охарактеризуйте стадії життєвого циклу інвестиційного проекту.
5. Які методи використовуються для комплексної оцінки інвестиційного проекту?
6. У чому полягає зміст робіт щодо впровадження інвестиційного проекту у виробництво?

РОЗДІЛ V ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Глава 13. Спеціалізація і поєднання галузей сільськогосподарських підприємств

13.1. Поняття, економічний зміст і значення спеціалізації сільськогосподарських підприємств

Спеціалізація є формою суспільного поділу праці на різних стадіях виробничого процесу. Вона визначає виробничий напрям господарств, районів, зон, їх місце у загальному обсязі виробництва певних видів товарної продукції. Це одна із ланок системи ведення господарства.

Для успішного розвитку кожного сільськогосподарського підприємства потрібно всебічно враховувати його економічні, ґрунтово-кліматичні умови з метою правильного розміщення сільськогосподарського виробництва. Під **розміщенням** розуміють розподіл посівних площ різних сільськогосподарських культур і видів худоби по окремих зонах, районах, а в господарствах — по цехах, бригадах, сівозмінах.

З розміщенням сільського господарства пов'язані його спеціалізація і поєднання галузей. **Спеціалізація** — це якісний бік розміщення. Здійснюючи її, у зонах, районах, підприємствах виділяють основні товарні культури або галузі при одночасному розвитку інших галузей, культур у певних пропорціях. Таким чином, спеціалізація — це зосередження господарської діяльності сільськогосподарських підприємств і об'єднань на виробництві певних видів (виду) товарної продукції.

Поєднання галузей — це кількісний бік розміщення. За його допомогою визначають співвідношення галузей у сільськогосподарських підприємствах.

Подальше зростання продуктивних сил суспільства зумовлює поглиблення поділу праці як між галузями економіки, так і в окремій галузі. Вдосконалення процесу поділу праці — один з найважливіших факторів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і перетворення його на високопродуктивну галузь. При цьому виникають нові форми організації і управління виробництвом — формуються міжгосподарські і агропромислові підприємства та об'єднання.

Розвиток спеціалізації сільськогосподарського виробництва на основі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції має важливе економічне і соціальне значення. Економічне значення її в тому, що вона сприяє збільшенню обсягів виробництва валової і товарної продукції, підвищенню ефективності виробництва, а соціальне — у більш успішному вирішенні соціальних питань у спеціалізованих високорентабельних підприємствах.

Раціональна спеціалізація сільськогосподарського виробництва передбачає встановлення певних пропорцій між його галузями. Найбільш економічно вигідна спеціалізація сільськогосподарського підприємства визначається інтересами його колективу, необхідністю найбільш повного і раціонального використання умов виробництва, відповідно до вимог ринку.

13.2. Галузі сільськогосподарських підприємств

Виробництво в сільськогосподарських підприємствах поділяється на ряд галузей. В основі цього поділу лежить характер продукції, яка виробляється в господарстві. Під *галуззю* сільськогосподарського підприємства розуміють частину його виробництва, яка характеризується певними предметами і засобами праці, професійними якостями працівників, технологією, організацією виробництва і кінцевим продуктом. Галузі сільськогосподарських підприємств поділяються на дві великі групи:

рослинництво і тваринництво. До *рослинницьких галузей* належать рільництво, овочівництво, садівництво, виноградарство та ін. Серед *тваринницьких галузей* виділяють скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво та ін. Поділ тваринництва на галузі відбувається не тільки за видами тварин, а й за характером продукції, що виробляється. Наприклад, виділяють молочне і м'ясне скотарство, племінне і відгодівельне свинарство, м'ясо-вовнове, каракульське вівчарство, м'ясне і яйцеве птахівництво тощо.

У кожному господарстві тієї чи іншої природно-економічної зони визначають такий склад галузей, який забезпечив би одержання максимального прибутку. Цього досягають здійсненням економічно найбільш вигідної спеціалізації сільськогосподарських підприємств у кожній природно-економічній зоні країни.

Залежно від економічного значення галузі в сільськогосподарських підприємствах поділяють на головні, додаткові і підсобні. До *головних* належать галузі, частка продукції яких найбільша у товарній продукції господарства, затратах праці і коштів. У сільськогосподарських підприємствах є переважно від однієї до трьох галузей, які визначають спеціалізацію господарства, наприклад, виробництво зерна, цукрових буряків і м'яса великої рогатої худоби в господарствах Лісостепу України, виробництво овочів і молока у приміських господарствах, льону, свинини і продукції скотарства у господарствах Полісся.

Головні галузі визначають переважно і виробничу структуру господарства, його сівозміни, структуру засобів виробництва, характер будівництва, спеціалізацію кадрів тощо.

Додатковими є галузі, частка яких у товарній продукції господарства теж велика, проте менша, ніж головних (головної) галузей, наприклад, свинарство у скотарсько-льонарських господарствах. Певне поєднання додаткових галузей з головними забезпечує раціональну виробничу структуру

господарства, сприяє успішному розвитку головних галузей, більш повному використанню землі, робочої сили, засобів виробництва.

Підсобними є галузі, питома вага яких у товарній продукції господарства невисока. Їх створюють для більш повного використання природно-економічних умов господарства. Такими галузями у багатьох сільськогосподарських підприємствах є садівництво, овочівництво, бджільництво, рибництво, шовківництво та ін.

У сільськогосподарських підприємствах є також **допоміжні та обслуговуючі виробництва**: машинно-тракторний парк, автотранспорт, жива тяглова сила, електропостачання, водопостачання та ін. Залежно від умов виробництва створюють також **підсобні підприємства і промисли**. Розрізняють підсобні підприємства, що переробляють сільськогосподарську продукцію (консервні заводи і цехи, млини, крупорушки тощо); підприємства, що виробляють будівельні матеріали (цегельні і черепичні заводи, пилорами та ін.); підсобні майстерні (ремонтні підприємства, столярні майстерні, кузні); підприємства побутового і культурного обслуговування (будинки побуту, пекарні, їдальні, лазні). Важливою умовою організації, наприклад, підсобних підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, виробництва будівельних матеріалів є забезпеченість їх сировиною. Діяльність підсобних підприємств має бути організована так, щоб вони сприяли своєчасному виконанню робіт у галузях сільськогосподарського виробництва, поліпшенню використання робочої сили після закінчення сільськогосподарських робіт. Такі підприємства можна організовувати як в окремих господарствах, так і на міжгосподарській основі, проте більшість їх розміщується у сільськогосподарських підприємствах.

У господарствах України залежно від зони розміщення поширені такі промисли: виготовлення кошиків, ручок для інвентаря, виробництво віників, різної тари тощо. Вони певною мірою економічно вигідні, оскільки сприяють кращому використанню трудових ресурсів на селі, особливо в зимовий період,

раціональному використанню місцевої сировини, збільшенню кількості товарів широкого вжитку, отриманню господарствами додаткових доходів.

13.3. Фактори і форми спеціалізації

Спеціалізація сільськогосподарських підприємств визначається з урахуванням науково обгрунтованого розміщення сільського господарства на території країни. При встановленні спеціалізації господарств зважають насамперед на виконання договірних зобов'язань з продажу сільськогосподарських продуктів. На спеціалізацію виробництва в сільськогосподарських підприємствах впливає комплекс економічних і природних факторів. Серед них одним з основних є *попит і рівень цін* на сільськогосподарську продукцію, які можуть значно стимулювати виробництво тих чи інших видів продукції або стримувати розширення певних галузей.

До економічних факторів спеціалізації належать *розвиток і розміщення промисловості*. З одного боку, зростання міст, розвиток промислових центрів вимагають збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, а з другого — науково-технічний прогрес зміцнює матеріально-технічну базу сільськогосподарського виробництва. Тому необхідно забезпечувати високі темпи розвитку промисловості, особливо галузей, які постачають сільському господарству техніку, електроенергію, прискорюють хімізацію, сприяють подальшій інтенсифікації виробництва в сільськогосподарських підприємствах тощо. Збільшення випуску тракторів, комбайнів, автомобілів, різних сільськогосподарських машин сприяє підвищенню рівня фондооснащеності господарств.

Важливим фактором вдосконалення спеціалізації сільськогосподарського виробництва є розвиток *його механізації* та

електрифікації, який сприяє створенню високо механізованих і електрифікованих підприємств, ферм і комплексів.

Економічним фактором спеціалізації сільського господарства є також його *хімізація*. Удобрення ґрунтів та використання засобів захисту рослин — важливі складові науково обґрунтованої системи землеробства, поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва та підвищення його ефективності.

Для спеціалізації сільськогосподарського виробництва велике значення мають *транспорт*, транспортні умови. Без транспорту неможливо вирішувати питання розміщення продукції, зміни у спеціалізації, завезення продукції з інших районів та ін. Якщо собівартість виробництва певного виду продукції разом з витратами на доставку в даний район вища від витрат на виробництво її в іншому районі, то краще не завозити її, а виробляти на місці.

Важливим фактором спеціалізації сільськогосподарського виробництва є *забезпеченість його трудовими ресурсами*. Це стосується тих видів продукції, виробництво яких ще не досить механізоване, а затрати живої праці на одиницю продукції великі.

Важливу роль у розвитку спеціалізації відіграють *природні фактори*, зокрема, якість ґрунтів, кількість опадів, температурний режим тощо. У практиці сільськогосподарського виробництва спостерігається складна взаємодія і взаємозумовленість економічних і природних факторів, які позначаються на його спеціалізації. Через велику територію України, різноманітність економічних і ґрунтово-кліматичних умов необхідний диференційований підхід до спеціалізації виробництва в окремих зонах, районах і сільськогосподарських підприємствах.

Розвиток і поглиблення спеціалізації сільського господарства виявляються в різних формах, основними з яких є: зональна (територіальна), господарська, внутрішньогосподарська, внутрішньогалузева (технологічна).

Зональна (територіальна) спеціалізація передбачає поділ праці між зонами, економічними районами, областями, адміністративними районами при переважному виробництві певних видів товарної продукції в тій чи іншій адміністративно-територіальній одиниці.

Господарська спеціалізація полягає в зосередженні господарської діяльності підприємства на виробництві певних видів (виду) продукції, відповідно до попиту на них та з метою найбільш повного використання місцевих природно-економічних умов і одержання максимального прибутку.

Внутрішньогосподарська спеціалізація передбачає раціональне розміщення виробництва певних видів продукції або виконання певних технологічних стадій виробництва у виробничих підрозділах господарства. Вона полягає в раціональному зосередженні виробництва певних видів продукції в тих чи інших підрозділах з урахуванням специфічних умов кожного з них. Здійснення внутрішньогосподарської спеціалізації передбачає доведення виробничих підрозділів до оптимальних розмірів, вдосконалення управління ними, визначення раціональних науково обґрунтованих внутрішньогосподарських зв'язків.

Внутрішньогалузева (технологічна) спеціалізація — це виділення окремих етапів виробництва продукції в закінчені технологічні цикли (одержання молока, відгодівля худоби, одержання приплоду, вирощування нетелей або корів-первісток) при міжгосподарському кооперуванні підприємств. Наприклад, молочне господарство продає телят в ранньому віці господарству, яке займається дорощуванням і відгодівлею молодняку великої рогатої худоби; господарство, що спеціалізується на вирощуванні корів-первісток, продає їх молочним господарствам. Розміри спеціалізованого виробництва при цьому мають бути раціональними.

Усі форми спеціалізації тісно пов'язані між собою і перебувають у постійному розвитку. Подальший розвиток спеціалізації сільськогосподарського виробництва, переведення його на індустріальну

основу є одним з найважливіших шляхів прискорення темпів його інтенсифікації. Про це свідчать досягнення свинарських господарств, птахофабрик, господарств з відгодівлі великої рогатої худоби та інших, виробнича діяльність яких спрямована на переважний розвиток головної галузі.

Результатом поглиблення спеціалізації є розвиток різних форм кооперування та інтеграції. У практиці сільськогосподарського виробництва в сучасний період можна виділити три види інтеграції: горизонтальну, вертикальну і змішану. **Горизонтальна інтеграція** характеризується об'єднанням зусиль сільськогосподарських підприємств для спільного виробництва певної продукції або виконання робіт одного цільового призначення (дорожнє будівництво, меліорація земель та ін.). **Вертикальна інтеграція** полягає в об'єднанні зусиль господарств і підприємств різних галузей для здійснення кругообороту товарної продукції, який об'єднує її виробництво, заготівлю, транспортування, промислову переробку і реалізацію. **Змішана інтеграція** виявляється в об'єднанні підприємств різних галузей, між якими немає технічного і технологічного зв'язку з виробництва і реалізації продукції (виробництво будівельних матеріалів у сільськогосподарських підприємствах, створення підсобних підприємств з виробництва сільськогосподарської продукції у складі промислових підприємств чи об'єднань).

Горизонтальна інтеграція здійснюється у межах галузі сільського господарства і тому має внутрішньогалузевий характер; вертикальна і змішана вирішують питання міжгалузевого характеру. Прикладом горизонтальної інтеграції є створення міжгосподарських підприємств і об'єднань (з виробництва продукції тваринництва, рослинництва та ін.); вертикальної — організація різних агропромислових формувань (агропромислових комбінатів, агрофірм, агропромислових об'єднань тощо).

Міжгосподарське кооперування та агропромислова інтеграція ґрунтуються на економічних взаємовідносинах між підприємствами-учасниками, які значною мірою визначаються міжгосподарськими розрахунковими цінами на їх продукцію. Наприклад, економічні зв'язки господарств-репродукторів і відгодівельних здійснюються на основі купівлі-продажу молодняка тварин за взаємовигідними розрахунковими цінами. Такі ціни мають покривати всі витрати і забезпечувати підприємствам, що кооперуються, однаковий рівень рентабельності виробництва продукції.

Розрахункові ціни на молодняк тварин, яких вирощують у господарствах-репродукторах і продають відгодівельному підприємству, визначають за планово-нормативним показником собівартості продукції. Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки УААН” для визначення міжгосподарської розрахункової ціни купівлі-продажу молодняка тварин рекомендує таку формулу:

$$C_p = \frac{J_3 \times C_3}{J_1 \times C_1 + J_2} \times C_1,$$

де C_p — міжгосподарська розрахункова ціна, грн.; J_3 — жива маса тварини, знятої з відгодівлі, ц; C_3 — середня ціна 1 ц живої маси відгодованих тварин, грн.; J_1 — жива маса тварин при постановці на відгодівлю, ц; J_2 — приріст живої маси однієї голови у відгодівельному господарстві, ц; C_1 — коефіцієнт співвідношення собівартості 1 ц живої маси у господарствах-репродукторах і приросту у відгодівельних господарствах.

Міжгосподарські розрахункові ціни переглядають і уточнюють при істотних змінах у механізації виробничих процесів, технології та організації галузей у підприємствах-учасниках кооперування (інтеграції) виробництва.

13.4. Показники і рівень спеціалізації

Спеціалізація виробництва у сільськогосподарських підприємствах характеризується багатьма показниками, основним з яких є **структура товарної продукції**. Тому значення певної галузі сільськогосподарського підприємства визначається часткою її товарної продукції у загальній кількості товарної продукції господарства.

Додатковими показниками спеціалізації виробництва є: структура валової продукції; структура затрат праці у галузях; структура засобів виробництва, капітальних вкладень за ряд років; структура посівних площ; структура поголів'я тварин та ін.

Основний показник внутрішньогосподарської спеціалізації сільськогосподарських підприємств — **структура валової продукції**.

До господарств, що спеціалізуються на виробництві продукції однієї галузі, слід відносити ті, у яких ця галузь дає понад 50% товарної продукції. Звідси господарство може бути скотарським, свинарським, зерновим. Якщо галузь дає два види продукції, то спеціалізацію господарства визначають за переважаючим видом продукції (наприклад, молочно-м'ясне скотарство, м'ясо-вовнове вівчарство). Якщо дві галузі господарства дають 2/3 і більше товарної продукції (на кожну з них припадає не менше як 25 і не більше 50%), то такі господарства відносять до спеціалізованих на двох галузях. Спеціалізацію їх визначають за галуззю, продукція якої переважає (наприклад, буряко-молочний, скотарсько-льонарський напрям господарства).

До тих, що спеціалізуються на трьох галузях, відносять господарства, які одержують від цих галузей 75% і більше товарної продукції, причому кожна із цих галузей повинна виробляти не менше 24% і не більше 33,3% товарної продукції. Решту підприємств відносять до тих, де певна спеціалізація ще не склалася.

Рівень спеціалізації господарства визначають за часткою вартості товарної продукції головних (головної) галузей у загальній вартості його товарної продукції. Високий рівень спеціалізації мають глибокоспеціалізовані

підприємства, які виробляють переважно один вид товарної продукції (птахофабрики, господарства з відгодівлі молодняку великої рогатої худоби, свиней, овочеві фабрики тощо). При цьому частка товарної продукції головної галузі становить понад 50% загальної вартості товарної продукції господарства. Чим менша кількість головних і додаткових галузей, тим порівняно вищим є рівень спеціалізації підприємства.

Рівень спеціалізації визначають за коефіцієнтом, який розраховують за формулою

$$K_c = \frac{100}{\sum y_m \times (2i - 1)},$$

де K_c — коефіцієнт спеціалізації; U_T — частка товарної продукції окремих галузей; i — порядковий номер частки товарної продукції у ранжованому ряду; \sum — сума.

Значення K_c до 0,20 свідчить про низький рівень спеціалізації господарства; 0,21-0,40 — середній; 0,41-0,60 — високий; 0,61 і більше — про поглиблену спеціалізацію господарства.

Наприклад, структура товарної продукції в сільськогосподарському підприємстві в середньому за 3 роки становила: зерно — 5,1%, овочі — 38,3%, молоко — 40,1%, м'ясо великої рогатої худоби — 14,0 інші види продукції — 2,5%. Підставивши у формулу ці дані, дістанемо:

$$K_c = \frac{100}{40,1(2 \times 1 - 1) + 38,3(2 \times 2 - 1) + 14,0(2 \times 3 - 1) + 5,1(2 \times 4 - 1) + 2,5(2 \times 5 - 1)} = 0,35$$

Тобто дане підприємство має середній рівень спеціалізації виробництва.

За характером спеціалізації виробництва сільськогосподарські підприємства поділяють на групи: глибокоспеціалізовані з незакінченим виробничим циклом (вирощування нетелей або корів-первісток, молодняку тварин для реалізації); глибокоспеціалізовані, що мають одну головну галузь (птахофабрики, овочеві фабрики та ін); спеціалізовані з однією головною і кількома додатковими галузями (скотарські, свинарські та ін.); спеціалізовані

з двома чи трьома головними і кількома додатковими галузями (скотарсько-буряківницькі з розвиненим виробництвом зерна, овоче-молочні з розвиненим садівництвом та ін.); багатогалузеві.

Розрізняють дві основні тенденції розвитку спеціалізації. Перша характеризується тим, що господарство спеціалізується на виробництві кількох видів товарної продукції: одного-двох у рослинництві і одного-двох у тваринництві при одночасному розвитку кількох додаткових і підсобних галузей. Ця тенденція нині є основною. Друга тенденція виявляється в тому, що підприємство спеціалізується на виробництві одного виду продукції: яловичини, свинини, м'яса птиці, яєць, овочів, фруктів тощо. Багато господарств здійснюють виробництво на промисловій основі, для них характерні як організація виробництва із закінченим циклом, так і широкий розвиток міжгосподарських зв'язків і кооперування. Набуває розвитку кооперування підприємств з виробництва м'яса.

Для багатьох сільськогосподарських підприємств властиве комбіноване виробництво, тобто з кількома галузями за певного їх поєднання. При цьому необхідно правильно поєднувати головні, додаткові і підсобні галузі. Рациональне поєднання галузей у сільськогосподарських підприємствах визначається такими принципами: найвища ефективність виробництва; найбільш повне і правильне використання ґрунтово-кліматичних та економічних умов господарства; зменшення сезонності використання робочої сили, більш повне і рівномірне її використання протягом року; використання відходів і побічної продукції одних галузей іншими; прискорення обороту коштів у господарстві та ін. Для більш глибокого обґрунтування рационального поєднання галузей у господарстві дедалі ширше застосовують економіко-математичні методи з використанням сучасних комп'ютерних технологій.

Вдосконалення спеціалізації сільськогосподарських підприємств, її поглиблення — один із шляхів досягнення господарствами більш високих

економічних результатів: збільшення обсягу виробництва продукції і підвищення ефективності її виробництва. При вирішенні питань раціональної спеціалізації виробництва у сільськогосподарських підприємствах користуються критерієм та системою показників ефективності спеціалізації, які відображують ефективність використання землі, робочої сили, виробничих фондів, а також поточних витрат.

Критерій ефективності спеціалізації сільськогосподарського виробництва визначають за формулою

$$E = \frac{\Delta(c + v + m)}{\Delta c + \Delta v + \Delta m_a} \text{ або } \frac{\Delta(v + m)}{\Delta c + \Delta v + \Delta m_a},$$

де E — ефективність спеціалізації; $\Delta(c+v+m)$ — сума приросту вартості валової продукції; $\Delta(v+m)$ — сума приросту валового доходу; Δc — сума приросту матеріальних виробничих витрат; Δv — сума приросту затрат на робочу силу; Δm_a — сума нагромадження додаткового продукту на приріст виробничих фондів.

Для більш глибокої економічної оцінки спеціалізації, що склалася, і перспективної спеціалізації сільськогосподарських підприємств використовують таку систему показників: зростання валової продукції, валового доходу і чистого доходу з розрахунку на одиницю земельної площі (сільськогосподарських угідь, ріллі), затрат праці, виробничих фондів, капітальних вкладень, поточних витрат.

Порівняльну ефективність кількох варіантів спеціалізації, що розробляється на перспективу, визначають за формулою

$$E = \frac{\Pi}{Z_n + K_v \times K_e},$$

де E — ефективність варіанта спеціалізації; Π — приріст валової продукції; Z_n — приріст поточних витрат; K_v — приріст суми капітальних вкладень; K_e — нормативний коефіцієнт ефективності.

Основними завданнями вдосконалення внутрішньогосподарської спеціалізації є: максимальне збільшення виробництва продукції в кожному підрозділі, ефективне використання виробничих фондів і трудових ресурсів, підвищення показників ефективності виробництва. При плануванні внутрішньогосподарської спеціалізації слід враховувати технологічні зв'язки між підрозділами, передбачати раціональне поєднання галузей. Кожен виробничий підрозділ (відділок, цех, бригада, ферма) повинен мати певну спеціалізацію з урахуванням комплексу умов роботи підрозділів господарства.

13.5. Виробничі типи підприємств

Сільськогосподарські підприємства певних зон, районів, крім особливостей, мають і спільні риси. Подібність природно-економічних умов господарств впливає на їхню спеціалізацію, рівень інтенсивності виробництва так, що в тій чи іншій зоні складається приблизно однакова, типова структура виробництва в підприємствах.

Виробничий тип — це сукупність господарств, які виробляють певну сільськогосподарську продукцію, маючи приблизно однакові спеціалізацію і галузеву структуру, близькі показники рівня інтенсивності й економічної ефективності виробництва. Господарства певного виробничого типу мають спільні риси організації рослинницьких і тваринницьких галузей, характерні для даної природно-економічної зони.

Типізація сільськогосподарських підприємств допомагає обґрунтовано вирішувати питання планування та організації виробництва. Оскільки господарства певного виробничого типу мають схожі природно-економічні умови, показники розвитку галузей у кращих господарствах можна поширити на групу підприємств, які належать до цього виробничого типу. Отже, матеріали типізації сільськогосподарських підприємств використовують при плануванні і обґрунтуванні зональної спеціалізації, визначаючи можливий

рівень виробництва продукції різних галузей і необхідні для забезпечення передбаченого обсягу виробництва продукції матеріально-технічні ресурси.

Серед виробничих типів господарств розрізняють такі, що фактично склалися, і раціональні. Тому типізацію сільськогосподарських підприємств здійснюють двома етапами: 1) виділяють типи господарств, які фактично склалися, 2) розробляють раціональні виробничі типи сільськогосподарських підприємств.

Виробничі типи господарств, які фактично склалися протягом ряду років, відображують масовий досвід ведення виробництва, проте вони можуть не відображати останніх досягнень науки і передової практики ведення господарства.

Раціональні виробничі типи підприємств треба створювати з урахуванням найновіших досягнень науки і передової практики організації сільськогосподарського виробництва.

У зв'язку з деякими відмінностями в природно-економічних умовах підприємств у межах певного виробничого типу можна виділити кілька підтипів за поєднанням галузей, рівнем інтенсивності виробництва, особливостями його організації тощо.

Виробничі типи господарств, які фактично склалися, виділяють на основі аналізу виробничо-фінансової діяльності і групування сільськогосподарських підприємств певної зони, району. Аналіз за ряд років проводять за такими основними показниками:

— місцезоташування і природно-економічні умови господарства (відстань від міст, пунктів збуту продукції, залізничних станцій, рельєф території, розміри і структура земельних угідь, якість ґрунтів, кількість опадів, температурний режим, водозабезпеченість, навантаження сільськогосподарських угідь на одного працівника, фондо- і енергозабезпеченість, фондо- і енергоозброєність праці);

— спеціалізація і поєднання галузей господарства (структура товарної продукції, валової продукції, посівних площ, стада тварин);

— рівень інтенсивності виробництва (вартість основних виробничих фондів, розмір виробничих витрат і затрат праці на 1 га сільськогосподарських угідь);

— показники ефективності виробництва (виробництво валової і товарної продукції на 1 га сільськогосподарських угідь, продуктивність праці, собівартість основних видів продукції, розмір прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь, рівень рентабельності виробництва основних видів продукції і господарства в цілому).

За даними аналізу визначають виробничі типи господарств, які склалися, причому відмічають фактори, які найбільше впливають на формування їх. Тип і підтип господарств установлюють, зіставляючи їх за комплексом умов виробництва, спеціалізацією, рівнем інтенсивності ведення господарства, основними показниками ефективності виробництва. При цьому спеціалізація підприємства є головною ознакою виробничого типу господарств. Проте віднесення господарств до певної групи коригується і за іншими ознаками, особливо за показниками рівня інтенсивності виробництва. Під час аналізу і визначення виробничих типів підприємств слід мати на увазі, що за аналогічних природно-економічних умов певний виробничий тип сільськогосподарських підприємств найбільш виразний у кращих господарствах.

Розроблення **раціональних виробничих типів** господарств полягає у визначенні подальшого їх розвитку і вдосконалення. Моделі типів розробляють двома способами. За першим розрахунки здійснюють без прив'язування до конкретного господарства, теоретично обґрунтовуючи кілька варіантів, а далі перевіряють кожний варіант на конкретних господарствах району, зони. За другим способом розрахунки проводять на прикладі типових господарств даної зони.

Модель господарств певного виробничого типу розробляють у такій послідовності. Спочатку вивчають об'єктивні природно-економічні умови, які найбільшою мірою сприяють організації певного виробничого типу господарств, визначають розміри головних (головної) галузей. Потім встановлюють організаційні, техніко-економічні і технологічні зв'язки головної (головних) галузей з додатковими і підсобними галузями, визначаючи раціональне поєднання їх у господарстві.

Подальша робота полягає у розробленні перспективних планів одного чи кількох типових підприємств.

Розроблені моделі є основою для складання перспективних планів сільськогосподарських підприємств даного виробничого типу.

Через різноманітність природно-економічних умов в Україні функціонують сільськогосподарські підприємства різних виробничих типів і підтипів. За даними наукових досліджень, у різних ґрунтово-кліматичних зонах України переважають такі виробничі типи сільськогосподарських підприємств:

у Поліській зоні — зерново-скотарські, скотарсько-картоплярські, свинівідгодівельні та ін.;

у Лісостепу — скотарсько-буряківницькі, зерново-скотарські, буряко-скотарські, скотовідгодівельні, свинівідгодівельні та ін.;

у степових районах — зерново-скотарські, скотарсько-зернові, свинівідгодівельні, вівчарські, садівницькі та ін.;

у приміських зонах великих міст і промислових центрів — овочево-молочні, молочно-овочеві, овоче-картоплярсько-молочні, плодово-ягідні, свинівідгодівельні, птахівницькі та ін.

Контрольні запитання і завдання

1. Сформулюйте поняття спеціалізації сільськогосподарських підприємств.

2. Що таке галузь, які галузі в сільськогосподарських підприємствах виділяють за їх економічним значенням?
3. Які фактори впливають на спеціалізацію сільськогосподарських підприємств?
4. Назвіть і охарактеризуйте основні форми спеціалізації в сільському господарстві.
5. Які види інтеграції сільськогосподарського виробництва ви знаєте?
6. Які існують показники спеціалізації сільськогосподарських підприємств?
7. Що таке рівень спеціалізації сільськогосподарських підприємств і як його визначають?
8. Які принципи раціонального поєднання галузей у господарствах?
9. Що таке виробничий тип сільськогосподарських підприємств?
10. Які основні положення методики розроблення раціональних виробничих типів господарств?

Глава 14. Розміри сільськогосподарських підприємств та їх підрозділів

14.1. Показники розмірів сільськогосподарських підприємств

Розміри сільськогосподарських підприємств тісно пов'язані з процесом концентрації виробництва. У свою чергу, ступінь розвитку концентрації визначається розмірами виробництва. Під концентрацією виробництва в сільськогосподарських підприємствах розуміють процес зосередження засобів виробництва і робочої сили з метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Розмір сільськогосподарських підприємств визначається багатьма показниками, зокрема: обсягом виробництва валової і товарної продукції в

натуральному і грошовому вираженнях, земельною площею (сільськогосподарські угіддя, рілля, багаторічні плодово-ягідні насадження, культивацийні споруди), основними виробничими фондами, енергетичними потужностями, наявністю техніки, поголів'ям худоби і птиці, кількістю середньорічних працівників та ін.

Основним показником розміру сільськогосподарських підприємств та їх виробничих підрозділів є *вартість валової продукції*, оскільки вона визначає кінцевий результат виробництва. При порівнянні розмірів різних господарств за ряд років для оцінки валової продукції використовують порівнянні ціни на продукцію.

Хоча показник обсягу валової продукції є основним, однак при визначенні розміру сільськогосподарських підприємств більш зручно користуватися показником *розміру земельної площі*. Це пояснюється тим, що земельна площа є найбільш стабільним по роках показником, тоді як показник валової продукції значно коливається, оскільки залежить від багатьох факторів (погодні умови, зміна цін на продукцію, зміна структури виробництва тощо).

На розміри сільськогосподарських підприємств та їх виробничих підрозділів впливає багато факторів (природні, економічні, організаційні, технічні). Одні з них сприяють збільшенню розмірів підприємств, інші, навпаки, обмежують їх. Найбільше впливають на розміри сільськогосподарських підприємств такі фактори:

— природні умови (рельєф території, конфігурація земельних ділянок, водозабезпеченість та ін.). У господарствах Полісся України, наприклад, різні ґрунтові різновиди, розосередженість орних земель, заболоченість земельних ділянок, наявність лісів, чагарників обмежують розміри підприємств, а в Лісостепу рівнинні земельні масиви без значних природних перешкод і особливо в Степу України сприяють збільшенню розмірів сільськогосподарських підприємств;

— спеціалізація сільськогосподарських підприємств. Наприклад, підприємства плодово-ягідного напрямку ведуть виробництво на менших площах землі, ніж господарства інших напрямів: скотарсько-буряківницького, свинарського. Крім того, поглиблення спеціалізації внаслідок зменшення кількості товарних галузей, культур спрощує виробничу структуру господарства і сприяє розширенню виробництва у найбільш вигідних галузях, що веде до збільшення розмірів підприємства;

— підвищення рівня механізації виробництва, зокрема, запровадження комплексної механізації. Пояснюється це тим, що на великих земельних масивах значно краще використовується сільськогосподарська техніка, скорочуються строки її окупності;

— транспортні витрати, які обмежують збільшення розміру підприємств;

— витрати на амортизацію, організацію і управління виробництвом. Із збільшенням розмірів виробництва ці витрати за інших рівних умов зменшуються з розрахунку на одиницю площі, продукції, що дає змогу збільшити розміри підприємства;

- розміри населених пунктів, відстані між ними. Розміри виробництва обмежуються необхідністю наблизити працівників до місць виконання робіт, скоротити час на їх переїзди, перевезення вантажів. Тому при встановленні раціональних розмірів виробничих підрозділів необхідно враховувати розташування населених пунктів і орних земель та інших сільськогосподарських угідь навколо них, а також продуктивної худоби;

- управління підприємством. Зі збільшенням розмірів підприємства та його підрозділів ускладнюється управління, що негативно позначається на виробничій діяльності. Відтак, розміри підприємства мають забезпечувати належні умови для зручного управління ним.

Світова практика показує, що в розвитку сільськогосподарських підприємств переважає тенденція до концентрації виробництва. Об'єктивною

її основою є техніко-економічні переваги великого виробництва перед дрібним, а саме: більш високий рівень продуктивності праці; менші витрати на одиницю продукції; економія капітальних і експлуатаційних витрат на одиницю площі; більші можливості для раціональної організації виробництва, використання техніки, досягнень науки і прогресивної практики; більші можливості для зберігання та реалізації продукції в кращі строки і вищої якості тощо. Проте збільшення розмірів підприємств та їх підрозділів не може бути безмежним. Тому треба поєднувати великі, середні та дрібні виробництва і мати раціональні за розмірами підприємства залежно від природних умов, спеціалізації, рівня інтенсивності виробництва та ін.

14.2. Раціональні розміри сільськогосподарських підприємств. Поєднання великого, середнього та дрібного виробництва

У аграрному секторі АПК України склалися великі сільськогосподарські підприємства. Поряд з ними функціонують також невеликі підсобні господарства промислових підприємств та організацій, а також особисті господарства населення. Крім того, за період 1991–2006 рр. створено багато фермерських господарств.

Переваги великого (у певних межах) виробництва є незаперечними, проте через біологічні особливості різних галузей, перевагу дрібногрупових форм організації праці, різноманітність засобів виробництва, розвиток особистих селянських господарств та з інших причин ефективними можуть бути і невеликі господарства. Цим пояснюється необхідність поєднання в сільському господарстві великого, середнього і дрібного виробництва.

На початок 2006 р. На одне сільськогосподарське підприємство України, створено на базі реформованих КСП, припадало в середньому 1907,8 га сільськогосподарських угідь, в тому числі 1714,1 га орних земель. При цьому середній розмір господарського товариства за площею

сільськогосподарських угідь становить 1995,0 га сільськогосподарського виробничого кооперативу – 1739,7 га, приватного (приватно-орендного) підприємства – 1701,6 га, іншого недержавного підприємства – 1950,4 га, державного підприємства – 2707,0 га. Середній розмір фермерського господарства, яких на початок 2006 р. в Україні функціонувало 42445, становив 86,2 га сільськогосподарських угідь, в тому числі 82,3 га ріллі. При цьому 80,2% фермерських господарств мали площі сільськогосподарських угідь до 100 га.

У більшості фермерських господарств виробництво має рослинницький напрям. На початок 2006 р. усі фермерські господарства утримували 109,5 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 38,2 тис. корів; 150,2 тис. голів свиней, 32,9 тис. голів овець і кіз, 387,5 тис. голів птиці. Частка виробленої нами валової продукції у валовій продукції сільського господарства країни є невеликою. У 2005 р. вона становила 4,2%. Проте кількість Фермерських господарств зростає, збільшуються їх розміри, а отже, збільшується і обсяг виробленої ними продукції.

Протягом останніх років значно зросла частка валової сільськогосподарської продукції, виробленої в особистих господарствах населення. Якщо в 1995 р. вона становила 44,9%, то у 2005 р. – 59,3%. Це головним чином пояснюється тим, що найбільш трудомісткі види продукції в сучасний період виробляється в особистих селянських господарствах. В 2005 р. в цих господарствах було вироблено 99% картоплі, 89% овочів, 65% м'яса (в забійній вазі), 81% молока. Цьому сприяло те, що згідно із Земельним кодексом України, громадянам для ведення особистого підсобного господарства надається безплатно земельна ділянка площею до 0,6 га і, крім того, за бажанням можуть надаватись земельні ділянки в користування, загальна площа яких не повинна перевищувати 1 га, а за погодженням з обласною радою — 2 га.

14.3. Методи обґрунтування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств та їх виробничих підрозділів

Розмір сільськогосподарського підприємства є одним з факторів, що впливають на ефективність виробництва. Тому необхідно мати раціональні розміри підприємств, що в значній мірі на сучасному етапі розвитку продуктивних сил сприяють підвищенню ефективності виробництва.

Для обґрунтування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств використовують статистичні, монографічний, варіантний, розрахунково-конструктивний та інші методи.

Методика обґрунтування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств включає кілька етапів розрахунків. На першому етапі вивчають ефективність фактичних розмірів підприємств та їх виробничих підрозділів, використовуючи при цьому *статистичний метод досліджень*. Підприємства певного виробничого типу в регіоні групують за розмірами сільськогосподарських угідь, ріллі, основних виробничих фондів, поголів'ям худоби і виявляють залежність між розмірами підприємств та результатами виробництва у різних за розмірами групах господарств (за виходом продукції на одиницю площі, продуктивністю праці, рентабельністю виробництва тощо).

Раціональні розміри сільськогосподарських підприємств, що склалися на сучасному етапі, встановлюють за допомогою *комбінаційного групування господарств*. При цьому у групах господарств за вартістю валової продукції на одиницю площі виділяють підгрупи за рівнем рентабельності виробництва. Підприємства, які увійшли до вищої групи за вартістю валової продукції, а в ній до вищої підгрупи за рівнем рентабельності виробництва вважаються раціональними за розмірами в сучасних умовах.

На наступному етапі використовують *монографічний метод досліджень*. Вивчають розміри кращих господарств та показники

ефективності їх виробництва. Ці господарства відбирають з кращої підгрупи за показниками ефективності виробництва вищої групи підприємств. Розміри підприємств так само, як і при застосуванні статистичного методу, та ефективність їх виробництва, вивчають за ряд років. Вивчаючи краще господарство, звертають увагу також на застосовувані техніку, технологію, організацію виробництва як у цілому по господарству, так і по його господарських підрозділах. Матеріали дослідження цього кращого підприємства використовують у наступних розрахунках, пов'язаних з визначенням раціональних розмірів господарства на перспективу. При цьому встановлюють раціональні розміри виробничих бригад і ферм, користуючись *варіантним методом*. Суть його полягає в тому, що за кількома варіантами розміру виробничої бригади чи ферми відшукують той, за яким витрати виробництва, які залежать від виробничого підрозділу, виявляються мінімальними. До цих витрат належать внутрішньобригадні (внутрішньофермські) і транспортні. У всіх варіантах розрахунків при визначенні змінних витрат приймаються рівними всі інші умови, крім ознаки, яка характеризує розмір підрозділу (рілля — у виробничій бригаді рослинництва, поголів'я худоби — на фермі). При цьому мінімальна сума змінних витрат (внутрішньобригадних, внутрішньофермських, транспортних) з розрахунку на 1 га площі в бригаді по рослинництву, голову худоби — на фермі показує раціональний (оптимальний) варіант розміру даного виробничого підрозділу підприємства.

Здійснені розрахунки з визначення раціонального розміру бригади, ферми доцільно перевірити визначенням інших показників ефективності виробництва за варіантами (витрати на одиницю продукції, чистий доход на одиницю площі, голову худоби, а також строк окупності капітальних вкладень — для ферми).

На завершальному етапі розрахунків з визначення раціонального розміру сільськогосподарського підприємства на прикладі кращого

підприємства певного виробничого типу уточнюють розміри виробничих підрозділів, виробничу та організаційну структуру підприємства з урахуванням спеціалізації, організації земельної території господарства на перспективу.

Найбільш важливим при обґрунтуванні раціонального розміру сільськогосподарських підприємств є визначення розміру виробничих підрозділів: у рослинництві — виробничих бригад, у тваринництві — ферм. Наприклад, розмір тракторно-рільничої бригади за земельною площею у рослинництві має забезпечити високопродуктивне використання техніки, зручність управління бригадою, раціональну організацію сівозмінної площі. Критерієм оптимальності при використанні варіантного методу є змінні витрати (які залежать від бригади) на одиницю площі. Їх поділяють на дві групи: витрати на експлуатацію тракторного парку, що зменшуються з розрахунку на одиницю площі зі збільшенням площі ріллі у бригаді, і транспортні витрати, які збільшуються на одиницю площі при збільшенні земельної площі бригади. Розрахунки проводять за кількома варіантами розміру земельної площі в бригаді. Варіант, де найменші сумарні витрати (по обох виділених групах) і є оптимальним розміром земельної площі в бригаді.

Мета визначення раціональних розмірів тваринницьких ферм — створити необхідні умови для раціональної організації виробництва продукції тваринництва. При цьому вибирають найбільш ефективні технології утримання худоби і засоби механізації, обґрунтовані раціони годівлі тварин, що забезпечують максимально можливу їх продуктивність. Спеціалізація ферм за видами і статеві-віковими групами, правильне розміщення їх на території господарства значною мірою впливають на збільшення розмірів ферм.

Варіантний метод визначення розміру тваринницьких ферм, наприклад, на молочній фермі, передбачає проведення розрахунків у варіантах: 200 корів; 400; 600; 800; 1000; 1200; 1400; 1600 корів. Ефективність різних варіантів

оцінюють за поточними і приведеними витратами та чистим доходом на одну голову, строком окупності капітальних вкладень та ін. Російський учений А.В. Чаянов рекомендує вести розрахунок за трьома групами витрат, які по-різному змінюються з розрахунку на одну голову залежно від розміру ферми: 1) зменшуються при збільшенні розмірів ферми (відрахування на амортизацію, поточний ремонт основних засобів виробництва, організацію і управління виробництвом); 2) збільшуються при збільшенні розмірів ферми (транспортні витрати); 3) не змінюються при збільшенні розмірів ферми (затрати на корми, воду, медикаменти).

Обчислюючи ефективність різних варіантів розміру ферми, спершу визначають суму внутрішньофермських і транспортних витрат на одну голову худоби і одиницю продукції за варіантами розмірів ферми. Всі інші умови приймаються рівними для всіх варіантів. При цьому для кожного варіанта складають технологічну карту виробництва даного виду продукції тваринництва. Мінімальні сумарні витрати та інші показники ефективності виробництва з розрахунку на голову худоби і одиницю продукції за інших рівних умов вказують на оптимальний розмір ферми. Варіанти розрахунку, в яких сумарні витрати (внутрішньофермські і транспортні) істотно підвищуються порівняно з іншими варіантами, визначають межі розміру ферми, за якими збільшення їх розміру економічно не вигідне.

Зміна основних показників ефективності, наприклад, молочних ферм залежно від їх розміру підтверджується такими даними (табл. 14.1)

14.1. Показники економічної ефективності молочних ферм залежно від їх розміру (з розрахунку на 1 гол.)

Показники	Поголів'я корів на фермі					
	200	400	600	800	1000	1200
Поточні виробничі витрати (в % до витрат при розмірі ферми 200 гол.)	100,0	96,0	95,1	94,7	94,9	95,1
Приведені витрати (в % витрат при	100,0	94,7	93,1	92,3	91,7	91,3

розмірі ферми 200 гол.)						
Строк окупності, років	9,5	7,5	6,3	5,8	5,4	4,9

Як видно з табл., найменші виробничі витрати на одну корову у варіанті на 800 голів, а варіанти від 800 до 1200 голів перебувають у межах раціональності.

Світова практика свідчить, що кількість великих ферм поступово збільшується, малих, навпаки, зменшується. Якщо, наприклад, у США в 1935 р. було 6,8 млн. ферм при середньому розмірі 50 га, то в 1995 р. — 2 млн. при середньому розмірі 187 га. В Канаді середній розмір ферми становить 231 га, Англії — 107 га, інших країнах Західної Європи — значно менше. На старих землях Німеччини (колишня ФРН) середній розмір селянського господарства 34,5 га, на нових землях (колишня НДР) — 152 га. Проте на землях колишньої НДР більшість сільськогосподарських угідь належать кооперативам із середнім розміром 1461 га.

Великі ферми США і країн Західної Європи забезпечують одержання значної частини валового виробництва продукції, прибутку. Так, у США 106 тис. великих ферм (4,6 % загальної кількості) займали 24,3 % всієї землі, давали 51% всієї товарної сільськогосподарської продукції і 58 % прибутку.

14.4. Обґрунтування розмірів фермерських господарств

Розміри селянських (фермерських) господарств в Україні невеликі. Вони визначаються насамперед залежно від трудового потенціалу господарства і спеціалізації при відповідному технічному оснащенні. Останнє можна передбачити, виходячи із системи машин, розробленої на найближчі роки.

Розрахунки потенційного річного запасу робочого часу сільських сімей, трудомісткості виробництва продукції тваринництва і необхідних кормів

свідчать, що розміри фермерських господарств (за поголів'ям тварин і площами землі) в умовах комплексної механізації можуть бути визначені так. Прийmemo, що спеціалізація фермерського господарства — молочно-м'ясне скотарство; кількість членів сім'ї фермера — двоє дорослих і один підліток; річний запас робочого часу дорослих членів сім'ї — 3920 люд.-год., підлітка — 400 люд.-год., всього — 4320 люд.-год. Планові річні затрати праці в умовах комплексної механізації виробництва такі: на одну корову — 130 люд.-год., на одну голову молодняка віком до одного року — 40 люд.-год., на виробництво кормів для однієї структурної голови (85–90 ц корм. од.) — 52 люд.-год., всього — 222 люд.-год. Сім'я фермера може утримувати 19–20 структурних голів великої рогатої худоби ($4320: 222 = 19,5$).

Далі розраховуємо необхідну земельну площу (ріллі) для виробництва кормів з розрахунку на одну структурну голову тварин. Прийmemo, що вихід кормів з 1 га площі становить 40 ц корм. од., а страховий запас кормів - 15%. За цих умов площа ріллі для виробництва кормів з розрахунку на одну структурну голову худоби при відповідній урожайності кормових культур становитиме 2,44 га ($85 \times 1,15 : 40$). Загальна площа ріллі для фермерського господарства в нашому прикладі буде 48,8 га ($2,44 \times 20$).

Відповідно до Закону України “Про фермерське господарство”, громадянам України – членам фермерських господарств передаються безоплатно у власність надані їм у користування земельні ділянки у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради.

Громадяни України, які до 1 січня 2002 р. отримали в постійне користування або оренду земельні ділянки для ведення фермерського господарства, мають переважне право на придбання (викуп) земельних ділянок розміром до 100 га сільськогосподарських угідь, у тому числі до 50 га ріллі, з розстрочкою платежу до 20 років.

Досвід сільськогосподарського виробництва розвинених країн світу (США, Англії, Франції, Німеччини та ін.) показує, що значно ефективнішим є велике фермерське господарство (300-400 га і більше).

Виходячи з наукових обґрунтувань та з урахуванням досвіду розвинених країн Національний науковий центр Інститут аграрної економіки УААН рекомендує такі розміри фермерських господарств для різних зон України залежно від спеціалізації виробництва (табл. 14.2.)

14.2. Раціональні розміри фермерських господарств України, га

Напрямок спеціалізації	Полісся	Лісостеп	Степ
Зерновий	250-350	300-400	300-400
Зерновий з вирощуванням соняшнику			300-400
Зерново-буряківницький		300-400	
Картоплярський	100-150		
Зерново-льонарський	150-300		
Овочівницький	25-30	25-50	25-30
Плодово-ягідний	25-50	30-60	30-60
Виноградарський			25-30
Виробництво продукції тваринництва:			
яловичини	300-400	350-500	300-500
молока	200-300	250-400	250-400
свинини	200-400	200-400	250-400
продукції вівчарства		200-300	200-300
продукції птахівництва	150-200	250-300	250-300

Подальший розвиток фермерства в Україні повинен супроводжуватись як збільшенням кількості фермерських господарств та зміцненням їх матеріально-технічної бази, так і значним зростанням їх розмірів.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке концентрація виробництва і які переваги великого виробництва в сільському господарстві?

2. Які показники розмірів сільськогосподарських підприємств?
3. Яка методика визначення раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств?
4. Як обґрунтувати розміри виробничих підрозділів сільськогосподарського виробництва?
5. Обґрунтуйте розміри фермерських господарств?

Глава 15. Економічний механізм господарювання в аграрній сфері

15.1. Формування економічного ринкового механізму в аграрному секторі АПК

Перехід аграрного сектора України до ринкових відносин вимагає створення принципово нової економічної системи господарювання, порівняно з існуювальною попередньою, в якій економічні відносини будувались на монопольній державній та одержавленій колгоспно-кооперативній власності. З переходом до ринкової економіки докорінно змінюються форми власності. З державної вони перетворюються на приватну, акціонерну, кооперативну, які вимагають і нових економічних відносин в суспільстві та виробничих у підприємствах, що базуються не на доведених державних завданнях галузевими органами влади, а формуються за основними ринковими законами – вільного вибору організаційно-правової форми підприємства та видів його діяльності, спрямованої на задоволення потреб споживача та одержання прибутку.

Формування ефективного ринкового середовища в Україні в умовах розвитку економічних відносин на основі сталого вільного підприємництва є найголовнішою умовою забезпечення продовольчої безпеки країни. Тому до його створення потрібно ставитись як до важливого загальнодержавного завдання стратегічної ваги. Серед основоположних чинників, які зумовлюють

становлення ринкової економіки, виступають як макроекономічні проблеми розвитку сільського господарства, становлення різноукладних форм господарювання і соціально-економічних відносин. При цьому важливого значення набувають питання мікроекономіки на рівні сільськогосподарських підприємств та галузевих структур.

Велика різноманітність форм господарювання колективних та приватних підприємств і видів їх діяльності вимагає пошуку і визначення найбільш ефективних організаційних структур і видів підприємницької діяльності. На економічну ефективність їх діяльності впливає багато факторів. В умовах ринку виробник на основі попиту організовує виробництво товарів. Він купує матеріально-технічні ресурси, наймає робочу силу, а продає вироблену продукцію, що формується з урахуванням попиту і пропозиції. Якщо пропозиція на ринку знижується, а попит збільшується, ціни зростають. При підвищенні пропозиції попит на товари зменшується, а ціни знижуються. При цьому регулювання товарообміну здійснюється в результаті дії економічного механізму закону вартості і конкуренції. Однак ринок за своєю природою є суперечливий. Конкуренція є стихійною силою і тому ринок не може бути повністю залежним від стихійного розвитку, що зумовлює потребу його регулювання державою, При цьому потрібно вдало поєднувати, з одного боку механізм дії об'єктивних законів ринку, з іншого – механізм регулювання державою.

У зв'язку з цим актуального значення набуває вибір умов, які забезпечують введення цивілізованих ринкових відносин. Такі умови, як зазначає В.К.Терещенко, можна розділити на дві групи. Перша – пов'язана з введенням загальних умов господарювання, які забезпечують ринкові зв'язки. До них відносяться:

- функціонування різноманітних форм власності;
- демократизація виробництва при збереженні державних регуляторів;
- створення ринкової інфраструктури.

Друга група становить систему заходів, пов'язаних з розробкою правового законодавства і прийняття економічних положень щодо переходу на ринкові методи господарювання. В умовах ринку різко зростає роль приватної власності. Адже приватна власність створює необхідні передумови для самостійності в прийнятті рішень, а тому є потужною рушійною силою розвитку ринкової економіки. Досвід розвинутих країн світу показує, що за інших однакових умов рівень ефективності національної економіки пропорційний кількості зайнятих підприємницькою діяльністю і охоплених її елементами (ініціативна господарська діяльність, майнова відповідальність підприємця, націленість на максимальне збільшення прибутку на одиницю витрат), а також рівню самого підприємництва¹.

Вплив ринкового механізму на підвищення ефективності виробництва є багатоканальним і гнучким. Зокрема, оперативний ринок реагує на зміну поточних суспільних потреб, виявляє ступінь ефективної діяльності товаровиробників, встановлює її нижню межу через конкретне порівняння індивідуальних витрат праці з суспільно-необхідними, стимулює нововведення, раціоналізацію виробництва і прискорення відтворювального процесу. Іншими словами, ринковий механізм сприяє підвищенню економічної ефективності виробництва.

У перехідний період до ринкових відносин змінюється функціонування підприємств, установ, організацій та інших господарських систем. Від директивно-розпорядчих методів управління з твердо визначеною системою обмежень усіх аспектів господарської діяльності економіка переходить до ринкової моделі, де вирішального значення набувають попит та пропозиція, конкуренція, свобода підприємства у виборі стратегії і тактики свого розвитку. Ринкові процеси безпосередньо впливають на рівень цін, умови кредитування, умови страхування, валютні курси тощо. Саме ці фактори і є

¹ Формування ринкового механізму в аграрному секторі АПК. За ред. В.К. Терещенка. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 2002, С. 10.

основою у виборі структури та масштабів виробництва, розміщення ресурсів підприємств, прийняття рішень з випуску нових товарів та створенню каналів їх просування, визначення джерел постачання.

Формування нормально функціонуючого ринку – процес дуже складний і тривалий. Давно відомо, що насичений (конкурентний) ринок принципово відрізняється від ринку дефіцитного (монопольного). Суть різниці є у відносинах між основними суб'єктами ринку – виробниками та споживачами товарів. В умовах насиченого ринку виробники, які конкурують між собою, змушені підпорядковуватися жорсткому диктату споживачів. При дефіцитному ж ринку, навпаки, споживачі вимушені підпорядковуватися диктату товаровиробників. Відповідно перший називається ринком споживача, а другий – ринком виробника. Для формування умов, які характерні для конкурентного ринку, необхідні: посилення захисту прав споживачів; радикальна демонополізація виробництва; створення системи достатньо сильного стимулювання збільшення випуску та підвищення якості продукції. В кінцевому рахунку важливо, щоб споживач мав можливість вибирати виробника, товар, ціну, місто та умови продажу.

На ринку відбувається кінцеве визнання суспільного характеру затрат праці окремими товаровиробниками, виявлення і встановлення умов виробництва, які є суспільно необхідними і визначають величину вартості товарів, їх ринкову вартість. Основними елементами ринкового механізму є ціна, попит і пропозиція. Формування ринку – це тривалий історичний процес, поєднання з розвитком і поглибленням суспільного поділу праці та господарської відокремленості виробників.

Перехід від випадкових епізодичних мінових угод до регулярного товарного виробництва визначили середовище для створення місцевих ринків, на які надходили товари споживчого призначення, однак вони не справляли суттєвого впливу на процеси відтворення в системі натурального господарства, і лише з розвитком капіталістичної суспільної формації

розпочався бурхливий розвиток ринків товарів, робочої сили, капіталів та інших ринків.

Швидке зростання продуктивних сил, гонитва за доданою вартістю стимулювали розвиток ринкових форм зв'язку.

Інфраструктура ринку має завдання сприяння виконанню ним своєї головної функції як провідного компонента ринкової економіки – генерування цінових сигналів. Ринкова інфраструктура – це сукупність підприємств та установ, які виступають місцем купівлі-продажу продукції сільського господарства та продовольчих товарів і завданням яких є генерування (виявлення) рівноважних ринкових цін. Крім того, вони самі є суб'єктами цього функціонального ринку.

Визначення поняття аграрного ринку, яке повно відображає його сутність, наведено в книзі Ю.С.Коваленка, І.В.Охріменка та ін. “Аграрний ринок – це система установ, методів та ресурсів здійснення обмінних процесів, завданням якої є координація та управління агропромисловим виробництвом країни з метою забезпечення її продовольчої безпеки та споживчих потреб громадян”².

Узагальнюючи тенденції формування та механізми державного регулювання ринків у зарубіжних країнах, визначені як прийнятні для України такі напрями: концентрація пропозиції; поглиблення регіональної спеціалізації виробництва залежно від природно-економічних умов; сприяння і підтримка горизонтальної і вертикальної інтеграції виробництва та переробки продукції, що якісно змінює на краще характер економічних відносин; регулювання експортно-імпортних операцій; цінове регулювання та державна підтримка сільгоспвиробника.

Механізм дії ринкових відносин вимагає постійного балансу в системі попит – пропозиція, що забезпечує аграрним підприємствам певну

² Коваленко Ю.С., Охріменко І.В. та ін.. Аналіз стану та концептуальні напрями розвитку аграрного ринку України (рекомендації). – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – С.11.

стабільність у їх діяльності. Характерними рисами ефективного цивілізованого ринку, його сутністю є:

- результат ефективного історичного розвитку як явище господарського життя суспільства;
- ефективний вимір товарного виробництва на макро- і мікрорівні, форма функціонування економіки;
- економічна категорія, що виражає відношення регулювання виробництва на основі вільних цін і прибутку у будь-якій галузі народного господарства;
- органічний зв'язок між виробництвом і споживанням;
- організація господарських зв'язків на основі взаємодії продавця і покупця у визначенні кількості необхідних суспільству продуктів та послуг за цінами, що забезпечують платоспроможний попит.

Умовами функціонування ринку виступають:

- поділ праці, її спеціалізація;
- достатня ємність ринку (платоспроможний попит);
- здатність цін динамічно змінюватись під дією попиту і пропозиції;
- вільний обмін товарами і послугами;
- конкуренція товаровиробників за споживача;
- розвинена кредитно-грошова система.

Ринки поділяються за такими видами:

1. За територіальною ознакою: місцевий, національний, світовий.
2. За укрупненими позиціями: ринок матеріальних ресурсів, ринок товарів і послуг.
3. За спеціалізацією товарів і послуг: споживачі промислових товарів, продовольчі ринки – спеціалізовані за видами продукції та комбіновані (різні продовольчі товари); послуги: технічні, технологічні, транспортні, ремонтні, консультативні і багато інших.

Ринку, за класифікацією Л.Г.Прусової, притаманні такі його функції:

- регулююча, яка регулює обсяги виробництва товарів і послуг;
- контролююча – визначає суспільну значимість виробленої продукції і затраченої на її виготовлення праці;
- розподільча – встановлює необхідні відтворювальні пропорції, забезпечує збалансованість економіки;
- стимулююча – спонукає до зниження індивідуальних витрат праці, підвищення її продуктивності та використання новітньої техніки;
- інформаційна – інформує про стан справ в господарському середовищі.

До основних принципів ринкової економіки, що характеризують систему її функціонування можна віднести наступні:

1. Принцип вільної діяльності.

Він відрізняється від попередньої системи тим, що виробляти постійно не те, що дозволено, а те, що не заборонено і має попит у споживача. Його дія розповсюджується: на господарську діяльність, економічну, підприємницьку будь-кому – особі, сім'ї, соціальній групі, колективу і інше, створити власну справу, втілити замисли у конкретні об'єкти.

2. Принцип вільного ринкового утворення передбачає:

- вид підприємництва, створення фірми, підприємства, об'єднання – на приватній, колективній чи індивідуальній основі;
- вільне ціноутворення згідно попиту і пропозиції, що забезпечує еквівалентність обміну (паритет цін) між галузями народного господарства і сферами АПК.

3. Принцип панування споживача полягає у наступному:

- не можна продати те, що не затребувано ринком;
- не можна продати товар, якщо недоступна для споживача ціна;
- не можна продати товар (послугу), якщо низька якість і не існує післяпродажного обслуговування.

4. Принцип відкритості економіки характеризують такі форми купівлі-продажу:

- аукціони;
- конкурси;
- біржові торги;
- тендерні торги.

5. Принцип державного регулювання ринку і ринкових відносин передбачає такі економічні важелі:

- *податкові*, що забезпечує прибуткову діяльність підприємств, які дотримуються нормативних витрат виробництва та одержання обсягів і якості виробленої продукції у відповідності до нормативних витрат;

- *фінансово-кредитні* – короткострокові та довгострокові кредити повинні мати кредитні ставки та строки повернення кредитів, які забезпечують можливості їх повернення за умов нормативних витрат та надходжень від виробничо-підприємницької діяльності у відповідності до прогнозованих;

- *трудове законодавство* – дотримання вимог трудового законодавства, галузевих угод по оплаті праці підприємствами (фірмами) будь-яких форм власності і господарювання;

- *антимонопольні заходи*, повинні забезпечувати добросовісну (чисту) конкуренцію будь-якими господарюючими суб'єктами.

6. Принцип договірних контрактних відносин забезпечується такими формами угод:

форвард-контракт – двосторонні між продавцем і покупцем на придбання продукції (товару, виробничих ресурсів) за ціною визначеною у контракті на встановлений строк;

ф'ючерс – біржовий строковий контракт на майбутню продукцію з визначенням її ціни;

опціон – контракт між двома контрагентами ринку. Один з них бере на себе обов'язок продати товар і бере за це комісійні, інший сплачує комісійні і набуває право придбати цей товар в обумовлений строк і за визначеною ціною.

Контрагентами ринку виступають:

оператор аукціону – продаж з публічних торгів, купує той, хто платить найвищу ціну;

бик – торговець, що чекає підвищення ціни і сприяє цьому;

брокер – представник фірми, що виконує замовлення покупця певного товару за відповідні комісійні від 0,5-3% суми угоди;

трейдер – біржовий спекулянт купує (скуповує) дешевше, продає дорожче;

клерк – приймає замовлення від фірми (клієнта) в залі біржі і виконує ці замовлення.

15.2. Правове забезпечення економічних ринкових реформ в АПК

Першим основоположним законом, спрямованим на розвиток ринкової економіки в Україні, став Закон Української РСР “Про підприємства в Українській РСР”, який вступив у силу з 1 квітня 1991 р. і його дія розповсюджувалась на будь-які підприємства, що знаходяться на території України. Організаційний механізм здійснення підприємницької діяльності передбачав умови переходу до ринкової економіки. Це дозволяє не тільки створити необхідні умови для функціонування ринкових механізмів, але й мобілізувати можливий фаховий і людський потенціал до високопродуктивної праці.

Але дія цього закону, з внесеними до нього змінами, може проявлятися з найбільшою повнотою, якщо його положення органічно поєднуюватимуться з іншими законами, які формують цілісний пакет законів ринкової економіки.

Для аграрного сектора це перш за все Закони України “Про власність на землю”, “Земельний кодекс”, “Господарський кодекс”, “Про оренду землі”, “Про пріоритетність розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про охорону земель”, “Про державну підтримку сільського господарства” та з інших питань, які відображають систему оподаткування, сприятливе кредитування, ціноутворення, що створюють сприятливі умови для ефективного господарювання.

З урахуванням такої об’єктивної потреби у створенні сприятливого середовища вже на початковому етапі після утворення самостійної держави – України, окрім законів прийнято ще цілу низку указів Президента, декретів та постанов уряду, які забезпечують правові умови господарювання за ринковими принципами попиту та пропозицій, купівлі-продажу. Прийнятий закон про фермерське господарство в Україні започаткував нову організаційну форму господарювання, яка набула досить широкого розповсюдження в розвинених країнах світу.

Ці законодавчо-правові акти створили ринкове середовище, яке дозволяло здійснювати ефективну господарську діяльність в аграрних підприємствах будь-яких форм власності і господарювання. Передбачені і дійові державні заходи по фінансовій підтримці сільгосптоваровиробника та соціальному розвитку села. Так, Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (1992 р.) розкриває основні заходи держави по підтримці сільгосптоваровиробника у розвитку і створенні матеріально-технічної бази виробництва та соціально-побутової інфраструктури. Цим законом передбачено, що “... Пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу забезпечується державою шляхом здійснення організаційно-економічних і правових заходів.

Серед інших законів, які формують правове середовище економічних ринкових реформ є Закон України “Про оренду землі”, прийнятих у 1998 році з внесеними до нього змінами протягом 1999-2003 рр. та Закон України “Про охорону земель”, прийнятий у 2003 році.

Об’єктивна умова масової оренди земель зумовлена тим, що дрібних власників розпайованих земель колишніх колгоспів і радгоспів стало біля семи мільйонів громадян України і серед них – 53% пенсіонерів. За таких умов використання цих земель можливе лише шляхом об’єднання їх власників у підприємства ринкового типу або передачу цих земель в оренду. Як свідчить нинішня практика діяльності сільськогосподарських підприємств будь-яких форм власності і господарювання переважна більшість їх функціонує на орендованих землях, навіть і виробничі кооперативи, які засновані власниками цих земель. Тому “Закон України про оренду земель” регулює всю сукупність орендних відносин в системі орендодавець-орендар. Основні положення цього закону полягають у наступному:

- оренда землі, – сказано в законі, – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності;

- об’єктами оренди є земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, юридичних осіб, комунальній або державній власності;

- орендарями земельних ділянок є юридичні або фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою;

- орендарі набувають права оренди земельної ділянки на підставах і в порядку, передбачених Земельним кодексом України, Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, цим та іншими законами України і договором оренди землі;

- строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може перевищувати 50 років, при передачі в оренду сільськогосподарських

угідь для ведення товарного сільськогосподарського виробництва строк дії договору оренди земельних ділянок визначається з урахуванням періоду ротації основної сівозміни згідно з проектами землеустрою.

Орендодавець земельної ділянки має право вимагати від орендаря:

- використання земельної ділянки за цільовим призначенням згідно з договором оренди;

- дотримання екологічної безпеки землекористування та збереження родючості ґрунтів, додержання державних стандартів, норм і правил, у тому числі місцевих правил забудови населених пунктів, своєчасного внесення орендної плати.

Орендодавець зобов'язаний:

- передати в користування земельну ділянку у стані, що відповідає умовам договору оренди;

- не вчиняти дій, які б перешкоджали орендареві користуватися орендованою земельною ділянкою;

- відшкодувати орендарю капітальні витрати, пов'язані з поліпшенням стану об'єкта оренди, яке проводилося орендарем за згодою орендодавця.

У разі погіршення орендарем корисних властивостей орендованої земельної ділянки, пов'язаних із зміною її стану, орендодавець має право на відшкодування збитків. Розміри збитків визначаються сторонами договору оренди. У разі недосягнення сторонами згоди про розмір відшкодування збитків спір вирішується в судовому порядку.

Викладені положення названого закону свідчать, що передбачені в ньому заходи забезпечують раціональне використання орендованих земель. Орендодавець і орендар несуть солідарну відповідальність за недопущення погіршення земель, їх руйнацію та зниження родючості.

Положення Закону України “Про охорону земель” посилюють і більше конкретизують заходи збереження якості земель. Цей Закон визначає правові, економічні та соціальні основи охорони земель з метою забезпечення їх

раціонального використання, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей землі, збереження екологічних функцій ґрунтового покриву та охорони довкілля. Охорона земель, – сказано в законі, – це система правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів.

Основними принципами державної політики у сфері охорони земель є:

- забезпечення охорони земель як основного національного багатства Українського народу;

- пріоритет вимог екологічної безпеки у використанні землі як просторового базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва.

До повноважень сільських, селищних, міських рад у галузі охорони земель на території сіл, селищ, міст належать:

- розробка, затвердження і реалізація цільових програм та документації із землеустрою щодо охорони земель відповідно до закону;

- установлення обмежень (обтяжень) у використанні, тимчасова заборона (зупинення) чи припинення використання земельної ділянки громадянами та юридичними особами в разі порушення ними вимог законодавства в галузі охорони земель;

- здійснення контролю за використанням та охороною земель комунальної власності.

Центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики проводить моніторинг родючості ґрунтів та агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення.

Особлива увага приділена в законі щодо вимог до власників і землекористувачів земель (у тому числі орендарів) при здійсненні ними господарської діяльності дотримуватися умов, які забезпечують збереження

родючості земель і недопущення їх руйнації. Ці вимоги полягають у наступному: обробіток земель повинен здійснюватися способами, які не завдають шкідливого впливу на стан земель та їх родючість, застосовувати еколого безпечні технології та технічні засоби, які зменшують негативний вплив на ґрунти; дотримуватися стандартів та нормативів при застосуванні засобів захисту рослин від бур'янів та хвороб; надавати органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відомості про застосування пестицидів та агрохімікатів.

Передбачено обмеження вирощування окремих сільськогосподарських культур та технологій, які виснажують ґрунт, знижують його родючість. З метою здійснення контролю за динамікою родючості ґрунтів систематично повинно проводитись їх агрохімічне обстеження, оформлення агрохімічних паспортів, в яких фіксуються початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів і рівні їх забруднення. Отже, положення названих законів “Про оренду земель” та “Про охорону земель” забезпечують всю сукупність вимог щодо раціонального використання земель. Узагальнюючим правовим документом щодо належності та використання земель є прийнятий у 2001 році “Земельний кодекс України”, основні положення якого викладені в третій главі підручника.

Основні положення законів щодо регулювання господарської діяльності підприємств будь-яких форм власності і господарювання викладені в “Господарському кодексі України”, прийнятому у 2003 році. Цей Кодекс узагальнює законодавчо-правову базу і розкриває механізми функціонування законів по створенню підприємств ринкового типу та організацію в них підприємницької діяльності за ринковими принципами попиту і пропозиції.

Проте, практика реалізації законодавчо-правової бази показала, що основоположні її закони, Укази Президента України, постанови уряду, які повинні забезпечити фінансові можливості підприємств ефективно господарювати за ринковими принципами не знайшли свого повного

вирішення. Еквівалентність обміну (паритет цін) між галузями народного господарства та сферами АПК і дотепер не досягнуто.

Це можна проілюструвати такими даними. Для придбання трактора Харківського тракторного заводу Т-150К у 2002 р. порівняно з 1990 роком, за повідомленням Г.М. Підлісецького, Я.К. Білоусько та ін., потрібно було продати більше: зерна – в 11,6 раза, насіння соняшнику – 6,5; молока – 9,3; м'яса великої рогатої худоби – 9,3 раза. На придбання зернозбирального комбайну СК-5 “Нива” ці співвідношення становлять: 16,3; 9,0; 13,2 і 16,5 раза.¹

Відомо, що такі ціни не дозволяють сільськогосподарським підприємствам придбати основоположні ресурси виробництва промислового походження. Це зумовило і багаторазове зменшення їх виробництва, оскільки вітчизняний споживач не може їх купити, а низька якість машин є неконкурентоздатною на світовому ринку.

Такі умови створили кризовий стан не лише в сільському господарстві, але і галузі сільгоспмашинобудування, що також можна підтвердити даними аналізу стану матеріальної бази провідних машинобудівних заводів – ВАТ “ХТЗ”, м.Харків, ВАТ “Херсонські комбайни”, м.Херсон, ВАТ “ТеКЗ” (виробництво бурякозбиральних машин), м.Тернопіль, проведеного М.В.Шпаком.

Станом на 1 січня 2003 р. залишкова вартість основних фондів на ВАТ “ХТЗ” становила 294 млн. грн., на підприємстві було зайнято 10 тис. працюючих. ВАТ “Херсонські комбайни” та ВАТ “ТеКЗ”, також мають досить потужний потенціал. Основні фонди відповідно становлять 134 і 129 млн. грн. та три і майже дві тисячі працюючих. Проте знос основних засобів на всіх трьох заводах є дуже високим. Він коливається від 54% на заводі з виробництва бурякозбиральних машин до 59% – на тракторному і 55% – на комбайновому заводах, а знос машин та обладнання – основних виробничих фондів – на комбайнових заводах досяг відповідно 89 і 81%. Це свідчить, що

¹ Ринок сільськогосподарської техніки: проблеми становлення / Яковенко В.П., Білоусько Я.К., Підлісецький Г.М. та ін. За ред. Г.М. Підлісецького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – С. 159

обладнання на цих заводах не лише зношене, а й морально застаріле, А значить виробляти на них сучасну складну та якісну техніку не можливо. Що і спостерігається при експлуатації машин цих заводів.

Подібна тенденція відбувається і на ВАТ “Херсонські комбайни”. Кількість працюючих скоротилась на 8%, залишкова вартість основних засобів зменшилась на 8,5%, знос збільшився на 6 відсоткових пунктів, використання виробничих потужностей знизилось на 3 відсоткових пункти.

В державі за роки економічних реформ приймалась ціла низка програм щодо фінансування агропромислового комплексу. Але з року в рік з державного бюджету фактично виділяються суми коштів, які становлять 4-15% від передбачених кошторисом програм на їх виконання. Так, розрахована Мінагрополітики України відповідно до вказаних програм загальна сума коштів на 2002-2003 рр. становить 2248,1 млн. грн. У державному бюджеті на їх виконання передбачалося 264,8 млн. грн., а фактично виділено 213,7 млн. грн., або 9,5% задекларованих сум.

Закон України “Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу” передбачає протягом 2003-2010 рр. державну підтримку створення та підготовки серійного виробництва нової техніки, переоснащення машинобудівних підприємств та провадження новітніх технологій проектування та виготовлення машин, розвитку ринку техніки. На ці цілі передбачається щороку виділяти до 1% загальних видатків державного бюджету. За розрахунками Міністерства промислової політики України за період 2002-2005 рр. на стимулювання розвитку машинобудування для агропромислового комплексу з бюджету мало бути виділено 786 млн. грн., а фактично виділено 35,2 млн. грн., або лише 4,4%.

Не знайшли своєї реалізації і вище викладені положення передбачені в Законі України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”. Не здійснювався

державними органами влади і контроль за охороною земель та використанням орендованих земель, що передбачено відповідними законами і орендар використовує ці землі на свій розсуд, спрямований на максимально можливе одержання прибутку.

Ті законодавчі положення, що передбачають вільний вибір виробничої, підприємницької діяльності та організаційної форми підприємства, в результаті відсутності фінансового забезпечення також не можуть бути ними реалізовані за ринковими принципами попиту і пропозиції. За цих обставин вихід агропромислового комплексу і зокрема його аграрного сектора з кризового стану можливий лише за умов, що державна влада та органи місцевого самоврядування будуть здійснювати дійовий контроль за виконанням прийнятих законодавчо-правових положень в економіці країни і зокрема агропромислового комплексу, який забезпечує продовольчу безпеку України.

15.3. Формування прибутку підприємств та його розподіл.

Забезпечення безперервності виробництва потребує відшкодування витрат насамперед виробничих на виробництво продукції. Після відшкодування використаних засобів виробництва, залишається валовий доход підприємства. Доходи, як вартісна форма, визначаються наявністю товарно-грошових відносин і дією закону вартості. Ця категорія є однією з найбільш важливих в умовах товарного виробництва. Доходами в економічному розумінні є валовий і чистий доход. Валовий доход - грошовий вираз знову створеної продукції. Він дорівнює вартості валової продукції в поточних цінах мінус затрати використаних засобів виробництва. Валовий доход підприємства ділиться на фонд оплати праці з відрахуваннями і чистий

доход. Чистий доход - це частина знову створеної вартості валового доходу, що залишається після виключення з неї затрат на оплату праці.

Аналіз валового і чистого доходу повинен ґрунтуватися на поглибленому вивченні процесу виробництва. Валовий доход є та частка вартості і вимірювана нею частина валового продукту, що залишається за відрахуванням частини вартості та вимірюваної нею частини усього виробленого продукту, яка відшкодовує вкладений на виробництво та спожитий у ньому постійний капітал. Між валовим доходом, і новоствореною вартістю є кількісна розбіжність і якісна невідповідність. Новостворена вартість відбиває відносини виробництва, валовий доход - відносини не тільки виробництва, а і розподілу. Кількісно вони можуть не збігатись у зв'язку з відхиленням цін від вартості.

Новостворена вартість, як і праця, поділяється на необхідну і додаткову. Матеріальною основою цього є досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, при якому створюються умови виробництва продукту понад необхідний рівень, достатній для відтворення робочої сили та розвитку матеріально-технічної бази. Додатковий продукт - продукт, створений працею понад міри даних потреб. Його утворення обов'язкова умова виробництва у будь-якій суспільно-економічній формації. Тому тільки додатковий продукт є джерелом формування нагромаджень, резервів, утримання невиробничої сфери.

Важливим соціально-економічним показником ефективності сільськогосподарського виробництва є валовий доход. Він - джерело збільшення виробничих фондів, для відновлення процесу виробництва на розширеній основі, створення резервів, задоволення суспільних і особистих потреб. У категорії валового доходу втілені відносини між державою і сільськогосподарським підприємством, між ним і його працівниками, між самими представниками у сферах виробництва розподілу, обміну та споживання. Виходячи з того, що валовий доход - єдине джерело формування

фондів нагромадження та споживання, а його розмір визначає можливості розширеного відтворення, він є узагальнюючим показником економічного стану сільськогосподарських підприємств і найбільш повно відбиває результативність господарської діяльності.

Вироблений валовий доход включає в себе весь вироблений в господарстві валовий доход, і визначається як різниця між вартістю і матеріальними витратами на її виробництво. Його величина не залежить від рівня цін на сільськогосподарську продукцію і цілком визначається вкладеною в його виробництво працею трудівників. А не реалізований валовий доход включає ту його частину, яка залишається у господарстві після реалізації продукції.

Не весь вироблений валовий доход, який одержує господарство залишається в його розпорядженні. Через податкову систему частина виробленого валового продукту спрямовується в державний бюджет. Частина валового доходу, створена працею трудівників, утворює чистий доход сільськогосподарського підприємства, яка залишається після виключення з нього затрат на оплату праці. Чистий доход, в свою чергу розділяється на дві частини. Одна спрямовується на сплату платежів у бюджет, розрахунків з банківською системою і ін., а друга, власне, формує фонди споживання та нагромадження. Проте і це не є кінцевою стадією вилучення частини валового доходу, його величина зменшується на суму відрахувань з фонду оплати праці на соціальне забезпечення та соціальне страхування. Таким чином, при розподілі виробленого валового доходу сільськогосподарськими підприємствами в їх кінцевому користуванні залишається фонд нагромадження та фонд споживання, які в свою чергу розподіляються на його складові. В ринкових умовах господарювання, становлення економічних реформ, коли валовий доход - важливий елемент противитратного механізму,

у сільськогосподарських підприємствах великого значення набувають питання правильного визначення розміру валового і чистого доходів.

Для обчисленого розміру валового доходу перш за все визначається загальний обсяг валової продукції. Вартість валової продукції складається із суми вироблених за рік матеріальних благ у вигляді засобів виробництва і предметів споживання, а також вартості виконаних робіт та послуг на сторону. У валову продукцію входить вартість основної, додаткової та побічної продукції рослинництва, тваринництва, підсобних підприємств і промислів незалежно від того, реалізується вона споживачам або використовується у своєму господарстві (у вартість продукції входять і витрати по реалізації), послуг і робіт виконаних на сторону (тут враховуються також роботи ремонтних майстерень, затрати по обслуговуючих та інших виробництвах); приріст незавершеного виробництва та витрати майбутніх періодів (різниця між відповідними даними на кінець і початок року); будівництво та капітальний ремонт підрядним та господарським способом, незалежно від джерел покриття затрат. При цьому враховуються затрати на вирощування багаторічних насаджень, які враховують вартість закладки і вирощування. До валової продукції сільського господарства не відносять вирощування лісових насаджень, сировину, продукти, одержані в результаті рибного лову, а також продукти забою худоби і переробки сільськогосподарської сировини. Схематично розподіл валової продукції і доходів сільськогосподарських підприємств зображено на рис. 15.1.

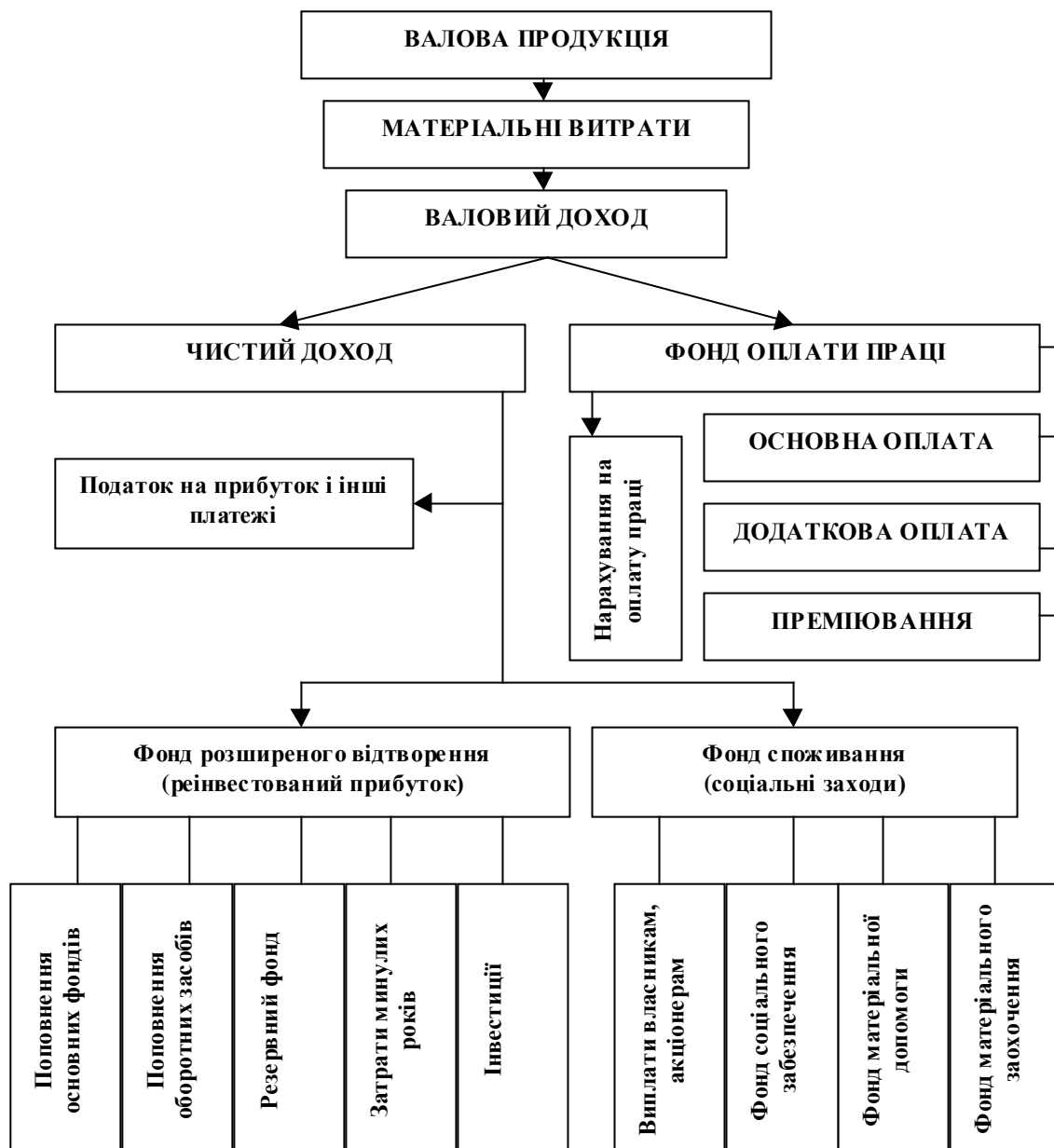

Рис 15.1. Розподіл валової продукції і доходів сільськогосподарських підприємств.

Під фондом нагромадження - першої частини валового доходу розуміють частину знову створеної вартості, яку спрямовують на розширення виробництва і збільшення резервів. До нього включають також ресурси на розширення фондів невиробничого призначення, житлове і культурно-побутове будівництво. В сільськогосподарських підприємствах до фонду

нагромадження відносять: відрахування від чистого доходу на збільшення основних та оборотних фондів; утворення і поповнення резервного фонду; відшкодування затрат, не покритих доходами минулих років.

До другої частини валового доходу відноситься фонд споживання, під яким розуміють той фонд життєвих засобів, або робочий фонд, який необхідний працівнику для підтримання та відтворення його життя і який при всіх системах суспільного виробництва він повинен постійно створювати і відтворювати. Фонд споживання використовується на індивідуальне споживання, до якого відносяться фонди оплати; праці (основна і додаткова); соціального забезпечення та матеріальної допомоги працівникам, матеріального заохочення і фонди суспільного споживання, які складаються з нарахувань у фонди соціального забезпечення; і соціального страхування та культурно-побутовий фонд.

Проте, в Україні за період реформування, спостерігається негативна тенденція скорочення, виробництва валової сільськогосподарської продукції, яка, є джерелом формування фондів нагромадження та споживання. За роки реформування інфляція, некерованість системи ціноутворення, падіння платоспроможності населення, призвели до стрімкого підвищення цін на продукцію промисловості, зробили її малодоступною для такого постійного споживача, яким завжди були сільськогосподарські підприємства, та до зниження на неї попиту. Сільськогосподарський товаровиробник став неплатоспроможним. У зв'язку з цим встановилася стійка тенденція зниження обсягів виробництва. Скоротилось придбання майже всіх матеріально-технічних ресурсів, відсутність яких негативно впливає на виробництво - їх нестача обумовлює надмірну експлуатацію природної родючості землі та живої праці, що за наявності жорсткої конкуренції ринкових відносин робить аграрну галузь не конкурентноздатною на ринку.

При даному стані речей, отримана виручка від реалізації сільськогосподарської продукції не дає можливості її товаровиробникам здійснювати навіть просте відтворення. Відбувається спрощення технологій та зниження ефективності сільськогосподарського виробництва. Фактори розподілу передбачають ефективну утилізацію ресурсів, що втягнуті до економічного обігу. Для успішного зростання необхідно забезпечити найбільш раціональне використання: зростаючого обсягу ресурсів, їх розподіл таким чином, щоб отримати максимальну кількість продукції. Це стосується не лише речових факторів виробництва, а й трудових ресурсів.

Суспільне відтворення, яке відбувається у розширеному масштабі на основі нагромадження, втілюється на практиці в економічному зростанні. Стійке економічне зростання добробуту населення можливе лише за умов максимального використання усіх факторів, що сприяють покращенню якості робочої сили, науково-технічному прогресу, стабільності соціально-економічної системи в цілому.

15.4. Економічні взаємовідносини сільськогосподарських підприємств.

Сільське господарство має стійкі технологічні й функціональні зв'язки з іншими сферами господарської діяльності (забезпечення матеріально-технічними ресурсами, створення та підтримка виробничої інфраструктури, обслуговування виробничого процесу, переробки й реалізації продукції тощо). У такому випадку стає очевидним неминуче якнайтісніше поєднання усіх сфер АПК у ринковій діяльності. У ринковій економіці сільськогосподарські товаровиробники не в змозі функціонувати відособлено від інших сфер аграрного та промислового виробництва, тобто залишатись осторонь того процесу, що у світі називається агробізнесом взаємопов'язаного і взаємозалежного вертикального ланцюга руху продовольства і сировини, що

починається з постачання господарства матеріально-технічними засобами й закінчується реалізацією кінцевої продукції. Але чим більше товаровиробник приділяє уваги розвитку виробництва, тим менше йому залишається часу та можливостей ефективно діяти в інших, споріднених сферах, за межами процесу сільськогосподарського виробництва. Отже, розвиток виробництва для товаровиробника закономірно стає альтернативою успішній ринковій діяльності, яка врешті визначає ефективність усього процесу господарювання.

Серед факторів, що сприяють формуванню повноцінного ринкового середовища в агропромисловому виробництві шляхом захисту економічних інтересів сільськогосподарських товаровиробників в ланцюзі "виробництво – переробка - реалізація" продукції, є: розвиток підприємницької діяльності учасників взаємопов'язаного ланцюга на основі еквівалентності міжгалузевого обміну; побудова внутрішньогосподарських і міжгосподарських взаємовідносин на договірній основі; розвиток агропромислових формувань. Такі передумови закладені в механізмах агропромислової інтеграції і тих процесах, що її зумовлюють. Інтеграційні процеси відбуваються в усіх сферах суспільного життя і є важливим чинником для розвитку національної економіки усіх її сфер, оскільки в основу інтеграції покладено взаємозв'язок організаційних, технологічних, управлінських, політичних, соціальних, екологічних та інших проблем господарювання.

Розвиток інтеграційних процесів розширюється й поглиблюється із зміною матеріально-технічних і соціально-економічних умов суспільства. Економічною основою виникнення й розвитку агропромислової інтеграції є суспільний поділ праці, який виявляється в уособленні нових видів виробничої діяльності, що входили раніше до сфери сільського господарства. Подальший розвиток суспільного поділу праці зумовив не тільки виділення самостійних галузей і виробництв, й підприємств, що спеціалізуються на виробництві певних видів продуктів і навіть на виконанні окремих стадій відтворювального процесу.

Агропромислова інтеграція створює сприятливі умови для застосування досягнень науки, під впливом науково-технічного прогресу удосконалюються енергетична база, засоби і предмети праці, методи та технології виробництва з біологічними й технічними основами сільськогосподарського виробництва, удосконалюються форми організації та управління виробництвом. Агропромислова інтеграція є економічним явищем, яке проявляється у встановленні технічної, технологічної, організаційної, управлінської, економічної, соціальної єдності підприємств різних сфер агропромислового виробництва, які пов'язані процесами виробництва, переробки та реалізації готової продукції. Процеси інтеграції сільського господарства здійснюються у тісному зв'язку з процесами концентрації та виробничої кооперації як форми інтеграційних процесів. Процес інтеграції тісно пов'язаний з кооперацією виробництва.

Агропромислова інтеграція, як процес злиття окремих об'єктів в економічну систему, забезпечуватиме ефект, який в кількісному виразі перевищує просту суму ефективності розрізнених підрозділів. Слід зазначити, що розвиток процесу інтеграції може характеризуватися різним ступенем тісноти зв'язків. Перехід від початкових (неповних) до більш складніших (повних) інтегрованих формувань відбувається під дією зростання тісноти інтеграційних зв'язків та удосконалення виробничих відносин, обумовлених характером і рівнем розвитку виробничих сил.

Горизонтальна інтеграція дає змогу повніше використати механізми дії економічних законів щодо спеціалізації виробництва, поглиблення поділу праці, що сприяє підвищенню її продуктивності, стабілізації економічного стану структури, використанню переваг великого виробництва порівняно з дрібним та інші чинники.

Горизонтальна інтеграція виявляється у створенні спільних великих підрозділів з виробництва тих чи інших продуктів і може існувати у формі комплексів, ферм, фірм. Сільське господарство та харчова промисловість

рівноцінно можуть створювати горизонтально інтегровані організації в межах обороту вироблених продуктів.

Об'єднання підприємств певного напрямку однією юридичною особою, яка має у своєму розпорядженні достатні фінансові ресурси для підтримання їх життєдіяльності й забезпечення конкурентоспроможності, також відноситься до горизонтальних інтеграційних зв'язків, які у класичному розумінні пов'язані із встановленням підприємствами харчової промисловості контролю над конкурентами (виробниками аналогічних товарів і товарів-замінників).

Вертикальна інтеграція в сільському господарстві передбачає координацію управлінських функцій прийняття рішень відносно двох або більше вертикально пов'язаних процесів. Головний момент визначає контроль над виробництвом, визначення ступеня ризику і характеру кредитування.

Інтеграційні процеси справляють значний вплив на структуру продовольчого ринку, зокрема на відокремлення продуктових підкомплексів, як специфічних частин національного продовольчого комплексу. Так, м'ясопродуктовий, молокопродуктовий, кормопродуктовий та інші підкомплекси об'єднують підприємства, галузі, виробництва, види підприємницької діяльності як сільськогосподарського так і промислового виробництва. Продуктові ринки функціонують найбільш успішно на базі саме продуктових підкомплексів, оскільки їх підприємства тісно взаємопов'язані у виробничо-технологічному відношенні. Вертикально й горизонтально інтегровані підприємства підкомплексу створюються передумови для прояву інших організаційних чинників і, перш за все, утворення об'єднань (союзів) виробників. У високорозвинених країнах дані об'єднання виробників окремих продуктів не є суб'єктами конкурентних відносин, їх головне завдання - відстоювання інтересів виробників як у межах інтегрованих структур, так і системи державного регулювання окремої галузі.

Інтегровані господарські об'єднання можуть стабільно працювати за умови дії паритетних ринкових цін на сировину і готову продукцію та рівноправних відносин товаровиробників і переробних підприємств. Вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники опинилися в складній економічній ситуації - закупівельні ціни переробних підприємств не відшкодовують витрат товаровиробників, а рівень собівартості продукції товаровиробника занадто високий для переробного підприємства, оскільки ціна на готову продукцію не буде прийнятною для торгівлі й кінцевого споживача.

Вертикальна інтеграція, яка за напрямками може бути виробничою, маркетинговою й комплексною, дещо звужує можливості партнерів у ринковому середовищі, тобто виборі напрямів і місць купівлі чи збуту продукції, діє ніби проти традиційних принципів ринку. Проте це компенсується суттєвим зменшенням ринкового ризику, підвищенням гарантій збуту й одержання доходів. Суто ринкові відносини замінюються керованими та регульованими, стабілізуючи ринок. Стихійний зовнішній ринок замінюється на гарантований внутрішній організований ринок у межах інтегрованих структур. Проте вимоги цього "внутрішнього" ринку за силою впливу на учасника таких ринкових відносин не поступаються вимогам зовнішнього ринку. Інтегратор передає інтегрованим ланкам жорсткі вимоги організованого ринку щодо мінімізації виробничих витрат і собівартості одиниці продукції, поліпшення її якості й оптимізації термінів поставок. Деяке обмеження самостійності товаровиробників компенсується зміцненням і стабілізацією їх економічного становища.

Аналізуючи стан та тенденції розвитку інтеграційних процесів у сільському господарстві України, можна зробити висновок, що процес інтеграції сільськогосподарських підприємств з іншими господарськими структурами триватиме і на нього суттєво впливатиме стабільна економічна ситуація в країні. В інтеграційних процесах активною буде участь

високотехнологічних промислових переробних підприємств, що сприятиме повнішому задоволенню інтересів як окремих підприємств, так і суспільства в цілому.

У сучасних умовах розвитку ринкових відносин агропромислова, інтеграція сприяє поліпшенню: організації виробництва, що виявляється у застосуванні раціональних організаційних форм інтегрованих формувань, наданні їм самостійності й підвищення економічної відповідальності за результати господарювання; економічного механізму інтегрованої структури як узгодженості дій кожного учасника в процесі виробництва, переробки та реалізації продукції, забезпечення рівних умов учасників при розподілі результатів діяльності структури; менеджменту шляхом надання підрозділам визначеного ступеня свободи й самостійності в господарській діяльності, у прийнятті управлінських рішень при застосуванні економічних методів.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначення поняття “ринок”.
2. Що являє собою інфраструктура ринку та її складові?
3. Які основні принципи ринкової економіки?
4. Як розподіляється валовий дохід підприємства?
5. Формування фонду нагромадження та його складові.
6. Сутність агропромислової інтеграції та її складові.

Глава 16. Внутрішньогосподарські відносини в сільськогосподарських підприємствах ринкового типу

16.1. Формування внутрішньогосподарських виробничих і обслуговуючих підрозділів на постійній і тимчасовій основі

У сільському господарстві України будь-яке підприємство являє собою виробничо-господарську одиницю, яка зусиллями свого трудового колективу здійснює виробництво продукції, її переробку, реалізацію; надає різноманітні послуги, виконує інші економічні й соціальні функції. Кожне підприємство – агрофірма, колективне сільськогосподарське підприємство, агропромислове об'єднання, фермерське господарство, кооператив та ін. – це (згідно з законодавством України) самостійний трудовий колектив, первинний осередок української держави як об'єднання працівників для спільної трудової діяльності. У кожному трудовому колективі залежно від його розмірів, спеціалізації та інших обставин функціонують внутрішньогосподарські (первинні) виробничі, обслуговуючі та інші колективи – дільниці, ланки, загони, бригади, цехи, відділки та ін. Саме в первинних трудових колективах організовується використання земельних угідь, техніки, добрив, кормів, продуктивної і робочої худоби та інших ресурсів, здійснюються найбільш прийнятні технології виробництва продукції, форми організації та оплати праці. Ось чому із зміцненням матеріально-технічної бази сільського господарства, поглибленням його спеціалізації та підвищенням професійного і культурного рівня працюючих виникає об'єктивна потреба пошуку або визначення нових організаційних форм діяльності внутрішньогосподарських трудових колективів, які б найбільш повно відповідали кожному етапу розвитку продуктивних сил. Форми і кількість таких первинних підрозділів, чисельність зайнятих у кожному з них залежать від особливостей виробничих умов конкретного підприємства, але більшість із них має характерну загальну структуру, що наведена на рис. 16.1.

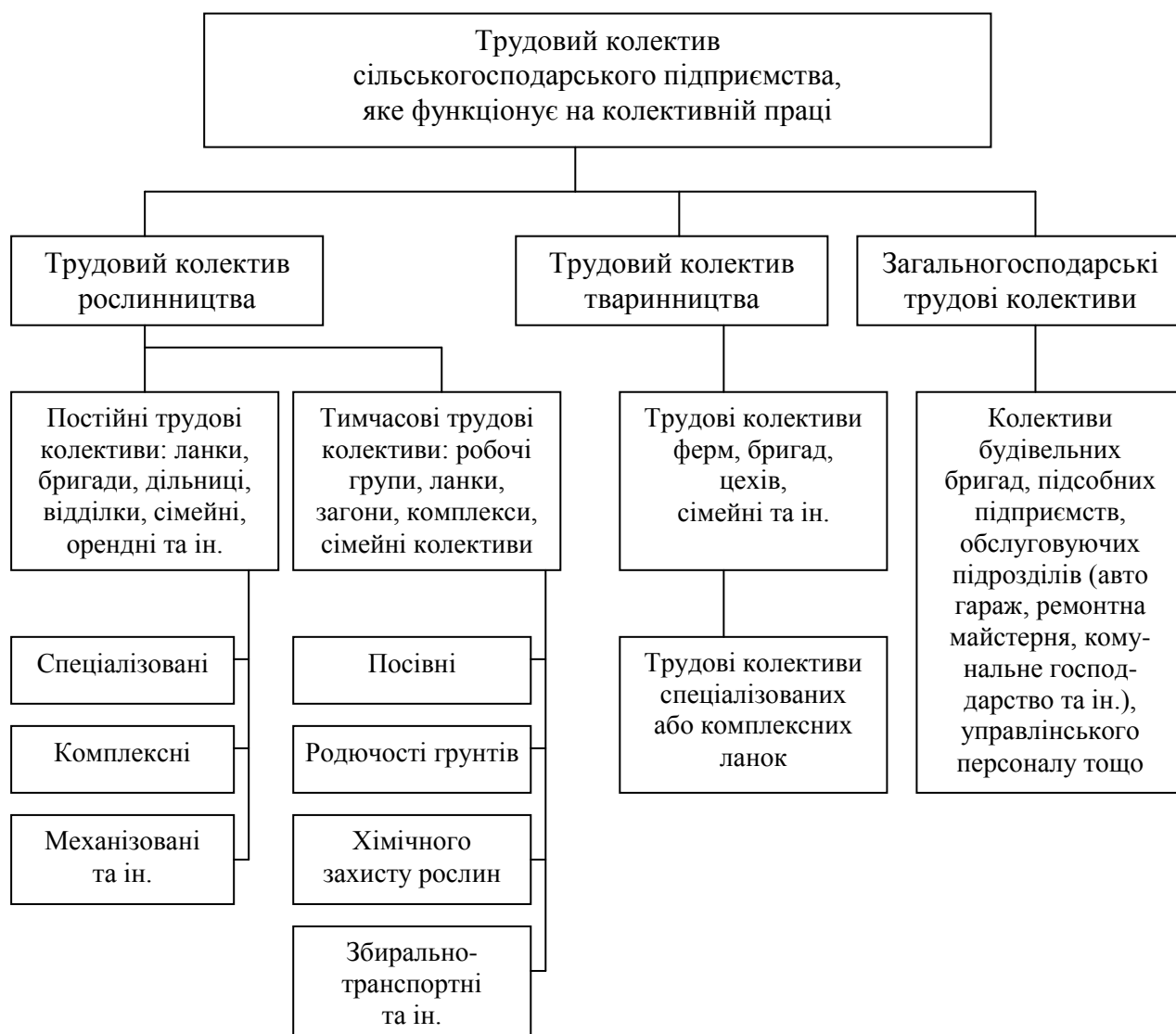

Рис. 16.1. Схема структури трудового колективу сільськогосподарського підприємства

Залежно від розміру та виробничого напрямку господарства, а також і поділу праці, в трудовому колективі рослинників можливі такі самостійні ланки, бригади, ділянки, цехи, як колективи буряківників, овочівників, плодівників, картоплярів, льонарів та ін.; в трудовому колективі свиноферми – колективи репродуктивного і свиновідгодівельного цехів або ланок; в складі працівників, які виробляють продукцію скотарства – колективи молочних і відгодівельних цехів, бригад, ланок, ділянок.

Як видно зі схеми, трудові колективи класифікуються на **постійні і тимчасові**. Постійні – це такі, що характеризуються сталістю земельних угідь, засобів і предметів праці та робочої сили: ланки, бригади, дільниці, сімейні, орендні та інші колективи.

Тимчасові – це, як правило, спеціалізовані трудові колективи (загони), які створюються для виконання окремих найважливіших циклів сільськогосподарських робіт: підготовка ґрунту, внесення добрив, сівба; заготівля органічних добрив; захист рослин від бур'янів і хвороб; заготівля кормів; збирання врожаю та інше. У великих господарствах вони створюються як внутрішньогосподарські, але за певних умов і можливостей надають послуги і суміжним господарствам на договірних умовах. На сучасному етапі недостатньої кількості технічних засобів та висока їх зношеність, зумовили потребу у наданні послуг багатьом середнім, дрібним і великим господарствам у виконанні названих циклів робіт, залучаючи машинно-технологічні станції. Такі тимчасові загони дають можливість своєчасно виконати ці комплекси технологічних операцій і забезпечити одержання високих результатів виробництва сільськогосподарської продукції.

Найпростішою організаційною структурою первинного об'єднання працівників є ланка. В її складі немає ніяких окремо організаційно-оформлених груп виконавців і тому немає потреби в звільненому керівникові. Характерними ознаками ланки ще є такі: вона виконує окремі технологічні операції в загальному комплексі робіт по виробництву певного виду сільськогосподарської продукції (ланка лише з кормоприготування; ланка тільки з машинного доїння корів; ланка, яка здійснює окремі цикли технологічних процесів або вирощує якусь окрему сільськогосподарську культуру (бурякова ланка, овочева ланка, садова ланка, ланка первинного насінництва та ін.). Ланка налічує декілька (5-8) осіб працюючих, яким властива професійна універсалізація, а отже, і спроможність виконувати широкий спектр сільськогосподарських робіт. Саме такі невеликі трудові

колективи за чисельністю, де кожний працюючий може виконувати різноманітні роботи, в подальшому будуть все більше розповсюджуватися у зв'язку з розвитком і подальшим реформуванням колективних сільськогосподарських підприємств приватного спрямування.

У великих господарствах, де багаточисельні трудові колективи, діють такі структури, як виробничі бригади. Кожна з них може складатися з декількох самостійних спеціалізованих ланок. Тому порівняно з ланкою це вже більш складна організаційна форма колективу працівників, де трудові відносини мають свої особливості. Якщо в межах кожної ланки вони здійснюються через безпосередній контакт працівників у процесі трудової діяльності, а потім уже і через кінцевий результат виробничої діяльності, то в бригадах — тільки (або в більшості випадків) через кінцевий результат функціонування праці всього колективу бригади.

За ринкових умов у підприємствах приватного типу такому колективу доводяться об'ємні натуральні показники виробництва та нормативи витрат ресурсів і праці. Кінцевий результат визначається саме за цими критеріями і при їх дотриманні (врожайність, валові збори, продуктивність тварин) передбачається система матеріального стимулювання за кінцевий результат.

У багатьох великомасштабних за площею сільськогосподарських угідь підприємствах, особливо на півдні України, утвердились виробничі дільниці. Кожна з них об'єднує дві та навіть більше однопрофільних виробничих бригад або бригад різної спеціалізації. У багатьох випадках виробничими дільницями можна вважати також комплексні бригади і окремі відділки, які територіально розташовані в окремих населених пунктах.

Характеристики ланок, бригад, виробничих дільниць деякою мірою умовні. Адже залежно від розселення працівників, місцевих традицій, спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва, забезпеченості об'єктами виробничої та соціальної інфраструктури, ґрунтово-кліматичних умов та інших обставин спостерігається різноманітність

виробничих підрозділів та форм організації їх трудових колективів. Ось чому, неможливо розробити якийсь типовий варіант організаційно-виробничої структури з тим, щоб його пропонувати як типовий для більшості господарств кожної природно-економічної зони України. Тому саме конкретні економічні, демографічні та природні умови кожного господарства й району (з урахуванням наукових узагальнень та позитивного місцевого практичного досвіду) визначають свої форми трудових колективів.

Головним завданням внутрішньогосподарських формувань, як і в цілому господарства, є збільшення виробництва продукції, поліпшення її якості, своєчасне надання послуг при обслуговуванні основного виробництва, підвищення продуктивності праці, зниження матеріаломісткості продукції, розвиток трудової і соціальної активності працівників, зростання добробуту останніх. Виходячи з цих завдань та з урахуванням позитивних рис існуючих підрозділів й обирають відповідну форму внутрішньогосподарського формування.

Господарська діяльність внутрішньогосподарських формувань ґрунтується на самостійності у вирішенні всіх оперативних виробничих питань. Взаємовідносини формування з керівництвом підприємства та іншими внутрішньогосподарськими підрозділами здійснюються за угодами, в основу яких покладений принцип дотримання нормативів витрат і одержання передбачених угодою врожайності, продуктивності тварин, витрат праці.

Права членів внутрішньогосподарського формування визначаються Положенням про внутрішньогосподарське формування, яке складається у підприємстві. В ньому передбачаються права і обов'язки членів колективу підрозділу:

вносити пропозиції щодо поліпшення діяльності формування, усунення недоліків в роботі його органів та посадових осіб;

одержувати від посадових осіб інформацію з будь-яких питань діяльності формування;

користуватися майном, пільгами і перевагами, передбаченими для даного господарства.

Головним обов'язком членів первинних колективів є раціональне, дбайливе використання природних та майнових ресурсів; застосування передових форм і методів роботи; дотримання технологічної і трудової дисципліни, правил охорони праці, техніки безпеки, підвищення своєї кваліфікації. Удосконалення та зміна виду внутрішньогосподарського формування має починатися з аналізу організації роботи існуючих підрозділів, виявлення переваг і недоліків в професійно-кваліфікаційній структурі. При цьому слід дотримуватися принципу: “удосконалювати, а не руйнувати”. Крім того, необхідно враховувати позитивні традиції щодо організації первинних трудових колективів.

Важливою умовою щодо організації ефективної роботи внутрішньогосподарських підрозділів є забезпечення їх засобами механізації виробничих процесів в межах технологічної потреби, послугами обслуговуючих підрозділів та відповідною кількістю професійно-кваліфікаційного складу працівників.

Методика визначення кількісного та якісного складу робітників, що залежить від видів діяльності та сезонності виробництва, може бути багатоваріантною, але за будь-яких умов в основу її покладені обсяги робіт – середньорічні або (в напружені періоди) й нормативи затрат праці на їх виконання за відповідними категоріями робітників. При застосуванні варіанта в напруженому періоді визначають обсяги робіт у цей період в людино-годинах по окремих категоріях. Дані беруть з технологічних карт у галузі рослинництва і з нормативів затрат праці (норм обслуговування) в інших галузях та виробництвах. Такі розрахунки можна провести, користуючись формулою:

$$r = \frac{t}{\Phi} \cdot S,$$

де r — чисельність робітників певної категорії в напружений період, чол.; t — затрати праці на 1000 га сівозмінної площі, тис. люд.-год; Φ — фонд робочого часу одного робітника в напружену декаду року, люд.-год; S — сівозмінна площа, га.

Наприклад, потреба в механізаторах на збиранні зернових культур при сівозмінній площі 1200 га, десятигодинному робочому дні та десятиденному терміні виконання робіт при обсязі робіт у цей період 2,3 тис. люд.-год. (дані технологічних карт), а одного механізатора 100 год. (10 днів \times на 10 год.) дорівнює 28 чол. ($r = [2300 : 100] \times 1,2$).

Потребу у тракторах визначають залежно від обсягів механізованих робіт, змінної норми виробітку, коефіцієнта змінності, коефіцієнта технічної готовності, довготривалості напруженого періоду:

$$K_{mp} = \frac{O}{W_{зм} \cdot K_{зм} \cdot D \cdot K_m}$$

де K_{mp} — кількість потрібних тракторів, од.; O — обсяг робіт, ум. га; $W_{зм}$ — змінна норма виробітку па еталонний трактор, ум. га; $K_{зм}$ — коефіцієнт змінності; D — довготривалість напруженого періоду, днів; K_m — коефіцієнт технічної готовності.

За умов, що змінна норма виробітку складатиме на один трактор 7 ум. га, при обсязі робіт в напружений період 1260 ум. га, коефіцієнті змінності 1,3, коефіцієнті технічної готовності 0,8 потреба в еталонних тракторах становитиме 17 од. $\left(K_{mp} = \frac{1260}{7 \cdot 1,3 \cdot 10 \cdot 0,8} \right)$.

Визначення марочного складу тракторів здійснюється виходячи з обсягу робіт, відображених у технологічних картах, і норм виробітку по марках тракторів у напружений період, або беруть загальний обсяг робіт за умов, що в напружений період встановлять двозмінну роботу.

Кількісний склад механізаторів з урахуванням суміщення робіт у напружений період (основних робочих функцій з допоміжними) коригується

за коефіцієнтом суміщення, що розраховують як співвідношення вільного від основної роботи часу впродовж зміни до загального часу зміни, помноженого на 100 (щоб отримати дані у відсотках). На такий самий розмір відсотка зменшується і колектив, призначений для виконання цих робіт.

Перехід на орендні відносини у виробничих підрозділах об'єктивно зумовлює необхідність у переході на такі ж відносини господарювання допоміжних та обслуговуючих підрозділів, використовуючи при цьому такі ж принципи взаємовідносин, якими користуються виробничі підрозділи, а саме орендно-договірні як з власником майна, так і міжвнутрішньогосподарськими орендними формуваннями.

Автопарк. В основу орендних відносин в автопарку, як в інших підрозділах, покладений принцип купівлі-продажу матеріальних ресурсів і надання послуг, відображених у договорі орендодавця і орендаря. Договір, як правило, складається з усім колективом автопарку, а всередині його – з метою ліквідації знеосіблення у виконанні перевезень і оплаті праці водіїв залежно від трудового внеску кожного — автомобілі передаються в індивідуальну оренду на строк, визначений договором. Краще, якщо цей строк дорівнює амортизаційному строку експлуатації автомобіля.

У двосторонньому підрядному договорі колективу орендарів і орендодавця відображають:

кількість і якість засобів, що передаються в оренду (автомобілі за марками, будівлі, обладнання тощо), їх залишкова – на дату передачі – балансова вартість;

обсяг перевезень;

нормативна кількість експлуатаційних ресурсів (паливо, запчастини, гума, енергозабезпечення);

норми амортизаційних відрахувань;

порядок розподілу госпрозрахункового доходу;

розмір орендної плати.

Відображаються зобов'язання сторін: орендодавця – своєчасне забезпечення орендарів експлуатаційними ресурсами; орендаря – своєчасне й якісне перевезення вантажів відповідно до технологічних вимог їх перевезення. Встановлюється відповідальність сторін за порушення договірних зобов'язань і відповідні штрафні санкції.

В індивідуальному договорі з водієм відбиваються ті ж показники, що і з колективом.

Для оперативного керівництва орендним колективом на його загальних зборах обирається Рада орендарів, яка розподіляє між водіями номенклатуру вантажів, обсяги, строки перевезень, а також контролює хід її виконання. Встановлюються показники штрафних санкцій за порушення договірних зобов'язань і заохочення за якісне й дострокове виконання перевезень, заощадливу експлуатацію машин, економію експлуатаційних ресурсів.

Оплата праці водіїв залежить від доходу, який визначається як різниця між сумою витрат і надходжень за надані послуги. Для встановлення суми доходу по кожному автомобілю визначають розрахункову ціну за 1 т перевезеного вантажу і 1 км пробігу (годину роботи) за окремими марками машин.

Норматив часу водія на лінії встановлюють з урахуванням часу на підготовчо-заклучні роботи. Нормативний коефіцієнт використання пробігу визначають за даними аналізу використання автопарку за попередній рік диференційовано за марками машин з урахуванням заходів орендного колективу для його підвищення.

Основою розрахункової ціни за транспортні послуги є сукупні витрати на експлуатацію машин, їх профілактику та ремонт, амортизацію й оплату праці з урахуванням витрат на утримання гаража та його обслуговуючого персоналу. Визначена таким чином сума збільшується на коефіцієнт середньої прибутковості по господарству для отримання госпрозрахункового прибутку по гаражу.

Нормативи витрат па експлуатацію автомобілів розраховують на 100 км пробігу по марках машин, що є найбільш доцільним і прийнятним. Оскільки на даному етапі функціонування сільськогосподарських підприємств ціни нестабільні і постійно змінюються, потрібно повсякчасно враховувати змінювані витрати за окремими статтями на дату зміни ціни на ті чи інші ресурси, використовуючи коефіцієнти збільшення (зменшення) ціни. Із зміною ціни на певні експлуатаційні ресурси змінюється і ціна послуг, тобто вона постійно динамічна. Найдоцільніше таке коригування проводити за допомогою комп'ютера, в який вводять первинні дані, і упроваджені коефіцієнти змін на зазначені ресурси дозволяють за лічені хвилини прокоригувати розрахункову ціну на послуги.

За рахунок коштів, які надходять за послуги автоперевезень, орендар купує експлуатаційні ресурси і створює госпрозрахунковий дохід, з якого сплачує орендну плату, отримує заробітну плату, створює резервний фонд оплати праці, визначає частку відрахувань на розвиток матеріальної бази та соціально-побутової інфраструктури. Конкретний розмір відрахувань у відповідні фонди встановлює Рада орендного колективу.

Ремонтна майстерня. Особливість орендного підряду в ремонтній майстерні полягає в тому, що колектив бере майстерню в оренду і бере на себе зобов'язання виконувати для внутрішньогосподарських орендних і інших колективів роботи з технічного обслуговування сільськогосподарської техніки та її ремонту відповідно до діючих технологій і графіків робіт, а орендодавець забезпечує колектив відповідними ресурсами (запчастини, обладнання, електроенергія тощо) і створює необхідні умови для виконання ними взятих на себе зобов'язань з оплатою за їх послуги з боку замовників.

Принцип розрахунку орендної плати за користування орендним колективом майстернею, обладнанням, електроенергією, водою та ін. ґрунтується на затратах господарства на її утримання з урахуванням коштів на сплату відповідних податків та інших платежів, передбачених кошторисом з

надбавками середньої норми прибутку, пропорційно питомій вазі фондів майстерні, до їх загальної вартості в господарстві за видами і структурою.

При складанні договорів з внутрішньогосподарськими формуваннями з ремонту та технічного обслуговування машин в основу оплати за послуги кладуть витрати на виконання робіт, які включають: оплату праці з нарахуваннями і надбавками до тарифу робітників майстерні та інженерно-технічного персоналу, амортизацію будинків і верстатного обладнання, запасні частини, інші ремонтні матеріали з урахуванням послуг постачальницьких організацій з їх націнками, а також коштів орендної плати, що сплачується колективом майстерні орендодавцю.

Оскільки різноманітність технічних засобів і ремонтних робіт не дозволяє здійснювати розрахунок розцінок за кожний вид ремонту, розрахунки оплати послуг доцільніше визначати за одну годину, витрачену на ремонт за категоріями робітників певної кваліфікації (слюсарі, токарі, газоелектрозварювальники, ковалі та ін.). Розрахунок здійснюють, виходячи з діючих на час виконання робіт погодинних тарифних ставок за категоріями робітників та інших витрат з урахуванням усіх перелічених вище статей витрат і платежів майстерні (за винятком вартості запчастин, які замовник сплачує додатково). Підрахунки засвідчують, що накладні витрати перевищують оплату праці – залежно від верстатного та діагностичного обладнання – у 3,5-4 рази (без урахування вартості запчастин).

Кількість годин для виконання окремих видів ремонту у польових умовах визначають по фактичних затратах; у майстерні для ремонту окремих вузлів і агрегатів – по нормативних довідниках (за їх відсутності – за допомогою фотохронометражних спостережень).

Окремі види технічного обслуговування та ремонту, де беруть участь різні категорії робітників, оплачують за нормативами за відповідний вид обслуговування (ТО-2; ТО-3 та ін.), рівно як і за капітальний ремонт двигунів, коробок зміни передач, ходової частини і т. ін. – згідно з дефектними

відомостями, де встановлені нормативи часу на ремонт. Таким чином, робота механічних майстерень, що заснована на принципі купівлі-продажу та прийманні відремонтованої техніки конкретним замовником з визначенням строків ремонту (при відхиленні від них застосовуються відповідні штрафні санкції) дозволяє покращити якість ремонту, а їх робітників поставити в пряму залежність від якості та термінів ремонту.

Мають місце й інші варіанти ремонту техніки за ринковими принципами "купівлі-продажу". За бажанням орендних виробничих колективів ремонтувати техніку своїми силами (або з частковою участю робітників майстерні), особливо в зимовий період, коли вони вільні від польових робіт, такі колективи можуть брати у тимчасову співоренду робочі ремонтні місця реммайстерні, сплачуючи лише експлуатаційні витрати за час користування певним робочим місцем та відповідну частку орендної плати за майстерню пропорційно до використаного часу.

Така форма взаємин внутрішньогосподарських формувань досить поширена і має певні переваги у повнішому використанні робочого часу протягом року та посиленні відповідальності за якість ремонту.

16.2. Організаційні форми підрозділів та формування їх структури і кваліфікаційного складу

Організаційні форми підрозділів в різних аграрних формуваннях (приватні, приватно-орендні, господарські товариства, кооперативи та ін.) не мають будь-якого усталеного характеру. Їх організаційні форми у різних підприємствах залежать від конкретних умов діяльності – спеціалізації і концентрації виробництва, просторового розміщення полів, ферм, допоміжних галузей і виробництв з переробки продукції, розміру посівних площ і полів сівозмін, інших чинників, які зумовлюють певні підходи у вирішенні питань вибору організаційної форми підрозділу.

Тому в цьому плані не може бути єдиного стандартного (шаблонного) підходу, а визначається найдоцільніша організаційна структура, яка продиктовано умовами виробництва, наявністю складу технічних засобів, кваліфікацією працівників та інших соціально-економічних факторів, зайнятості населення, його вікового складу тощо. Але за усіх умов та організаційна форма буде вигіднішою, що забезпечує найповніше використання засобів виробництва, робочої сили і найбільш задовольняє технологічні вимоги вирощування та збирання сільськогосподарських культур. Проте за будь-яких умов при формуванні внутрішньогосподарських підрозділів слід керуватись об'єктивними проявами механізмів поділу і кооперації праці, організації робочих місць, їх планування й оснащення, можливостями застосування поточних технологій і групової роботи агрегатів на виконанні технологічних циклів внесення добрив, підготовки ґрунту до сівби і проведення її, збиранні врожаю, заготівлі кормів тощо.

Поділ праці – це розмежування трудової діяльності працівників у процесі їх суспільної праці в результаті спеціалізації виробництва, що за своєю сутністю є вічною і безкінечною, а тому розмежування праці це неминучий і невичерпний у часі та просторі процес. Зміст поділу праці визначається розвитком продуктивних сил і, насамперед, застосовуваною технікою та залежить від неї при визначенні функцій виконавців робіт. Залежно від специфіки виконання технологічних операцій поділ праці розвивається у двох протилежних напрямках: перший – поглиблення поділу праці, зменшення виконуваних у процесі роботи функцій працівника; другий – інтеграція праці, поєднання виконуваних функцій однією особою з метою підвищення кваліфікаційного рівня працівника, гармонізації фізичної та розумової праці, що сприяє загальному зростанню ефективності виробництва та всебічному розвитку особистості.

Поглиблення поділу праці характерне для умов, якщо створюються великі обсяги виконання переважно ручних робіт, які вимагають розчленування трудового процесу на окремі трудові прийоми, що мають

певну завершеність загальної або окремої виробничої операції. Наприклад, це досить наочно простежується на ручних роботах по збиранню врожаю – овочів, плодів, ягід як на ручних операціях, так і механізованих за допомогою тракторних майданчиків, коли виконання окремих операцій цього технологічного циклу – збирання, піднесення (підвезення) продукції до пункту складування, сортування, фасування, навантажування та інші операції виконуються окремими групами працівників. Тобто, спостерігається поєднання в даному процесі поодинокого, технологічного і функціонального поділу праці, що сприяє підвищенню продуктивності праці за рахунок спеціалізації функцій на виконанні окремих технологічних прийомів, які забезпечують усунення зайвих переходів і постійну переорієнтацію працівника на зміну методів і прийомів праці, що набуло особливої ваги у підприємствах приватного спрямування.

Інтеграція праці відзначається меншим розчленуванням технологічних операцій на окремі її елементи та поєднанням цих елементів для виконання одним працівником. Вона доцільніша при виконанні механізованих (автоматизованих) процесів, які зумовлені відповідними технологічними умовами застосування комбінованих агрегатів, завантаженні та перевезенні окремих вантажів (кормів, добрив), виконанні комплексу робіт із захисту рослин тощо, що усуває технологічні перерви окремих працівників з очікування повторності подальших операцій, пов'язаних із технологічним змістом робіт. Економічні межі спеціалізації праці, як зазначає В.С.Дієсперов, вимагають, щоб поділ процесу праці не призводив до збільшення технологічних простоїв, найефективніше використовувався час робочої зміни, раціонально застосовувалися технічні засоби механізації виробничих процесів. Соціальна межа поділу праці вимагає, щоб підвищувалася загальна змістовність праці, яка досягається за рахунок оптимізації фізичного і нервового навантаження працюючих, створення умов для розвитку професійних здібностей робітників та сприяє активному їх трудовому життю.

Однак розвиток сприятливого загального поділу праці тісно пов'язаний з її кооперацією. Суть кооперації полягає у встановленні таких зв'язків між окремими виконавцями або їхніми групами, які б забезпечували безперервність, синхронність, ритмічність процесів праці протягом робочої зміни на виконанні взаємопов'язаних технологічних операцій. Кооперація поділяється на просту та складну і визначає форми організації трудових колективів як на первинному внутрішньогосподарському рівні, так і на підприємстві – при формуванні трудових колективів, їх об'єднань і навіть міждержавних зв'язків. Проста кооперація – це процес об'єднання діяльності групи працівників, які разом виконують одні і ті ж нескладні операції. Характерною їх ознакою є ручна праця на прополюванні, збиранні врожаю овочів, плодів, ягід та інших подібних роботах.

Складна кооперація ґрунтується на встановленні тісних взаємозв'язків між окремими виконавцями, їх групами, які одночасно здійснюють єдиний виробничий процес, при якому обов'язки працівників розмежовуються, але лише узгоджена праця різних виконавців забезпечує відповідне поєднання частин в єдине ціле на складних роботах. До таких у сільськогосподарському виробництві належать цикли робіт з підготовки ґрунту до сівби, рихлення, розпушування, вирівнювання; навантажування, транспортування, внесення добрив, їх зароблення; сівба, навантажування насіння, транспортування, засипання у сівалки. Це зумовлює найкращі умови для появи сходів і росту рослин, а виконуються кожна з цих операцій окремими групами працівників одночасно в просторі та часі. Подібні процеси здійснюються при виконанні робіт із захисту рослин від шкідників і хвороб, на збиранні врожаю, багатьох інших процесах за поточної технології та груповій роботі агрегатів.

Відповідно до цих вимог повинні формуватись певні внутрішньогосподарські (міжгосподарські) підрозділи, які в змозі забезпечити одночасне узгоджене виконання комплексів робіт за схемою поточної технології та групової роботи агрегатів. Однак проведені дослідження з питань організації внутрішньогосподарських підрозділів показали, що види і форми цих

підрозділів досить різноманітні, створюються вони залежно від умов, які виникають у тому або іншому підприємстві з огляду на обсяги робіт, спеціалізацію виробництва, наявність та якість технічних засобів, кваліфікацію виконавців, що й зумовлює певну організаційну структуру підприємства. В узагальнюючому вигляді, з урахуванням перелічених особливостей, варіанти організаційної структури підприємств наведені на рис. 16.2.

Як бачимо, організаційна структура сільськогосподарського підприємства свідчить про можливу варіантність різноманітних організаційних рішень залежно від умов виробництва, наявності технічних засобів, розмірів сільськогосподарських підприємств, що забезпечує найбільш ефективну їх діяльність, традиції, які склались у попередні роки і до яких пристосовувались працівники, та інших чинників, що проявили у господарстві ефективну дію. Але за будь-яких умов в основі ефективної організаційної структури лежить обсяг виробництва, його концентрація і спеціалізація. Саме ці чинники зумовлюють зниження витрат на одиницю продукції за великих розмірів земельних угідь (3,5 тис. га і більше), кращою виявилась цехова структура зі створенням у цехах спеціалізованих бригад або загонів. За середніх розмірів земельних угідь (2–3 тис. га) ефективнішою є організаційна структура, в основі якої – ділянка з комплексними бригадами та спеціалізованими загонами по заготівлі і внесенню добрив, захисту рослин від шкідників і хвороб, заготівлі кормів, збиранні врожаю.

В основі організаційної структури невеликих господарств (до 1,5 тис. га сільськогосподарських угідь) більш дієвою організаційною структурою виявилась тракторна бригада, розміщена, як правило, в окремому населеному пункті господарства, в середині якої за циклами робіт створюються тимчасові загони або ланки, до яких входять і працівники кінно-ручних робіт, або ж створюються постійні ланки кінно-ручних робіт на виробництві плодоовочевої продукції у поліській зоні, вирощуванні льону, хмелю та інших трудомістких культур.

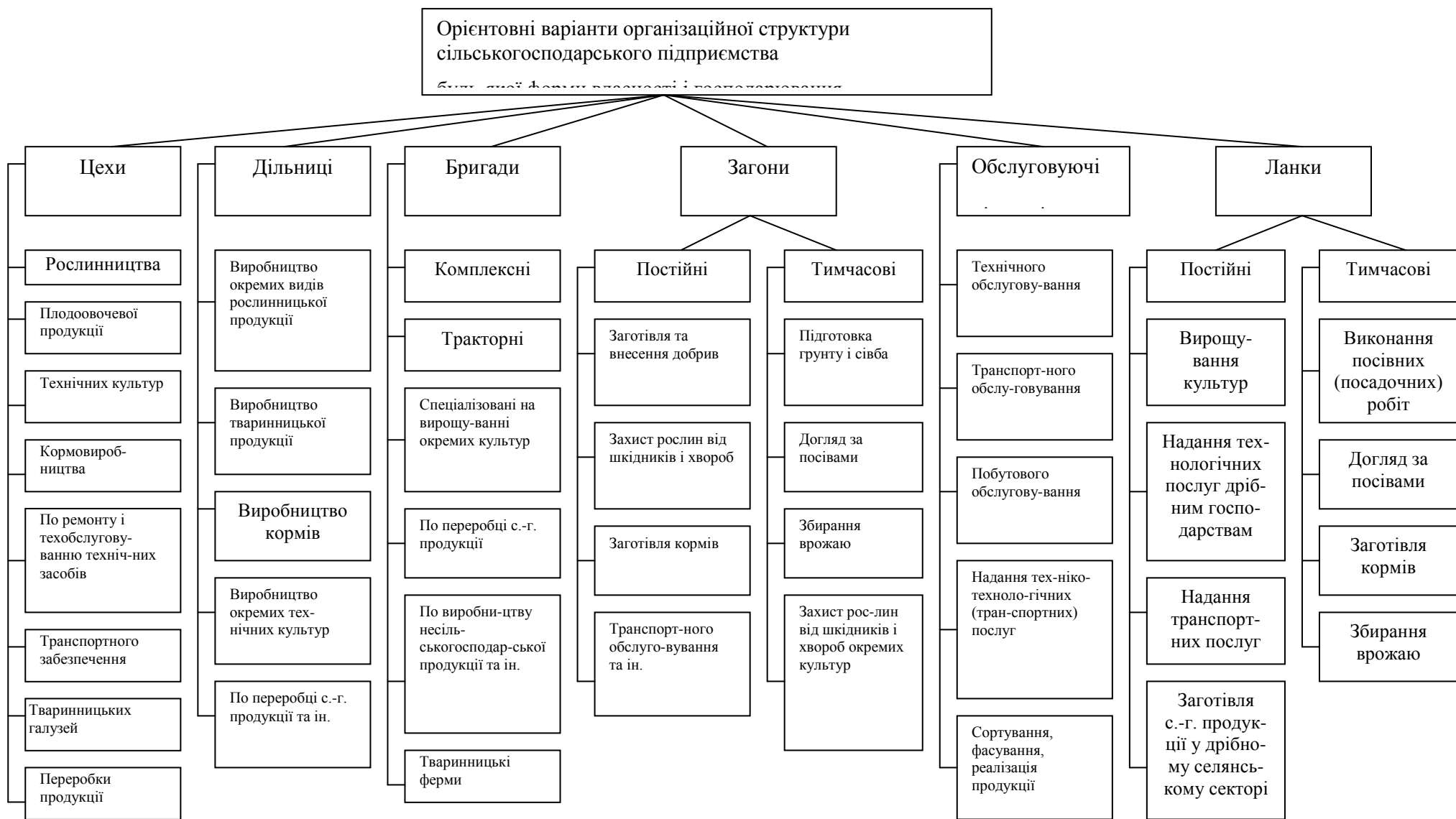

Рис. 16.2. Орієнтовні варіанти внутрішньогосподарської організаційної структури сільськогосподарських підприємств з колективною формою виробництва

На збиральних роботах – заготівля кормів, збирання зернових, цукрових буряків та інших культур – найефективнішою організаційною структурою були тимчасові внутрішньогосподарські комплексні загони, які проводять збиральні роботи за принципами поточної технології та групової роботи агрегатів. Формування таких загонів здійснюється на загальногосподарському (міжгосподарському) рівні, комплектування їх технікою, оптимізованою за суміжними операціями збирання врожаю, його транспортування, збирання післяжнивних решток, післязбирального обробітку ґрунту, забезпечує комплекс повним ремонтно-технологічним і побутовим обслуговуванням безпосередньо на робочих місцях.

При нестачі окремих агрегатів для виконання взаємозалежних операцій на договірній основі залучають машинно-технологічні станції (МТС). Черговість збирання врожаю окремих культур і ділянок визначають заздалегідь, фіксуючи це у відповідних графіках, які узгоджують між підрозділами та партнерами, особливо якщо формується міжгосподарський загін. Узагальнена орієнтовна організаційна структура комплексного загону на збиранні зернових культур наведена на рис. 16.3.

З наведеної схеми видно, що збиральний комплекс (загін) складається з окремих спеціалізованих ланок, провідними серед яких є збиральні ланки, а решта ланок формується за своїми технічними параметрами, щоб забезпечити безперервність роботи й узгодженість між іншими складовими комплексу, враховуючи при цьому можливі відмови в процесі роботи окремих агрегатів та заміни їх резервними, не зупиняючи узгоджену роботу всіх ланок.

При цьому досить важливою умовою є те, що виробничо-збиральний комплекс постійно супроводжується ланками транспортного забезпечення, технічного та побутового обслуговування, збирання незернової частини врожаю з поля та післязбирального обробітку ґрунту, що створює найсприятливіші умови для подальшого обробітку й використання ріллі,

Рис. 16.3. Орієнтовна організаційна структура збирально-транспортного загону

боротьби з бур'янами за допомогою не хімічних засобів, а своєчасним механічним обробітком, який сприяє виробництву екологічно чистої продукції.

Розрахунок кількості збиральних комбайнів у межах 4–5 одиниць забезпечує протягом роботи одного світлового дня збирання 100-120-гектарної площі зернових культур з виконанням усього комплексу післязбиральних робіт, є можливість організації двозмінної роботи механізаторів і водіїв автомобілів, або організації робіт, особливо у спекотні дні, вахтовим методом за графіком чергування по 3–4 години роботи та відпочинок. Концентрація сільськогосподарської техніки в таких комплексах і загонах створює найкращі умови для використання механізмів дії організаційних принципів і забезпечення технологічних вимог вирощування сільськогосподарських культур.

Досліджуючи організаційні форми внутрішньогосподарських підрозділів великих приватних підприємств, які функціонують на колективній праці, обґрунтовано, що за таких умов, враховуючи високе зношування та недостатню кількість технічних засобів механізації, комплектування внутрішньогосподарських загонів і комплексів для поточного виконання робіт із залученням відсутніх у господарстві машин на договірній основі з машинно-технологічними станціями (МТС), є найефективнішою внутрішньогосподарською організаційною структурою. Це дає змогу виконувати основні цикли робіт (сівба, садіння, заготівля кормів, збирання врожаю) за системою поточної технології та групової роботи агрегатів, використовуючи переваги цієї організаційної форми. Щодо черговості робіт на різних ділянках і культурах, то це встановлює господар (його менеджер) відповідно до умов, які виникають в тому чи іншому випадку.

Узагальнення наукових досліджень і монографічні обстеження окремих беззбиткових підприємств показали, що саме ці заходи створювали умови для своєчасного виконання технологічних операцій (особливо зменшувались

втрати на збиранні врожаю), що забезпечувало сприятливе середовище взагалі на вирощуванні сільськогосподарських культур.

16.3. Організація процесів праці та їх принципи

Серед внутрішньогосподарських економічних відносин важливе місце в підвищенні продуктивності праці належить досконалої, раціональної її організації. Праця людей на виробництві продукції підпорядкована сукупності об'єктивно діючих законів організації праці: поділу праці, кооперації, зміні спеціалізації праці та інше. Вимоги цих законів реалізуються через систему принципів як основоположних правил, без додержання яких, неможлива ефективна організація праці.

В економічній літературі вони досить широко висвітлені. На основі всебічного аналізу виробництва продукції сільського господарства та організації праці на підприємствах, в об'єднаннях, а також узагальнення цих принципів, можна зазначити, що загальними принципами, які відображають сутність теоретичних положень раціональної організації праці, слід вважати ті, що виражають специфіку організації, а механізм їх дії широко проявляється в системі організації праці.

Відповідно до цього можна визначити зміст таких загальних принципів, які найбільше відображають закономірності організації праці:

- відповідність організації праці досягнутому техніко-технологічному рівню виробництва;
- оптимальне поєднання поділу і кооперації праці, засобів, предметів праці та робочої сили, розумової і фізичної діяльності працівників;
- нормативність праці та її умов;
- матеріальна і моральна заінтересованість у підвищенні продуктивності праці.

Перший із них відображає необхідність приведення у відповідність форм трудових колективів умовам виробництва, що змінюються. Реформування власності в сільському господарстві, перехід до нових форм господарювання, відособлення окремих виробничих процесів створюють умови для формування трудових колективів з метою здійснення таких процесів. У зв'язку з цим зростає відповідальність колективів за ефективність виробництва. Його кінцеві результати – одержання певної кількості продукції високої якості – перед колективом постає завдання: в оптимальні терміни високоякісно виконувати роботи на кожній окремій технологічній стадії виробництва. Тому пізнання механізму дії цього принципу в нових ринкових умовах і використання його положень на практиці дає можливість істотно підвищувати економічну ефективність виробництва.

Принцип оптимального поєднання поділу і кооперації праці, засобів, предметів праці та робочої сили, розумової і фізичної діяльності працівників полягає в тому, що з підвищенням рівня механізації виробничих процесів все наочніше проявляються тенденції поділу праці. Поглиблення його при безперервному трудовому процесі підвищує продуктивність праці, але разом з тим збільшує її монотонність, знижує привабливість праці.

При циклічному внутрізмінному виробництві поглиблення поділу праці між виконавцями призводять до недостатньої внутрізмінної завантаженості, втрат часу в період технологічних перерв. Тоді кращому використанню часу, збагаченню праці сприяє суміщення різних функцій. Але разом з тим воно вимагає від працівника і більш високої кваліфікації. Тому поділ і кооперація праці зумовлюють оптимальне поєднання її з урахуванням тісного взаємозв'язку і взаємозумовленості у виконанні операцій кожним виконавцем різних суміщуваних функцій, що сприяє підвищенню привабливості праці та соціальному розвитку особистості.

Без оптимізації основних факторів виробництва (засобів, предметів праці), точного розрахунку співвідношень між ними, підбору найкращого варіанта взаємозв'язку неможливо раціонально використовувати наявні резерви і можливості виробництва.

Принцип нормативності праці та її умов відображає соціальну сторону організації. Його дія полягає в необхідності дотримання суворої регламентації робочого дня, внутрізмінних, тижневих, місячних і річних режимів праці та відпочинку, встановлення нормативних параметрів санітарно-гігієнічних, психофізіологічних та естетичних умов праці, норм і нормативів на виконання окремих операцій та змінних завдань.

Принцип стандартизації матеріальних умов праці проявляється у вимогах до встановлення стандартних параметрів засобів праці, предметів, технологічних схем, параметрів робіт, прийомів і методів праці. Сама система машинного виробництва об'єктивно тяжіє до нормативу, стандарту. Різноманітність устаткування й технології при виробництві одних і тих самих продуктів і виконанні ідентичних робіт вимагає різних затрат праці, способів виконання робіт, різної кваліфікації виконавців. Тому використання типових машин та устаткування, прагнення до створення більш-менш одноманітних предметів праці дають змогу створювати однотипні трудові колективи і скорочувати час на виконання ідентичних робіт. Щодо предметів праці, то в сільському господарстві повна їх стандартизація неможлива. Однак встановлення рівновеликих полів, застосування районованих сортів та універсальних машин забезпечують типізацію окремих груп робіт і трудових колективів, а на цій основі – підвищення продуктивності праці.

Принцип матеріальної і моральної заінтересованості у підвищенні продуктивності праці полягає в тому, що така заінтересованість працівників в умовах підвищених вимог до первинних трудових колективів при вирішенні питань виробництва є дійовим стимулом для творчої ініціативи, активності у

підвищенні продуктивності праці. Переведення сільського господарства на нові форми господарювання змінює характер праці в ньому, потребує вдосконалення її форм та систем оплати, приведення їх у повну відповідність з рівнем організації виробництва і праці. Головною умовою ефективності виробництва на сучасному етапі є продуктивність праці. Тому й стимули повинні забезпечити її зростання. Дотримання зазначених принципів при розв'язанні організаційних завдань – найважливіша умова раціонального створення організаційних систем і використання наукових досягнень.

Ці загальні принципи організації праці тісно пов'язані з принципами організації трудових процесів, які проявляють свою дію в різний час і з різною силою залежно від умов здійснення трудового процесу. В одних випадках їх дія поширюється на всі сторони виробництва; в других – на його окремі елементи; в третіх – на методи і прийоми праці. Тому для більш повного врахування їх дії при вивченні існуючих форм організації праці й раціональної організації трудових процесів доцільно класифікувати ці принципи по трьох групах:

- загальні принципи раціональної організації трудового процесу (пропорційності, синхронності, ритмічності, безперервності, запасу ресурсів), механізм дії яких поширюється на всі його сторони.
- часткові принципи (паралельності, “вузького місця”, оптимальності, інтенсивності праці), які впливають на окремі елементи процесу праці.
- принципи раціонального встановлення методів і прийомів праці (економії рухів, мінімальних переміщень, зручної пози трудівника).

Використовуючи положення цих принципів, можна точно визначити взаємозв'язок основних факторів виробничого процесу і раціонально організувати будь-який процес. Детально принципи організації трудових

процесів викладені в главах підручника, присвячених організації рослинницьких і тваринницьких галузей.

16.4. Орендні відносини в сільськогосподарських підприємствах на пореформеному етапі їх розвитку

Серед нових процесів і явищ, викликаними подальшими економічними реформами в аграрному секторі АПК, перетворенням колективних сільськогосподарських підприємств у структури приватного спрямування, вагоме місце відводиться орендним відносинам, особливо земельним. В економічній літературі існують різні тлумачення стосовно визначення поняття оренди. Але усі вони відображають її сутність як наймання майна та землі в користування за плату і на певний строк. Оренда, як її термінологічне поняття походить від латинського *arrendare* – наймання фізичною або юридичною особою у іншої фізичної (юридичної) особи майна: основних засобів виробництва, землі, будівель, цілісних майнових комплексів у тимчасове користування на певний строк і за плату.

Законом України „Про оренду” визначено, що об’єктом оренди є: цілісні майнові комплекси державних, колективних і приватних підприємств, організацій або їх структурних підрозділів, а також окреме індивідуально визначене майно державних підприємств та організацій. Цим законом передбачено порядок передачі майна в оренду, обов’язки орендаря і орендодавця, їх відповідальність за невиконання договірних зобов’язань, оцінка об’єкта оренди, право орендарів на вибір організаційно-правових форм здійснення підприємницької діяльності. Встановлені принципи орендної плати, в основу яких покладено незалежність від наслідків господарської діяльності і яка визначається як частина розрахункового доходу від

господарського використання орендованого майна є об'єктивною умовою функціонування оренди та орендних відносин.

В подальшому у названий закон вносились відповідні зміни, які відображали зміну ринкового середовища на макроекономічному рівні та приймались постанови уряду щодо методики оцінки об'єктів оренди та розрахунку орендної плати. В результаті цих перетворень орендні відносини набули форми заключення договорів оренди з кожним власником, оскільки земельно-майнових комплексів за цих умов уже не було. Однак, з метою використання переваг великого виробництва новоствореними підприємствами приватного спрямування потрібно і в нових умовах, при можливості, зберегти попередні розміри великих колективних підприємств за рахунок оренди паїв у членів бувших організаційно-правових форм підприємств, що в переважній більшості нових формувань було здійснено.

Однак, у розвитку ринкової аграрної економіки, вирішальне значення має розв'язання проблеми земельних відносин, оскільки земля є першою передумовою і найважливішою умовою існування суспільства. Як відомо, земля відрізняється від усіх інших засобів виробництва тим, що вона не є результатом минулої праці, а продуктом самої природи. Вона є незамінною, просторово обмежену її площу не можна збільшити, змінити місцезнаходження, земельні ділянки не однорідні за якістю. Ці особливості землі віками були предметом для вирішення питань, кому вона повинна належати та форми її використання, серед яких оренда посідала важливе місце. Відмічені особливості зумовили й визначення поняття „оренда землі”, яка виникла з появою приватної земельної власності.

В Законі України „Про оренду землі”, прийнятому в 1998 р. та з внесеними до нього змінами у 1999-2003 рр., сформульовано таке її визначення. „Оренда землі – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності”. За згодою сторін у договорі оренди землі можуть вказуватися інші умови, зокрема якісний стан

земельних угідь, порядок виконання зобов'язань сторін, страхування об'єкта оренди, відшкодування витрат на здійснення заходів щодо охорони і поліпшення об'єкта оренди, права і обов'язки орендарів, захист їх прав. У вимогах до орендаря записано „... дотримання екологічної безпеки землекористування та збереження родючості ґрунтів”.

Регулювання земельних відносин здійснюється низкою законодавчо-правових актів і нормативних документів, що регламентують власність на землю та форми її використання. Основним правовим документом, який визначає право власності на землю, є Конституція України, де сказано „Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави”. Право власності на землю гарантується. Це право набувається, регулюється і реалізується громадянами, юридичними особами та державою Земельним кодексом України, названим законом “Про оренду землі” та іншими нормативно-правовими актами, а також договором оренди землі. Узагальнену схему договірних відносин між суб'єктами оренди в сільськогосподарському виробництві наведено на рисунку 16.4.

З наведеного рисунку видно, що в основу договірних відносин покладено договір оренди, в якому відображаються: строки оренди; принципи укладання; відповідальність сторін за виконання договірних зобов'язань; відображаються розміри орендної плати, ціни і тарифи, склад і вартість майна; земельні угіддя – визначені у гектарах та грошовій оцінці по номенклатурі угідь; умови розірвання договору. Договори оренди землі регламентують економічні взаємовідносини між суб'єктами оренди як на зовнішньому так і внутрішньому рівні.

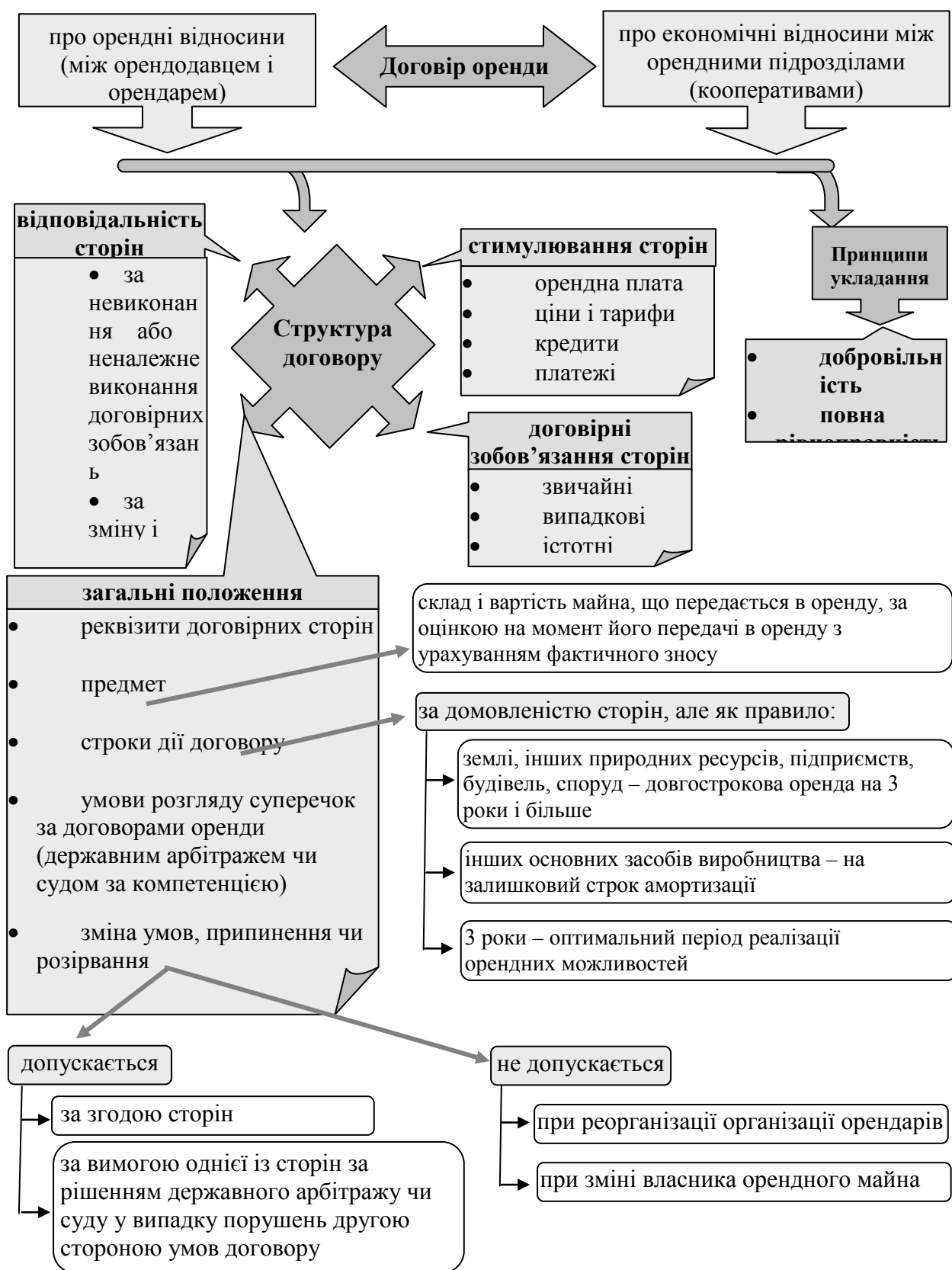

Рис. 16.4. Договірне регулювання орендних відносин

Однак, у типових договорах оренди недостатньо регламентовано механізм їх реалізації. Зокрема це стосується питань запобігання якісного погіршення земель. В зв'язку з цим необхідно включити як додаток до договору агротехнічний паспорт земельної ділянки. Це стимулюватиме орендаря більш раціонально використовувати землю.

Аналізуючи соціально-економічний стан орендодавців, є підстави для твердження, що вони більше потерпають від різних ускладнень, є мало захищеною соціальною групою. Орендодавці не завжди мають належну можливість відстояти свої інтереси, оскільки поодинокі, без засобів і коштів, протистоять в принципі об'єднаним, зі значно більшими ресурсами і можливостями, орендарям. Відсутність конкурентного середовища на ринку оренди землі та низька інформованість орендодавців відносно своїх прав сприяє монополізації цього ринку орендарями зі всіма наслідками, що звідси випливають. Орендодавцям необхідно об'єднатися, що могло б зміцнити їх позиції. Історичний досвід свідчить, що без певної ініціативи, без наявності єднаючого і організовуючого осередку ніякого об'єднання не буде.

Створення спілок орендодавців сприяло б розв'язанню ще однієї проблеми – дотримання вимог щодо збереження якісного стану земельних угідь. Адже згідно Закону “Про оренду земель”, суб'єкти оренди повинні фіксувати якісні характеристики земельних ділянок для подальшого контролю за їх динамікою, а також в разі необхідності, обов'язкового відшкодування нанесеної ґрунту шкоди: виснаження, ерозії, хімічного забруднення та ін.

Особливої уваги щодо удосконалення орендних земельних відносин заслуговують строки передачі земель в оренду, які на даному етапі є досить короткими. Дані, що характеризують кількісні показники оренди земельних ділянок наведені в таблиці 16.1.

Аналіз строків передачі земель в оренду показує, що найвищою є питома вага орендарів, які орендують землі на 4-5 років, і на які припадає відповідно по роках 56,4 і 61,4%. Але й цей строк досить обмежений, він не

забезпечує навіть одну ротацію сівозміни. Орендували землю на 1-3 роки 31,4 та 26,3 % орендарів, що є суто тимчасовим явищем оренди землі й орендар не може дотримувати, навіть за бажанням, чергування культур у сівозміні.

16.1. Кількісні показники оренди земельних ділянок (пайів) власників сільськогосподарських земель у 2004-2005 рр., одиниць*

Показник	Рік			
	2004		2005	
	одиниць	%	одиниць	%
Укладено договорів оренди – всього	5225796	100	5031199	100
Із них згідно з державними актами	1590079	30,4	2128392	42,3
Із загальної кількості договорів укладено: з господарствами, де одержано земельний пай, або їх правонаступниками	3896374	74,5	3455297	68,6
з фермерськими господарствами	336237	6,4	409939	8,1
з іншими суб'єктами	993212	19,0	1165963	23,2
Із загальної кількості договорів укладено із селянами–пенсіонерами	2771795	53,0	2691746	53,5
Укладено договорів оренди за строками їх дії:	1637089	31,4	1318041	26,3
на 1-3 роки				
на 4-5 років	2943858	56,4	3088404	61,4
на 6-10 років	547296	10,4	516106	10,2
понад 10 років	97553	1,8	108648	2,1

* Складено за даними Держкомзему України.

Отже, наведені дані строків оренди свідчать про необхідність розробки відповідних механізмів, щоб зблизити позиції орендодавця і орендаря та знівелювати розбіжності в інтересах може законодавча норма, яка забезпечує можливість без зайвих труднощів продовжити договір оренди на новій якійсній основі.

Наведені в таблиці 16.1 дані також свідчать, що земля в країні передана масовому дрібному власнику, який має невеликі земельні ділянки. Середній розмір земельної частки (паю) в Україні становить 3,96 га з коливаннями по

регіонах від 8,69 га (найвищий розмір) – в Луганській області до 1,1 га в Івано-Франківській і 1,3 у Закарпатській областях (найнижчий рівень). Такі розміри земель, що знаходяться у власності селян і відсутності у них засобів виробництва не дозволяють організувати високоефективне товарне виробництво сільськогосподарської продукції. При цьому повного розпорядження визначеного законодавством формою приватної власності на землю її власник і дотепер не набув. Він не може її продати або здійснити нею заставу при одержанні кредиту і навіть при отриманні Державного акту на приватну власність на земельну ділянку. Більшість учених-аграрників та селян вважає, що в державі, яка здійснює трансформацію економіки на ринкові засади, потрібно здійснювати не обмеження та заборони прав громадян та юридичних осіб, які мають приватну власність на землю для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, а розробляти й впроваджувати ринкові механізми, які б створювали вигідне ринкове середовище для виробництва сільськогосподарської продукції на власній землі. Оскільки приватна власність на землю забезпечує право громадян на володіння, користування і розпорядження нею, то це і повинно стати передумовою формування ринку землі. Однак, у результаті прийнятого в державі мораторію купівлі-продажу землі для переважної більшості селян оренда залишається єдиним механізмом реалізації їх прав на земельну ділянку, що свідчить про необхідність удосконалення земельно-орендного механізму.

В умовах ринкової економіки, коли всі види продукції та послуг набувають товарного характеру, а відносини між окремими суб'єктами господарювання втрачають сенс поза кон'юнктурою ринку, останній накладає свій відбиток і на відносини між окремими підрозділами та індивідуальними виробниками всередині підприємств. Виробництво всіх видів продукції (послуг) за таких умов опосередковується ринковими принципами взаємостосунків та викликає необхідність постійного удосконалення

економічного механізму внутрішньогосподарських орендних відносин між структурними підрозділами підприємства по аналогії з зовнішніми економічними зв'язками.

Формування внутрішнього орендного механізму (орендного підряду) реалізується наступним чином. З адміністрацією господарства укладається договір підряду, за яким підрозділ одержує від господарства в тимчасове користування (оренду) земельні ресурси та інші фактори виробництва і зобов'язується виробити та передати господарству або іншому структурному підрозділу відповідну кількість продукції за внутрішньогосподарськими цінами і тарифами. Частина продукції понад плановий обсяг орендний підрозділ реалізує на позагосподарському ринку за ринковими цінами.

Договір оренди має внутрішньогосподарський характер і регламентується внутрішніми колективним договором господарства та чинним земельним законодавством. У договорі оренди визначається величина орендної плати, розмір і порядок участі орендного підрозділу в розрахунках, відповідальність сторін. При орендному підряді підприємство здійснює розрахунки з бюджетом, банком і т.д. за результатами діяльності підприємства в цілому. Воно зберігає функції планування, здійснення єдиної технічної політики, розвитку соціальної сфери. Однак всередині підприємства впроваджуються принципи ринкового механізму, які реалізуються між структурними підрозділами – центрами відповідальності – через внутрішній ринок, внутрішні ціни та фінансово-розрахунковий центр. Схему прав суборендного підрозділу в системі внутрішньогосподарських відносин показано на рисунку 16.5.

На практиці використання внутрішньогосподарських орендних відносин обмежено недостатньо розвинутими передумовами для їх запровадження, які передбачають майнову відокремленість структурних підрозділів, їх певну економічну самостійність у прийнятті виробничо-господарських рішень, розвинуту систему управлінського обліку руху товарно-матеріальних

цінностей на підприємстві, нормативну базу виробничого менеджменту, прогресивну систему оплати праці за результатами діяльності.

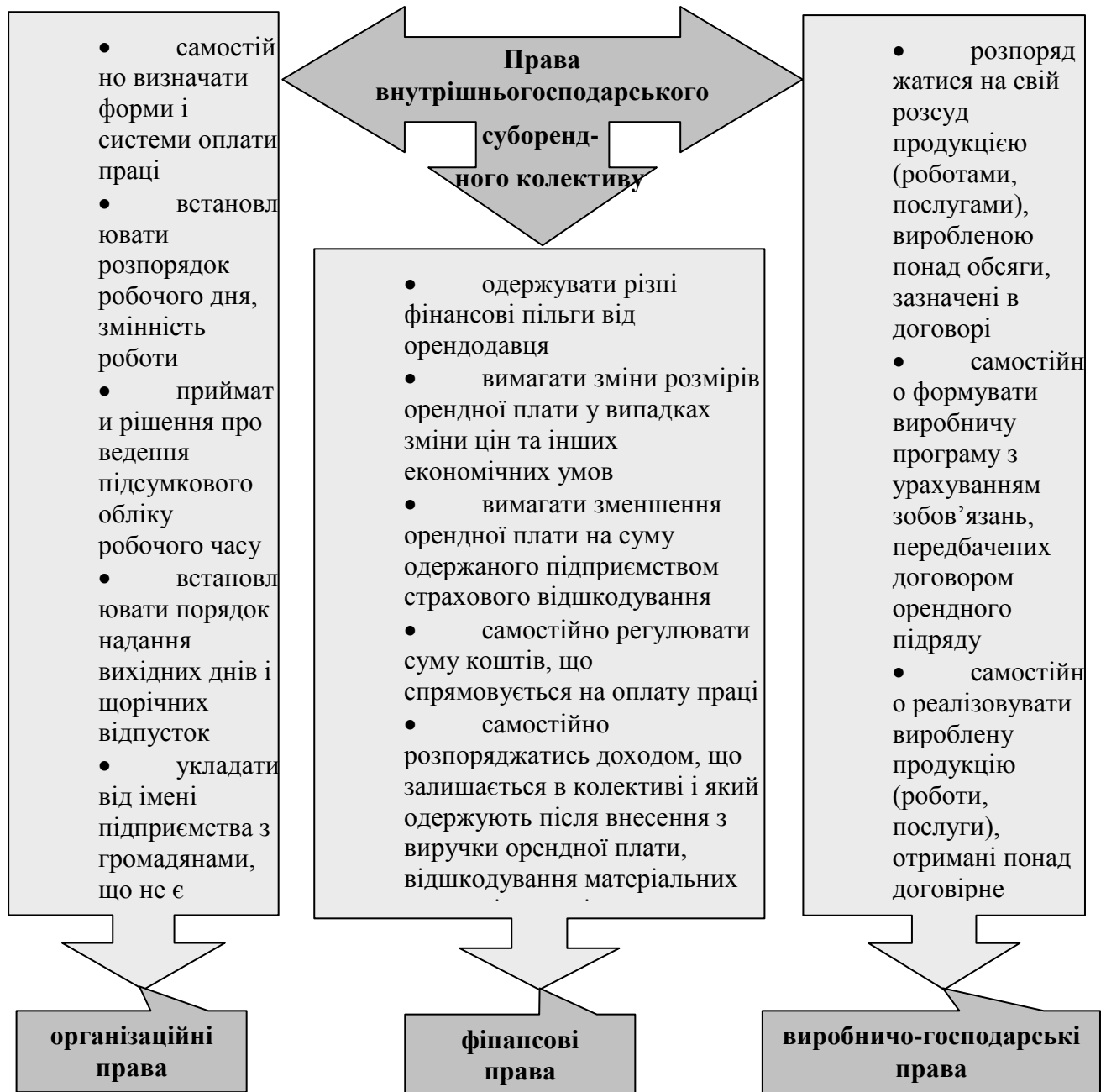

Рис. 16.5. Права внутрішньогосподарського суборендного колективу

В організованих таким чином підприємствах формується специфічний механізм регулювання внутрішньогосподарських орендного типу відносин, що базується на таких підходах:

- традиційні для аграрної галузі колективи бригад, ланок, загонів, ферм та інших внутрішньогосподарських підрозділів перетворюються в відносно самостійні, без права юридичної особи суборендні підрозділи;

- господарська діяльність цих підрозділів, що одержують делеговані їм права товаровиробника, здійснюється на принципах ринкових відносин купівлі-продажу за внутрішньогосподарськими розрахунковими цінами, які координуються і регулюються фінансовим-розрахунковим центром (ФРЦ) підприємства;

- оперативна самостійність підрозділів полягає в прийнятті оперативних рішень виробництва та реалізації продукції (послуг) підприємству;

- узгодження господарських планів діяльності орендних підрозділів з планами орендодавців відображених у договорі;

- побудова взаєморозрахунків між суб'єктами внутрішньогосподарської оренди на принципах ринку;

- взаємоузгодження вирішення соціально-побутових питань та ін.

З метою виявлення найбільш ефективних внутрішньогосподарських економічних відносин аграрних підприємств різних організаційно-правових форм, що функціонують на орендованих землях, були проведені поглиблені монографічні дослідження з цих питань у базових господарствах Кагарлицького району Київської області: сільськогосподарському виробничому кооперативі (СВК) агрофірмі „Перемога”, приватно-орендному сільськогосподарському підприємстві (ПОСП) „Дніпро” та товаристві з обмеженою відповідальністю (ТОВ) „Обрій”.

СВК агрофірма „Перемога”, створений у 2000 р. на базі колективного сільськогосподарського підприємства агрофірми „Перемога” внаслідок її реорганізації. Агрофірма спеціалізується на виробництві молока, вирощуванні племінного молодняку великої рогатої худоби у поєднанні з розвитком зерно-бурякового напрямку та широкою вертикальною диверсифікацією виробництва. У кооперативі побудовані та функціонують цехи з переробки: зерна, молока, м'яса, хлібобулочних виробів, товарів несільськогоспо-

дарського призначення – пошиву одягу та надання різноманітних послуг. Він має власну мережу роздрібної торгівлі. Кооператив забезпечений основними й оборотними засобами відповідно до технологічної потреби.

Результати господарської діяльності названого кооперативу свідчать про високий рівень виробничої, фінансової і підприємницької діяльності в складному ринковому середовищі при неврегульованому ціновому паритеті між сільським господарством та ресурсною і переробною сферами. Середня врожайність зернових культур за 2002-2004 рр. становила 75,3 ц/га, цукрових буряків – 454,3 ц/га, що перевищує середні показники по Кагарлицькому району відповідно у 1,8 та 1,6 рази. Ще вагоміші результати продуктивності молочного стада, яке налічує 900 корів. Середньорічний надій на одну корову за названі роки становив 5415 кг.

Такі високі виробничі показники зумовили і відповідний рівень продуктивності праці, що досяг 29645 грн на середньорічного працівника. Середньорічний прибуток за названі роки на 100 га ріллі становив 50,5 тис. грн, при прибутковості по господарствах району – 13,5 тис. грн. Ці досягнення СВК агрофірми „Перемога” забезпечено за рахунок внутрішньогосподарських техніко-технологічних, організаційних і підприємницьких заходів. Внутрішньогосподарська організаційно-управлінська структура підприємства побудована за наведеною на рис. 16.6 схемою.

Організаційно-управлінська структура побудована за комбінованою організаційно-правовою схемою функціонування кооперативу в поєднанні з орендними відносинами приватного підприємства, а вищим органом кооперативу є загальні збори, їх оперативним органом – обране зборами правління на чолі з його головою, що здійснює всю господарсько-підприємницьку діяльність. Голова підбирає і призначає головних спеціалістів і керівників підрозділів з подальшим затвердженням їх на правлінні кооперативу. Засновники кооперативу передають голові правління належні їм земельні ділянки і майнові паї на умовах невтручання у виробничу діяльність

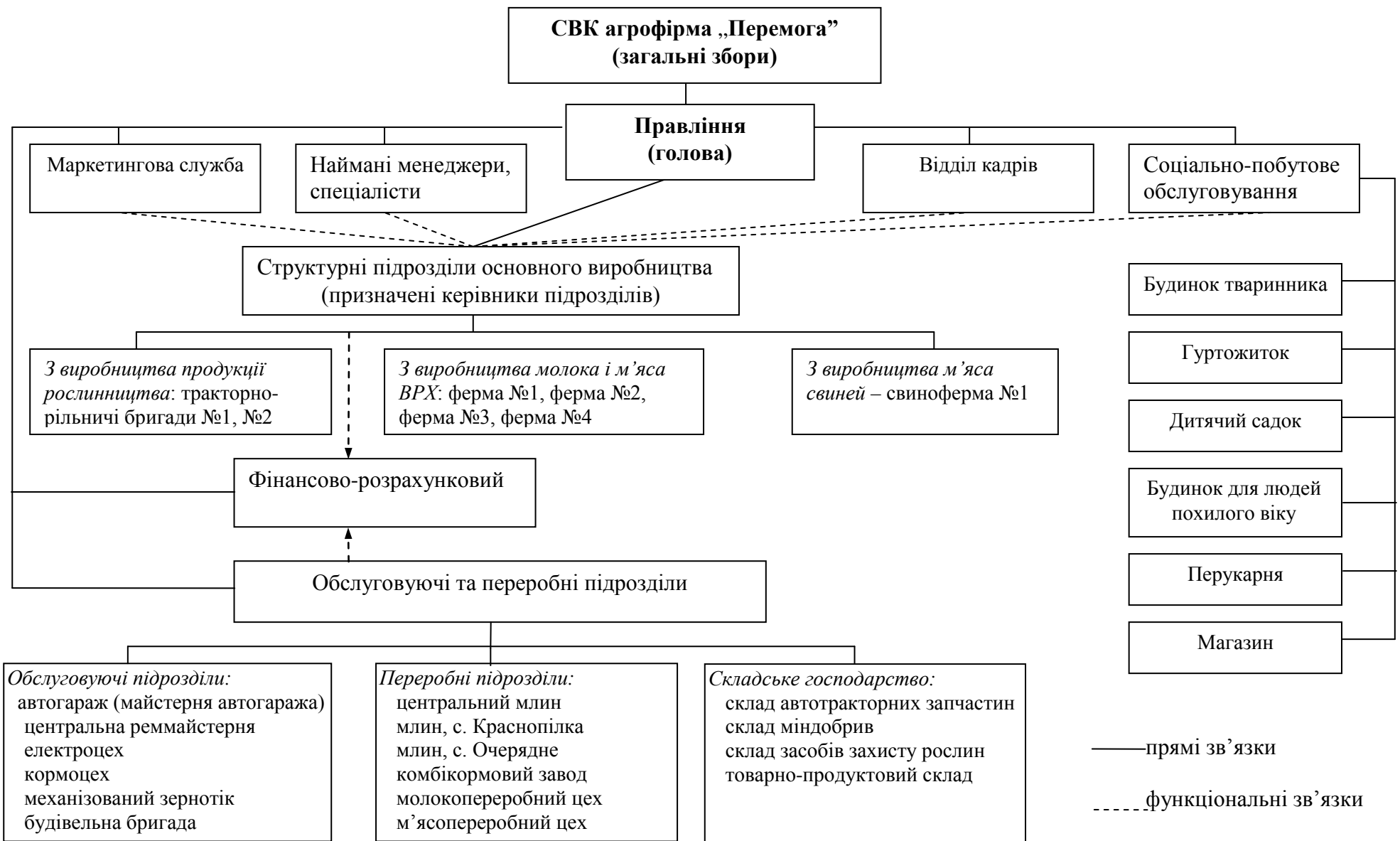

Рис. 16.6. Організаційно-управлінська структура СВК агрофірма „Перемога” Кагарлицького району Київської області

орендаря, щоб не створювати йому перешкод при здійсненні виробничо-господарської і підприємницької діяльності.

Внутрішньогосподарські економічні відносини між усіма підрозділами та правлінням кооперативу побудовані на суто виробничих відносинах без права фінансового розпорядження коштами, що надходять від підрозділів. Ці кошти концентруються в єдиному фінансово-розрахунковому центрі (ФРЦ) і використовуються там і тоді, коли вони потрібні в процесі виробництва. Усім підрозділам доводяться завдання з виробництва, переробки, надання послуг лише виробничого характеру з дотриманням системи нормативних показників: технологічних вимог, норм витрат, оборотних засобів (насіння, добрива, засоби захисту рослин, пальне, вихід переробленої продукції тощо); норми виробітку, раціональне використання техніки за встановленими схемами групового їх використання та інші показники.

Система матеріального стимулювання детально регламентована „Положенням про оплату праці в кооперативі”, що передбачає економічні, правові, організаційні засади оплати праці членів кооперативу та найманих осіб, які перебувають з ним у трудових відносинах, з урахуванням ставлення до праці та якості виконання робіт. Ця система спрямована на забезпечення відтворювальної та стимулюючої функції заробітної плати.

На особливу увагу заслуговує впроваджена в кооперативі система оцінки якості та дисципліни праці шляхом застосування коефіцієнта трудової участі (КТУ), яка застосовувалася у попередні дореформені роки і зарекомендувала себе як ефективна. Положення кооперативу про коефіцієнт трудової участі” визначає його як узагальнену оцінку трудового внеску кожного члена колективу в кінцеві результати роботи залежно від індивідуальної продуктивності, якості виконаної роботи, кваліфікації, виконання більш складних робіт, дотримання трудової, виробничої та технологічної дисципліни й інших показників.

Базовий КТУ для всіх членів колективу приймається за одиницю. Залежно від індивідуального трудового внеску в загальні результати роботи, КТУ може дорівнювати одиниці, бути більшим одиниці (від 1,1 до 1,4) або

меншим одиниці (від 0,9 до 0). Підвищений коефіцієнт трудової участі враховується при нарахуванні й розподілі додаткової оплати. Якщо працівник протягом місяця допустив прогули без поважних причин, інші порушення трудової, виробничої, технологічної дисципліни, вимог Статуту, то КТУ знижується.

Оцінка трудового внеску кожного члена колективу в загальні результати роботи і визначення в зв'язку з цим КТУ провадиться щомісяця радою колективу підрозділу. Рішення про встановлення кожного члену колективу певного КТУ приймається на засіданні ради колективу більшістю голосів шляхом відкритого голосування. Протокол засідання передається в бухгалтерію для розрахунку за кінцевий результат.

Приватно-орендне підприємство (ПОСП) „Дніпро”. Аналіз стану внутрішньогосподарських економічних відносин у названому підприємстві показав, що основні положення, за якими функціонують внутрішньогосподарські підрозділи, відповідають принципам, застосовуваним у кооперативі „Перемога”, хоча з деякими відмінностями. Якщо в названому кооперативі при організації виробничої діяльності колективна форма підприємства поєднується з приватно-орендними відносинами, то у ПОСП „Дніпро”, навпаки, приватно-орендна форма підприємства поєднується з колективною формою господарської діяльності, що регламентується колективним договором між власником підприємства та трудовим колективом в особі його уповноваженого голови профспілкового комітету ПОСП „Дніпро”.

В основу функціонування внутрішньогосподарських підрозділів покладено принципи, що діють в кооперативі „Перемога”. До всіх підрозділів доводяться лише виробничі показники – нормативи витрат ресурсів та праці, технологічні вимоги. У рослинництві – це посівні площі сільськогосподарських культур та їх урожайність, у тваринництві – поголів'я й продуктивність тварин. Переробним підрозділам доводять обсяги виробництва, нормативи витрат сировини і вихід готової продукції;

обслуговуючим підрозділам – обсяги обслуговування, витрати енергетичних ресурсів, ремонтних матеріалів. Фінансова діяльність сконцентрована у власника підприємства.

Колективний договір передбачає права і обов'язки сторін, регулювання умов праці та її оплати, винагороди за висококваліфіковану продуктивну, якісну працю за принципами із застосуванням КТУ, подібними з викладеними по СВК „Перемога”. Роботодавець зобов'язується: розглядати подання й пропозиції профкому щодо виробничих, економічних питань, трудових відносин; зайнятості, поліпшення умов праці, соціального захисту працівників, запровадити об'єктивні технічно обґрунтовані норми виробітку, обслуговування, забезпечити гласність усіх заходів щодо нормування та оплати праці.

Внутрішньогосподарські економічні відносини зберігають традиційний мотиваційний фактор колективної сільськогосподарської праці, а створені для неї сприятливі умови та належний рівень оплати дають змогу забезпечити високу врожайність культур, продуктивність тварин, що й зумовило ефективну підприємницьку діяльність. Урожайність зернових культур у 2005р. становила 47,0 ц/га, озимої пшениці – 60,0 ц/га. Після впровадження інноваційної технології на фермі зі стадом 400 голів продуктивність корів досягла 6500 кг, а на фермі з чисельністю 400 голів і традиційною технологією – 4500 кг. Собівартість 1 ц молока при надої 6500 кг склала 73 проти 87 грн на фермі з традиційною технологією. Прибуток по підприємству становив 3506 тис. грн або 64,9 тис. грн на 100 га ріллі орендованих земель загальною площею 5458 га.

Орендна плата за 1 га орендованої землі дорівнювала 133 грн при грошовій оцінці 1 га орних земель 13316 грн. Питома вага натуральної оплати (олія, цукор, крупи, інша продукція, послуги) становила 37%, решта – грошима. Сплачується орендна плата стовідсотково протягом січня-лютого наступного року.

Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю (СТОВ) „Обрій”. Внутрішньогосподарські економічні відносини тут

побудовано за схемою ПОСП „Дніпро”. Між власником товариства і трудовим колективом укладено колективний договір, яким визначено обов’язки і права господаря та трудового колективу. У товаристві створено тракторно-рільничу бригаду, діє молочно-товарна ферма та свиноферма. Виробничі завдання цим підрозділам доводяться у натуральних показниках з визначенням нормативів витрат ресурсів. У 2005р. урожайність становила: озимої пшениці – 45 ц/га, ярої – 35, ячменю – 40 ц/га. Надій на одну корову був на рівні 5000 кг. Надходження коштів від реалізації продукції, робіт послуг обліковує господар товариства.

Система матеріального стимулювання регламентована Положенням про оплату праці, яким передбачено: основна, додаткова оплата, преміювання за якісне виконання робіт і натуральна оплата на збиранні врожаю та за кінцевий результат виробництва. Орендну плату за землю визначено у розмірі 1,5% від її грошової оцінки, що становить 404 грн за пай – 3,3 га (122 грн за 1 га). Орендна плата за майновий пай дорівнює 1% від її вартості. За результатами господарювання у 2005р. одержано 127 тис. прибутку, що становить 14,1 тис. грн на 100 га ріллі.

Нижчі результати порівняно з вищенаведеними підприємствами зумовлені передусім меншими розмірами орендованих земель й основних фондів, які гальмують застосування інноваційних технологій та використання економічних переваг великого інтегрованого і диверсифікованого по вертикалі виробництва. Однак застосовані внутрішньогосподарські економічні відносини дозволили здійснювати виробничо-підприємницьку діяльність на беззбитковій основі за рахунок власних коштів.

Отже, досліджені внутрішньогосподарські економічні відносини в різних організаційно-правових формах підприємств дають підстави для висновку, що ефективність господарювання більшою мірою залежить від застосування організаційних та економічних методів господарювання, аніж його організаційно-правової форми. Визначальними серед цих методів в умовах неврегульованих цінових паритетів у сферах АПК виявились:

- доведення до будь-яких підрозділів підприємства натуральних (об'ємних) показників виробництва продукції з регламентованими нормативними витратами ресурсів виробництва;

- розвиток видів діяльності, що забезпечують цілорічну зайнятість працівників підприємства у сфері виробництва, на інноваційній основі, з поглибленою спеціалізацією і концентрацією та одночасною вертикальною диверсифікацією: переробки продукції, виробництва несільськогосподарських товарів, надання послуг та дрібнооптової і роздрібною торгівлі не лише виробленою й переробленою продукцією, а й виробленою промисловими переробними підприємствами;

- застосування системи матеріального стимулювання переважно протягом виробничого циклу за якісне виконання технологічних операцій;

- концентрація надходження коштів у єдиному фінансово-розрахунковому центрі (ФРЦ) підприємства (об'єднання) з використанням його в часі і просторі відповідно до потреб технології, незалежно від якого підрозділу вони надійшли.

Контрольні запитання і завдання

1. Класифікація трудових колективів на постійні і тимчасові, їх характеристика.
2. Які ви знаєте внутрішньогосподарські організаційні структури підприємств з колективною формою господарства?
3. Яка організаційна структура збирально-транспортного загону на збиранні культур?
4. Загальні принципи організації процесів праці та їх характеристика.
5. Дайте визначення понять “оренда” та “оренда землі”.
6. Договір оренди, його складові.

Глава 17. Організація матеріального стимулювання праці в сільськогосподарських підприємствах

17.1. Організаційно-правові основи мотивації та оплати праці.

Соціально-економічна сутність заробітної плати має двояку природу. З одного боку вона є головним джерелом доходів працівників і підвищення їх життєвого рівня, відтак її величина значною мірою характеризує рівень добробуту всіх членів суспільства, з іншого – основним механізмом матеріального стимулювання росту і підвищення продуктивності праці, а тому безпосередньо впливає на темпи й масштаби соціально-економічного розвитку країни. З переходом до ринкових відносин розширилися складові системи матеріального стимулювання. Якщо раніше було два основні джерела стимулювання праці – це її оплата та надходження від реалізації продукції виробленої на присадибній ділянці, то в сучасних умовах з'явилося нове джерело – приватна власність на майно та земельний пай, які можуть бути передані в оренду і давати його власнику додаткові надходження. Проте, оплата праці і на далі є головним джерелом надходжень і підвищення рівня життя селян. Заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств являє собою їх долю в фонді індивідуального споживання сукупного доходу в грошовому та натуральному виразі. Як основна форма необхідного продукту вона розподіляється у відповідності з кількістю та якістю затраченої праці і його особистими і колективними результатами.

В практиці вживання термінології з питань оплати праці використовуються такі два види як оплата праці та заробітна плата. Заробітна плата – за плата за роботу по найму, а оплата праці – це більш широке поняття яке включає в себе не тільки плату за виконану роботу, але й оплату послуг і інші види матеріально-грошових розрахунків, що формують кінцеві доходи працівників.

Відповідно до ст. 1 Закону України "Про оплату праці" **заробітна плата** – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

Як важлива соціально-економічна категорія заробітна плата в ринковій економіці виконує такі основні функції:

- *відтворювальна* – як джерела відтворення робочої сили і засобу залучення людей до праці – підтримка і покращення умов життя працівників, які повинні мати необхідні засоби для нормального існування, а також реальні можливості для відпочинку від роботи (рекреація), щоб поновлювати сили, необхідні для роботи. Також працівники повинні мати кошти для виховування дітей та відтворення трудових ресурсів;

- *стимулююча* – встановлення залежності рівня заробітної плати від кількості, якості і результатів праці – підвищення кваліфікації працівників сільськогосподарського виробництва, що сприяє росту рівня оплати праці;

- *регулююча* – як засіб розподілу і перерозподілу кадрів по регіонах країни, галузях економіки з урахуванням ринкової кон'юнктури – регулює ринок праці, в умовах різного рівня оплати праці в окремих галузях народного господарства; оплата праці певною мірою формує собівартість продукції підприємства – регулює прибутковість підприємств;

- *соціальна* – забезпечення соціальної справедливості, соціальної захищеності, відповідної винагороди за вкладену працю для самоствердження працівників.

Розрізняють номінальну, реальну заробітну плату та реальні доходи працівників.

Номінальна заробітна плата (грошова) – це сума коштів, яку одержують працівники за виконання обсягу робіт відповідно до кількості якості затраченої ними праці, результатів праці, тобто за продаж своєї

робочої сили. У зв'язку з тим, що предмети споживання надходять працівникам через обмін заробітної плати на товари, заробітна плата має грошову форму. Її розміри не дають реального уявлення про життєвий рівень працівників, рівень його споживання. Водночас, без показника номінальної заробітної плати не можна обчислити реальну заробітну плату.

Реальна заробітна плата - показник, що характеризує купівельну спроможність номінальної плати, тому вона є точнішою характеристикою доходів працівників. У ринкових умовах в різні періоди і в різних районах країни ціни на товари неоднакові, тому на однакову заробітну плату можна придбати різну кількість товарів. Її визначають кількістю матеріальних благ і послуг, що їх можуть придбати і оплатити працівникам підприємств за одержану ними номінальну заробітну плату без податків. Отже, рівень реальної заробітної плати залежить від:

- номінальної зарплати;
- рівня цін на предмети споживання та послуги (індекс вартості життя);
- податків, які сплачують робітники у бюджет держави і фонди соціального страхування.

Цю залежність можна виразити такою формулою:

$$I_{pzn} = \frac{I_{nzn}}{I_{ц}};$$

де I_{pzn} – індекси реальної заробітної плати;

I_{nzn} – індекси номінальної заробітної плати;

$I_{ц}$ – індекс цін.

Якщо ціни на товари зростають швидше ніж номінальна заробітна плата, то реальна заробітна плата знижується. Реальна заробітна плата прямопропорційна до змін номінальної заробітної плати і зворотнопропорційна до змін рівня життя.

Реальні доходи включають реальну заробітну плату і надходження із суспільних фондів споживання. При цьому основним джерелом доходів населення є заробітна плата. За своєю структурою заробітна плата

неоднорідна, кожний її елемент виконує властиву їй функцію матеріального стимулювання і має певну економічну самостійність за необхідного взаємозв'язку взаємозумовленості всіх її частин. Згідно з ст. 2 Закону України "Про оплату праці" заробітна плата робітників і службовців складається з основної, додаткової частин, а також заохочувальних виплат.

Основна заробітна плата - це винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата - це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

Інші заохочувальні та компенсаційні виплати. До них належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, компенсаційні та інші грошові і матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства, або які провадяться понад встановлені зазначеними актами норми.

Особливе місце в системі оплати праці посідає мінімальна заробітна плата, яка є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання. **Мінімальна заробітна плата** - це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт). До мінімальної заробітної плати не включаються доплати за роботу в надурочний час, у важких, шкідливих, особливо шкідливих умовах праці, на роботах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для

здоров'я, а також премії до ювілейних дат, за винаходи та раціоналізаторські пропозиції, матеріальна допомога. У разі коли працівникові, який виконав місячну (годинну) норму праці, нарахована заробітна плата нижче законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної плати, підприємство провадить доплату до її рівня.

Організаційно-правові та економічні основи оплати праці в ринкових умовах господарювання знайшли своє відображення в нормативно-правових актах з питань оплати праці. На сільськогосподарських підприємствах, незалежно від форми власності і господарювання, трудові відносини регулюються згідно з чинним законодавством, Генеральною і галузевими угодами та колективними договорами. До основних чинних законодавчих і нормативних актів з питань оплати праці України, зокрема, належать: Конституція України, Кодекс законів про працю України; Закони України "Про оплату праці", "Про колективні договори і угоди", "Про колективне сільськогосподарське підприємство", "Про господарські товариства", "Про кооперацію", "Про фермерське господарство", "Про зайнятість населення", "Про відпустки"; постанови Кабінету Міністрів України щодо визначення умов оплати праці працівників бюджетних сфер, керівників державних підприємств, порядку розрахунку середньої заробітної плати та інше.

Отже, в Україні створена законодавча база з питань оплати праці, яка має ринкову спрямованість і покликана забезпечити:

1. Роздержавлення тарифної системи, всього процесу організації та регулювання оплати праці, переведення його від принципів державно-централізованих методів на систему колективних переговорів з одночасним введенням, поряд з економічними механізмами, певної частини адміністративно-державного регулювання оплати праці методами, що притаманні державам з великим досвідом ринкової економіки.

2. Систему диференціації оплати праці, що включає: міжгалузеву диференціацію мінімальної заробітної плати; кваліфікаційну диференціацію

тарифних ставок (окладів) робітників та посадових окладів керівників, фахівців і службовців; міжпрофесійну (міжпосадову) диференціацію оплати праці; диференціацію доплат за умови праці.

3. Становлення такої системи господарювання, коли регулятором розмірів заробітної плати виступає величина зароблених колективом підприємства коштів на оплату праці. Основним джерелом коштів на оплату праці всіх господарюючих суб'єктів і організацій повинен бути доход, одержаний в результаті їх господарської діяльності.

4. Зближення економічних умов оплати праці найманих працівників на підприємствах різних видів, форм власності та господарювання.

При організації трудових відносин у сільськогосподарському підприємстві необхідно виходити з того, що основні права й обов'язки щодо організації оплати праці передано державою підприємствам. Отже, організація, нормування, оплата і стимулювання ефективної праці повинні бути у центрі всієї економічної роботи. В нинішніх умовах раціонально організована праця та її оплата на нових, демократичних засадах дозволить створити додаткові джерела для заохочення вищих показників, збільшити доходи працівників і залучити широкі їх верстви до активного пошуку ефективних рішень в організації праці та виробництва.

Основні положення у сфері соціально-трудова відносин визначені в Конституції, де записано, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає, або на яку вільно погоджується. Ті, хто працює, має право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Громадяни мають право на соціальний захист, пенсії, інші види виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

В Кодексі Законів про працю України викладено найбільш повне систематизоване зібрання законодавчих актів про працю, що зумовило включення до нього близько 250 додаткових нормативно-правових актів, а саме: законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, великої кількості нормативних актів міністерств і відомств, що охоплюють питання зайнятості, оплати праці, гарантій і компенсацій, трудової дисципліни, охорони праці, праці жінок і молоді, трудових спорів та трудового колективу.

Закон України "Про оплату праці", прийнятий у 1995 році визначає економічні, правові та організаційні засади оплати праці працівників, які перебувають у трудових відносинах на підставі трудового договору з підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та господарювання, а також з окремими громадянами та сфери державного і договірною регулювання оплати праці і спрямований на забезпечення відтворювальної та стимулюючої функції заробітної плати. Цей закон складається з п'яти розділів і охоплює питання державного регулювання оплати праці, її договірне регулювання, висвітлені права працівника на оплату праці та їх захист, а також контроль та відповідальність за порушення законодавства про оплату праці.

Мотивація праці. Подолання кризи в аграрному секторі економіки тісно пов'язане з поглибленням, насамперед, економічних реформ, серед яких важлива роль належить покращенню матеріального стимулювання селян. Для цього в галузі потрібно створити умови, які б забезпечили посилення трудової активності працівників, привели б у дію такі спонукальні мотиви, які дають можливість їм повною мірою розкрити свої здібності, задовольнити зростаючі особисті потреби.

Одним із чинників, що має вирішальне значення в матеріальній зацікавленості працівників, є система організації суспільного процесу праці, обраний спосіб поєднання усіх потрібних чинників виробництва в єдиний процес. На будь-якому підприємстві повинна існувати система стимулів,

відповідних до мотивів працівників, яка спрямовує їхню діяльність у загальне русло. Для цього треба знати, як взаємодіють мотиви та стимули.

Класифікація системи мотивації праці на основі етапів історичного їх розвитку розроблена академіком УААН Терещенком В.К. Умовно вони розділені на чотири групи. До першої групи віднесені первісні системи мотивації, які не мали свого теоретичного обґрунтування, і в їх основі лежали інстинкт самозбереження, загроза існування людини як біологічної особи. В подальшому розвитку суспільних формацій сформувалась друга група систем мотивації праці, які набували свого теоретичного обґрунтування, в основі яких лежали зовнішні збуджувальні мотиви - фізичний примус. Третя група системи мотивації сформувалась на наступних етапах розвитку суспільства – де спостерігалось поєднання зовнішніх та частково внутрішніх збуджувальних мотивів, механізм здійснення яких був адміністративним та ринковим. З подальшим розвитком людства та природною необхідністю участі в процесі праці не тільки фізичної сили, а й інтелекту – сформувалась четверта група систем мотивації на основі поєднання внутрішніх та частково зовнішніх збуджувальних мотивів. Виникла необхідність в докорінному реформуванні системи трудових відносин сформованих на основі розуміння дієвості впливу мотивів на діяльність особи, в тому числі і на діяльність в робочому середовищі та в процесі праці. Створені на цих теоріях прикладні механізми залучення людей до праці дозволили досягти значних результатів у розвитку продуктивних сил людства.

Широкого розповсюдження отримала концепція “ієрархії потреб Маслоу”. За цією класифікацією фізіологічні мотиви (потреба в їжі, теплі тощо) є первинними. Якщо стимули вибрано правильно, як, наприклад, заробітна плата, що дозволить задовольнити фізіологічні потреби, то активізується наступний клас мотивів – мотиви безпеки. Ці мотиви пов’язані з бажанням людини задовольнити свої потреби в стабільності існування, відсутності страху, несподіваних змін. Ці потреби можуть задовольнятися за допомогою таких стимулів, як підписання робітником довгострокового

контракту під час найму на роботу, укладання чітких посадових інструкцій і т. ін.

Для задоволення потреб особлива роль належить фактору мотивації до праці. Саме за рахунок праці здійснюється цілеспрямована діяльність людини, в процесі якої вона за допомогою засобів праці впливає на природу і використовує її з метою створення споживної вартості для задоволення своїх потреб. Але процес праці - це не тільки вплив людини на природу. Щоб виробляти матеріальні блага, люди вступають між собою в певні зв'язки і стосунки, тобто виробничі відносини. Характер цих відносин визначає соціальну сторону праці, адже зі зміною форм власності змінюються й мотиваційні фактори до праці і взаємовідносин у процесі праці. Отже, ефективність виробництва визначається мотиваційними системами, розробленими відповідно до конкретних соціально-економічних особливостей розвитку та психологічної поведінки людини.

Мотив походить від латинського *moveo* - рухаю. **Мотивація** (спонукання людини до дії) - є багатостороннім процесом, який визначає вид людської діяльності, спрямований на задоволення своїх фізіологічних, матеріально-побутових, культурних потреб та здобуття певного іміджу в суспільній ієрархії. Мотивація існує у двох формах - біологічній і соціально-психологічній (Рис 17.1). З біологічної точки зору, мотивація - це збудження нервової системи людини здійснювати дії, спрямовані на використання природних факторів для свого існування і відтворення. Соціально-психологічні фактори - це спонукання людини для задоволення своїх матеріально-побутових нужд, потреб та запитів, що досягається за рахунок її праці. Цим поняттям дав точні визначення Ф. Котлер:

нужда - це почуття, яке сприймається людиною як нестача чого-небудь для своєї потреби;

потреба - це нужда, яка прийняла специфічну форму відповідно до культурного рівня й особистості індивіда;

запит - визначає потребу, яка підкріплюється купівельною спроможністю.

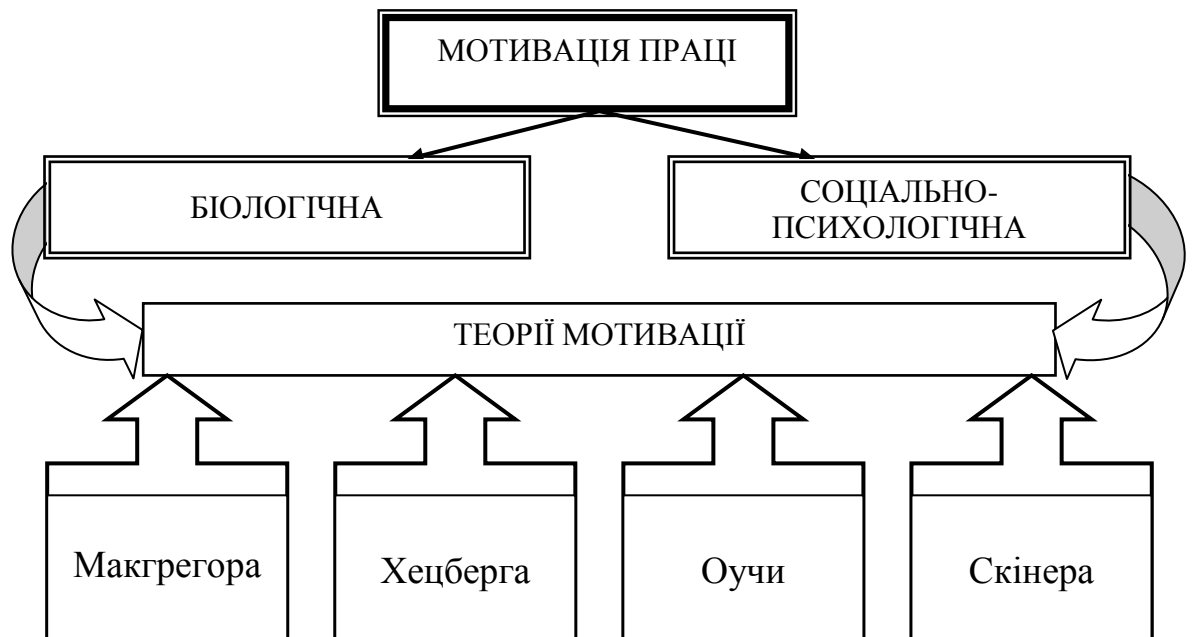

Рис. 17.1. Схематична класифікація систем мотивації праці.

Із сказаного випливає, що ефективність виробництва визначається мотиваційними системами, розробленими відповідно до конкретних соціально-економічних особливостей розвитку та психологічної поведінки людини. Літературний огляд теорії мотивації праці показує, що найбільш відомими з них є теорії Д. Макгрегора, Ф. Херцберга, У. Оучи, В. Скінера, які схематично зображені на рисунку 17.1.

Д. Макгрегор висунув теорію "X" і "Y", яка відображає два протилежних підходи до оцінки людської поведінки. *Теорія "X"* ґрунтується на доктрині "економічної людини". Її зміст полягає в тому, що люди не завжди хочуть добросовісно працювати і прагнуть, де це можливо, уникнути роботи, внаслідок чого їх необхідно примушувати до праці, контролювати, погрожувати покаранням. Отже, середня людина віддає перевагу тому, щоб нею управляли, не хоче нести відповідальність за свою працю. *Теорія "Y"* ґрунтується на доктрині "соціальної людини". Відповідно до цієї теорії контроль і погроза карою не є єдиним засобом досягнення цілей організації

та спонукання людей до праці, вони самі прагнуть до неї, здійснюють самоуправління і самоконтроль згідно з очікуваною за свою працю винагородою. Середня людина не уникає, але й не прагне відповідальності, вона наділена високим рівнем уявлення й винахідливості, проте інтелектуальні можливості людей використовуються не повністю.

Ф.Херберг у своїй мотиваційній теорії, що спирається на систему потреб "соціальної людини", виділив дві групи факторів, які спонукають людину до праці: перша група - умови праці, стиль керівництва, статус працівника, заробітна плата, гарантії збереження роботи та ін.; друга група - це задоволеність працею, інтерес до роботи, самостійність у вирішенні оперативних питань виробництва, відповідальність працівника, просування по службі.

У.Оучи запропонував *теорію "Z"*, сутність якої полягає у створенні умов довіри, такту й близькості, індивідуальної відповідальності, колективного прийняття рішень, всебічної турботи про людей.

Теорія мотивації **В.Ф.Скіннера** заснована на методах фінансового заохочення, участі робітників у розподілі прибутку, одержаного за рахунок підвищення продуктивності праці, використання грошей як стимулу.

Виходячи з наведених теоретичних положень та передумов, що спонукають людей до активної праці, слід зазначити, що це залежить від багатьох факторів і фактори ці не можуть діяти однаково в різних країнах і за різних умов. В одних випадках більш дієвими є фактори силового впливу на психологічну поведінку людей, їх примусу до праці, що було найбільш притаманним суспільно-економічній системі, яка функціонувала в Україні за часів адміністративно-командної системи господарювання. В інших випадках більш дієвими є соціально-психологічні фактори, які через самостійність прийняття рішень і відповідальність за економічні наслідки, спонукає людину до досягнення кращих результатів, що є властивим у країнах з сталими ринковими відносинами.

На сучасному етапі реформування власності, створення приватних та колективних підприємств з визначеною долею землі та майна кожному працівнику, створення законодавчої бази для діяльності підприємств у режимі повної господарської самостійності за ринковими принципами купівлі-продажу змінюються й мотиваційні критерії спонукання людей до праці. Отже, на зміну соціально-економічній системі із примусовою моделлю трудових відносин прийшла ринкова система з вільним вибором діяльності і повним розпорядженням результатами своєї праці. За цих умов на перший план мотивації до продуктивної праці виступають соціально-психологічні фактори, до яких належать: самостійність у прийнятті рішень (де працювати, що виконувати), значущість роботи, задоволення нею та заробітною платою.

17.2. Тарифна система, її призначення та складові частини.

В організації оплати праці особливе місце належить тарифній системі, що охоплює співвідношення в оплаті праці і мінімальну тарифну ставку 1-го розряду. Необхідність такої диференціації обумовлюється тим, що потрібно дотримуватися необхідних пропорцій у співвідношеннях оплати простої та складної праці, що вимагає різного рівня кваліфікації. Відмінність між простою та складною працею зводиться, по-перше, до більшої вартості робочої сили вищої кваліфікації; по-друге, до різних значень вартості створюваної продукції за одиницю часу. Якщо кількісний бік праці визначається за допомогою нормування, то її якісні відмінності - за рахунок тарифікації. Кількісна міра праці характеризується обсягом виконаної роботи (виробленої продукції) за одиницю часу, якісний же її бік визначається такими сукупними показниками, як складність, важкість, відповідальність, розумове напруження й шкідливість. Урахувати ці показники при організації оплати праці можливо лише за допомогою тарифікації.

Тарифна система відображає поділ працівників за професіями, спеціальностями та кваліфікацією. ***Професія*** характеризує трудову діяльність

і зайнятість працівника відповідно до одержаної ним підготовки, придбаних теоретичних знань і практичних навичок. **Спеціальність** відображає внутрішньо професійний поділ праці. Це поняття вужче порівняно з поняттям «професія». Отже, спеціальність потребує глибших знань і надбання практичних навичок з вужчого кола робіт. **Кваліфікація** – сукупність виробничих знань, умінь, певних практичних навичок. Вона виражає ступінь підготовленості працівника до виконання професійних функцій обумовленої складності.

Тарифна система є основою для встановлення правильного співвідношення між темпами зростання продуктивності праці та середньої заробітної плати працівників. З її допомогою визначається необхідна кількість працівників відповідної кваліфікації чи спеціальності, а також співвідношення заробітної плати різних категорій працівників. У зв'язку з тим, що норми затрат праці встановлюються нормуванням, тарифна система є сполучною ланкою між нормуванням та системами заробітної плати. У сучасних економічних умовах кожне підприємство може самостійно розробляти тарифну систему, дотримуючись державних гарантій і вимог генеральної, галузевої, регіональної тарифних угод згідно з чинним законодавством.

Отже, тарифна система являє собою сукупність факторів, які визначають співвідношення між розміром оплати праці, її якістю, кваліфікацією робітника і включає такі складові частини: тарифні ставки, тарифні сітки по категоріях робітників та тарифно-кваліфікаційний довідник.

Тарифна ставка є головною складовою частиною тарифної системи. Вона визначає розмір оплати за обсяг роботи, одиницю часу, робочу зміну або годину. Величина тарифної ставки першого розряду носить динамічний характер і її рівень залежить від встановленого мінімуму заробітної плати в державі, тобто робітникові, який виконує роботи першого розряду, повинен бути забезпечений цей встановлений мінімум.

Мінімум денних тарифних ставок окремим категоріям робітників у сільському господарстві встановлюється Галузевою угодою між Міністерством аграрної політики України, галузевими об'єднаннями підприємств та Профспілкою працівників агропромислового комплексу України. Угода є нормативним актом, яким регулюються соціально-економічні і трудові відносини, встановлюються трудові та соціально-економічні права і мінімальні гарантії для працівників аграрного сектора економіки, укладеним на основі чинного законодавства і взаємних зобов'язань сторін з метою регулювання соціально-економічних і трудових відносин, сприяння підвищенню ефективності виробництва, забезпечення соціального захисту працівників галузі.

Положення і норми Угоди є правилами прямої дії і, як мінімальні гарантії, поширюються на всіх юридичних та фізичних осіб - роботодавців, які за основним видом діяльності належать до аграрного сектору економіки, а також на навчально-дослідні і інші госпрозрахункові підрозділи аграрних закладів освіти і є обов'язковими для дотримання в колективних договорах та при вирішенні питань регулювання соціально-економічних і трудових відносин. На 2006-2008 роки згідно із зазначеною Угодою встановлені мінімальні розміри годинних тарифних ставок (табл. 17.1).

Встановлення тарифних ставок, як і тарифних коефіцієнтів у господарствах з високим рівнем прибутковості й стабільного фінансового стану може бути здійснено і за іншими критеріями. Тобто розрахунок ставки першого розряду може здійснюватись із поставленого мінімуму не заробітної плати, а споживчого кошика, що завжди у декілька разів перевищує мінімум заробітної плати. Отже, й рівень тарифної ставки першого розряду, розрахований за зазначеною методикою, буде значно вищим і більш дійовим у справі спонукання робітників до праці. Індексація тарифних ставок у зв'язку з інфляцією також може здійснюватись за коефіцієнтом, розрахованим як співвідношення вартості нової суми споживчого кошика до попередньої.

Тарифна сітка - це інструмент, за допомогою якого встановлюються співвідношення в оплаті праці робітників, що виконують різні за рівнем кваліфікації роботи. Вона являє собою кількість тарифних розрядів і відповідних їм тарифних коефіцієнтів, що визначають збільшення розмірів оплати праці кожного наступного розряду щодо попереднього.

17.1. Мінімальні гарантовані розміри годинних тарифних ставок окремих категорій робітників сільськогосподарських підприємств та коефіцієнти міжрозрядних співвідношень, грн.

Категорії працівників	Розряди робіт						Коефіцієнти співвідношень мінімальних гарантованих розмірів тарифних ставок робітників I розряду
	I	II	III	IV	V	VI	
Коефіцієнти міжрозрядних співвідношень	1,00	1,09	1,20	1,35	1,55	1,80	
На ручних роботах в рослинництві	2,45	2,67	2,94	3,31	3,80	4,41	1,00
На ручних роботах в тваринництві	2,84	3,10	3,41	3,83	4,40	5,11	1,16
Трактористи-машиністи							
I група	2,87	3,13	3,44	3,87	4,45	5,17	1,17
II група	3,16	3,44	3,79	4,27	4,90	5,69	1,29
III група	3,48	3,79	4,18	4,70	5,39	6,26	1,42
Робітники, зайняті на ремонтних і верстатних роботах	2,60	2,83	3,12	3,51	4,03	4,68	1,06

Примітки: 1. Годинні тарифні ставки робітників розраховані, виходячи з середньомісячної норми тривалості робочого часу 166,25 години в 2006 році при 40-годинному робочому тижні та коефіцієнтів міжрозрядних співвідношень.

2. Приклад розрахунку годинної тарифної ставки робітника I розряду:

на ручних роботах в рослинництві: $400 \times 1,02 : 166,25 = 2,45$ гривні;

на роботах в тваринництві: $2,45 \times 1,16 = 2,84$ гривні;

трактористи-машиністи I групи $2,45 \times 1,17 = 2,87$ гривні;

трактористи-машиністи II групи $2,45 \times 1,29 = 3,16$ гривні;

трактористи-машиністи III групи $2,45 \times 1,42 = 3,48$ гривні.

3. Групи з оплати праці трактористів-машиністів встановлюються в залежності від регіону:

I група - сільгосппідприємства Автономної Республіки Крим (крім гірських і передгірних), Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Одеської і Херсонської областей;

II група - сільгосп підприємства Вінницької, Луганської, Донецької, Кіровоградської, Полтавської, Тернопільської, Харківської, Черкаської, Чернівецької (крім гірських і передгірних), лісостепові підприємства Житомирської, Київської, Львівської, Сумської, Хмельницької та Чернігівської областей;

III група - сільгосп підприємства Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської областей, гірські і передгірні підприємства Автономної Республіки Крим, Львівської, і Чернівецької областей та поліські підприємства Житомирської, Київської, Львівської, Сумської, Хмельницької і Чернігівської областей.

У зв'язку з розвитком і ускладненням технічних засобів, які надходять у сільське господарство, впровадженням нових прогресивних технологій, тенденція повинна бути такою, щоб коефіцієнти від нижчого розряду до вищого відрізнялися більш значними величинами. Це стимулює робітників до підвищення своєї кваліфікації, здобуття знань та формування вмінь виконувати більш складні й відповідальні роботи з метою збільшення свого заробітку.

Співвідношення між розмірами тарифних ставок, що визначені Галузевою угодою, наведені в табл. 17.1, розміри та коефіцієнти міжпосадових співвідношень посадових окладів керівників, і фахівців підприємств сільського господарства наведені в табл. 17.2 залежить від кваліфікації і є обов'язковим для застосування при встановленні розмірів основної заробітної плати в колективних договорах на госпрозрахункових підприємствах незалежно від форм власності і господарювання.

З розвитком підрядно-орендних форм організації праці у сільському господарстві за умов, що одні й ті самі робітники виконують різні і механізовані і ручні роботи, що ускладнює диференціацію їх праці по розрядах, особливо при встановленні погодинного авансування, виникла необхідність, крім тарифікації робіт, тарифікувати й робітників за типом промисловості з присвоєнням їм кваліфікаційних розрядів, що дозволить диференціювати оплату їх праці за цим показником. Методика такої тарифікації може базуватись на бальній системі основних показників якості робіт та кваліфікації робітника. Показники та кількість балів на кожній із них можна встановлювати на підприємстві, а присвоєння розрядів робітникам

здійснюватиме створена в господарстві комісія із залученням фахівців галузевих органів та наукових установ.

Суть цієї методики полягає в тому, що по основних показниках кваліфікація робітника - класність, знання техніки, агроекономічні знання, вміння працювати на різних видах техніки та ін. - нараховується кількість балів, наприклад, за класність - 15-30 балів (немає класності - кількість балів дорівнює 0; 2-й клас - 15 балів; 1-й - 30 балів), знання техніки та агроекономічні знання - по 5-20 балів і т. д.

17.2. Мінімальні гарантовані розміри та коефіцієнти міжпосадових співвідношень розмірів посадових окладів керівників і спеціалістів сільськогосподарських підприємств.

Назва посад		Розміри посадових окладів працівників підприємств, грн.	Коефіцієнти міжпосадових співвідношень розмірів посадових окладів і посадового окладу техніків всіх спеціальностей
1		2	3
Керівник підприємства	Умови і розміри оплати праці керівників державних підприємств встановлюються Міністерством аграрної політики України у контракті, для керівників підприємств інших форм власності – згідно із законодавством та статутами підприємств		
Заступник керівника, головний бухгалтер		1435	2,77
Головні: агроном, зоотехнік, лікар ветеринарної медицини, інженер, економіст, меліоратор та інші		1222	2,36
Завідувачі відділів: виробничого, планово-економічного		1222	2,36
Керуючий відділенням, дільницею (сільськогосподарською), фермою		1083	2,09
Завідувачі інших відділів (менеджери) матеріально-технічного постачання, збуту і інших напрямків діяльності, помічник керівника		984	1,90
Головні фахівці у складі відділень і інших виробничих підрозділів		1036	2,00
Провідні: агроном, зоотехнік, лікар вет. медицини, інженери всіх спеціальностей, економіст, бухгалтер, агролісомеліоратор і інші		896	1,73
Завідувач машинного двору, начальник гаража		938	1,81
Заступник директора з господарської частини, побуту і культури		984	1,90
Заступник директора з господарської частини		761	1,47

Начальник відділу кадрів	844	1,63
Начальник штабу цивільної оборони	720	1,39
Агроном, зоотехнік, лікар вет. медицини, інженери всіх спеціальностей, економіст, бухгалтер, юрисконсульт, агролісомеліоратор і інші фахівці (в т.ч. медичні, педагогічні)		
I категорії	844	1,63
II категорії	751	1,45
Референт з основної діяльності	658	1,27
Техніки всіх спеціальностей, фельдшер ветеринарний та інші молодші спеціалісти (в т.ч. медичні, педагогічні)		
I категорії	611	1,18
II категорії	570	1,10
Старший диспетчер	777	1,50
Диспетчер	658	1,27
Експедитор з перевезень вантажу	502	0,97

Після встановлення показників і кількості на них балів кожному працівникові комісія призначає певну кількість балів і, згідно з розробленою шкалою розрядів (за кількістю балів), присвоює йому тарифний розряд. Наприклад: 1 розряд - 20 балів, 2- 30, 3- 40, 4- 60, 5- 80, 6-100 балів. Робітнику, який у сукупності набирає понад 60 балів (до 80), присвоюється 4 розряд; більш 80 п'ятий; 100- шостий. Потім на кожний розряд встановлюється на певний період сума авансу (при його розрахунку приймаються до уваги прийнятий на даний період мінімум заробітної плати або досягнутий середній рівень по галузі залежно від фінансового стану господарства) і, незважаючи на те, які роботи виконує працівник, йому нараховується аванс згідно із присвоєним тарифним розрядом.

Тарифно-кваліфікаційний довідник. Тарифно-кваліфікаційні довідники, об'єднані в *єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник робіт і професій* (ЄТКД) – це нормативні документи, в яких усі види робіт, що виконуються на тому чи іншому виробництві, розподіляються на групи залежно від їхньої складності. Тарифно-кваліфікаційний довідник використовується для визначення кількості розрядів за кожною професією (спеціальністю), складності робіт (їх тарифної групи), кваліфікаційних розрядів робітникам; забезпечення єдності в оплаті праці робітників, які

мають однакову кваліфікацію; складання програм з підготовки і підвищення кваліфікації робітників. Розробляють такі довідники науково-дослідні установи, затверджують відповідні державні органи, що займаються проблемами праці й соціальними питаннями, за погодженням з галузевими, профспілковими органами.

Кваліфікаційні характеристики професій визначені у новому класифікаторі розробленому відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 4 травня 1993 року „Про концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку і статистики”. Ним передбачено, що на підприємствах, в установах і організаціях записи про роботу в трудові книжки працівників повинні вноситись відповідно до професійних назв, зазначених у Класифікаторі професій. Методика віднесення робіт до різних розрядів заснована на бальній оцінці кваліфікаційної ознаки. Цим ознакам присвоюється певна кількість балів. Наприклад, для ручних робіт за ознакою складності встановлено 5 балів (дуже проста -1 бал, проста - 2 бали, середньої складності -3 бали, складна - 4 бали і дуже складна - 5 балів). За важкістю встановлено 5 балів (дуже легка, легка, середньої важкості, важка й дуже важка); за відповідальністю - 4 бали й за шкідливістю - також 4 бали. Загальна максимальна сума балів за всіма ознаками - 18 балів (5+ 5+ 4 + 4).

Встановлення розряду на певну роботу здійснюється за коефіцієнтом, розрахованим як співвідношення максимальної суми балів до кількості розрядів тарифної сітки. За умов шестирядної тарифної сітки цей коефіцієнт дорівнюватиме 3 (18: 6). А далі діленням суми балів, які присвоєні певній роботі за певними ознаками, на коефіцієнт 3 визначаємо розряд цієї роботи. Якщо роботі зараховано 4 бали, то вона буде віднесена до 1 розряду (4 : 3), при 7 балах - до 2 розряду (7 : 3), 18 балах - до 6 розряду (18: 3).

Механізовані роботи мають розряди за стабільною системою. Для кожної ознаки встановлено декілька ступенів, які враховують вид техніки, роль агрегату, позу робітника, умови праці й інші показники. За сумою

набраних балів за встановленою шкалою роботу відносять до певного розряду.

Проте, внаслідок широкого впровадження у сільське господарство нової техніки, прогресивних технологій, організації праці, заснованої на суміщенні та виконанні різних робіт, розширенні зон обслуговування й взаємозамінності виконавців, удосконалення тарифікації повинно здійснюватись по лінії тарифікації не тільки робіт, а й виконавців. Методика такої тарифікації наведена вище.

Тарифікація керівників, спеціалістів, інженерно-технічних працівників здійснюється залежно від виконання ними робіт певної складності й відповідальності за схемою посадових окладів. Складність і відповідальність робіт для найманих менеджерів і спеціалістів господарства визначається за обсягом реалізації продукції, а для середньої ланки - обсягом виробництва валової продукції, відповідно до чого й встановлюються розряди по оплаті праці.

Належність виконуваних робіт до певних тарифних розрядів і присвоєння кваліфікаційних розрядів робітникам здійснюється власником або уповноваженим ним органом згідно з тарифно-кваліфікаційним довідником за погодженням з профспілковим або іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом.

У міру розвитку ринкових відносин, науково-технічного прогресу, удосконалення організації праці й виробництва відбуваються постійні зміни у складі та видах робіт, сферах діяльності. У зв'язку з цим у кваліфікаційні довідники необхідно своєчасно вносити відповідні корективи, виключати застарілі й відображати нові види робіт, функції працівників, а також змінювати вимоги до них. Розширення міжнародних економічних відносин потребує подальшого коригування та удосконалення тарифно-кваліфікаційних довідників відповідно до сучасних світових стандартів і вимог.

Розрахунок розцінок та розрахункових цін за продукцію у рослинництві та тваринництві. Визначення розцінок для оплати праці чи розрахункових цін за продукцію, в яких закладені і витрати на оплату праці, є необхідною умовою дбайливого господарювання за принципами самоокупності і самофінансування, що за умов ринкової економіки є основним джерелом формування фонду оплати праці і засобом здійснення ефективного виробництва.

Методика розрахунку розцінок оплати праці за продукцією у рослинництві базується на використанні показників оплати за тарифом та доплат за продукцію й виходу валової продукції і розраховується за такою формулою:

$$P = \frac{T \times k_m}{ВП};$$

де, ***P*** - розцінка оплати за одиницю продукції, грн.; ***T*** - тарифний фонд оплати праці на виробництві певного виду продукції, грн.; ***k_m*** - коефіцієнт збільшення тарифу (1,25-1,50) ; ***ВП*** - валова продукція, шт, грн.

Розрахована таким чином розцінка оплати праці за продукцією є акордною оплатою, яка встановлюється після отримання продукції як добуток від множення кількості одиниць продукції на її розцінку. Різниця між виплаченим протягом року авансом і розрахованою сумою за продукцію і є тією різницею, що виплачується за другий показник пропорційно до отримання авансу.

Відмінність у використанні коштів на оплату праці при визначенні розцінок для оплати за продукцію і розрахункових цін полягає в тому, що при розрахунках розцінок оплати в процесі виробництва відсутня залежність витрат на оплату від загальних витрат на виробництво продукції. При визначенні розрахункових цін на продукцію на оплату праці залишається різниця між вартістю та собівартістю продукції, в якій акумулюються і зекономлені кошти на інших (крім оплати) статтях витрат.

Отже, як перший, так і другий варіанти ставлять оплату праці в пряму залежність від кількості та якості виробленої продукції, а яку саме систему застосовувати у тваринницькому підрозділі вирішує колектив ферми. Розцінка оплати праці за одиницю продукції може розраховуватись як для окремих категорій робітників ферми (доярки, механізатори, скотарі, слюсарі-наладники та ін.), так і всього колективу з наступним розподілом її між кваліфікаційними групами та всередині їх через відповідні коефіцієнти, а за умов організації праці, побудованій на принципах суміщення професій і взаємозаміні у виконанні робіт, розподіл оплати між членами колективу може здійснюватись порівну пропорційно відпрацьованому часу.

Сучасні тваринницькі високотехнологічні ферми і комплекси обслуговують робітники різних професій, праця яких має колективний, пов'язаний між собою характер. Вироблена продукція є результатом їх спільної праці. Це об'єктивно зумовлює і колективні форми матеріального стимулювання. Однією з форм такого стимулювання є застосування колективної розцінки оплати праці за кінцевими результатами виробництва з розподілом заробітку між членами колективу залежно від особистого вкладу кожного.

У більшості колективних господарств у тваринництві застосовують саме колективні розцінки оплати, розраховані за кваліфікаційними групами, або загальнофермерські, а розподіл заробітної плати між членами колективу здійснюється від виробленої робітником кількості та якості продукції при індивідуальному закріпленні тварин або порівну серед робітників певної кваліфікаційної групи (дояри, скотарі, механізатори і т. д.) за відпрацьований час при груповому закріпленні тварин.

Розцінки за продукцію для оплати праці розраховують у такій послідовності:

- уточнюють норму обслуговування тварин залежно від системи утримання та механізації виробничих процесів;

- обчислюють річну продуктивність залежно від кормозабезпеченості та породного складу тварин;
- розраховують вихід продукції від закріпленої за робітником (робітниками) групи тварин;
- встановлюють розряди робіт, за якими тарифікуються робітники (дояри, скотарі, механізатори і т.д.);
- обчислюють річний тарифний фонд заробітної плати (множенням суми денних тарифних ставок робітників на нормативну кількість відпрацьованих днів за рік, період);
- визначають коефіцієнт збільшення тарифного фонду оплати праці - 1,25-1,50 (чим вища продуктивність, тим вищий і коефіцієнт).

Розцінка оплати за продукцію у тваринництві може розраховуватися як для окремих категорій працівників ферми: доярі, трактористи-машиністи, тваринники, слюсарі-наладники та інші, так і для колективу виконавців з наступним розподілом заробітку між кваліфікаційними групами та всередині них через відповідні коефіцієнти. За умов організації праці, побудованій на принципах суміщення професій і взаємозаміні у виконанні робіт, розподіл оплати між членами колективу може здійснюватись порівну пропорційно до відпрацьованого часу. Методику розрахунків колективної розцінки оплати праці та по категоріях працівників покажемо на прикладі молочнотоварної ферми. Вихідні показники для розрахунку розцінок оплати в господарстві є наступні:

- середньорічне поголів'я корів - 450 гол.
- надій молока на одну корову - 3550 кг.
- валовий надій молока - 15975 ц (35,5 x 450).
- вихід телят - 405 гол. (450 x 90 : 100).
- нормативна жирність молока - 3,06%.
- розрахунок тарифного та акордного фонду наведено в таблиці 17.3.

Розподіл акордного фонду: на молоко - 90%; на приплід - 10%, що становить на молоко 495916 грн. (551017,4 x 90 : 100); на приплід –

55101,7 грн. (551017,4 x 10 : 100). Колективна розцінка за 1 ц молока – 31,04 грн. (495916 : 15975); за одно теля – 136,05 грн. (55101,7 : 405). Отриману за місяць продукцію - молоко та приплід множимо на розраховані розцінки і отримуємо загальну суму оплати праці по бригаді.

В господарстві прийняте індивідуальне закріплення тварин за основними категоріями працівників, тому аналогічно розраховуємо розцінку за продукцію по кожній кваліфікаційній групі – як суму їх акордного фонду, поділену на кількість отриманої продукції. Так, розцінка за 1 ц молока складатиме:

$$\text{Розцінка оплати для доярок: } P = \frac{129940,0 \cdot 0,9}{16000} = 7,31(\text{грн}),$$

17.3. Розрахунок акордного фонду оплати праці і розцінок за продукцію на молочнотоварній фермі.

Кваліфікаційні групи працівників	Нормативна чисельність, чол.	Річні витрати праці, люд-дні.		Тарифний розряд	Годинна тарифна ставка (місячний посадовий оклад), грн..	Річний тарифний фонд оплати праці, грн.	Акордний фонд оплати праці, грн.	Розцінка за продукцію, грн.	
		На 1 працівника	Разом					Молоко	Приплід
Бригадир	1	305	305	VI	1083	10830,0	13537,5	0,76	3,34
Обліковець-лаборант	1	365	365	III	1036	12432,0	15540,0	0,88	3,84
Зaplіднювач тварин	1	365	365	VI	844	10128,0	12660,0	0,71	3,13
Ветфельдшер	1	305	305	V	611	6110,0	7637,5	0,43	1,89
Доярі	20	365	7300	VI	5,11	261121,0	326401,3	18,39	80,59
Скотарі	7	365	2555	IV	3,83	68499,6	85624,5	4,82	21,14
Тракторист-машиніст	3	365	1095	V	4,90	37558,5	46948,1	2,64	11,59

Слюсар-наладчик	2	365	730	IV	3,51	17936,1	22420,1	1,26	5,54
Електрик	1	365	365	IV	3,51	8968,1	11210,1	0,63	2,77
Машиніст-холодильщик	1	365	365	II	2,83	7230,7	9038,4	0,51	2,23
Разом	38	x	13750	x		440813,9	551017,4	31,04	136,05

В зв'язку з тим, що в літній період виробництво молока складає близько 55% від загальної кількості проведемо диференціацію розцінки за 1 ц молока для зимового ($P_{зима}$) та літнього ($P_{літо}$) періодів:

$$\circ P_{зима} = \frac{7,31 \cdot \frac{200}{365}}{0,45} = 8,9(\text{грн}); \quad P_{літо} = \frac{7,31 \cdot \frac{165}{365}}{0,55} = 6,0(\text{грн}),$$

$$\text{Розцінка оплати для скотарів: } P = \frac{34109,3 \cdot 0,9}{16000} = 1,92(\text{грн}),$$

$$\text{Розцінка оплати для механізаторів: } P = \frac{21639,9 \cdot 0,9}{16000} = 1,22(\text{грн}),$$

Аналогічно розраховуємо і розцінки оплати праці на 1 голову приплоду. Вироблену за місяць продукцію кожним працівником по своїй групі множать на розцінку оплати праці для цієї категорії, що і складає загальний місячний заробіток працівника. Така система оплати праці в господарстві зацікавлює робітників не лише в тому, щоб отримати більше продукції, а й у прагненні скоротити витрати по всіх статтях. В умовах інфляційних процесів, при постійному підвищенні цін на ресурси виробництва, необхідно щомісячно (або по періодах) корегувати розцінки оплати праці за продукцію за допомогою визначених коефіцієнтів по тих статтях витрат, по яких відбулися зміни.

При застосуванні колективної розцінки розподіл оплати праці між професійними групами здійснюється пропорційно до акордного фонду оплати праці, а всередині професійної групи — за відпрацьований час. За умов визначення розцінок оплати по кожній професійній групі всередині групи для доярів встановлюється оплата за надоєне молоко кожним,

тваринникам за молоко, надоєне від тих груп, які обслуговує той або інший тваринник, а решта категорій — від надоєного молока по фермі.

17.3. Форми, види та системи оплати праці.

Відповідно до Закону України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" надані широкі права щодо встановлення форм, видів і систем заробітної плати та необмежених державою розмірів у бік її збільшення. Цим Законом визначено, що підприємство самостійно обирає форми, системи і розміри оплати праці його членів та інших працівників. Оплата праці здійснюється залежно від кількості та якості трудового внеску кожного члена підприємства і зумовлюється кінцевими результатами. Підприємство має право вільного найму працівників, їх оплата визначається за погодженням сторін, але не може бути нижчою за встановлений державою мінімуму заробітної плати незалежно від кінцевих результатів діяльності.

В ринкових умовах господарювання економічні механізми функціонування господарських формувань повинні враховувати діючі закони держави і такі системи матеріального стимулювання, які б вимагали суворого дотримання технологічних вимог виробництва і строків виконання робіт, раціонального використання ресурсів виробництва, прагнення досягти високих кінцевих результатів.

Впродовж багатьох років функціонування колективних підприємств оплата праці в них удосконалювалась і на сьогодні склались певні її показники. Схема та взаємозв'язок видів і показники оплати праці наведені на рис. 17.2. З наведеної схеми видно, що оплату праці поділяють на три категорії: основну додаткову і преміювання. Разом з тим ці категорії пов'язані між собою. Чим вища основна оплата праці, тим більша її додаткова, оскільки остання нараховується по відповідних відсотках. Деяко інша система преміювання. Воно встановлюється за визначеними показниками від суми економії витрат та встановлених розмірів за

збереження техніки, збільшення строків служби техніки і навчання молодих кадрів. Преміювання за результати діяльності здійснюється у відсотковому розмірі за рішенням трудового колективу.

Розробка і обґрунтування основних положень з оплати праці вимагають послідовного вивчення цілої низки питань:

- вибір найдоцільнішої системи основної оплати праці в господарстві;
- преміювання протягом року;
- кінцевий розрахунок по результатах роботи за рік.

Водночас в ринкових умовах господарювання сільськогосподарські підприємства з одного боку мають широкі можливості виробничої самостійності, а з іншого - значне підвищення відповідальності. Такі особливості в організації господарських формувань вносять певні корективи щодо вибору відповідних систем оплати праці для їх застосування.

Обираючи певну форму заробітної плати і конкретну систему формування заробітку, роботодавець керується інтенсивністю та якістю праці конкретних працівників. Оплата праці у сільському господарстві має цілий ряд різних форм, видів і систем. **Форми і системи заробітної плати** — це механізм встановлення розміру заробітку в залежності від кількості та якості праці і її результатів. За **формою** вона функціонує як **почасова і відрядна**. При **почасовій формі** заробітної плати мірою праці виступає відпрацьований час, а заробіток працівнику нараховується згідно з його тарифною ставкою чи посадовим окладом за фактично відпрацьований час. При **відрядній формі** заробітної плати мірою праці є вироблена працівником продукція (або виконаний обсяг робіт), а розмір заробітку прямопропорційно залежить від її кількості та якості, виходячи із встановленої відрядної розцінки.

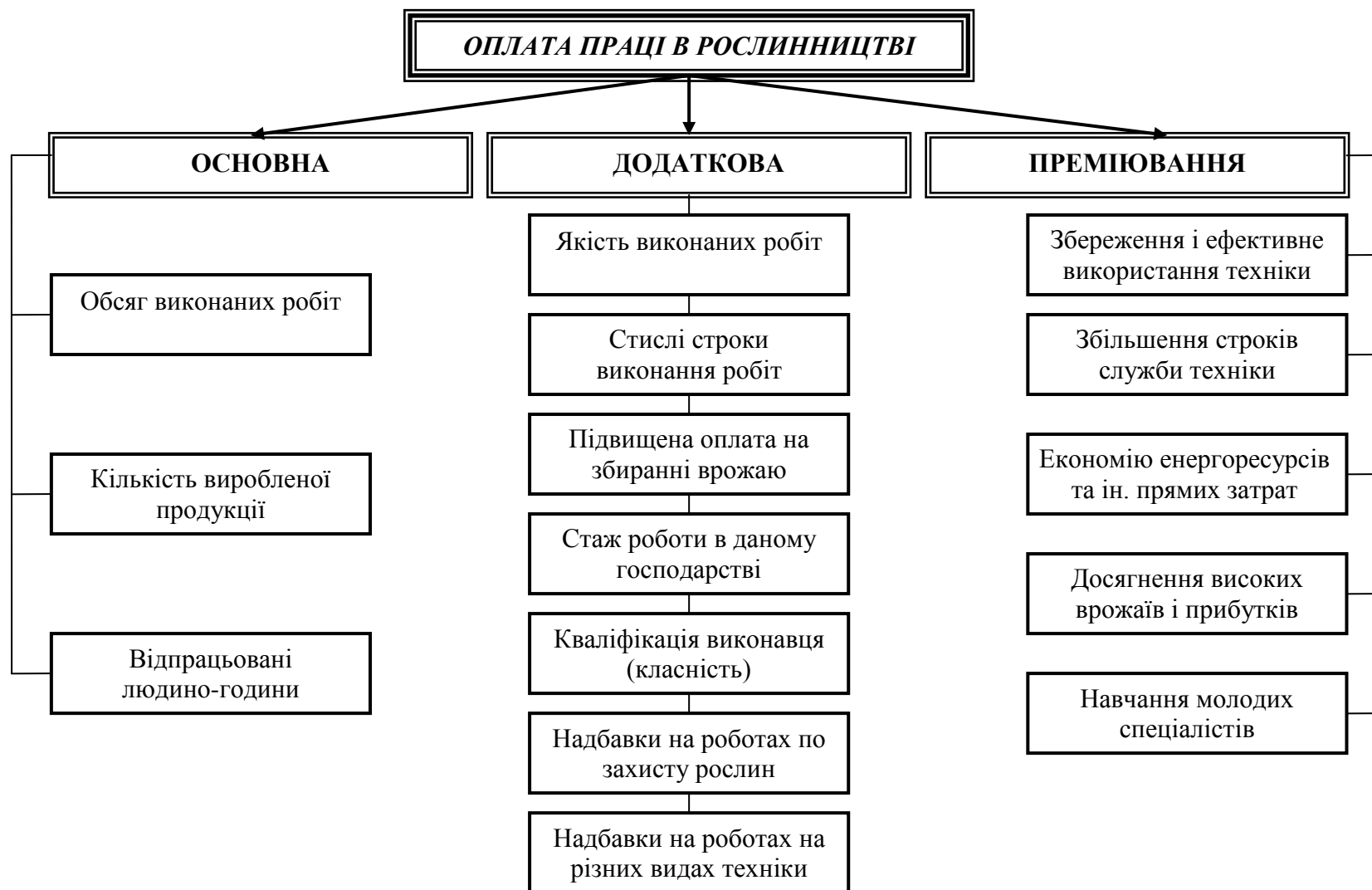

Рис. 17.2. Показники оплати праці в рослинництві сільськогосподарських підприємств

Незалежно від організаційної форми нині діючих сільськогосподарських підприємств можна сформулювати деякі загальні правила, що визначають вибір відрядної чи почасової системи оплати праці. Відрядні системи заробітної плати, доцільно застосовувати за таких умов:

- можливість точного кількісного обліку обсягів виконаної роботи;
- відсутність впливу на результати чинників, які не залежать від трудових зусиль працівника;
- реальна можливість працівника своїми зусиллями збільшувати результати роботи;
- необхідність стимулювати зростання обсягів виробництва, або скорочувати чисельність працівників за рахунок оптимізації інтенсифікації праці;
- можна і доцільно уточнювати норми праці в зв'язку з техніко-технологічними інноваціями та вести облік виробітку;
- відсутність негативного впливу відрядної оплати на рівень якості продукції, дотримання технологічних режимів і вимог техніки безпеки, раціональність використання сировини, матеріалів, енергії.

Основні сфери застосування погодинної оплати праці, які підвищують ефективність кінцевого результату виробництва такі:

- у виробництвах та робочих місцях, де більше значення має якість, а не обсяг робіт;
- при обслуговуванні конвеєрів та на механізованих операціях, де продуктивність визначає машина;
- на роботах, де облік і нормування праці вимагають значних витрат або праця взагалі не піддається нормуванню, відсутній надійний критерій вимірювання результатів праці;
- на роботах, які можливо і нормувати і обліковувати, однак виробіток не є вирішальним критерієм ефективності;
- при оплаті спеціалістів особливо високої кваліфікації, яких важливо зацікавити надійною і достатньо високою оплатою.

За *видами* оплата праці поділяється на **грошову, натуральну і відробіткову**, з назв яких виходить і їх суть. Так в Законі України „Про оплату праці” визначено, що заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, в грошовому виразі. Водночас натуральна оплата (сільськогосподарською продукцією і продуктами її переробки) та відробіткова (надання послуг та виконання різних робіт) має і матиме в перспективі істотне для селян значення, через те, що в домогосподарствах утримується худоба і птиця та обробляються присадибні земельні ділянки. При організації натуральної оплати праці важливо чітко обумовити її розміри, умови та порядок видачі (надання послуг).

За *способом виплат* розрізняють **основну** (винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці, що встановлюється у вигляді тарифних ставок і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців), **додаткову** (винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці) й **преміювання**. (виплати пов'язані з виконанням і перевиконанням виробничих завдань і функцій).

Системи заробітної плати характеризують взаємозв'язок елементів заробітної плати: тарифної частини, доплат, надбавок, премій за кількість і якість праці, кваліфікацію робітника, стаж його роботи, рівень виробництва продукції та ін. Зрозуміло, що варіантів такого взаємозв'язку може бути чимало, і будь-який з них, реально існуючий на конкретному підприємстві, є системою заробітної плати. Існуючі форми і системи оплати праці, які застосовуються в сільськогосподарських підприємствах схематично зображено на рис. 17.3.

Почасова система оплати праці використовується в сільськогосподарських підприємствах і вона має свої різновиди: *проста почасова, почасово-преміальна та за місячним посадовим окладом*.

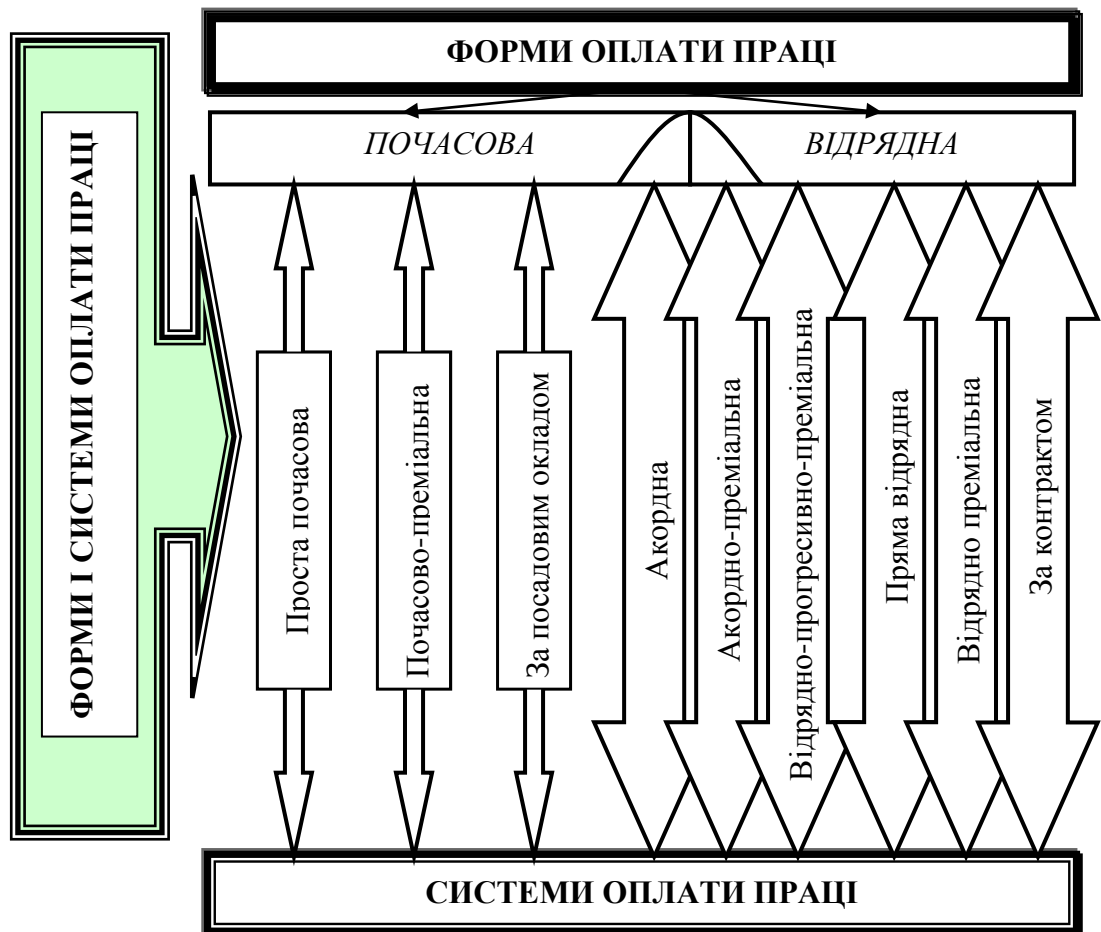

Рис. 17.3. Форми і системи оплати праці застосовувані в сільськогосподарських підприємствах.

Проста почасова - заробіток Z_{III} залежить від тарифної ставки C , що відповідає присвоєному працівникові тарифному розряду, та відпрацьованого ним часу $Ч$:

$$Z_{III} = C \cdot Ч ;$$

Почасово-преміальна - заробіток залежить від тарифної ставки C , відпрацьованого часу $Ч$ та премії за досягнення певних кількісних або якісних показників $П$:

$$Z_{III} = C \cdot Ч + П ;$$

Оплата праці за місячними посадовими окладами застосовується щодо працівників, робота яких має стабільний характер (службовці, деякі посади робітників) і, як правило, щодо керівників та спеціалістів. Така оплата праці теж може бути простою (весь заробіток складається лише із встановленого

окладу – O) і преміальною (заробіток складається із встановленого окладу - O , та премії за досягнення певних показників, що заохочуються - Π):

$$Z_{по} = O + \Pi ;$$

Відрядні системи оплати праці формуються в залежності від обсягу виконаних робіт згідно з прийнятими в господарстві нормами виробітку і нормативами та тарифними сітками і за своєю суттю мають свої різновиди.

Пряма відрядна - відрядний заробіток Z_v розраховується множенням кількості виробленої продукції (норми виробітку на певну роботу) $ВП$ на її розцінку (тарифну ставку прийняту в господарстві для виконання певної роботи) P :

$$Z_v = ВП \cdot P ;$$

Тобто скільки б одиниць роботи не виконав працівник, за кожна з них він отримує однакову оплату. В подальшому, щоб зацікавити робітника у виконанні в стислі строки більших обсягів роботи, що позитивно впливає на кінцеві результати діяльності, була запропонована відрядно - преміальна система. **Відрядно-преміальна ($Z_{вп}$)**- включає відрядний заробіток Z_v і премії за досягнення результатів, що заохочуються, — Π):

$$Z_{вп} = Z_v + \Pi = ВП \cdot P + \Pi ;$$

Сутність **відрядно-преміальної системи** полягає в тому, що за кожна понад нормативну одиницю виробітку тарифна ставка підвищується на розмір премій, який може бути в межах 30-50 % розміру тарифної ставки і більше (встановлюється в господарстві). Рекомендаціями також передбачалось підвищення тарифних ставок за понад нормативні обсяги робіт за прогресивно-зростаючою шкалою до 200 %. Чим більше перевиконання норм виробітку, тим більші доплати за кожна понаднормативну одиницю роботи. Така система набула назву **відрядно-прогресивно-преміальної**. Таку систему можна виразити таким рівнянням:

$$Z_{прог} = H_o \cdot Ц_o + H_n \cdot Ц_n$$

Робота, виконана в межах встановленої норми H_o , оплачується за звичайними розцінками $Ц_o$, а робота, виконана понад норму — H_n — за

прогресивно зростаючими розцінками C_n . Так, наприклад для агрегату John Deere + RB-8 на оранці прийнята норма виробітку 16га/зм. При виконанні норми виробітку оплата праці становить 75,68 грн/зм, або 4,73 грн/га. При перевиконанні завдання розроблені прогресивно зростаючі розцінки:

Оброблена площа, га	16	17	18	19	20
Розцінка оплати, грн./га	4,73	5,00	5,50	6,20	6,90

Якщо фактично оброблена площа за зміну буде становити 18 га (перевиконання -2 га), то до оплати буде нараховано:

$$Z_{\text{прог}} = 16 \times 4,73 + 2 \times 5,5 = 86,68 \text{ грн/зм}$$

Всі зазначені заходи по підвищенню оплати праці сприяють зацікавленості робітників у збільшенні обсягів виробництва продукції і позитивно впливають на його результати. Зазначені системи оплати праці й наведені показники стимулювання застосовуються і в умовах становлення і розвитку ринкових відносин. Проте зазначені системи оплати праці недостатньо пов'язані з кінцевими результатами виробництва і зацікавленістю робітників у їх поліпшенні. Для уникнення цього недоліку була розроблена і запроваджена **акордно-преміальна система оплати праці**, яка найбільше поширена і за сучасних умов виробництва. Сутність її полягає в тому, що основна оплата праці здійснюється за два показники:

- обсяг виконаних робіт (відпрацьований час);
- кількість і якість виробленої продукції.

Перша її частина (обсяг робіт, відпрацьований час) виступає у формі авансу, що може бути як відрядним - за обсяг виконаних робіт, так і погодинним - за відпрацьований час. Друга частина оплати праці за кінцевий результат виробництва формується за рахунок коштів збільшення тарифних ставок на 25-50% при визначенні розцінок оплати за продукцію, або розрахункових цін (величина відсотка залежить від досягнутого рівня виробництва; чим він вищий, тим більший і відсоток збільшення тарифу). Ефективність цих форм авансування проявляється по-різному. В невеликих висококваліфікованих первинних колективах, які працюють за принципом

взаємозаміни, де досягнуте гармонійне поєднання особистих і спільних інтересів, більш ефективним є погодинне авансування. В більш великих і менш згуртованих колективах позитивно діє диференційоване відрядне авансування.

Цим переліком далеко не вичерпується все різноманіття систем заробітної плати, що можуть застосовуватися в конкретних умовах. Вибір чи розробка конкретної системи заробітної плати є прерогативою роботодавця. Критерієм правильності вибору певної системи заробітної плати повинна бути її економічна ефективність, її вплив на зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Аналізуючи викладені системи оплати праці, можна зазначити, що в ринкових умовах господарювання найбільш доцільною є акордно-преміальна із застосуванням розрахункових цін на продукцію. Формування фонду оплати праці також залежатиме від систем оплати, які використовуються в господарстві. За відрядних систем він формується, виходячи із тарифної системи, яка прийнята в господарстві, й обсягів виконуваних робіт, за акордно-преміальної системи фонд створюється за рахунок прибутку за остаточним принципом.

За щільністю зв'язку оплати праці і рівня ефективності виробництва існуючі системи оплати праці поділяють на три великі групи:

- *оплата праці за фактично вироблену продукцію;*
- *оплата праці від одержаного валового доходу;*
- *оплата праці за залишковим принципом;*
- *оплата праці за контрактом.*

В процесі освоєння оплати праці за **фактично одержану продукцію** не достатньо враховуються витрати на виробництво продукції. Така система оплати праці менш прийнята для ринкових умов, оскільки її механізми у запобіганню використанню частини невиробленої продукції не спрацьовують своєчасно.

Доцільніше з цього погляду використовувати оплату праці **від одержаного валового доходу**. Для збільшення останнього необхідно зробити

відносно менше витрат на її виробництво. Отже, механізми системи вимагають від працівників господарського ставлення до використання ресурсів, яких не вистачає. Недолік такої системи, полягає в певній громіздкості обліку, оскільки його потрібно вести в розрізі окремих підрозділів і видів продукції, та в недостатньому розумінні кінцевого результату працівниками. З більшим успіхом вона може бути використана для оплати праці керівників і спеціалістів.

Найменше недоліків має система оплати праці за **залишковим принципом**. Стосовно сучасних умов вона є найдоцільнішою. Суть останньої полягає в тому, що відносини між господарськими формуваннями (як між собою, так і з адміністрацією господарства) будуються на принципі купівлі-продажу. Господарський підрозділ продає вироблену ним продукцію за фактичними цінами, які складаються на час реалізації продукції. Такий підхід є вдалим, тому, що в сучасних умовах господарювання, коли діяльність внутрішньогосподарських формувань ґрунтується на принципах самоокупності та фінансової відповідальності, необхідно запроваджувати такі системи оплати праці, які б давали змогу стимулювати не тільки кількість та якість виробленої продукції, але й контролювати витрати на її виробництво з метою їх оптимізації. Тому, фактичні ціни на продукцію відбивають реальні ціни на продукцію в суспільно необхідних витратах виробництва і більш-менш точно відображають обсяг виробленої продукції у вартісному виразі. При цьому немає потреби використовувати відповідні індексаційні коефіцієнти, як до цього вдаються при зміні тарифних ставок.

В умовах ринкових відносин набуває свого розвитку система оплати праці за **контрактом**. Суть її полягає в тому, що при найманні на постійну чи сезонну роботу з кожним працівником укладається контракт, в якому обумовлюються зобов'язання сторін. Ця система покликана забезпечити індивідуалізацію оплати праці, адже справжня цінність працівників визначається не так освітою чи стажем роботи, як рівнем фактичної кваліфікації, ставленням до роботи, новаторством, ініціативою і іншими

природними здібностями, які дають можливість працівникам в рівних умовах досягати різних результатів в роботі. В контракті вказуються предмет та строк договору, обов'язки роботодавця, зокрема: умови праці та відпочинку, тривалість робочого дня, вихідні дні, щорічна оплачувана відпустка, форма оплати праці та її розміри, забезпечення нормальних і безпечних умов праці, а також своєчасні виплати встановленого розміру заробітної плати і додаткового матеріального стимулювання за досягнення високих показників її продуктивності. Обов'язки та права найманого працівника, його посадові та функціональні інструкції щодо своєчасного, якісного і в повному обсязі виконання робіт. В додаткових умовах контракту вказуються процедури продовження та припинення дії контракту та умови регулювання спірних питань між сторонами. Форма контракту та перелік показників не є обов'язковими і встановлюються сторонами на взаємовигідних умовах. Потрібно відмітити, що таку систему оплати праці слід застосовувати при досягненні високого рівня виробництва з і відповідним рівнем оплати праці.

Функціонуючі системи оплати праці повинні бути максимально справедливими, адже працівник постійно порівнює свій внесок в колективний результат з рівнем винагороди за нього, з доходами інших працівників. Він також завжди повинен бути впевненим, що за високими показниками виробітку буде відповідне матеріальне заохочення. Відповідність винагороди за працю досягається використанням різних підходів диференціації праці.

17.4. Додаткова оплата праці та преміювання працівників за кінцеві результати діяльності.

Додаткова оплата праці відноситься до понадтарифних виплат і включає доплати, надбавки, гарантовані та компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством, премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій. З допомогою винагороди за працю понад

встановлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці досягається більша диференціація заробітків працівників.

До щомісячного авансу трактористам-машиністам та водіям I і II класів додатково виплачується надбавка за класність (у відсотках до фактичного заробітку), а працівникам за високу професійну майстерність використовують диференційовані надбавки до тарифних ставок в залежності від розряду - від 12 до 24 відсотків. Також встановлені надбавки за інтенсивність праці, особливий характер роботи, високі досягнення в праці та за виконання особливо важливої роботи на період її виконання. Поточне (щомісячне) нарахування надбавки за стаж роботи слід провадити в певному обсязі згідно з відсотками, що відповідає фактичному стажу роботи в даному господарстві. Якщо стаж роботи від 3 до 5 років – надбавка становить 8% від заробітку працівника, від 5 до 10 років – 10%, від 10 до 15 років – 13% і понад 15 років – 16%. Разом з надбавками встановлений перелік та розміри доплат до тарифних ставок за суміщення професій, розширення зони обслуговування, виконання обов'язків тимчасово відсутнього працівника, інтенсивність праці, роботу в вечірній та нічний час, керівництво бригадою, ненормований робочий день та ін.

У системах оплати праці, що використовують у сільському господарстві, важливе місце належить остаточному розрахунку з членами трудових колективів. Узагальнення практики господарювання в сільському господарстві країни доводить, що на роботах, пов'язаних з обслуговуванням обладнання, чергування тощо, з високим рівнем фіксованої оплати остаточний розрахунок з працівниками дещо спрощений. Зводиться він, як правило, до преміювання виконавців за наперед визначеним нормативом наприкінці року. Проте оплата за таких умов обмежена, оскільки вона робить систему стимулювання не тісно пов'язаною з кінцевими результатами виробничої діяльності.

Гнучкішими в даному разі є акордно-преміальна та відрядно-преміальна система оплати праці. Останні більшою мірою ставлять в

залежність розмір річного заробітку працівників від ступеня виконання виробничого завдання, зростання урожайності сільськогосподарських культур, якості продукції тощо. Основними видами оплати праці при цьому виступають доплата за продукцію та преміальні виплати за економію витрат праці і ресурсів виробництва. Грошова оплата при використанні різних систем доповнюється натуральною оплатою. Згадані системи оплати праці є більш гнучкими і такими, що забезпечують в основному потреби господарств на досягнутому рівні їх розвитку.

Розвиток процесу приватизації призвів до розпаювання власності господарств, створення акціонерних товариств, агрофірм, асоціацій, кооперативів тощо. В свою чергу це веде до змін в організаційних структурах і викликає необхідність у змінах щодо підходів до оплати праці в сільському господарстві. Внаслідок розпаювання майна та землі працівники реформованих підприємств стали співвласниками засобів виробництва, а це означає, що створились передумови для їх участі в розподілі прибутку від виробничої діяльності. Таким чином, сума доплати за продукцію та премій при остаточному розрахунку в реформованих господарствах доповнюється часткою прибутку, виплаченого на дивіденди і орендну плату за майно і землю, що виступає у формі доходу за належний працівнику капітал.

Звичайно, при упровадженні нових систем, які передбачають участь працівників у прибутку, слід зважати на низку проблем, що виникають при цьому. По-перше, на розмір прибутку впливає багато факторів, контролювати які більшість працівників господарства не в змозі. По-друге, робітникам господарства важко з'ясувати, яким чином його індивідуальні зусилля пов'язані із підвищенням прибутковості господарства. З цих причин сама по собі система участі працівника в прибутку не гарантує зворотного зв'язку між виробництвом та кінцевими результатами. Досвід показує, що в таких умовах доцільно запроваджувати участь працівників в прибутку на рівні внутрішньогосподарських виробничих підрозділів: ланок, загонів, бригад, кооперативів, допоміжних виробництв, надання послуг, тощо. Крім того,

об'єктивна оцінка особистого вкладу виконавця в кінцеві результати виробництва передбачає тісні контакти безпосереднього керівника з підлеглими, чітке визначення критеріїв і показників, за якими здійснюється стимулювання. Враховуючи зазначене, у реформованих господарствах намітилась чітка тенденція щодо оплати праці при остаточному розрахунку за схемою: доплата за продукцію – премії - дивіденди.

Аналіз застосування різних систем оплати праці доводить, що переважна більшість сільськогосподарських підприємств при остаточному розрахунку з працівниками дотримується традиційних способів виплати. Основними системами оплати праці при цьому виступають акордно- та відрядно- преміальна системи, які не використали всіх своїх можливостей.

При застосуванні акордно-преміальної системи поширення набуло преміювання за економію прямих витрат у розмірі до 70 % одержаної економії. При цьому враховуються ті прямі витрати, витрачання яких залежить від конкретного колективу працівників. Позитивну роль відіграло преміювання за перевиконання завдань з виробництва продукції, підвищення урожайності сільськогосподарських культур проти рівня, досягнутого за попередні 3-5 років, збільшення виробництва кормів, виконання і перевиконання виробничих завдань, передбачених договором, підвищення якості продукції та інших показників роботи залежно від галузі, спеціалізації, характеру й умов виробництва.

Окрім грошової, велике значення для працівників сільського господарства має також натуральна оплата. Особливу роль вона відіграє у період розвитку інфляційних процесів. У практиці сільськогосподарського виробництва господарства при визначенні розмірів натуральної оплати, як правило, виходять з наявних можливостей, враховуючи обсяги виробництва поточного року. Більшість підприємств при цьому дотримуються діючих рекомендацій і видають натуральну оплату за рекомендованими нормативами: до 15% валового збору зерна, до 20% соломи і т.д. Ціни, за якими продається продукція, найчастіше закупівельні, або ж на рівні

планової чи фактичної собівартості продукції. Практикується і безкоштовна видача, хоча за ринкових умов її доцільно використовувати як одноразову допомогу, а також для стимулювання виконання особливо важливих і відповідальних робіт.

В додатку до Галузевої угоди на 2006-2008 роки встановлено перелік та розміри доплат і надбавок, які наведено в таблиці 17.4.

17.4. Перелік та розміри доплат і надбавок до тарифних ставок.

Найменування доплат і надбавок	Розміри доплат і надбавок
<u>Доплати</u>	
За суміщення професій, посад	Доплати одному працівнику максимальними розмірами не обмежуються і визначаються наявністю одержаної економії за тарифними ставками і посадовими окладами суміщуваних посад з урахуванням обсягів додатково виконуваних робіт
За розширення зони обслуговування або збільшення обсягу роботи	Доплати одному працівнику максимальними розмірами не обмежуються і визначаються одержаною економією за тарифними ставками і посадовими окладами, при наявності вакансій в штатному розписі з урахуванням обсягів додатково виконуваних робіт
За виконання обов'язків тимчасово відсутнього працівника	До 100 відсотків тарифної ставки (окладу) відсутнього працівника, з урахуванням обсягів додатково виконуваних робіт
За роботу у важких і шкідливих, особливо важких, особливо шкідливих умовах праці	За роботу у важких і шкідливих умовах праці – 4,8 та 12 %, за роботу в особливо важких і особливо шкідливих умовах праці – 16, 20 та 24 % тарифної ставки (посадового окладу)
За інтенсивність праці робітників	12 відсотків тарифної ставки
За роботу в нічний час (з 22 до 6 годин)	40 відсотків годинної тарифної ставки (посадового окладу) за кожен годину роботи в нічний час
За роботу у вечірній час (з 18 до 22 години)	20 відсотків годинної тарифної ставки (окладу, посадового окладу) за кожен годину роботи у вечірню зміну
За керівництво бригадою (бригадиру, не звільненому від основної роботи)	З чисельністю робітників: до 10 чол. – 15 відсотків, 11 - 25 чол. – 25 відсотків, понад 25 чол. – 40 відсотків тарифної ставки; ланковим, якщо чисельність ланки перевищує 5 чоловік, встановлюється доплата в розмірі 50 відсотків відповідної доплати бригадиру
За ненормований робочий день для водіїв легкових автомобілів	25 відсотків місячної тарифної ставки (окладу)
На період освоєння нових норм трудових витрат	Підвищення відрядних розцінок на 20 відсотків, підвищення тарифних ставок на 10 відсотків
За науковий ступінь кандидата, доктора наук	Відповідно 15 і 20 відсотків (посадового окладу) Доплати провадяться у разі, коли діяльність працівника за профілем збігається з напрямком наукової дисертації

За почесне звання "заслужений" або спортивне звання	20 відсотків (посадового окладу, тарифної ставки) Доплати провадяться у разі, коли діяльність працівника за профілем збігається з почесним або спортивним званням
За відзнаку Міністерства аграрної політики України "Знак пошани"	15 відсотків посадового окладу (тарифної ставки)
Надбавки	
За високу професійну майстерність	Диференційовані надбавки до тарифних ставок робітників: III розряду – 12 відсотків; IV розряду – 16 відсотків; V розряду – 20 відсотків; VI і більш високих розрядів – 24 відсотки.
За класність водіям	I класу – 25 відсотків тарифної ставки (місячного окладу), II класу – 10 відсотків тарифної ставки (місячного окладу)
За класність трактористам-машиністам	I класу – 20 відсотків тарифної ставки; II класу – 10 відсотків тарифної ставки
За інтенсивність праці, особливий характер роботи або за високі досягнення в праці	До 50 відсотків посадового окладу
За виконання особливо важливої роботи (на період її виконання)	До 50 відсотків посадового окладу

примітка: зазначені доплати і надбавки встановлюються для працівників госпрозрахункових підприємств в установах і організаціях, що фінансуються з бюджету, перелік і розміри зазначених доплат і надбавок встановлюються Кабінетом Міністрів України за погодженням з відповідними профспілками.

17.5. Оплата праці в обслуговуючих підрозділах

Оплату праці робітників обслуговуючих підрозділів, зайнятих на ремонті техніки, перевезенні вантажів, будівництві, в умовах ринкових відносин господарювання слід здійснювати за такими самими принципами, що й у виробничих підрозділах, пов'язуючи їх працю з кінцевими результатами роботи. При цьому важливо визначити частку кожного підрозділу в загальному фонді оплати праці підприємства, що дає змогу контролювати хід надання послуг цими підрозділами та зіставляти витрачення оплати за одиницю послуг з нормативними показниками. Щомісячна заробітна плата робітників цих підрозділів, як і інших, виступає у формі авансу в рахунок визначеного акордного фонду оплати.

Аналіз діяльності цих підрозділів у ринкових умовах господарювання довів, що нижчі, ніж у механізаторів, відрядні та погодинні тарифні ставки, які застосовуються для розрахунку оплати праці робітників майстерень та водіїв автомашин, негативно впливає на рівень обслуговування ними технічних засобів виробничих формувань. Таке становище зумовлює необхідність в індивідуальному підході до вирішення питань оплати праці по кожному робітнику окремо взятому обслуговуючому підрозділу.

Оплата праці в ремонтних майстернях. Оплата праці робітників, що зайняті на роботах по ремонту і обслуговуванню техніки, сільськогосподарських машин, обладнання тваринницьких ферм і т. ін. в ремонтно-механічних майстернях, найбільшого поширення набули дві системи: відрядно-преміальна і погодинно-преміальна системи оплати праці.

Робітникам, що зайняті на ремонтних роботах, присвоюють кваліфікаційні розряди у відповідності з тарифно-кваліфікаційним довідником для робітників ремонтних майстерень (від I до VI розрядів). Присвоєння працівникові кваліфікаційного розряду або підвищення розряду здійснюється з урахуванням тарифікації робіт, де зайнятий працівник.

Оплата праці працівникам на ремонті техніки проводиться за нормативами, що встановлені на ремонт кожної деталі, марки машин чи вузла - погодинно. Вартість ремонту включає в себе затрати часу на розбирання, дефектування (причина несправності), ремонт або заміна вузла чи деталі, встановлення або збирання і випробовування. Оплата праці на ремонті диференціюється в залежності від важкості по розрядах. Тарифна ставка розряду визначається тарифною сіткою. Тарифна сітка затверджується Галузевою угодою між Міністерством аграрної політики України, галузевими об'єднаннями підприємств та Профспілкою працівників агропромислового комплексу. За роботу у важких і шкідливих умовах праці розмір надбавки до тарифних ставок працівників становить до 12%, а за роботу в особливо важких і особливо шкідливих умовах праці - до 24% тарифної ставки (посадового окладу). Розміри годинних тарифних ставок для оплати праці

працівникам ремонтних майстерень і цехів по ремонту сільськогосподарської техніки, обладнання і інструментів на 2006 - 2008 роки наведено в таблиці 17.1.

Працівникам-відрядникам, які виконують роботи по більш низьких розрядах, ніж присвоєні їм кваліфікаційні розряди, виплачується різниця між тарифною ставкою відрядника і тарифною ставкою, по якій розцінюється виконувана робота. Така доплата до відрядного заробітку встановлюється при умові виконання працівником норми виробітку і якщо різниця в тарифікації складає більше ніж один розряд. Слід відмітити, що міжрозрядна різниця виплачується штатним працівникам ремонтних майстерень і тільки в тому випадку, якщо ця виплата передбачена у колективному договорі.

При виконанні робіт, де облік виконуваних об'єктів робіт складний або практично неможливий, а також для оплати праці на висококваліфікованих роботах, які вимагають особливої ретельності виконання (ремонт і регулювання паливної апаратури дизельних двигунів, електрообладнання і т. п.) доцільно застосовувати акордно-преміальну систему оплати праці. При акордно-преміальній системі оплати працівники, безпосередньо зайняті на ремонтних роботах, преміюються за якісне і дострокове виконання ремонтних робіт при умові виконання завдання і виконання робітником норм виробітку в середньому за місяць. Розмір оплати при погодинній формі встановлюється виходячи з присвоєного розряду кваліфікації і відповідної тарифної ставки.

Якщо в ремонтній майстерні ведеться індивідуальний облік затраченого часу, то оплата праці кожному працівникові нараховується по фактично виконаній роботі. При відсутності такого обліку (бригадний метод організації праці) оплата праці нараховується по бригаді (ланці) і розподіляється пропорційно з врахуванням кваліфікації працівників.

В умовах ринкових відносин, важливим питанням оплати праці є заохочення працівників ремонтних майстерень в якісному та вчасному

виконанні своєї роботи, пов'язуючи їх працю з кінцевими результатами виробничих підрозділів і господарства в цілому.

Для стимулювання їх праці за кінцеві результати роботи сума визначеного за тарифом фонду оплати праці для них також збільшується на коефіцієнт збільшення тарифних ставок підрозділів, які вони обслуговують. Збільшений фонд оплати праці виступає як їх додаткове стимулювання за кінцеві результати роботи. Конкретні показники та розміри доплат та премій за рахунок залишку фонду оплати праці після авансування встановлюється на зборах цих колективів. В основу зазначених показників доплат і премій покладено якість і своєчасне виконання робіт, раціональне використання обладнання, відсутність простоїв по вині цих працівників, безаварійність.

За умов розвитку ринкових відносин, в основі яких лежить купівля - продаж, все ширшого застосування набуває акордна система оплати праці, що ґрунтується на розрахунковій (договірній) ціні послуг за виконані роботи чи відпрацьованому часі по наданню послуг. За умови, коли механізатори виробничих підрозділів виконують ремонтні роботи самі, використовуючи обладнання та енергоресурси майстерні, розраховують ціну години ремонтмісця, за що виробничий підрозділ сплачує колективу майстерні кошти за користування ремонтмісцем.

Розцінку за одиницю часу послуг ремонтної майстерні розраховують за такою формулою:

$$P_{\text{п}} = \frac{(O + B) \times \kappa}{T};$$

де, $P_{\text{п}}$ - ціна за 1 годину надання послуг, грн.;

O - оплата праці і доплат з нарахуваннями, грн.;

B - витрати на утримання устаткування, грн.;

κ - середній коефіцієнт прибутковості обслуговуючих підрозділів;

T - загальна кількість відпрацьованих годин, год.;

$$B = A + \text{ПР} + E + \text{П} + C + \text{ПА} + \text{МШП};$$

де, А - амортизація, грн.;

ПР - поточний ремонт, грн.;

Е - затрати на електроенергію,;

П - вартість енергоносіїв на опалення, грн.;

С - вартість спецодягу, грн.;

ПА - послуги автотранспорту, грн.;

МШП - вартість малоцінних швидкозношуваних предметів, грн.

Вартість години ремонтісця визначається за такою ж методикою, як і послуг, без урахування оплати праці робітників ремонтної майстерні.

$$P_{\text{рм}} = \frac{B \times K}{T};$$

Вартість одиниці послуг, виконаних працівником майстерні, розраховується по сумі витрат на утримання устаткування даного робочого місця і фонду оплати праці працівника в розрахунку на одну нормогодину витраченого часу.

Оплата праці водіїв автомобілів. Оплата праці водіїв вантажних автомобілів у сільськогосподарських формуваннях здійснюється згідно з відрядною системою за обсяг виконаних перевезень, або за розцінками оплати за надані послуги за умов орендно-договірних відносин.

Погодинну оплату праці застосовують в разі неможливості враховувати вагу перевезень: перевезення людей, посадкового матеріалу, тари, підвезення їжі до місць роботи тощо. Працю цієї категорії працівників, включаючи й тих, яким встановлений не нормований робочий день, оплачують по місячних тарифних ставках, які визначаються шляхом множення годинної тарифної ставки на середньомісячну норму робочого часу, а при не повному робочому місяці - по денних тарифних ставках, що визначаються діленням місячної ставки на кількість робочих днів, передбачених графіком роботи на даний місяць. Водіям автомобілів встановлюється час на підготовчо-заклучні роботи тривалістю 18 хвилин за зміну для виконання робіт,

необхідних перед виїздом і після повернення їх в гараж. Цей час включається в робочий і оплачується з розрахунку встановленої водієві тарифної ставки та враховується при складанні графіків роботи водіїв на лінії. Оплату праці часу простою не з вини працівника, якщо він попередив свого замовника про початок простою, здійснюється в розмірі середнього заробітку. Час простою з вини працівника згідно законодавства не оплачується

За відрядної системи оплати праці за обсяг перевезень водіям оплачують залежно від групи автомобілів за вантажопідйомністю, категорії вантажів, що перевозяться та групи доріг. Розцінки встановлюються за одну тону перевезеного вантажу (з урахуванням витрат часу на навантажувально-розвантажувальні роботи) і за один тонно-кілометр. Тарифні ставки встановлюються Галузевою угодою між Міністерством транспорту і профспілкою працівників автомобільного транспорту та шляхового господарства України по галузі автомобільного транспорту для водіїв III класу, що працюють на вантажних автомобілях (включаючи спеціалізовані). Водіям I-го та II-го класів нараховують надбавку в розмірі відповідно 25% і 10% тарифної ставки за відпрацьований як водій час.

Єдині норми часу в хвилинах і відрядні розцінки в копійках встановлюються для вантажів I-го класу. Для вантажів II-го, III-го і IV-го класів застосовують поправкові коефіцієнти відповідно 1.25, 1.66 і 2.0, які розраховують, виходячи з середнього коефіцієнта використання вантажопідйомності автомобіля.

Оплату праці на ремонті та технічному обслуговуванні здійснюють по тарифних ставках робітників ремонтних майстерень. В разі переводу водіїв, при виробничій необхідності, на роботи по ремонту та технічному обслуговуванню автомобілів строком до одного місяця оплата праці здійснюється за виконану роботу. Надбавка за класність під час оплати по тарифних ставках ремонтників, водіям не виплачується і доплата за ненормований робочий день не проводиться.

Крім надбавки за класність (I-го класу - 25%, II-го класу - 10%) водіям нараховують і інші надбавки та доплати. Доплати одному працівнику максимальними розмірами не обмежуються: за суміщення професій (посад) і визначаються наявністю одержаної економії за тарифними ставками і окладами суміщуваних працівників; за розширення зони обслуговування або збільшення обсягу роботи і визначається наявністю отриманої економії за тарифними ставками і окладами, які б могли виплачуватись при нормативній чисельності працівників. За виконання обов'язків тимчасово відсутнього працівника - до 100% тарифної ставки (окладу) суміщуваних працівників, відсутнього працівника. Робота в надурочний час, у святкові та вихідні дні оплачується за прогресивно зростаючою шкалою - в перші дві години в полуторному, а наступні в подвійному розмірі.

Преміювання водіїв здійснюють за рахунок коштів збільшення тарифного фонду оплати праці на середній коефіцієнт прибутковості по господарству за такі показники:

- виконання й перевиконання змінного, денного, місячного завдання при якісному та своєчасному перевезенні вантажів;
- поліпшення експлуатаційних показників (коефіцієнтів використання автомобіля, пробігу, вантажопідйомності);
- економію експлуатаційних ресурсів (пальне, гума, технічні огляди, обслуговування, ремонт).

При орендно-договірних відносинах в автопарку оплата праці водіїв здійснюється за залишковим принципом від ціни наданих автопослуг після відшкодування усіх експлуатаційних витрат (пальне, мастила, гума, техогляди, ремонт), податків і страхових платежів, сплати господарству орендної плати за користування автомобілями (автомобілем).

При умові, коли автомобіль здається в оренду, його водій зобов'язаний сплатити орендну плату ($A_{\text{п}}$) в розмірі амортизаційних відрахувань на повне відновлення, яку визначають за формулою:

$$A_{\Pi} = \frac{A_{\text{ПВ}} \times \Pi_{\text{Н}}}{365};$$

де, $A_{\text{ПВ}}$ - сума амортизаційних відрахувань на повне відновлення в розрахунку на 1000 км пробігу автомобіля, грн.;

$\Pi_{\text{Н}}$ - нормативний пробіг автомобіля, тис. км.

Будівельні підрозділи. Оплата праці робітників внутрішньогосподарських будівельних підрозділів, зайнятих на будівництві і ремонтно-будівельних роботах, здійснюється: при будівництві об'єктів за обсяги виконаних робіт згідно з кошторисами (розробляються проектними установами), в яких розрахована оплата праці і визначена її частка в загальних витратах на спорудження об'єкта: при виконанні будівельно-ремонтних робіт праця робітників оплачується, як правило, за акордним нарядом, розрахованим згідно з нормами і єдиними для будівельної галузі розцінками на ці види робіт.

Тим часом у будівництві об'єктів використовують різні за фахом групи робітників; йдеться про каменярів, теслярів, монтажників, кранівників, сантехніків, електриків, малярів, штукатурів та ін. Кошторисом, однак, передбачається загальна оплата праці по видах робіт - це будівельні (встановлення вікон, дверей, настилення підлог тощо), сантехнічні (монтаж опалення, водопроводу, встановлення сантехнічного обладнання), малярні та інші види робіт. Розподіл визначеної оплати праці між членами цих професійних груп здійснюється відрядно за розцінками на окремі види робіт згідно з присвоєними робітникам кваліфікаційними розрядами та виконаними кожним з них обсягами робіт (укладеними кубічними метрами цегли; кількістю змонтованих вікон, дверей; оштукатуреною площею; змонтованим сантехнічним обладнанням та ін.)

Преміювання робітників будівельних підрозділів здійснюється за рахунок виділення додаткових до кошторису коштів замовником будівництва об'єкта, що передбачається в договорі на виконання будівельно-монтажних робіт. У договорі, зокрема, передбачаються показники та розміри премій, що

встановлюються у відсотках до розрахованих у кошторисах коштів на оплату праці. Показниками преміювання здебільшого виступають: якість будівництва, строки введення об'єкта в дію. Якість оцінюється комісією представників від будівельників та замовника за п'ятибальною системою. При оцінці “добре” і “відмінно” встановлюється конкретний відсоток до відрядної (тарифної) оплати на преміювання. Він може становити 30-40% зазначеної суми, яка здає виконані ними обсяги робіт. Але таке преміювання за якісне виконання робіт здійснюється лише за умови виконання робіт в передбачені договором строки.

При виконанні будівельно-ремонтних робіт акордний наряд складається для кожної професійної групи робітників за діючими розцінками, з визначеними при цьому строками ремонту. Серед членів кожної професійної групи оплату розподіляють за коефіцієнтом трудової участі (КТУ), показники і розміри якого встановлює колектив цієї групи. Останні затверджуються на загальних зборах будівельного підрозділу. При розробленні показників КТУ враховують кваліфікацію робітника, складність та обсяг виконуваних робіт, суміщення виконання різних видів робіт і т. ін. Премії робітникам на ремонтно-будівельних роботах встановлюється за такі ж показники і в тих самих розмірах, що й на будівництві об'єктів.

Тим часом у сільському господарстві існують постійні ремонтні роботи (особливо в галузі тваринництва), визначити обсяги яких досить складно (ремонт станків, підлог, огорож, прив'язі тощо). За таких умов окремо визначаються кількість робітників по підтриманню в робочому стані певних об'єктів, причому погодинні тарифні ставки за відпрацьований час їм встановлюються, як правило, на рівні середніх по підрозділу, що обслуговує ремонтник. Премії цим категоріям робітників за підтримання в постійному робочому стані об'єкта визначають в розмірі середньої премії по даному підрозділу, що припадає на 1 грн. заробітку.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначення поняття “заробітна плата”.
2. Що таке “Номінальна” і “Реальна” заробітна плата?
3. Основні законодавчі і нормативні акти з питань оплати праці.
4. Тарифна система оплати праці та її складові.
5. Методика розрахунку розцінок оплати праці в рослинництві та тваринництві.
6. Які ви знаєте системи оплати праці?
7. Охарактеризуйте додаткову оплату праці та показники доплат і надбавок.
8. Як проводиться преміювання працівників у сільськогосподарському виробництві?

РОЗДІЛ VI. ОРГАНІЗАЦІЯ ГАЛУЗЕЙ РОСЛИННИЦТВА, ТВАРИННИЦТВА, ПРОМИСЛОВИХ ВИРОБНИЦТВ ТА ПРОМИСЛІВ

Глава 18. Організація рільництва

18.1. Завдання і спеціалізація рільництва

Рільництво – основна комплексна галузь рослинництва, яка включає в себе вирощування значної кількості польових сільськогосподарських культур. Тут виробляються основні види продукції рослинництва: зерно, насіння соняшнику, цукрові буряки, картопля, і т.д. Із-за високого рівня розораності сільськогосподарських угідь в рільництві виробляється переважна частина кормів для тваринництва.

В структурі посівних площ усіх категорій господарств країни в 2005 р. зернові і зернобобові культури займали 57,6 %, соняшник – 14,4 , цукрові буряки – 2,5 , соя – 1,7, картопля – 5,8 , овоче-баштанні культури – 1,8 , кормові культури – 14,4%. В структурі зернових культур значна частка належить озимій пшениці (41,2 %), ярому ячменю (26,8 %) та кукурудзі (11,4 %). Інші зернові і зернобобові культури (озиме жито, озимий ячмінь, яра пшениця, овес, просо, гречка, горох) займають в структурі посівних площ зернових культур від 1,5 до 5%.¹

Основним завданням рільництва в цілому є виробництво конкурентноспроможної продукції для задоволення попиту в ній на внутрішньому і зовнішньому ринках країни при раціональному використанні виробничого потенціалу і збереженні довкілля, підвищенні прибутковості й рентабельності галузі.

Завдання рільництва стосовно конкретного підприємства визначаються залежно від його спеціалізації, наявності трудових і матеріальних ресурсів, типу і якості ґрунтів та інших природно-економічних умов. З урахуванням спеціалізації підприємства основним завданням рільництва може бути

виробництво відповідної товарної продукції (зерна, насіння соняшнику, цукрових буряків, картоплі і т.д.) або ж продукції для внутрішньо-

¹Сільське господарство України. Статистичний збірник. – К.:Держ. комітет статистики України, 2006. – С.71-72.

господарського використання в тваринництві, підсобних промислових виробництвах тощо.

Розміщення польових культур на території України має чітко виражену зональність, яка зумовлена ґрунтово-кліматичними умовами. Вирощування зернових культур, соняшнику, цукрових буряків, картоплі здійснюється в підприємствах тих областей і зон, де для цього існують найбільш сприятливі умови для одержання високих врожаїв з найменшими затратами праці і коштів. На спеціалізацію сільськогосподарського виробництва крім природних факторів (якість ґрунтів, кількість опадів, температурний режим тощо) впливає комплекс економічних факторів: попит і рівень цін, стан матеріально-технічної бази, наявність кваліфікованих працівників та розвинутої виробничої інфраструктури.

На Поліссі виробляється понад 98 % льону, до 60 жита, близько 50 % товарної картоплі. Господарства цієї зони спеціалізуються у рільництві на вирощуванні зерна, картоплі та льону. В структурі посівних площ зернові культури займають 50 – 60 % . У структурі зернових озима пшениця та жито становлять до 60 %, із них жито – до 25 %. Основними ярими зерновими культурами на Поліссі є ячмінь та овес. В південних районах вирощують просо та гречку. В структурі посівних площ картопля займає до 15 %. Розвиваючи скотарство, підприємства цієї зони вирощують кормові культури, на долю яких часто припадає більше 25% посівної площі.

Лісостеп є найбільш сприятливою зоною для вирощування зернових і зернобобових та інших культур. Господарства цієї зони спеціалізуються в рільництві на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, соняшнику. В структурі посівних площ зернові і зернобобові культури займають 55 – 65 , цукрові буряки – 4 – 8 , соняшник – 6 – 10 %. Серед зернових культур

найбільші площі зайняті під пшеницею (близько 20%), ячменем (14%) і кукурудзою (10%). У західних районах Лісостепу виробляють 80% високоякісного зерна ячменю пивоварних сортів. Високі врожаї зерна кукурудзи одержують в західній та південній частинах лісостепової зони України. Із інших видів зерна в підприємствах лісостепової зони виробляють горох, овес, гречку, просо тощо. Значні площі соняшника розміщені в Полтавській, Черкаській та лісостепових районах Харківської областях. У більшості підприємств лісостепової зони рільництво поєднується з м'ясо-молочним скотарством, свинарством і птахівництвом.

Степ за умовами ґрунтового покриву, зволоження та теплового режиму поділяється на північну і південну підзони. Підприємства північної підзони спеціалізуються в рільництві на вирощуванні зернових культур, соняшнику, цукрових буряків. В структурі посівних площ зернові і зернобобові культури займають від 55 до 70 %, соняшник – 14 – 22 %, цукрові буряки – 1 – 3 % , Серед зернових культур найбільші площі зайняті під пшеницею (близько 20%), ячменем (20 %) і кукурудзою (12%). Підприємства південної підзони спеціалізуються в рільництві на вирощуванні зернових культур та соняшнику. Зернові культури становлять від 55 до 70 % загальної площі ріллі, серед них найбільшу площу (до 20 %) займає озима пшениця. На значних площах вирощують озимий і ярий ячмінь та кукурудзу. Насіння соняшнику на сучасний період є високоліквідною продукцією, тому в більшості підприємств південної підзони Степу в структурі посівних площ соняшник займає понад 25 %, що перевищує науково рекомендований ступінь насичення ним. У більшості підприємств степової зони рільництво поєднується з м'ясо-молочним скотарством, свинарством і птахівництвом.

В приміських підприємствах усіх зон зернове господарство добре поєднується з овоче-молочним господарством, птахівництвом та вирощуванням плодоягідних культур.

Таким чином, в різних зонах країни під впливом природних і економічних умов рільництво набуває ту чи іншу спеціалізацію. В межах

одної зони в різних сільськогосподарських підприємствах напрям рільництва також може бути різним залежно від конкретних умов і спеціалізації господарств.

Вирішення завдань рільництва здійснюється на основі реалізації таких заходів:

1. Удосконалення розміщення польових культур по території зони в напрямі глибшої спеціалізації базових районів кожної області по виробництву продукції.
2. Організація території підприємства і розробка раціональної структури посівних площ відповідно до його спеціалізації і природно-економічних умов.
3. Впровадження та освоєння науково обґрунтованих сівозмін.
4. Раціональне використання добрив.
5. Застосування раціональної системи заходів боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур.
6. Впровадження нових високопродуктивних сортів і гібридів культур.
7. Впровадження комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, досягнень науки і передового досвіду.
8. Здійснення меліоративних (зрошення, осушення, гіпсування, насадження полезахисних смуг тощо) та інших заходів, направлених на підвищення родючості ґрунту.
9. Впровадження інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур тощо.

18.2. Сутність та економічна оцінки застосування інтенсивних технологій в рільництві

Важливим напрямом збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва, підвищення її якості та окупності витрат є перехід до вирощування сільськогосподарських культур за інтенсивними технологіями.

В 2003 р. агрофірма „Перемога” Кагарлицького району Київської області вирощуючи зернові культури за інтенсивними технологіями одержала врожайність зернових 81,1 ц/га, в тому числі ярої пшениці – 54,1 ц/га, ячменю – 80,1 ц/га і кукурудзи – 121,1 ц/га.

Інтенсивна технологія – це комплекс агротехнічних прийомів вирощування сільськогосподарських культур, технологічних засобів і операцій, які направлені на максимально повне використання біологічного потенціалу продуктивності культур (їх сортів і гібридів) за рахунок підвищення ефективності використання природних і антропогенних його факторів при мінімізації трудових і матеріальних ресурсів.

Інтенсивні технології ґрунтовані на управлінні процесом формування врожаю, який забезпечує скорочення розриву між потенційною і реальною продуктивністю сільськогосподарських культур. Сутність їх полягає в оптимізації факторів урожайності протягом усього періоду вегетації рослин. Якщо при традиційній технології матеріально-технічні ресурси забезпечуються виходячи із можливостей, які є в даному конкретному підприємстві, то при інтенсивній технології – із потреби в них для одержання запрограмованого рівня врожаю з меншими витратами на одиницю продукції. З цією метою інтенсивні технології передбачають:

- розміщення посівів в науково обґрунтованих сівозмінах після кращих попередників;
- використання високоврожайних сортів і гібридів інтенсивного типу;
- внесення норм добрив, розрахованих на запрограмований урожай та оптимізацію живлення в процесі вегетації через систему роздрібненого внесення добрив у періоди їх потреби;
- застосування регуляторів росту та інтегрованої системи захисту посівів від бур'янів, шкідників і хвороб;
- своєчасне і якісне виконання всіх технологічних операцій на основі комплексної механізації виробництва та наукової організації праці;

- забезпечення захисту ґрунтів від ерозії і втрати родючості та збереження довкілля.

При впровадженні інтенсивних технологій важливо розробити комплекс організаційно-економічних заходів, які направлені на раціональне використання робочого часу працівників, системи машин та інших ресурсів. Високу віддачу трудових і матеріально-технічних засобів інтенсивні технології забезпечують лише при додержанні усього комплексу рекомендованих заходів. Відхилення хоча б в одній ланці загального технологічного ланцюга супроводжується не лише зниженням урожайності сільськогосподарських культур, а й зменшенням рівня окупності витрат.

Інтенсивна технологія є комплексом організаційно-господарських та агротехнічних заходів, тому економічна ефективність може визначатися як системи в цілому, так і будь-якої її складової.

Для оцінки економічної ефективності інтенсивних технологій використовуються такі показники: приріст врожайності, ц; вартість додаткового урожаю з 1 га, грн.; додаткові матеріально-грошові витрати на прибавку врожаю на 1 га; окупність додаткових витрат, грн.; зростання продуктивності праці, %; рівень рентабельності, %; річний економічний ефект в розрахунку на 1 га, грн.

Економічна оцінка інтенсивних технологій визначається на основі даних про фактичні витрати на виконання робіт, одержану урожайність і якість продукції. При впровадженні інтенсивної технології лише на частині площі, результати виробництва порівнюють з результатами, одержаними за звичайної (базової) технології, що застосовувалась на іншій частині площі. У випадку, коли культуру за інтенсивною технологією вирощують в підприємстві на всій площі, то для порівняння доцільно використовувати середні дані за попередні 3 – 5 років при застосуванні базової технології.

Окупність додаткових витрат при вирощуванні культур за інтенсивною технологією визначають за формулою

$$\text{Одв} = \frac{V_{im} - B_{bt}}{Z_{im} - Z_{bt}},$$

де Одв – окупність додаткових витрат, грн.;

V_{im} , B_{bt} – вартість валової продукції відповідно за інтенсивної і базової технологій, грн.;

Z_{im} , Z_{bt} – сумарні витрати на вирощування культури відповідно за інтенсивної і базової технологій, грн.

Річний економічний ефект від впровадження інтенсивної технології визначають за формулою

$$E_p = (V_{im} - B_{bt}) - (Z_{im} - Z_{bt}),$$

де E_p – річний економічний ефект від впровадження інтенсивної технології, грн./га.

Впровадження інтенсивних технологій потребує збільшення виробничих витрат на 1 га посіву до 1,5 і більше разів. Але це не завжди забезпечує відповідний ріст врожаю, що спричиняє зростання собівартості одиниці продукції і зниження рівня рентабельності виробництва. До негативних наслідків впровадження високовитратних інтенсивних технологій слід віднести небезпеку забруднення довкілля, порушення екологічної рівноваги внаслідок інтенсивного використання пестицидів та великих доз мінеральних добрив. Тому науково-дослідними установами розроблені і досліджуються різні моделі інтенсивних технологій (альтернативна, ресурсозберігаюча, ресурсозберігаюча біологізована тощо), які направлені на реалізацію біологічного потенціалу продуктивності культур, формування агротехнічної моделі вирощування культур на основі раціонального використання матеріально-технічних ресурсів, в тому числі засобів хімічного захисту рослин і мінеральних добрив, впровадження прогресивних форм організації виробництва і праці.

Економічну оцінку інтенсивних технологій доповнюють результати енергетичної ефективності. Результати енергетичного аналізу дають можливість оцінити і порівняти традиційні і нові технології, їх

перспективність з точки зору рівня енергозбереження. Показником енергетичної оцінки технологій вирощування сільськогосподарських культур є коефіцієнт енергетичної ефективності (K_{ee}), який обчислюється як відношення кількості енергії, що міститься у вирощеній продукції, до кількості енергії, витраченої на отримання цієї продукції.

$$K_{ee} = \frac{E_p}{E_v},$$

Де E_p – вміст енергії в продукції, дж (кал); E_v – енергетичні витрати на одержання певного виду продукції, дж (кал).

При ефективній технології одержаний коефіцієнт по основній продукції має перевищувати 1,0. Для розрахунку загальної енергії, витраченої на виробництво тієї чи іншої сільськогосподарської продукції, користуються відповідними енергетичними еквівалентами сукупної енергії на основні та оборотні засоби виробництва, трудові ресурси, готову продукцію.

Результати досліджень науково-дослідних установ і практика передових підприємств України свідчить про перспективність освоєння інтенсивних технологій (табл.18.1).

Дані таблиці 1 свідчать про високу окупність витрат, які були спрямовані на впровадження інтенсивних технологій. Незважаючи на додаткові витрати, зростання врожайності забезпечило прибуток з 1 га при високовитратній інтенсивній технології 742,9 грн., а при ресурсозберігаючій технології 785,98 грн. Результати досліджень свідчать про вищу економічну ефективність застосування ресурсозберігаючої технології, яка хоч і забезпечила нижчу на 5,5 ц/га урожайність проти високовитратної інтенсивної технології, але витрати на 1 га були меншими на 392,33 грн., рівень рентабельності становив 213,2% проти 166,1% по високовитратній інтенсивній технології.

Важливе місце в аналізі технологій вирощування польових культур займає вивчення структури витрат. Порівняння структури витрат у різних

варіантах технологій дозволяє виявити резерви їх зменшення по окремих напрямках (табл.18.2).

18.1. Економічна ефективність вирощування озимої пшениці за різними технологіями в досліді Миронівського ІІ в 2004-2005 рр.*

Показники	Базова загальноприйнята технологія	Інтенсивні технології	
		високовитратна	ресурсозберігуюча
Урожайність, ц/га	56,4	78,3	72,8
Приріст врожайності, ц/га	-	21,9	16,4
Вартість валової продукції, грн./га	3581,40	4972,05	4622,80
Додаткова вартість валової продукції, грн./га	-	1390,65	1041,40
Витрати на 1 га, грн.	1220,73	1868,48	1476,15
Додаткові витрати на 1 га, грн.	-	647,75	255,42
Затрати праці на 1 ц зерна, люд. год.	0,29	0,26	0,26
Собівартість 1 ц, грн.	21,64	23,86	20,28
Прибуток з 1 га, грн.	2360,68	3103,55	3146,65
Рівень рентабельності, %	193,4	166,1	213,2
Окупність додаткових витрат, грн.	-	2,15	4,08
Річний економічний ефект, грн./га	-	742,90	785,98
Коефіцієнт енергетичної ефективності по зерну	5,71	5,65	5,76

*Джерело: Звіт про науково-дослідну роботу по завданню „Вивчити економічну і біоенергетичну ефективність вирощування нових сортів озимої пшениці та представити пропозиції по виробництву конкурентоспроможного

зерна цієї культури”. – Миронівський інститут пшениці ім. В.М.Ремесла УААН, 2005. – 39 с.

18.2. Порівняння затрат при вирощуванні озимої пшениці за високовитратною і ресурсозберігаючою інтенсивними технологіями для умов західного Лісостепу *

Вид роботи	Інтенсивні технології		Економія ресурсів, або приріст урожаю при ресурсозберігаючій технології
	високо - витратна	ресурсо-зберігаюча	
Удобрення	РК ₉₀₋₁₂₀	РК ₄₅₋₆₀	Норма добрив зменшується за рахунок попередника
Посів	Норма висіву – 5-6 млн./га або 200-300 кг/га	Норма висіву – 3-4 млн./га або 120-200 кг/га	Економиться 100 кг/га насіння за рахунок поліпшення технології підготовки ґрунту і сівби + приріст зерна 3-4 ц/га
	Строк сівби – 10-25 вересня	Строк сівби – 30 вересня	Приріст зерна 2-4 ц/га
	Глибина сівби – 3-5 см	Глибина сівби – 2-3 см	Приріст зерна 1-2 ц/га
Захист рослин	Норма внесення – гербіциди 2-3 л/га, редантанти 4-6 л/га, фундазол 0,6-0,8 л/га + тілт 0,5 л/га	Норма внесення – редантанти 1,5-2,0 л/га,	Норми витрат препаратів зменшуються за рахунок того, що боротьба з бур'янами, виляганням, хворобами здійснюється агротехнічними заходами
Догляд за посівами	Кількість проходів техніки не менше 6	Кількість проходів техніки не більше 3	Економиться паливо за рахунок зменшення кількості обробітків
Збирання врожаю	Роздільне або пряме комбайнування	Стаціонарний обмолот	Приріст урожаю 5-10 ц/га за рахунок відсутності втрат зерна при збиранні

*Джерело : Ресурсоощадна технологія вирощування озимої пшениці для умов Західної України /В.В.Лихочвор, Львів: ЛДАУ, 1997. – С.180.

Дані таблиці 2 свідчать, що ресурсозберігаюча технологія, при менших затратах матеріальних і трудових ресурсів, за рахунок більш повної реалізації біологічних можливостей озимої пшениці дозволяє одержувати такий же урожай зерна високої якості, як і при високовитратних інтенсивних технологіях.

В зоні Степу ресурсозберігаючі технології передбачають мінімізацію обробітку ґрунту. З 2002 року в модельному господарстві корпорації „Агро-Союз”, що знаходиться в Синельниковському районі Дніпропетровської області, застосовується ґрунтозахисна енергозберігаюча система землеробства з нульовою технологією обробітку ґрунту – No-Till. Це дало можливість значно зменшити виробничі витрати. 12000 га обробляє один трактор, один посівний комплекс, один оприскувач і п’ять комбайнів, працює 12 механізаторів. Використання високопродуктивної техніки дало можливість зменшити витрати паливно-мастильних матеріалів з 94 л/га до 24 л/га площі сівозміни. Посівний комплекс „Horsch – Агро-Союз” за один прохід виконує три технологічні операції: висіває насіння, вносить стартові мінеральні добрива разом з насінням, а також повну дозу рідких добрив під горизонт посіву та коткування посіву. Продуктивність комплексу становить 360 га за добу. Широкозахватний (27м) самохідний оприскувач „Hagie” при обробці культур від хвороб, шкідників і бур’янів дозволяє обробляти до 1000 га за добу. Урожайність зернових в підприємстві підвищилась з 27 ц/га до 50 ц/га.

Важливе значення при вирощуванні озимої пшениці за інтенсивними технологіями має підбір сортів. Поряд з високою урожайністю сорт повинен мати високоякісне зерно, бути стійким проти ураження хворобами, шкідниками та вилягання, зимостійким, добре реагувати на високий агрофон та інші вимоги. За результатами досліджень лабораторії інтенсивних технологій зернових і колосових культур і кукурудзи Інституту землеробства УААН кращими сортами озимої пшениці для інтенсивної технології для умов північного Лісостепу України є Лютесценс 20060, Миронівська 67,

Крижинка, Мирич, Поліська 90. Середня врожайність за 2001 – 2003 рр. цих сортів у дослідях відповідно становила 62,2 ц/га, 62,7, 57,7, 55,7 та 45,9 ц/га. Результати досліджень також показують, що при зміні умов вирощування озимої пшениці сорту Поліська 90, урожайність її можна підвищити до 60,2 ц/га¹. При цьому частка впливу факторів на формування продуктивності цієї культури становила: добрива – 42,1 %, система захисту – 8,0 %, попередник – 6,3 %, кліматичні фактори – 28,4 % та інші фактори – 2,2 %.

18.3. Організація системи сівозмін і структури посівних площ

Ефективність господарювання сільськогосподарських підприємств в значній мірі залежить від набору культур, які вирощуються, та їх співвідношення тобто від структури посівних площ.

Рациональна структура посівних площ повинна забезпечувати:

- виконання договірних зобов'язань щодо реалізації продукції;
- внутрішні потреби підприємства в продукції рослинництва;
- раціональне використання трудових ресурсів і засобів виробництва, особливо техніки;
- виробництво кормів для тваринництва в необхідних обсягах і якості з найменшими витратами;
- виконання вимог щодо чергування культур в сівозмінах відповідно до ґрунтово-кліматичних умов та спеціалізації підприємства тощо.

Головним критерієм науково обґрунтованої структури посівних площ є максимальний вихід продукції (в грошовій формі, в зернових одиницях або інших формах) з одиниці площі при найменших витратах праці і коштів. Іншими критеріями можуть бути: прибуток з 1 га, окупність витрат, собівартість 1 ц кормопротейнової одиниці тощо.

На попередньому етапі визначення розмірів посівних площ сільськогосподарських культур обчислюють їх економічну оцінку. Для економічної оцінки культур, що вирощуються для виробництва товарної

¹ К.М. Олійник Економічна ефективність вирощування сортів озимої пшениці в умовах північного Лісостепу// Науковий вісник НАУ, вип.76. – С.99

продукції використовують систему показників: 1) урожай основної продукції, ц/га; 2) вартість валової продукції з 1га, грн.; 3) прибуток з 1 га, грн.; 4) собівартість 1 ц основної продукції, грн.; 5) затрати праці на 1 ц основної продукції, люд.год.; 6) рівень рентабельності виробництва продукції, % .

Рівень ефективності кормових культур характеризують такі показники: 1) урожайність культур, ц/га; 2) вихід кормових одиниць, перетравного протеїну, кормо протеїнових одиниць з 1 га посіву, ц; 3) затрати праці на виробництво 1 ц кормових одиниць, перетравного протеїну, кормо протеїнових одиниць, люд. год.; 4) собівартість 1 ц кормових одиниць, перетравного протеїну, кормо протеїнових одиниць, грн.

Перевагу надають показникові, що найповніше враховує умови діяльності підприємства.

При визначенні ефективності кормових культур та перетравного протеїну інколи важко надати перевагу тій чи іншій культурі. Тому ефективність кормових культур оцінюють також за виходом кормо протеїнових одиниць з 1 га посіву за формулою

$$Д = \frac{K + 12П}{2} ,$$

де Д – вихід кормопротеїнових одиниць з 1 га, ц;

К – вихід кормових одиниць з 1 га, ц;

П – вихід перетравного протеїну з 1 га, ц.

Економічна оцінка сільськогосподарських культур проводиться на основі фактичних середньозважених даних за останні 3 – 5 років. Вона може бути проведена також за плановими показниками урожайності культури і матеріально-грошових витрат, розрахованих за технологічними картами.

Для визначення раціональної структури посівних площ використовують економіко-математичні методи із застосуванням персональних комп'ютерів (ПК) або розрахунково-конструктивний (варіантний) метод. При використанні економіко-математичних методів умови раціональної структури посівних площ та критерій оптимальності записуються у вигляді математичної моделі, реалізація якої на ПК дозволяє одержати шукані розміри посівних площ сільськогосподарських культур на підприємстві. Раціональна структура посівних площ розрахунково-конструктивним методом у загальному вигляді визначається у такій послідовності.

1. На основі обстежень уточнюють наявність орних земель в підприємстві за рівнем їх родючості, еродованості тощо та виявляють угіддя, які придатні для переведення у рілля.
2. Розраховують попередні розміри посівних площ виходячи із загальної потреби в продукції та планової урожайності відповідних сільськогосподарських культур. При цьому підбирають найбільш прибуткові товарні та найбільш ефективні кормові культури з урахуванням їх вимог до умов вирощування та ґрунтово-кліматичних умов підприємства.
3. На основі попередньо розробленої структури посівних площ та агро виробничої характеристики ґрунтів визначають кількість сівозмін і їх площі, склад культур, розмір та кількість полів кожної сівозміни. При цьому доцільно розробити декілька варіантів системи сівозмін.
4. Проводять організаційно-економічну та агротехнічну оцінку варіантів системи сівозмін та вибирають із них найефективніший.
5. По розміру полів під культурою в системі сівозмін визначають розміри посівних площ та раціональну структуру посівних площ. При необхідності система сівозмін після цього може бути уточнена.

Оцінка структури посівних площ проводиться за такими показниками: вихід валової та товарної продукції у натуральній та грошовій формах у розрахунку на 1 га посівної площі; затрати праці і матеріально-грошових

витрат на 1 га посіву; вихід валової продукції на 1 грн. виробничих витрат і на 1 люд.год.; величина умовного прибутку (по прямих витратах) на 1 га площі; рівень окупності матеріально-грошових, енергетичних і трудових затрат; розподіл затрат праці за періодами.

З визначенням раціональної структури посівних площ нерозривно пов'язана організація системи сівозмін.

Складання сівозмін ґрунтується на розроблених науковими установами принципах оптимального набору і чергування культур з урахуванням їх розміщення після кращих попередників та періодів повернення культур на попереднє місце. Запровадження науково обґрунтованих сівозмін сприяє збільшенню обсягів виробництва продукції внаслідок зменшення шкідників і хвороб сільськогосподарських культур, поліпшення фітосанітарного стану полів, раціонального використання поживних речовин ґрунту.

Встановлено, що науково обґрунтоване розміщення культур у сівозміні підвищує продуктивність кожного гектара ріллі на 25-30 %. Так, за даними Ерастівської дослідної станції Інституту зернового господарства за тривалого (протягом 10 років) вирощування озимої пшениці без добрив урожайність становила 13,6 ц/га, а в сівозміні – 27,6 ц/га; ячменю – відповідно 15,5 і 18,6; гороху – 9,4 і 18,1; кукурудзи – 23,4 і 26,8 та соняшнику – 10,3 і 24,1 ц/га.¹

Сівозміна – це науково обґрунтоване чергування сільськогосподарських культур та парів у часі й на території. Залежно від ґрунтово-кліматичних умов і спеціалізації господарства сівозміни відрізняються складом і чергуванням культур, кількістю полів та їх розмірами. За ознакою виробничого призначення та вирощування певної продукції сівозміни поділяють на типи, а за співвідношенням сільськогосподарських культур – на види.

Виділяють три типи сівозмін: польові, кормові та спеціальні. Польові сівозміни призначені в основному для вирощування зернових, технічних

¹ Лебідь Є.М. Сівозміни з урахуванням агробіологічної доцільності розміщення сільськогосподарських культур //Збірник наукових праць Інституту землеробства УААН. – К. :Ін-т землеробства УААН, спецвипуск, 2004. – С.20.

культур і картоплі. Частина площі польової сівозміни може бути зайнята кормовими культурами.

В кожній зоні України місцевими науковими установами розроблені для підприємств різної спеціалізації орієнтовні сівозміни, які відрізняються складом і чергування культур, кількістю полів тощо (табл.18.3,18.4,18.5). Рекомендовані схеми сівозмін уточнюються в конкретних умовах кожного підприємства.

18.3. Орієнтовні схеми польових сівозмін

Номер поля	Степ (центральні, південні та південно-східні райони)	Лісостеп (північні, центральні і західні райони)	Полісся (більш родючі зв'язні ґрунти)
1	Чорний пар	Багаторічні трави	Конюшина
2	Озима пшениця	Озима пшениця	Озима пшениця
3	Озима пшениця	Цукрові буряки	Льон
4	Кукурудза	Кукурудза	Картопля
5	Ячмінь	Зернобобові	Зернобобові
6	Зайнятий пар	Озима пшениця	Озима пшениця
7	Озима пшениця	Кукурудза	Люпин, просапні, гречка
8	Соняшник	Ярі зернові з підсівом багаторічних трав	Озимі та ярі зернові з підсівом конюшини

Кормові сівозміни призначені переважно для виробництва зелених, соковитих і грубих кормів. Кормові сівозміни поділяють на прифермські та лукопасовищні. Прифермська сівозміна призначена для виробництва зелених і соковитих кормів, поля якої розміщують поблизу тваринницьких ферм для зменшення витрат на транспортування кормів. В лукопасовищних сівозмінах

здебільшого вирощують багаторічні та однорічні трави на сіно та для випасання худоби.

18.4. Орієнтовні схеми кормових (прифермських) сівозмін

Номер поля	Степ	Лісостеп	Полісся
1	Люцерна	Багаторічні трави	Багаторічні трави
2	Люцерна	Багаторічні трави	Багаторічні трави
3	Люцерна	Кукурудза на зелений корм	Кукурудза на зелений корм і силос
4	Однорічні трави, кукурудза на зелений корм	Озимі на зелений корм, післяукісні посіви на зелений корм	Люпин на зелений корм
5	Озимі на зелений корм, післяукісні посіви на зелений корм	Сумішка кукурудзи з бобовими на зелений корм і силос	Озимі на зелений корм, післяукісні посіви на зелений корм
6	Кормові коренеплоди	Кормові коренеплоди	Коренебульбоплоди
7	Ярі колосові з підсівом люцерни	Вико-овес на зелений корм з підсівом багаторічних трав	Вико-овес на зелений корм з підсівом багаторічних трав

Спеціальні сівозміни призначені для вирощування культур, які вимагають спеціальних умов і прийомів агротехніки. В таких сівозмінах вирощують овочеві культури, рис, лікарські рослини.

18.5. Примірні схеми спеціальних сівозмін

Номер	Рисова сівозміна на	Овочева сівозміна	Ґрунтозахисна сівозміна
-------	---------------------	-------------------	-------------------------

поля	зрошуваних землях		(Лісостепова зона)
1	Люцерна	Огірки, кабачки	Багаторічні трави
2	Люцерна	Помідори	Багаторічні трави
3	Рис	Цибуля, часник	Озима пшениця
4	Рис	Капуста	Однорічні трави
5	Рис	Збірне поле овочевих культур	Озима пшениця
6	Агромеліоративне поле		Ячмінь з підсівом багаторічних трав
7	Рис		
8	Рис		

За видами сівозміни поділяють на зернопаропросапні, зернопросапні, зернотрав'яні, просапні, сидеральні, травопільні, овочеві, ґрунтозахисні та ін.

Ґрунтозахисними є такі сівозміни, в яких набір, розміщення і чергування культур забезпечує захист ґрунтів від ерозії.

Овочевими називаються сівозміни, у яких овочеві культури займають усю або більшу частину площі ріллі.

У великих підприємствах застосовують 7 – 10 –пільні сівозміни. У фермерських господарствах, які мають невелику площу землекористування, та у підприємствах, що орендують значні площі землі, застосовують зазвичай сівозміни з короткою ротацією (4 – 5 полів).

Розроблення сівозмін на підприємстві ведеться на основі перспектив його розвитку, що визначені бізнес-планом. Сівозміни проектується по кожному підрозділу.

Визначаючи кількість сівозмін та розподіляючи культури між ними, враховують наявність та розташування населених пунктів і тваринницьких ферм, кількість землі, рельєф місцевості, конфігурацію полів, розчленованість земельних масивів річками, дорогами, лісовими насадженнями.

Велика кількість сівозмін веде до зменшення розмірів полів, що негативно впливає на ефективність використання техніки. Великі за розміром поля сівозміни погіршують умови організації виробництва.

Польові сівозміни розміщують на польових землях та вододілах крутизною до 3°. Залежно від кліматичних зон раціональний розмір їх сівозмінної площі становить 800 – 1000 га. Кормові, прифермські сівозміни розміщують на родючих ґрунтах біля тваринницьких ферм. На луках і заплавах впроваджують лукопасовищні сівозміни. Овочеві, рисові та інші спеціальні сівозміни впроваджують біля населених пунктів, водних джерел та в умовах зрошення. На схилах крутизною 3 – 7° для захисту ґрунту від водної ерозії розміщують ґрунтозахисні сівозміни.

При організації сівозмінної площі потрібно передбачити, щоб кожна культура займала одне або кілька цілих полів. Вони повинні мати по можливості правильну прямокутну форму і приблизно однаковий розмір з метою раціонального використання техніки. Відхилення в розмірі полів допускається 3 – 10 %. Бажане співвідношення ширини до довжини поля 1:2, 1:3 при площі поля 150 – 200 га і більше та 1:4 при площі не менше 50 га. У рівнинних лісостепових і степових районах поля нарізають довгими сторонами перпендикулярно до напрямку пануючих вітрів, а на схилах – впоперек їх для затримання дощових і зливових вод; а в районах надмірного зволоження – вздовж схилу або під невеликим кутом.

Спроектовані варіанти системи сівозмін потребують агротехнічного та організаційно-економічного оцінювання. Агротехнічна оцінка проектних варіантів сівозмін передбачає відповідність їх системі агротехніки, удобрення, розміщення і чергування культур та іншим факторам збереження і підвищення родючості ґрунтів. З організаційної точки зору систему сівозмін оцінюють на відповідність їх прийнятій спеціалізації підприємства, можливість виконання договірних зобов'язань по реалізації продукції та раціонального використання трудових і матеріальних ресурсів. Економічна оцінка сівозмін проводиться за показниками: вартість валової і товарної

продукції; затрати праці і коштів; чистий прибуток у розрахунку на гектар сівозмінної площі; рентабельність, собівартість, затрати праці на одиницю основної продукції або кормової чи зернової.

18.4. Принципи організація основних виробничих процесів та економічна оцінка варіанту технологічного процесу

Виробничий процес – це сукупність організованих в певній послідовності часткових процесів необхідних для виробництва продукції. Він охоплює процеси праці і природні процеси. При виробництві продукції рільництва виробничі процеси повинні раціонально поєднуватися у часі і просторі. При цьому в кожному підприємстві існують свої особливості такого поєднання.

Основою виробництва продукції рослинництва є технологія вирощування сільськогосподарських культур. За послідовністю виконання технологічних операцій у процесі виробництва рослинницької продукції виділяють чотири основних періоди: 1) основний обробіток ґрунту і внесення добрив; 2) передпосівний обробіток ґрунту і сівба; 3) догляд за посівами; 4) збирання врожаю.

Для підвищення ефективності виробництва продукції галузей рослинництва і рільництва зокрема важливе значення має раціональна організація виробничих процесів при вирощуванні сільськогосподарських культур. До раціональної організації виробничих процесів в рільництві висуваються агротехнічні і організаційно-економічні вимоги. Агротехнічні вимоги направлені на забезпечення якісного виконання кожного робочого процесу. Організаційно-економічні вимоги полягають в тому, що виконання агротехнічних вимог повинно поєднуватися з раціональним використанням трудових ресурсів і машин. Важливою умовою, яка забезпечує виконання цих вимог, є організація виробничих процесів на основі таких основних

принципів: пропорційності, безперервності, ритмічності, диференціації, спеціалізації, паралельності, гнучкості, системності, оптимальності.

Принцип пропорційності передбачає встановлення однакової пропускної спроможності різних робочих місць одного процесу. Недотримання цього принципу приводить до появи „вузького місця”, а підвищення ступеня пропорційності окремих процесів сприяє безперервному протіканню виробничого процесу.

Принцип безперервності полягає в тому, що кожна наступна операція виробничого процесу повинна починатися зразу після закінчення попередньої тобто без перерв або з мінімальними перервами в часі між ними.

Принцип ритмічності полягає у рівномірності виконання виробничих процесів у часі, тобто вимагає планомірних повторів виконання всіх пов'язаних між собою операцій в одному темпі (ритмі). При дотриманні цього принципу в рівні проміжки часу виробляється однакова кількість продукції, регулярно повторюються операції на всіх робочих місцях виробничого процесу.

Принцип диференціації передбачає поділ виробничого процесу на окремі технологічні операції з метою оптимальності протікання процесу та мінімізації сумарних витрат усіх видів ресурсів.

Принцип спеціалізації полягає у виділенні групи працівників, які спеціалізуються на виконанні певних технологічних операцій.

Принцип паралельності характеризує суміщення операцій і процесів у часі з метою зменшення виробничих витрат. Комбіновані агрегати за один прохід по полю можуть виконувати декілька операцій.

Принцип гнучкості дозволяє мобільно переходити на виробництво продукції, якої вимагає ринок.

Принцип системності ґрунтується на цілісному розгляді всіх процесів, які відбуваються на підприємстві і передбачає чітку послідовність виконання всіх робіт із врахуванням інтересів усіх учасників і впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на підприємство.

Принцип оптимальності передбачає досягнення бажаного результату із найменшими затратами.

Безпосередньому виконанню виробничих процесів передують проектування технологічних процесів і планування виробництва продукції рільництва, результати яких відображені в організаційно-технологічних та технологічних картах. В процесі проектування технологічних процесів здійснюється підбір системи машин і вибір технологічних схем виконання робочих процесів, визначається кількість робочих місць та їх організація, розробляються раціональні способи і прийоми виконання робіт тощо.

В організаційно-технологічній карті відображають основні параметри виконання робочих процесів: види операцій і технологічні вимоги до них, способи і прийоми роботи, склад машин і обладнання, виконавці робіт і їх функції, режими праці і відпочинку, затрати праці і її оплата, вимоги до техніки безпеки тощо.

Технологічна карта – є плановим документом, в якому розробляється комплекс агротехнічних і організаційно-економічних заходів з вирощування одної або групи схожих за технологією сільськогосподарських культур та визначаються затрати праці, матеріальні та фінансові ресурси, що необхідні для цього. В основу складання технологічних карт повинна бути покладена передова технологія, яка передбачає впровадження високопродуктивних і економічних машин і знарядь для виконання кожної роботи, виходячи із умов підприємства. Для зручності розрахунків її складають на 1, 10 або 100 га посіву культури.

Економічна оцінка варіанта технологічного процесу чи виконання окремої роботи передбачає порівняльний аналіз по приведених витратах і вибір варіанта, який забезпечує їх мінімальне значення:

$$ПВ_i = Ст_i + E_n \cdot K_i ,$$

де $ПВ_i$ – приведені витрати на одиницю продукції або роботи, грн.;

$Ст_i$ – технологічна собівартість одиниці продукції або роботи, грн.;

E_n – нормативний коефіцієнт дисконтування;

K_i – питомі капітальні вкладення, грн.

Технологічна собівартість одиниці продукції або роботи визначається за формулою:

$$C_T = C_3 + \frac{C_n}{O},$$

де – C_3 , C_n – умовно-змінні й умовно-постійні витрати, грн.;

O – обсяг виробництва продукції або виконаної роботи.

Порівняння двох варіантів технологічного процесу здійснюється із співвідношення їх технологічної собівартості, яка обчислюється наступним чином:

$$C_{T1} = C_{31} \cdot O + C_{n1},$$

$$C_{T2} = C_{32} \cdot O + C_{n2},$$

де – C_{T1} , C_{T2} – технологічна собівартість виробництва продукції або виконання роботи по кожному варіанту.

На основі порівняння варіантів визначається критична програма O_k виробництва продукції або виконання робіт, яка характеризує межу однакової економічної доцільності обох варіантів. Її обсяг обчислюють за формулою:

$$O_k = \frac{C_{n2} - C_{n1}}{C_{31} - C_{32}}.$$

Отже, із варіантів вибирається той, собівартість якого для запланованої програми буде найменшою.

Наприклад. Фермер вирощує зернові культури на площі 80 га. Йому потрібно прийняти рішення, чи купляти зернозбиральний комбайн, чи найняти підрядчика, якому за збирання 1га зернових потрібно заплатити 300 грн. При купівлі комбайна щорічні постійні витрати становитимуть 30 тис. грн., а змінні витрати на 1 га – 50 грн.

Технологічна собівартість збирання зернових культур комбайном підрядчика буде дорівнювати:

$$C_{T1} = 300 \cdot 80 = 24000 \text{ (грн.)}.$$

Технологічна собівартість збирання зернових культур власним комбайном становитиме:

$$Ст_2 = 50 \cdot 80 + 30000 = 34000 \text{ (грн.)}$$

Отже, фермеру збирати зернові культури доцільніше комбайном підрядчика.

Якою ж повинна бути площа зернових культур, щоб купівля комбайна була оправдана?

$$Ок = \frac{30000 - 0}{300 - 50} = 120 \text{ (га)}$$

Отже, при збиранні понад 120 га зернових культур купівля комбайна фермером буде економічно доцільною.

Для раціоналізації виробничих процесів важливе значення має вибір технологічних схем виконання робіт та способів руху агрегатів.

При внесенні мінеральних добрив застосовують прямоточну і перевантажувальну технологічні схеми.

За **прямоточною схемою** автомобільні й кузовні машини завантажують добривами на складі, доставляють їх на поле і розсівають по його поверхні. Таким способом вносять добрива, якщо місця зберігання їх розміщені в межах радіуса використання машин (3–4 км для розкидачів місткістю 10–12 т). Транспортування і внесення добрив одним і тим самим агрегатом дає змогу знизити втрати добрив і зменшити простої агрегату з організаційних причин.

При **перевантажувальній схемі** добрива завантажують у спеціальні автомобільні завантажувачі, перевозять ними добрива на поле і перевантажують у кузов машини для внесення у ґрунт. Остання при цьому працює лише на внесенні, що сприяє значному підвищенню продуктивності агрегату.

Тверді органічні добрива вносять за трьома схемами: прямоочною, перевалочною і двофазною. За **прямоточною** технологією гній від прифермського гноєсховища транспортують до поля машиною для внесення

добрив і розкидають його по полю. При *перевалочній* схемі гній із прифермського сховища періодично вивозять автомобілями або тракторними причепами на край поля і складують у бурти для зберігання до внесення. При цьому треба додатково виконувати такі технологічні операції: розвантажування транспортної машини, формування бурту, навантаження добрив у кузов машини для внесення.

Двофазна технологія внесення добрив передбачає вивезення гною на поля самоскидними автомобілями або самоскидними тракторними причепами в купи, а потім розкидання їх по поверхні поля валкоутворювачем-розкидачем типу РУН-15Б.

Для суцільної обробки посівів проти шкідників, хвороб і бур'янів найчастіше використовують чотири технологічні схеми:

1) робочу рідину готують на спеціально обладнаній площадці на краю поля. Приготовлений розчин підвозять заправними засобами до обприскувачів і заправляють їх на поворотній смузі; 2) робочу рідину готують на спеціально обладнаній площадці з під'їздом до неї обприскувача для заправки; 3) обприскувачі заправляють водою, розчин готують в резервуарі обприскувача; 4) розчин з пестицидами готують на стаціонарному пункті, транспортують його до поля і заправляють ним агрегати на поворотній смузі.

Агрегатування і спосіб руху агрегатів на полях визначаються вимогами агротехніки, розмірами і контурністю полів.

Полеві роботи виконують переважно загінним, човниковим та фігурним (круговим) способами.

При загінному способі поле розбивають на загінки (ділянки) і агрегати рухаються по їх довгих боках, а в кінці поля виїзять на холостий хід (рис.18.1).

Загінний спосіб зазвичай застосовують при оранці, збиральних роботах і основному внесенні добрив з малою довжиною гону та з широкозахватними

агрегатами. Недоліком його є втрати часу і пального на холості проїзди в обох кінцях загону.

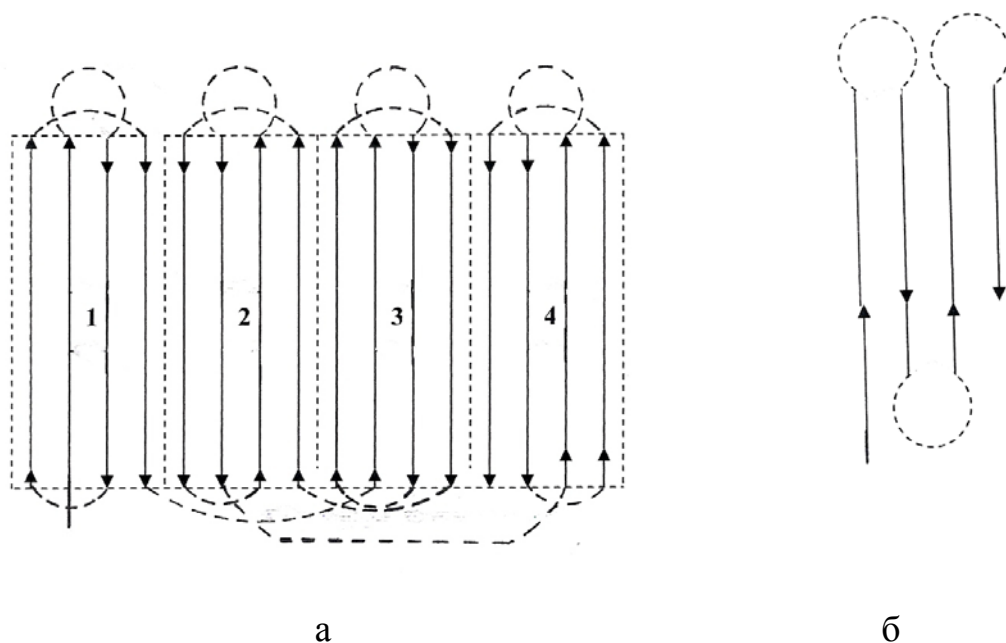

Рис.18.1. Схема руху агрегатів: а – загінним способом; б – човниковим способом.

При човниковому способі агрегати роблять перший прохід біля краю поля, а потім наступний прохід роблять поряд з попереднім і т.д (рис.18.1 б). Цей спосіб використовують переважно при культивуванні, дискуванні, посіві та догляді за посівами.

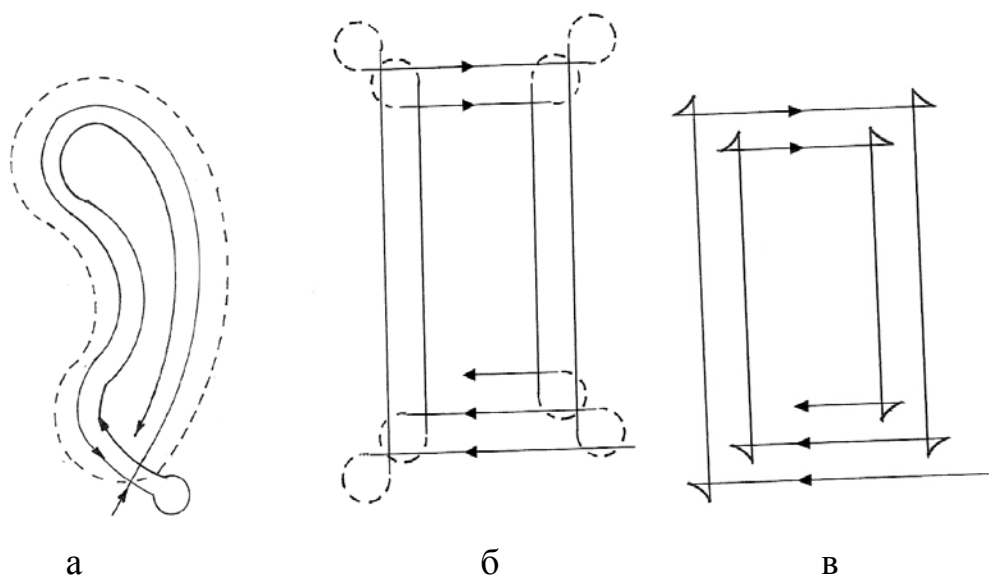

Рис. 18.2. Способи руху агрегатів: а – для ділянок з неправильною конфігурацією; б – з поворотом „задня петля”; в – з поворотом заднім ходом.

При фігурному способі агрегат рухається навколо поля. Цей спосіб використовується при боронуванні, дискуванні, на збиранні врожаю зернових культур на полях з неправильною конфігурацією (рис.18.2а). При збиранні зернових культур часто використовується спосіб руху агрегатів з поворотом „задня петля” (рис. 18.2б) та з поворотом заднім ходом (рис. 18.2в).

18.5. Організація виробництва зерна

Виробництво зерна – провідна галузь сільського господарства країни. Зернові культури в Україні займають понад 14 млн. га або 56 % посівних площ. Урожайність зернових культур становить біля 30 ц/га, що значно поступається урожайності у розвинутих європейських країнах, де вона досягла вже 50-70 ц/га. У зв'язку з цим підвищення врожайності всіх зернових культур слід розглядати як ключовий напрям у розвитку зернового господарства. Зернова галузь повинна забезпечити зростаючі потреби країни в високоякісному продовольчому та фуражному зерні, державні резерви зерна і ресурси його для експорту. Стабілізація і нарощування темпів виробництва зерна можливе лише на основі застосування конкурентоспроможних технологій, які забезпечують врожай зерна на рівні 70 – 90 ц/га. Для досягнення таких результатів необхідна науково обґрунтована і зважена державна політика щодо забезпечення сільськогосподарських підприємств коштами для матеріального забезпечення технологій та дотримання їх вимог в кожному підприємстві.

У процесі виробництва зернових культур можна виділити чотири основних періоди: 1) основний обробіток ґрунту і внесення добрив; 2) передпосівний обробіток ґрунту і сівба; 3) догляд за посівами; 4) збирання врожаю.

Основний обробіток ґрунту і внесення добрив. Технологічний комплекс робіт з основного обробітку ґрунту і внесення добрив включає

лущення або дискування стерні, внесення мінеральних і органічних добрив, оранку або безполицевий обробіток ґрунту.

Добрими попередниками для озимої пшениці є багаторічні бобові та бобово-злакові трави, зернобобові культури, зайнятий пар, а в південно-східних і південних районах – чорний пар.

Лущення і дискування стерні проводять з метою збереження вологи в ґрунті, знищення бур'янів, шкідників та збудників хвороб сільськогосподарських культур. Залежно від ступеню забур'яненості полів, стану ґрунту, попередника лущення і дискування здійснюють тракторами класу 1,4, 3–5 т в агрегаті з дисковими луцильниками ЛДГ-5, ЛДГ-10, ЛДГ-15, ЛДГ-20 або лемішними луцильниками ППЛ-5-25, ППЛ-10-25 чи важкими дисковими боронами БДТ-3, БДТ-7, БДТ-10.

Агрегатування і спосіб руху агрегатів на полях визначаються вимогами агротехніки, розмірами і контурністю полів. Дискові луцильні агрегати під час роботи повинні рухатись у напрямку довшого боку поля, основний спосіб руху — *човниковий*. Можна також застосовувати *діагональний* і *діагонально-перехрестний* способи руху. Для роботи агрегатів з лемішними луцильниками на полях з великою довжиною гону ефективний *петльовий* спосіб руху з чергуванням загінок усклад і врозгін. На малих ділянках найбільш продуктивний *безпетльовий* комбінований спосіб руху. Поле для роботи агрегатів з лемішними луцильниками попередньо слід розбити на *загінки* і відбити *поворотні смуги*. Ширина кожної загінки має забезпечувати максимальну продуктивність луцильників, а ширина поворотних смуг — вільне розвертання агрегатів. Ширина загону визначається за формулою:

$$Ш = 2 \cdot \sqrt{ДхЗ + 4Р^2},$$

Де Ш – ширина загону, м;

Д – довжина гону, м;

З – ширина захвату агрегату, м;

Р – радіус розвороту агрегату, м.

При інтенсивних технологіях вирощування зернових культур використовують три способи внесення добрив: допосівне (основне), припосівне (рядкове) і післяпосівне (підживлення). Залежно від наявності машин, відстані перевезень добрив у поле, доз внесення і виду добрив застосовують різні технологічні схеми виконання цих робіт.

Перед першим чи другим луценням або перед оранкою в усіх зонах України (за винятком західних областей) можна вносити мінеральні добрива та рідкий гній. При внесенні мінеральних добрив застосовують прямоточну або перевантажувальну технологічні схеми.

Для транспортування добрив у поле і перевантаження в агрегати для внесення використовують машини САЗ-3502, ЗМУ-8, ЗАУ-3. Мінеральні добрива вносять розкидачами РУМ-5, РУМ-8, РУМ-16, 1РМГ-4А, РТТ-4,2, КСА-3, МВУ-5, МВУ-16.

Перед початком внесення добрив вибирають раціональну схему роботи машин, визначають напрямок руху агрегатів, відмічають на полі поворотні смуги, провішують лінію першого проходу. Якщо повороти агрегату можна робити за межами поля, то поворотні смуги не відбивають. Лінія першого проходу агрегату має бути на відстані від краю поля, ширина її дорівнює половині ширини захвату агрегату. Для односівалкових агрегатів, кузовних і причіпних машин найбільш раціональним є *човниковий спосіб* руху. Після першого проходу механізатор повинен вести агрегат з боку від сліду коліс попереднього проходу на відстані, що дорівнює половині ширини захвату. При внесенні добрив з малою довжиною гону, а також при роботі з широкозахватними агрегатами доцільнішим є *загінний спосіб* руху.

При виборі довжини гону слід враховувати, що машини для внесення добрив мають обмежений запас робочого ходу (шлях руху агрегату до повного розвантаження кузова). Запас робочого ходу агрегату в метрах розраховують за формулою

$$z = \frac{D \times 10000}{Ш \times H}$$

де D — кількість добрив, завантажених у кузов машини, ц; $Ш$ — робоча ширина захвату машини, м; H — норма внесення добрив, ц/га.

Кращі умови для роботи агрегатів створюються, коли довжину гону вибирають кратною запасу робочого ходу. При роботі машин для внесення твердих мінеральних добрив за перевантажувальною схемою з використанням перевантажувачів типу САЗ-3502 і ЗМУ-8 та за умови їх вільного переміщення по полю агрегати можна заправляти у різних місцях.

Тверді органічні добрива вносять за одною із трьох схем: прямоочною, перевалочною і двофазною.

Вибір технології і системи машин залежить від віддаленості полів від місць накопичення органічних добрив, кількості і агротехнічних строків їх внесення. Тверді органічні добрива вносять машинами РОУ-6М в агрегаті з тракторами МТЗ-80/82, ПРТ-10А – з Т-150К, ПРТ-16 М – з К-701.

Під лушення і зяблеву оранку поверхнево вносять рідкий гній. Для його транспортування від тваринницьких приміщень на поле і внесення застосовують машини РЖТ-4М, МЖТ-16, МЖТ-10, РЖУ-3,6А.

Для проведення **оранки** агрегати комплектують залежно від глибини оранки, стану ґрунту, попередника і швидкості руху машини. Найчастіше використовують агрегати з тракторами класу 3–5 т і плугами загального призначення ПН-4-40, ПЛН-4-35, ПЛН-5-35, ПЛП-6-35, ПЛ-5-35. Глибину оранки встановлюють залежно від особливостей кореневої системи, способу вирощування культур і товщини гумусного шару ґрунту. Оптимальною глибиною оранки з глибоким родючим шаром під кукурудзу є 25 см, під зернові — 20–22 см. На полях, засмічених коренепаростковими бур'янами, глибину оранки збільшують.

Напрямок, спосіб руху та вид повороту під час оранки вибирають залежно від розмірів, конфігурації і рельєфу поля. Найпоширенішою є загінна оранка, у процесі якої агрегат рухається петльовим або безпетльовим комбінованим способом з чергуванням оранки загінок усклад і врозгін.

Перед початком оранки поле розбивають на заїнки і відбивають поворотні смуги. Ширина останніх має бути кратною робочому захвату плуга і становити 10–25 м залежно від класу трактора і марки плуга. Поворотні смуги перед оранкою відорюють, встановивши плуг на половину глибини оранки і кладучи скибу у бік поворотної смуги. Вішки для перших проходів агрегату петльовим способом ставлять посередині непарних заїнок. Черговість оранки заїнок при цьому способі така: 1, 3, 2, 5, 4, 7, 6 і т.д. При цьому непарні заїнки орють усклад, а парні — врозгін. При безпетльовому способі руху агрегату спочатку заїнку орють доти, поки можливий безпетльовий поворот, а потім розвертають агрегат в іншу сторону і ту частину заїнки, що залишилася, орють разом із сусідньою.

На оранці рекомендується застосовувати групову роботу агрегатів, проте кожний агрегат працює в окремій заїнці.

У районах недостатнього зволоження, особливо з проявами вітрової ерозії, застосовують ґрунтозахисні технології, які полягають у безплужному обробітку ґрунту плоскорізними знаряддями. Після збирання попередника і лущення стерні поле обробляють культиваторами-плоскорізами КПШ-5, КПШ-9, КПЕ-3,8А на глибину 12–14 см, а після цього на глибину до 30 см плоскорізами-глибокорозпушувачами КППГ-2-150 в агрегаті з трактором класу 3т і КППГ-250 в агрегаті з трактором класу 4–5т. При плоскорізному обробітку ґрунту зменшуються затрати праці і прямі витрати на одиницю роботи порівняно з полицевим.

Для запобігання розвиткові вітрової і водної ерозії, а також для руйнування щільних шарів у нижніх горизонтах ґрунту проводять чизелювання чизельними плугами на глибину до 45 см замість полицевої оранки або безполицевої обробки плоскорізами.

Зменшенню виробничих витрат при вирощуванні сільськогосподарських культур сприяє суміщення різних операцій за один прохід агрегату. Для цього застосовують різноманітні комбіновані машини. Передпосівний обробіток ґрунту проводять комбінованими агрегатами АКП-

2,5, АКП-5. За один прохід вони здійснюють культивуацію, вирівнювання і коткування поля.

Передпосівний обробіток ґрунту і сівба. Своєчасне і якісне проведення посівних робіт забезпечується при потоковому виконанні взаємозв'язаних операцій — боронування, шлейфування, культивації, сівби і коткування.

Боронування може бути як самостійною операцією, так і доповнювати оранку, культивуацію, сівбу. При цьому використовують тракторні агрегати, до складу яких включають шлейфи-борони (ШБ-2,5), важкі (БЗТС-1,0), середні (БЗСС-1,0), легкі (З-ОР-0,7), посівні (ЗБП-0,6) та інші борони.

Типи борін і послідовність їх розміщення в агрегаті вибирають залежно від стану ґрунту. Легкі ґрунти обробляють шлейф-боронами, середніми та легкими боронами. Запливаючі і ущільнені ґрунти спочатку обробляють важкими боронами, а потім шлейфами в агрегаті з райборінками. Роздільне боронування проводять в один, а на важких ґрунтах — у два сліди упоперек оранки або по діагоналі. Боронують в один слід переважно човниковим способом, якщо довжина гону поля понад 500 м, а якщо менша, по довжині гону допускається круговий спосіб обробки. Боронування у два сліди виконують діагонально-перехресним способом. У районах вітрової ерозії для закриття вологи використовують голчасті борони БИГ-3А.

Для культивації застосовують як гусеничні, так і колісні трактори класу 1,4 ,3 і 5 т з культиваторами КПС-4, КПЕ-3,8А, КШУ-12, КШУ-18, УСМК-5,4 та ін. Найпоширенішим знаряддям для передпосівного обробітку на структуризованих ґрунтах є культиватор КПС-4 з розпушувальними лапами на жорстких стояках. Дуже ущільнений і достатньо зволожений ґрунт можна розпушувати лемішним луцильником ППЛ-10-25 зі знятими полицями.

Під час культивації визначають напрям і спосіб руху агрегату по полю, розбивають поле на загінки і відбивають поворотні смуги. Першу культивуацію проводять упоперек напрямку оранки або під кутом до неї.

Повторну культивуацію здійснюють упоперек напрямку попереднього обробітку. Напрямок передпосівної культивації не повинен збігатись з напрямком сівби. Спосіб руху агрегатів під час культивації залежить від складу агрегату, розміру і конфігурації поля. Для маневрених агрегатів найбільш раціональний спосіб руху — човниковий. Діагонально-кутовий спосіб застосовують у випадках, коли потрібно, щоб напрямок руху був під кутом до бічних меж поля. Широкозахватні агрегати рухаються способом з перекриттям, коли агрегат одним проходом обробляє одну загінку, а іншим – другу, рухаючись з однієї загінки в іншу по поворотній смузі.

Сівба – один з найвідповідальніших прийомів вирощування сільськогосподарських культур. Її треба проводити в оптимальні і стислі строки, дотримуючись норми висіву насіння і глибини його загортання, прямолінійності сівби та стандартної ширини стикових міжрядь. Дотримання цих вимог забезпечує дружні сходи, дає змогу застосовувати машини для догляду за посівами, збирати врожай з мінімальними втратами.

При сівбі зернових культур застосовують звичайний рядковий, вузькорядний, широкорядний, перехресний та інші способи; при сівбі кукурудзи – пунктирний, квадратно-гніздовий або широкорядний з різною шириною міжрядь.

Марку сівалки і склад агрегату вибирають з урахуванням зони використання, способу сівби, культури, періоду сівби та ін. Так, для сівби зернових культур з одночасним внесенням у ґрунт гранульованих мінеральних добрив застосовують зернотукову сівалку СЗ-3,6 та її модифікації. При сумісній сівбі зернових і насіння трав під покрив зернових культур використовують сівалку СЗТ-3,6, сівбі зернових по стерні — сівалку СЗС-2,1, СЗС -6, СЗС -12.

Для сівби на великих площах за допомогою причіпних зчіпок комплектують широкозахватні агрегати з 3–6 сівалок. Зернові висівають широкозахватними агрегатами з використанням переважно гусеничних тракторів. Для забезпечення прямолінійності руху сівалки та дотримання

розмірів стикових міжрядь посівні агрегати обладнують маркерами. Перед виходом у поле сівалки старанно відрегульовують і перевіряють комплектність зчіпки та сівалки.

При підготовці агрегатів для сівби озимої пшениці та інших зернових культур, які вирощують за інтенсивною технологією, потрібно забезпечити утворення ними посівних технологічних колій, по яких під час догляду за посівами рухатиметься агрегат для підживлення рослин мінеральними добривами та боротьби з хворобами, шкідниками і бур'янами. Для утворення такої доріжки під час сівби необхідно закрити відповідні висівні апарати.

Готуючи поля до сівби, вибирають напрямок руху агрегату, розбивають поле на загінки, провішують лінії першого проходу агрегату, відбивають поворотні смуги, визначають місця завантаження сівалок. Ширина поворотної смуги для односівалкових агрегатів дорівнює чотирьом його робочим захватам, для багатосівалкових — трьом. Поворотні смуги не відбивають, якщо агрегат можна розвернути за межами поля. Основний спосіб руху посівних агрегатів — човниковий. Після установки на необхідну норму і глибину висіву насіння агрегат виводять на лінію першого проходу і переводять маркер в робоче положення з боку наступного проходу агрегату. Перший прохід агрегат робить по вішках, а наступні — по маркерних лініях. Поворотні смуги засівають після завершення сівби на основному масиві.

Проведення сівби у стислі строки значною мірою залежить від своєчасної підготовки, доставки і завантаження насіння, добрив у сівалки. Для доставки і завантаження сівалок насінням і добривами доцільно використовувати автозавантажувачі. Потребу в них розраховують за формулою

$$M = \frac{P \times K \times T \times H}{1000B}$$

де M — необхідна кількість автозавантажувачів; P — продуктивність посівного агрегату, га/год.; K — кількість посівних агрегатів; T — час одного

рейсу завантажувача (машини), год.; Н — норма висіву насіння, кг/га; В — вантажопідйомність завантажувача, т .

Заправляють агрегати насінням і добривами на дорогах, які розділяють суміжні поля, а якщо їх немає, — на поворотних смугах.

При вирощуванні кукурудзи використовують переважно сівалки СУПН-8, СПЧ-6М, СКПП-12.

Для сівби використовують кондиційне насіння, яке має необхідні чистоту, схожість і силу росту. Насіння знезаражують протруювачами ПС-30, ПС-10А або інкрустують на машинах "Мобітокс-Супер", КПС-10 з використанням плівкоутворювачів з одним із системних препаратів (байтаном, фуназолом, ТМТД та ін.)

Коткування виконують для ущільнення ґрунту і "підтягування" вологи до глибини залягання насіння. Для цього використовують широкозахватні агрегати, які включають кільчасто-шпорові (ЗКК-6), кільчасто-зубові (ККН-2,8) і водоналивні котки. Їх агрегують за допомогою зчіпок СП-11, СП-16, СГ-21 та ін. Коткування може доповнювати лушення, культивуацію, сівбу.

Догляд за посівами. Система догляду за посівами включає: до- і післясходове боронування, міжрядне розпушування ґрунту, формування густоти посівів, підживлення рослин, обробку посівів пестицидами (гербицидами, інсектицидами, фунгіцидами) і регуляторами росту (ретардантами).

При підготовці агрегатів до виконання робіт з догляду за посівами розставляють колеса на потрібну ширину колії, підбирають необхідний комплект робочих органів і розставляють їх відповідно до схеми сівби, регулюють туковисівні апарати на задану норму внесення добрив, налаштовують обприскувачі на норму витрат робочої рідини.

Для розпушування ґрунту в міжряддях і підживлення посівів просапних культур використовують культиватори УСМК-5,4Б, КРН-4,2, КРН-5,6. Для цього їх обладнують відповідними робочими органами.

Підживлюють посіви твердими азотними добривами, як і при основному внесенні добрив, за прямоочною і перевантажувальною технологіями. Технологічну схему підживлення рослин вибирають залежно від радіуса доставки добрив від складу до поля. Для підживлення посівів зернових колосових культур використовують при прямоочній технології переобладнану машину 1-РМГ-4, а при перевантажувальній — машини НРУ-0,5, РМС-6.

Для обробки посівів пестицидами та регуляторами росту використовують окремі препарати або їх бакові суміші. Перспективним є внесення гербіцидів у ґрунт. Види препаратів або їх суміші визначає спеціаліст із захисту рослин на основі фітооцінки і видового складу шкідників та бур'янів на кожному полі. У разі виявлення економічного порогу шкодочинності шкідників і хвороб на всьому полі проводять суцільне обприскування його, а при зосередженні шкідників і хвороб на краю поля — крайові обробки.

Для приготування робочої рідини використовують мобільні агрегати або стаціонарні станції типу СЗС-10. Якщо спеціалізованих машин немає, для приготування робочої рідини можна використати обприскувачі ОВТ-1А, ОПШ-15, водороздатчики ВУ-3,0, ВР-3М, поїлку ПАП-10А та інші машини з резервуаром і високопродуктивним насосом.

Обробляють посіви пестицидами за допомогою обприскувачів ОПШ-15, ПОМ-630, ПОУ, ОН-400 та ін. Воду до пункту приготування розчину і робочої рідини транспортують від пункту до обприскувачів заправниками ЗЖВ-1,8, ЗЖВ-3,2, а також машинами РЖТ-4, РЖУ-3,6.

Залежно від наявності у господарстві технічних засобів для приготування, транспортування і внесення робочої рідини, норм її витрат, віддаленості поля від пункту приготування розчину приймають відповідну технологічну схему обробки посівів.

Перед обробкою посівів пестицидами і ретардантами вибирають напрям і спосіб руху агрегатів, відбивають поворотні смуги, визначають

місця заправки. Основний спосіб руху агрегатів — човниковий. Однієї заправки має вистачати на парну кількість проходів. Це дає змогу заправляти обприскувачі з однієї сторони поля.

Збирання врожаю. Організацію збирання зернових культур починають з визначення строків та способів збирання, підготовки до цього системи машин і полів, маршрутів руху агрегатів. Поля, призначені для збирання врожаю, обкошують, розбивають на загінки і прокошують, готують поворотні смуги, проорюють протипожежні смуги між загінками, намічають транспортні магістралі.

Зернові збирають роздільним способом або прямим комбайнуванням. Спосіб збирання вибирають для кожного поля, залежно від природно-кліматичних умов, стану посівів, наявності збиральної техніки з урахуванням оптимального агротехнічного строку збирання, який становить 8–12 календарних днів.

Роздільним способом доцільно збирати насамперед полегли з підсівом трав, високоврожайні, високорослі, забур'янені посіви. На чистих від бур'янів, стійких проти полягання і осипання зерна, низькорослих і рівномірно дозріваючих посівах, урожай збирають, як правило, прямим комбайнуванням.

При роздільному способі зернові культури скошують у валки у фазі воскової стиглості зерна. Для скошування у валки зернових колосових, круп'яних і зернобобових культур використовують переважно жатки ЖВС-6, ЖНС-6-12, ЖВН-6А, ЖРБ-4,2, ЖРК-5. Рух агрегатів при цьому переважно загінний, вкругову або човниковий. Загінний спосіб більш ефективний, проте його доцільно застосовувати при довжині поля не менше 500 м. Рух жаток спрямований упоперек напрямку сівби.

До підбирання і обмолочування валків зернозбиральними комбайнами приступають на 3–4-й день після скошування при вологості зерна не вище 18%. Напрямок руху комбайнів має відповідати напрямку руху жаток. Площа скошених у валки хлібів повинна бути такою, щоб їх можна було підібрати і

обмолотити комбайнами в оптимальні агротехнічні строки. Хліб у валках не повинен лежати більше 6 днів.

Збирання прямим комбайнуванням потрібно проводити, коли основна маса зерна (більше 90%) в масиві дозріє і його вологість не перевищує 18%. Щоб втрати зерна були найменшими, збирання прямим комбайнуванням проводять в короткі строки (5–6 днів).

На збиранні зернових, зернобобових і круп'яних культур використовують комбайни , Дон-1200, „Обрій”, „Домінатор 108”, КЗС „Славутич”, „Дон-1500, „Джон Дір”, „Лексіон”, „Аркус” та інші.

При прямому комбайнуванні агрегат рухається круговим (при збиранні на прямокутних ділянках з довжиною гону понад 500 м) і загінним (менше 500 м) способами. При збиранні полеглих посівів вибирають напрямок руху комбайна під кутом 30–45° до напрямку полягання хлібів.

Для забезпечення своєчасного збирання врожаю і створення сприятливих умов для одержання високих врожаїв наступних культур слід застосовувати потоково-груповий метод збирання зернових і зернобобових культур. Він передбачає формування в підприємствах спеціалізованих збирально-транспортних комплексів, до складу яких входять такі виробничі підрозділи: ланка з підготовки полів до збирання, комбайно-транспортна ланка, ланка для збирання незернової частини врожаю, ланка з технічного обслуговування, ланка з побутового обслуговування.

Груповий метод організації роботи комбайно-транспортних ланок полягає в концентрації їх залежно від агробіологічних і погодних умов на одному або двох сусідніх полях, але кожна комбайно-транспортна ланка, як правило, працює в одній загінці.

Продуктивність зернозбиральних машин значною мірою залежить від узгодженості роботи комбайнів і транспортних засобів. Зерно від комбайнів транспортують переважно автомобілями ГАЗ-САЗ-53Б, ЗІЛ-130, КамАЗ-5410, КамАЗ-5330 з причепом ЗПТС-12-12, КРАЗ-65101 та ін.

Потрібну кількість транспортних засобів для відвезення зерна визначають за формулою

$$T_3 = \frac{U \cdot P \cdot X \cdot Ч}{B \cdot x60},$$

де T_3 – потрібна кількість транспортних засобів для відвезення зерна, шт.;

U – урожайність, ц/га;

P – продуктивність комбайнового агрегату, га/год.;

$Ч$ – час одного рейсу транспортного засобу, хв.;

B – вантажопідйомність транспортного засобу, ц.

Більш ритмічної роботи комбайнів і транспортних засобів при груповому способі досягають при закріпленні транспорту не за окремим, а за всіма комбайнами. Зібране кожним комбайнером зерно обліковують за допомогою талонів (жетонів) за кількістю вивантажених бункерів.

Для післязбиральної обробки зерна використовують стаціонарні зерноочисні сушильні пункти або мобільні зерноочисні машини, зерносушарки, зернонавантажувачі. Зерно пшениці, жита, ячменю, гречки, гороху, проса закладають у сховище при вологості 12–13%.

Солому залежно від призначення та конструктивних особливостей і обладнання комбайнів збирають переважно трьома способами: 1) вивантажену із накопичувачів комбайна соломку стягують волокушами на край поля для скиртування, потім скиртоткладом подають на скирту, яку формують вручну; 2) одночасно із збиранням зерна подрібнюють соломку і подають у критий сіткою причеп. Причепи відвозять тракторами до ферм на скиртування. Цей спосіб вимагає додаткових транспортних засобів і значно знижує продуктивність комбайнів; 3) підбирають із валків і пресують у тюки прес-підбирачами після проходу комбайнів, які працюють без накопичувачів. Тюки навантажують і транспортують для скиртування до ферм або цехів з переробки соломи.

Кукурудзу збирають або в качанах, або з обмолотом зерна. Качани збирають самохідними КСКУ-6 "Херсонєць" і причіпним „Херсонєць-9". Доставлені на тїк качани сортують, доочищають і висушують у спеціальних сушарках до вологості 16–18%. Потім їх або закладають у сапетки для зберігання, або обмолочують, очищають і зберігають сухе зерно у сховищах.

Для збирання кукурудзи з обмолотом зерна використовують зернозбиральні комбайни зі спеціальною приставкою. Від комбайнів зерно доставляють на пункт післязбиральної обробки, очищають і висушують.

Процес збирання кукурудзи в качанах є більш трудомістким порівняно із збиранням з одночасним обмолотом. Проте зернозбиральні комбайни можна застосовувати лише при вологості зерна не вище 32%, а в качанах кукурудзу можна збирати при вологості зерна до 40%.

18.6. Організація виробництва цукрових буряків

Незважаючи на скорочення посівних площ під цукровими буряками в Україні з 1605 тис. га в 1990 р. до 623 тис. га в 2005 р. та зменшення обсягів виробництва коренеплодів за цей період з 44,3 до 15,5 млн. т, буряківництво залишається провідною галуззю рільництва лісостепової зони. Основними причинами зменшення обсягів виробництва цукрових буряків є втрата зовнішніх ринків збуту цукру та незначний рівень їх прибутковості. Основними напрямками підвищення ефективності виробництва цукрових буряків є підвищення врожайності через впровадження інтенсивних технологій, наближення посівів до цукрових заводів з метою зменшення транспортних витрат, зниження витрат на вирощування та підвищення цукристості й технологічної якості сировини.

Українська інтенсивна технологія вирощування цукрових буряків, що розроблена Інститутом цукрових буряків УААН, забезпечує врожайність коренеплодів на рівні 450-500 ц/га. Отримати високі програмовані врожаї цукрових буряків з достатнім рівнем цукристості та хорошими

технологічними якостями можливо лише за відповідних агрокліматичних та ґрунтових умов, дотриманні технологій, передбачених для даної зони, та використання насіння високої якості районованих високоврожайних сортів і гібридів.

Успішна реалізації технології можлива за умов:

- високої культури землеробства;
- достатнього технічного, ресурсного, фінансового і технологічного забезпечення;
- високого рівня організації праці, технологічної дисципліни і заінтересованості в кінцевих результатах.

Обробіток ґрунту. Найкращим попередником у сівозміні при вирощуванні цукрових буряків є озима пшениця. Осінню рекомендується проводити переважно напівпаровий обробіток ґрунту. Він полягає в лущенні стерні після збирання озимої пшениці дисковими лущильниками (ЛДГ-5, ЛДГ-15, ЛДГ-20) або дисковими боронами (БД-10, БДТ- 7,0, БДН-3,0 та БДТ-3,0) у 2 сліди на глибину 5–6 см, внесенні органічних та мінеральних добрив і оранки плугами ПЛН-5-35, ПНЯ-4-42 на глибину 30–32 см в агрегаті з боронами або котками у першій половині серпня. У міру випадання опадів та з'явлення бур'янів поле 1–2 рази обробляють важкими зубовими боронами або культиваторами загального призначення в агрегаті з боронами. Наприкінці осені обов'язково проводять безполицеве розпушування ґрунту на глибину 16-20 см плугами або лемішними лущильниками без полиць.

На полях, дуже забур'янених багаторічними бур'янами, після лущення стерні вносять гербіциди. Органічні і мінеральні добрива під цукрові буряки вносять з розрахунку на запланований урожай. На ґрунтах із кислою реакцією і на солонцях необхідне проведення відповідно вапнування та гіпсування.

Допосівний обробіток ґрунту проводять агрегатами типу АРВ-8, УСМК-5,4Б, УСМК-5,4В.

Сівба. Для вирощування цукрових буряків використовують вітчизняні гібриди з потенційною врожайністю коренеплодів не нижче 55-60 т/га і цукристістю 18–18,5 %: Іванівський-Веселоподільський ЧС 84, Ялтушівський ЧС 72, Український ЧС 70, Білоцерківський ЧС 57, Ворскла та ін. Для захисту цукрових буряків від шкідників і хвороб насіння обов'язково обробляється на насінневих заводах композиціями захисно-стимулюючих речовин. У зоні достатнього зволоження рекомендується використовувати дражоване насіння.

Для сівби цукрових цуряків використовують сівалки точного висіву ССТ-12Б та ССТ-12В. Норма висіву при гарантованому захисті сходів від шкідників, хвороб та бур'янів передбачається такою, щоб одержати 6–7 рослин на один метр рядка. При сівбі вносять мінеральні добрива. Основний спосіб руху агреганів при цьому – човниковий.

Догляд за посівами. Досходовий обробіток ґрунту на посівах проводять культиваторами КОЗР-5,4, УСМК-5,4Б, УСМК-5,4В, обладнаними ротаційними батареями для суцільного обробітку ґрунту. Формування густоти рослин або взагалі не проводять, або при надмірній кількості рослин проводять механізованим способом. Захист від бур'янів, шкідників та хвороб здійснюють виключно з урахуванням прогнозу їх появи та розвитку, коли їх кількість досягає рівня економічного порогу шкодочинності. Бур'яни контролюються агротехнічними та хімічними засобами з поєднанням ґрунтових та сходових систем внесення гербіцидів. При утворенні кірки після дощів культиваторами проводять в міжряддях розпушування ґрунту з одночасним внесенням при необхідності мінеральних добрив.

Збирання цукрових буряків. До початку збирання цукрових буряків у підприємстві має бути необхідна кількість збиральних засобів, працівників. Враховують також природно-кліматичні умови зони, в якій знаходиться підприємство. Є три способи збирання буряків: потоковий, перевалочний і потоково-перевалочний. При *потоковому способі* коренеплоди і гичку, зібрані бурякозбиральними машинами, подають у транспортні засоби.

Коренеплоди доставляють на приймальні пункти, а гичку — до місць силосування чи згодовування тваринам. Це найбільш раціональний спосіб організації збиральних робіт, але він потребує достатньої кількості транспортних засобів і чіткої системи приймання коренеплодів на приймальних пунктах.

При *перевалочному збиранні* коренеплоди подають від комбайнів на тракторні самоскидні причепа і укладають на край поля в кагати. Потім при наявності транспорту їх вивантажують із кагатів на навантажувачі і відвозять на приймальні пункти.

При *потоково-перевалочному способі* частину коренеплодів вивозять безпосередньо від збиральних машин на приймальні пункти, а решту — укладають у тимчасові кагати.

Той чи інший спосіб збирання цукрових буряків залежить від кліматичних умов зони, стану і властивостей ґрунту.

Готуючи поле до збирання, його розбивають на загінки (по 240 рядків) і збирають урожай з поворотних смуг та міжзагінних проходів. Для збирання врожаю використовують самохідний комбайн КСБ-6 „Збруч”, гичкозбиральні машини БМ-6Б, МБП-6, МГ-6, коренезбиральні машини КС-6Б, РКМ-6, МКП-4, МКП-6, МКК-6, імпортований комбайн Moreau GR4 та ін. Після тимчасового зберігання коренеплодів у кагатах завантаження їх у транспортні засоби здійснюють навантажувачі-очисники СПС-4,2А, СПС-4,2Б.

У період масового збирання цукрових буряків застосовують переважно поточковий і потоково-перевалочний способи з груповим використанням машин. Всі збиральні агрегати зосереджують на одному полі, але кожний з них працює в окремій загінці.

Під час збирання цукрових буряків застосовують групове використання машин на одному полі в складі спеціалізованих збирально-транспортних комплексів, до складу яких входять ланки: збиральні, навантажувально-

транспортні, із заготівлі і переробки гички, технічного і побутового обслуговування.

Важливою складовою системи заходів щодо раціональної організації збиральних робіт є планування. Складання робочого плану забезпечує потокове виконання всього комплексу робіт. Розробка його дає змогу чітко розподілити обсяг робіт між ланками, продуктивно використати збиральні машини і транспорт, забезпечити злагоджену роботу всіх ланок комплексу.

Контрольні запитання і завдання

1. Основні завдання рільництва та шляхи їх вирішення на сучасному етапі.
2. Спеціалізація рільництва по ґрунтово-кліматичних зонах України.
3. Сутність інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур.
4. Назвіть економічні показники, за якими здійснюють оцінку інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур.
5. Назвіть умови, яким повинна відповідати раціональна структура посівних площ.
6. За якими показниками проводять економічну оцінку сільськогосподарських культур, що вирощуються для виробництва товарної продукції?
7. Назвіть показники, які використовують для проведення економічної оцінки кормових культур.
8. За якими економічними показниками оцінюють структуру посівних площ?
9. Яка послідовність роботи при організації системи сівозмін?
10. Сформулюйте основні принципи організації виробничих процесів у рослинництві.
11. Які показники економічної оцінки технологічних процесів вирощування сільськогосподарських культур?

12. Охарактеризуйте сутність потоково-групового методу збирання врожаю зернових культур.

13. Як визначити потрібну кількість транспортних засобів для відвезення зерна від комбайна?

17. Сутність української інтенсивної технології вирощування цукрових буряків.

18. Охарактеризуйте способи збирання цукрових буряків.

Глава 19. Організація кормової бази

19.1. Принципи організації кормової бази

Розвиток галузі тваринництва, збільшення виробництва продукції, підвищення її якості і ефективності залежать від кормової бази, науково обгрунтованої системи годівлі тварин. Через кормову базу здійснюється безпосередній зв'язок тваринницьких і рослинницьких галузей. Останні є основними постачальниками кормів, і їх розвиток визначає розвиток галузей тваринництва як безпосередньо, так і через переробну промисловість.

Під кормовою базою розуміють склад, кількість і якість кормів, їх виробництво, заготівлю, зберігання і використання. Усі заходи щодо створення кормової бази об'єднують у систему кормовиробництва.

Створити міцну кормову базу підприємства можна при чіткому дотриманні принципів її раціональної організації, основними з яких є:

— дотримання відповідності природно-економічним умовам раціональної спеціалізації підприємства;

— ефективне використання головного засобу виробництва - землі, раціональна організація посівного і лукопасовищного кормовиробництва;

— пропорційне співвідношення між кормовими ресурсами і перспективами ефективного розвитку галузей тваринництва відповідно до потреб господарства в їх продукції. План трансформації земельних угідь має

передбачати поліпшення їх за допомогою системи організаційно-економічних заходів з метою забезпечення випереджаючих темпів зростання кормової бази темпам збільшення поголів'я тварин при досягненні їх продуктивності згідно з породними характеристиками;

— раціональне використання трудових ресурсів, засобів виробництва як у виробництві кормів, так і в галузях тваринництва. Дотримання цього принципу можливе при впровадженні прогресивних форм організації виробництва і праці, системи машин для забезпечення комплексної механізації виробничих процесів на всіх стадіях кормовиробництва;

— висока економічна ефективність при повному забезпеченні тваринництва високоякісними кормами і науково обгрунтованих нормативних витратах на одиницю продукції.

Високу ефективність кормовиробництва забезпечує організація його на інтенсивній основі. Додаткові капітальні вкладення мають бути пов'язані із впровадженням наукових досягнень, досвіду кращих підприємств. Застосування врожайних сортів кормових культур, розміщення їх посівів у науково обгрунтованих сівозмінах після належних попередників, раціональне підживлення ґрунту, боротьба з шкідниками і хворобами сприяють одержанню необхідної кількості продукції високої якості при зниженні трудових і матеріальних витрат.

При організації кормової бази господарство має розраховувати насамперед на власні корми і придбання лише тих, які воно не може виробляти (комбікорми, білкові добавки, мікроелементи та ін.).

Необхідно виділити кормовиробництво в окрему спеціалізовану галузь і в комплексі вирішувати всі питання виробничого процесу (забезпечення висококваліфікованими кадрами, високопродуктивною технікою, досконалими будівлями і спорудами).

Усі заходи щодо створення міцної кормової бази, як уже зазначалося, поєднуються в системі кормовиробництва. **Система кормовиробництва** — це науково обгрунтований комплекс організаційно-економічних,

технологічних і технічних заходів, спрямованих на створення міцної кормової бази, раціональне використання земельних угідь, удосконалення процесів заготівлі, зберігання, приготування і використання кормів, зниження затрат праці та засобів виробництва на одиницю продукції.

Система кормовиробництва вирішує всі питання забезпечення тваринництва високоякісними, збалансованими за поживністю кормами при зниженні сумарних затрат на їх одиницю на основі впровадження ресурсозберігаючої технології та наукової організації праці. Необхідною умовою підвищення ефективності системи кормовиробництва є раціональне поєднання джерел надходження кормів як за рахунок внутрішньогосподарської діяльності (висівання кормових культур, використання лук і пасовищ), так і при міжгосподарській кооперації і агропромисловій інтеграції (купівля, обмін та ін.).

Виділяють три основні системи кормовиробництва: система посівного кормовиробництва, система лукопасовищного кормовиробництва і система посівно-лукопасовищного кормовиробництва (комбінована). У господарствах здебільшого поєднуються всі системи і джерела кормовиробництва.

19.2. Види і групи кормів. Типи кормовиробництва і годівлі

Повне забезпечення тварин кормами, збалансованими за вмістом поживних речовин, можливе лише при повному наборі різних їх джерел надходження. Всі корми, що використовуються у тваринництві, поділяються на такі основні групи: рослинницькі; корми тваринного походження; мінеральні.

Корми перших двох груп виробляють або безпосередньо в господарствах, або із сільськогосподарської сировини на промислових підприємствах. Рослинницькі корми бувають: грубі (сіяні трави і трави природних кормових угідь–лук і пасовищ, солома, сінаж, сіно); соковиті

(силос, корене- та бульбоплоди); концентровані (зерно й зернопродукти); зелені (трави культурних і природних пасовищ, сіяних культур); корми від переробки сільськогосподарської продукції (комбікорми, відходи крохмале-патокової та ін.).

До кормів тваринного походження належать молоко та продукти його переробки (відвійки, сироватка), м'ясне, рибне, кісткове борошно та ін.

Джерелами надходження кормів є:

— виробництво їх у системі польових сівозмін (переважно концентрованих кормів);

— виробництво у кормових сівозмінах (здебільшого зелених і соковитих кормів);

— надходження з природних кормових угідь;

— кормові і вітамінні добавки, що виробляються промисловими підприємствами;

— відходи харчової, молочної, м'ясної і рибної промисловості.

Залежно від зональних умов, прийнятих систем тваринництва, спеціалізації у цій галузі, економічних умов господарства формується певний склад кормів, а отже, і тип годівлі та кормовиробництва.

Під раціональним типом кормовиробництва розуміють повне забезпечення тварин різними кормами, які збалансовані за вмістом поживних речовин, при виробництві їх за науково обґрунтованими нормативами витрат трудових і матеріально-фінансових ресурсів.

Господарства із значними площами природних кормових угідь мають змогу зменшити кормову групу посівних площ. У більшості районів країни більшість кормів одержують за рахунок сіяних культур в основних і кормових сівозмінах.

Для створення повноцінної стійкої кормової бази необхідно:

1) враховувати всі джерела надходження кормів, прагнути до раціонального використання земельного масиву господарства;

2) щоб корми за кількістю, вмістом поживних речовин, збалансованістю забезпечували належну продуктивність тварин відповідно до їх породних можливостей;

3) забезпечити високу продуктивність природних кормових угідь за рахунок проведення системи організаційно-економічних і технологічних заходів, в тому числі поверхневого і докорінного поліпшення їх;

4) раціонально використовувати супутню і побічну продукцію вирощування сільськогосподарських культур, відходи переробної промисловості;

5) використовувати кормовиробництво як елемент науково обгрунтованої системи ведення господарства, формування раціональних сівозмін, створення умов для ефективного використання землі, трудових і матеріально-фінансових ресурсів господарства;

б) прагнути до використання для годівлі тварин дешевих, але повноцінних, збалансованих за вмістом поживних речовин раціонів.

Бажано віддавати перевагу найбільш продуктивним кормовим культурам. Їх визначають шляхом економічного оцінювання за певною системою показників. Методику такого оцінювання викладено в главі "Організація рільництва". Раціональний варіант впровадження в господарстві міцної кормової бази в цілому визначають на основі її економічної оцінки за системою таких показників:

- 1) загальна сума витрат і затрат людино-днів на 1 га кормової площі;
- 2) частка кормової площі у загальній структурі посівів;
- 3) структура посівних площ під кормовими культурами і валовий збір кормів (у ц корм. од.).
- 4) середня продуктивність 1 га кормової площі, ц;
- 5) щільність поголів'я тварин на одиницю кормової площі і обернений показник — кормова площа на одну умовну голову тварин;
- 6) виробництво продукції тваринництва на 1 га кормової площі, ц;
- 7) собівартість 1 ц корм. од.;

8) вартість валової продукції тваринництва з розрахунку на 1 грн. витрат.

На організацію кормової бази господарства значною мірою впливає його спеціалізація. Так, на тваринницьких комплексах з вузькою спеціалізацією забезпечують тварин кормами, поєднуючи виробництво їх у господарстві (переважно соковитих, зелених і грубих кормів) з надходженням від промислових підприємств (комбікорми, корми тваринного походження та ін.).

Залежно від конкретних умов у сільськогосподарських підприємствах складається певний тип годівлі тварин. Під типом годівлі тварин розуміють пропорційне співвідношення різних видів кормів у збалансованому за вмістом поживних речовин в кормовому раціоні протягом періоду утримання певних видів тварин. Такий тип годівлі визначається системою кормовиробництва.

Тип годівлі встановлюють з урахуванням виду і статеві-вікової групи тварин. Так, для великої рогатої худоби застосовують такі типи годівлі: сінажний, силосний, силосно-сінажний, силосно-коренеплодний, силосно-сінажний, концентратний та ін. У літній період у раціонах тварин переважають зелені й соковиті корми, тому відповідно змінюється і тип годівлі: трав'янистий, трав'янисто-силосний, трав'янисто-концентратний та ін.

Для свинарства і птахівництва характерним є концентратний тип годівлі, у раціоні свиней і птиці концентровані корми становлять понад 75%.

У раціоні годівлі овець переважають зелені і грубі корми.

Раціональний варіант типу годівлі, який забезпечує одержання необхідної кількості високоякісної дешевої продукції, вибирають шляхом його організаційно-економічного оцінювання за такими показниками: урожайність кормових культур, ц/га; вихід кормових одиниць і перетравного протеїну з 1 га і на 1 люд.-год.; собівартість 1 ц кормових одиниць і перетравного протеїну, грн.

Поряд з економічним проводять також організаційне оцінювання кормових культур. При цьому враховують: раціональне використання технічних засобів, забезпечення комплексної механізації виробничих процесів у виробництві й використанні кормів; забезпеченість господарства власним посівним матеріалом чи його можливість одержувати його зі сторони; можливість скласти науково обгрунтовану систему сівозмін; можливість повністю забезпечити господарство кормами і створити страхові запаси їх на випадок несприятливих кліматичних умов; використання досвіду інших сільськогосподарських підприємств, науково-дослідних установ щодо створення міцної, якісної кормової бази на основі високих урожаїв кормових культур.

19.3. Кормовий план і баланс кормів

Кормовий план — це науково обгрунтована програма забезпечення тварин повноцінними кормами на певний період відповідно до потреб і обсягу виробництва різних видів якісної продукції.

Його розробляють на різні періоди. Дані про потребу в кормах на календарний рік, тобто з 1 січня до 31 грудня, після їх оцінки використовують для визначення собівартості виробництва продукції. Розрахунок потреби в кормах на господарський рік (від урожаю планового до урожаю наступного року) треба здійснювати для того, щоб визначити посівні площі під кормовими культурами на плановий рік. Вони мають бути такими, щоб обсяг виробництва кормів у плановому році забезпечував годівлю тварин до урожаю наступного року. Слід враховувати, що до надходження кормів з урожаю планового року для годівлі тварин використовують корми урожаю попереднього року. Оскільки набір кормів у раціоні протягом року змінюється, то необхідно розраховувати потребу в них на зимовий і літній періоди. Улітку важливо забезпечити безперебійне постачання зелених і

соковитих кормів. Для раціонального забезпечення тварин кормами складають *баланс кормів*.

Баланс кормів — це повна відповідність між потребою в кормах і джерелами її покриття на певний період. Існує два способи визначення потреби в кормах: 1) за середньорічним поголів'ям і річними нормами витрат кормів на одну голову; 2) за валовим виробництвом продукції тваринництва певних видів і нормативами витрат кормів (у кормових одиницях) на її одиницю.

При перспективному плануванні, використанні економіко-математичних методів і ЕОМ потребу в кормах визначають з розрахунку на одну структурну голову.

Кормовий баланс складають як по господарству в цілому, так і в розрізі окремих видів кормів. У ньому є дві частини: 1) витрати кормів — для громадського тваринництва, страхового фонду тварин, в індивідуальних господарствах працівників, службовців та ін.; 2) надходження — джерела кормів. Спочатку визначають можливе надходження кормів з природних кормових угідь (пасовищ, сіножатей) і сіяних лукопасовищних угідь. Враховують також побічну продукцію вирощування сільськогосподарських культур — гичку коренеплодів і овочевих культур, соломку й полову, нетоварні овочі та картоплю тощо. Кількість кормів, яких не вистачає до загальної потреби, покривають за рахунок висівання культур на корм у польових і кормових сівозмінах.

У літній період велику частку в кормовому балансі становлять корми зеленого конвеєра.

Потребу в зелених кормах визначають за науково обґрунтованими нормативами з розрахунку на одну середньорічну голову худоби. За потребою в кормах і запланованою врожайністю культур обчислюють посівні площі під кормовими культурами. Важливо підібрати кормові культури, які за строками сівби та використання дали змогу організувати *зелений конвеєр*, тобто надходження зелених кормів з ранньої весни до

пізньої осені. За результатами економічного оцінювання визначають найбільш продуктивні культури і частку їх у структурі посівів збільшують для того, щоб за порівняно меншої загальної площі посівів задовольнити потребу в кормах. Розробляють комплекс організаційно-економічних, технічних і технологічних заходів щодо підвищення продуктивності кормового поля. На всіх етапах — виробництво, заготівля, приготування кормів, згодовування тваринам — необхідно впроваджувати найновіші досягнення науково-технічного прогресу.

Сталому забезпеченню тварин кормами сприяє підбір культур за черговістю настання зрілості для використання і за різними строками висівання.

Черговість висівання в системі зеленого конвеєра починається з озимого ріпаку, зелену масу якого можна використовувати вже з 20. 04, за ним — озимі (жито, пшениця), потім багаторічні трави і т.д. Продовжити використання зеленої маси в осінній період можна за рахунок кукурудзи післяжнивного посіву, кормової капусти, гички цукрових буряків, редьки олійної.

Усі заходи щодо створення міцної кормової бази можна поділити на три групи: 1) збільшення виробництва і заготівлі кормів; 2) підвищення поживності кормів, забезпечення збалансованості їх за вмістом поживних речовин; 3) раціональне використання кормів, зниження їх витрат на одиницю тваринницької продукції.

19.4. Організація польового кормовиробництва

Практика показує, що в більшості господарств частка площі посівів кормових культур у загальній площі ріллі становить 30%, що забезпечує 2/3 надходжень кормів від їх загальної потреби. У південних районах з обмеженою кількістю природних кормових угідь ці показники вищі, в інших умовах можуть знижуватись.

Виробництву оптимальної кількості кормів сприяє розроблення в кожному господарстві комплексу організаційно-економічних заходів, зокрема, впровадження інтенсивних технологій, наукової організації праці, раціональної системи удобрення, продуктивних сортів кормових культур, меліорації, комплексної механізації та ін.

У системі раціональної організації польового кормовиробництва необхідно передбачати:

— раціональну структуру посівних площ під кормовими культурами з переважанням частки найбільш продуктивних з них;

— раціональну концентрацію кормових сівозмін відповідно до розміщення тваринницьких ферм для того, щоб зменшити витрати на перевезення кормів, особливо зелених і соковитих;

— організаційні заходи щодо впровадження інтенсивних технологій вирощування кормових культур;

— впровадження наукової організації виробництва і оплати праці в кормовиробництві;

— розроблення комплексу техніко-технологічних заходів для отримання високих і сталих урожаїв кормових культур;

— досягнення високої продуктивності природних кормових угідь шляхом докорінного і поверхневого їх поліпшення, створення на цих площах культурних пасовищ;

— використання міжрядь садів до 70% у неплодоносних і 50% у плодоносних багаторічних насадженнях для висівання кормових культур;

— широке застосування післяукісних і пожнивних, а також змішаних, ущільнених посівів кормових культур;

— розміщення кормових сівозмін біля тваринницьких ферм, оскільки призначення їх — виробництво переважно зелених і соковитих кормів.

Інтенсивні технології передбачають вирощування кормових культур з використанням останніх досягнень у цій галузі, кращого досвіду. Комплекс заходів має включати застосування раціональної системи обробітку ґрунту,

науково обґрунтованих сівозмін, добрив, продуктивних сортів, комплексу заходів боротьби з шкідниками і хворобами, меліорації та ін. П'ятипільна інтенсивна зрошувана сівозміна, наприклад, включає: поле однорічних трав (2–3 укоси за сезон), три поля багаторічних трав, збірне поле (укіс багаторічних трав і кукурудза в суміші з бобовими на зелений корм).

Досвід кращих підприємств підтверджує високу ефективність у кормових сівозмінах багаторічних трав. Доцільною у структурі посівів кормової групи вважається частка їх до 50%. Середня продуктивність 1 га при цьому за високої урожайності кормових культур становить 60–80 ц корм. од.

Доведено високу ефективність виділення кормовиробництва в самостійні спеціалізовані підрозділи (механізовані бригади, комплекси, загони, ланки). За високого рівня спеціалізації і концентрації, міжгосподарської кооперації виробництва висока продуктивність спеціалізованих господарств і агропромислових об'єднань забезпечується при будівництві комбикормових заводів.

Роботи з докорінного поліпшення кормових угідь пов'язані з капітальними витратами (меліоративні роботи — зрошення, осушення, створення культурних пасовищ, розкорчовування та ін.). Поверхневе поліпшення цих угідь (підсівання трав, розкидання перегною і мінеральних добрив, боронування) дає позитивні результати навіть при порівняно невеликих витратах.

Великим резервом збільшення виробництва кормів, підвищення їх якості є впровадження високопродуктивних культур, особливо тепер, в умовах різкого зменшення кількості добрив.

На Поліссі добре зарекомендувала себе культура гороху польового в суміші з пізньостиглими сортами вівса. На бідних землях без внесення добрив урожайність зеленої маси цієї суміші становить до 250 ц/га і вдвічі вища за урожайність інших зернових. При цьому отримують 50–60 ц корм. од. з 1 га, при вмісті в 1 корм. од. 23–27% білка, 1,5–1,8% жиру та 180–210 г перетравного протеїну. У післяжнивних рештках ця культура залишає на

кожному гектарі 50 кг азоту та органічної речовини, яка за масою прирівнюється до 20 т гною. Крім того, культивування цієї культури — високоефективний спосіб боротьби з бур'янами. В агрофірмі "Волинь" Новоград-Волинського району Житомирської області у 2005 р. зібрали з 1 га після гороху 37,3 ц жита за середньої врожайності його по господарству 22,4 ц/га.

Пізно восени, а інколи і взимку, а також рано навесні господарства Андрушівського району Житомирської області збагачують раціон тварин зеленою масою за рахунок культури Полісся — тифону. Ця культура походить із Голландії і є гібридом китайської капусти й турнепсу. Вона може давати до 50–80 т/га багатого на білок листя і до 20 т/га коренеплодів.

У підприємстві "Весна" Гайсинського району Вінницької області і в інших господарствах вирощують на корм амарант, урожайність якого становить 1000–1200 ц зеленої маси з гектара. Особливо цінний цей корм для свиней. Прирости їх становлять 380–400 г/добу. Із зеленої маси амаранту виготовляють також гранули, які згодують тваринам, коли ще немає зелених кормів.

Для великої рогатої худоби та овець готують силос із 50% амаранту і 50% кукурудзи або злакових трав.

У господарствах Березівського району на Одещині, а також на Черкащині успішно вирощують на зелений корм багаторічне жито. За три укуси урожайність його зеленої маси становить понад 400 ц/га. Завдяки цій культурі закриваються так звані "вікна" в забезпеченні худоби соковитими кормами. У зеленій масі багаторічного жита міститься 28–30% протеїну. Його зерно також має високу якість. Хліб з борошна цього жита оцінюється в 3,7 бала, тоді як із жита звичайного — в 2,6 бала. Ця культура невибаглива до ґрунту, росте навіть на солончаках, легко витримує морози, на одному місці без пересівання може рости 4–5 років.

Ефективною є культура тритікале з добре облистненим стеблом, стійка проти хвороб. У господарствах Івано-Франківської, Закарпатської,

Миколаївської області вона дає зеленої маси понад 300 ц/га. За її рахунок забезпечується ліквідація прогалів в зеленому конвеєрі від останніх укосів жита і до згодовування багаторічних трав та ярих культур.

Заслуговують на увагу і такі культури, як ярий і озимий ріпак, суріпиця, олійна редька. За короткий вегетаційний період (40–45 днів) вони можуть утворювати 250–300 ц/га зеленої маси. За вмістом протеїну вони успішно конкурують з бобовими культурами. Цінність озимого ріпаку полягає і в тому, що навесні він утворює зелену масу на 7–10 днів раніше від озимого жита, пшениці. Собівартість 1 ц корм. од. озимого ріпаку, олійної редьки у 1,5–2 рази нижча за цей показник у кукурудзи.

Перспективною силосною культурою є сільфія пронизанолиста. В середньому за 12 років у Чернівецькій області урожай її зеленої маси становив понад 1000 ц/га. Ця культура є чудовим медоносом, цвіте з липня до пізньої осені.

У господарствах Черкаського району за рахунок таких продуктивних культур, як кукурудза, горох, багаторічні та злакові трави, в окремі роки виробництво кормів сягало 90 ц корм. од. з 1 га. В посівах кормових культур кукурудза на силос і зелений корм займає 46%, багаторічні трави — 23%, однорічні трави — 16%, кормові коренеплоди — до 15%. Широко практикуються тут змішані посіви — кукурудзи з кормовими бобами, соєю при врожайності понад 400 ц/га. В 1 ц кукурудзяно-бобового силосу міститься 1,78 кг протеїну, 29,2 кг клітковини та 418 мг каротину. Серед однорічних трав переважають суміші вівса з викою та горохом при врожайності зеленої маси понад 300 ц/га.

Широко практикуються післяукісні та післяжнивні посіви. Вони займають 12% загальної посівної площі і 47% площі кормових культур. Це забезпечує додаткове надходження 15–20% кормів.

Вирощуванням та заготівлею кормів займається спеціалізований механізований загін, до складу якого входять 12 механізаторів широкого

профілю на чолі з агрономом. За загоном закріплена сівозмінна площа і необхідна техніка.

При заготівлі сіна застосовують плющення стебел скошеної трави, досушування методом активного вентилявання, заготовляють сінаж і трав'яне борошно.

Високоякісний сінаж заготовляють потоковим методом, вітчизняною та зарубіжною технікою. Масу добре утрамбовують, накривають свіжою травою шаром 30–50 см і поліетиленовою плівкою. При штучному сушінні забезпечується зберігання поживних речовин на 90–97%, в т. ч. протеїну і каротину.

У господарствах порівняно широко застосовується приготування **монокорму**. Для цього зернові культури (овес, пшеницю, ячмінь) скошують у фазі молочно-воскової або воскової стиглості. Краще при цьому застосовувати косарку-подрібнювач КІК – 1,4, а сушити масу (до 8–10% вологості) — на агрегаті типу СБ і АВМ. За поживністю монокорм прирівнюється до зеленої маси люцерни. Порівняно з монокормом, приготованим із зернових, скошених у фазі повної стиглості, вихід кормових одиниць з розрахунку на 1 га посіву вищий на 30–40%. Наприклад, у монокормі із скошеного ячменю молочно-воскової чи воскової стиглості міститься до 40 мг каротину, тоді як при збиранні у фазі повної стиглості його практично немає. При згодовуванні монокорму молодняку великої рогатої худоби добовий приріст становить понад 900 г.

Прикладом проведеної організації польового кормовиробництва може бути агрофірма “Узинська” Білоцерківського району Київської області. Першочергове значення в кормовиробництві має наявність техніки. В останні роки до існуючих в агрофірмі кормозбиральних машин “Марал” (Німеччина), КС-2,6, КПШ був закуплений кормозбиральний комбайн ЯГУАР серії 900 із шлейфом адаптерів: трав'яною та кукурудзяною косарками, підбирачем валків у технології заготівлі сіна, силосу та сінажу. Він має автоматичні системи копіювання ґрунту, реверсування подаючого вузла, металодетектор,

також заточний пристрій ножів, що керуються з кабіни. Висока якість корму досягається за рахунок можливості змінювати довжину різки (4-17 мм) та додаткового подрібнення зерен кукурудзи корн-крекером. Вартість кормозбирального комбайна становить 1 млн. грн.

Найвними машинами, наприклад, забезпечували в технологічні терміни заготівлю 1,5 тис. т сінажу, а після придбання згаданого комбайна – 4,5 тис. т. Проводять заготівлю люцерни (сіна, сінажу) у фазі її бутонізації. При згодовуванні коровам такого корму залишків його немає. Сінаж заготовляють з чистої люцерни, сіно – із суміші трав (люцерна+тимофіївка+райграс+грестиця).

У цілому технологія “Зелена лінія” (назва дилера – “Конкорд ГЕЙ”) забезпечує заготівлю сіна, сінажу, силосу, починаючи від зрізання травостою до пакування в тюки, транспортування й складування в сховища, силосні траншеї, поліетиленові паки тощо. Для заготівлі сіна використовують також 3 косилки-плющилки 2 м (в агрегуванні з трактором типу МТЗ) групи KUHN – FC240P/FC280P/FC280F (вартістю 30 тис. євро) та французькі ворушилки.

Прес-підбирач сіна, що формує квадратні тюки, має денну продуктивністю 150-200 т. Транспортування тюкованого сіна дешевше, ніж розсипного.

Кукурудзу на силос збирають машинами “Ягуар”, “Марал”, КС-2,6 у фазі воскової стиглості, в якій міститься 20 % зерна. Заготовляється 4,5 тис. т силосу (по 500-600 т силосу за день, одну траншею закривали за 5-6 днів роботи). Використовуються скоростиглі сорти кукурудзи – Одеська-10 (50 % у структурі посівів кукурудзи – 1,2 качанів на рослині), Піонер, Маїс (1,8 качанів на рослині).

Так званого зеленого конвеєру в підприємстві не існує. Годівля тварин із сховищ цілорічна. Влітку зелену масу дають тваринам як вітамінну добавку (10-12 % у структурі корму за масою).

Завантаження силосу та сінажу із сховищ здійснюється завантажувачами в шнекові змішувачі (2 машини на 700-800 корів кожний) вартістю по 24 тис. євро. Повнораціонні корми роздають шнековим змішувачем-роздавачем на 200-300 корів (вартість 27 тис. євро). Такий змішувач забезпечує кількісний контроль кожного з компонентів раціону годівлі, подрібнення та змішування кормів в однорідну суміш, роздачу кормів у годівниці. Для виконання цих операцій він обладнаний ваговим пристроєм із графічним екраном високого дозволу, дисплеєм із заднім підсвічуванням, 15-ю введеними програмами з 15-ю інгредієнтами тощо.

Роздача соломи на підстилку здійснюється пневмороздавачем (вартістю 12750 євро).

Машини зеленої лінії гарантують одержання високоякісного корму (концентрація енергії в 1 кг сухої речовини - 10-11 МДж обмінної енергії), мінімальні втрати при зберіганні, змішуванні й роздаванні повнокомпонентного корму.

Структура посівів залишилася попередньою: 38 % посівів займають кормові (50 % – багаторічні трави, з них 30 % – чиста люцерна).

Проведення технологічних робіт у найбільш сприятливі терміни є запорукою не тільки одержання якісного корму, а й значного збільшення його кількості. В результаті у підприємстві на 100 га сільськогосподарських угідь припадає 100 голів великої рогатої худоби, в тому числі – 38 корів.

Заслуговує на увагу і практика відгодівлі молодняку великої рогатої худоби в господарствах Васильківського району Київської області. При відгодівлі бичків *гранульованими комбікормами* з розрахунку 10 кг на одну голову добові прирости досягали 1 кг. Склад гранульованого комбікорму — 45% солом'яного борошна, 20 — трав'яного, 30% — концентрованих кормів і 5% білково-вітамінних добавок. Витрати корму на 1 ц приросту становили 6,6 ц корм. од. Високий рівень механізації виробничих процесів дав змогу підвищити навантаження на одного скотаря до 150 голів, а в кінцевому підсумку — знизити витрати на одиницю продукції.

Потоковий спосіб збирання зернових культур (подрібнення соломи, завантаження у причіпний візок за комбайном ПТС-40, вивезення до місць скирдування) дає змогу заготовити незабруднену солому, яку потім використовують для приготування комбікорму.

Важливо налагодити правильне зберігання і використання заготовлених кормів у господарстві. Всі корми за масою або за обмірами на основі відповідних документів передають на зберігання відповідальним особам. Не пізніше жовтня керівник господарства затверджує план витрачання кормів на період до урожаю наступного року. Контроль витрачання кормів здійснюють щомісяця. Видають корми за відповідними документами через вагову.

Кормова база господарства має забезпечувати тварин кормами як за кількістю, так і за вмістом у них поживних речовин у певних пропорціях. Тому постійно треба використовувати резерви підвищення поживності кормів.

Насамперед досягають збалансування кормів за перетравним протеїном. Згідно з нормативами, на 1 корм. од. потрібно 110–120 г перетравного протеїну. Досягти цього балансу можна висіванням високобілкових культур: сої, гороху, кормових бобів, багаторічних трав, змішаних посівів — кукурудзи із соєю, кормовими бобами, озимих культур з озимою викою, соняшнику (при його переробці вихід макухи становить 45% від ваги насіння, в 1 кг якої міститься 396 г перетравного протеїну), ріпаку та ін. Збагатити корми на поживні речовини можна механічним змішуванням їх, наприклад, при виготовленні комбікормів (дріждуванням, запарюванням, хімічною або термічною обробкою грубих кормів). Наприклад, при обробці соломи розчином каустичної соди (з розрахунку 16 г/л води) розкладається її клітковина і поживність цього грубого корму підвищується в 2–3 рази. При відгодівлі молодняка великої рогатої худоби в раціон включають 30% і більше обробленої таким способом соломи.

Зменшення витрат кормів з розрахунку на одиницю продукції, доведення їх до нормативних показників можна досягти:

- годівлею тварин досхочу за повноцінними, збалансованими за поживними речовинами раціонами;
- дотриманням встановленого режиму годівлі відповідно до розпорядку дня;
- застосуванням прогресивних технологічних прийомів утримання і годівлі тварин;
- розведенням найбільш продуктивних для даних умов порід тварин.

19.5. Організація використання природних кормових угідь

У системі кормовиробництва важливе значення мають раціональне використання природних кормових угідь, забезпечення тварин повноцінними кормами. Правильне використання природних кормових угідь пов'язане з поліпшенням угідь, доведенням їх до високопродуктивного рівня, організацією раціонального їх використання протягом пасовищного періоду.

З цією метою спеціальна комісія із спеціалістів проводить детальне культуртехнічне, гідротехнічне й агрономічне обстеження природних угідь, після якого складають план їх трансформації із застосуванням прийомів докорінного чи поверхневого поліпшення. Для раціонального використання лук вводять ***сінокосооборот***. Площу розбивають на 4–6 ділянок, траву на яких по роках скошують у різні фази вегетації переважаючих рослин.

Для поліпшення використання природних кормових угідь на них створюють культурні пасовища, продуктивність яких становить 20–40, а при зрошенні — 60–70 ц корм. одиниць з 1 га проти 6–7 ц на неполіпшених угіддях. Вміст перетравного протеїну в 1 корм. од. досягає 125–140 г, а собівартість в 3–5 разів нижча, ніж при використанні сіяних однорічних і багаторічних трав.

Випасати тварин на пасовищах доцільно загінним способом. Визначаючи кількість загонів, враховують продуктивність пасовища, щільність поголів'я тварин при випасанні, строки відростання трави після випасу, потребу в зеленій масі на добу.

Період відростання трави після випасання тварин до придатності її для наступного використання називається "*періодом обороту*" загону.

Площу культурного пасовища можна визначити за формулою

$$П = \frac{К \times Н \times Д - З}{У},$$

де П — площа культурного пасовища, га; К — кількість тварин, гол.; Н — норма зеленої маси на одну голову на день, ц; Д — тривалість пасовищного періоду, днів; З — кількість зеленого корму з інших джерел, ц; У — продуктивність культурного пасовища, ц/га.

Щільність поголів'я, яке можна випасати на одиниці площі, становить:

$$К_r = \frac{М}{a \times П_з},$$

де К_г — кількість голів, яких одночасно можна випасати на 1 га; М — запас зеленої маси на 1 га пасовища за цикл випасання з урахуванням коефіцієнта її використання, ц; а — період перебування худоби в загоні, днів; П_з — добова потреба тварин у зеленій масі, ц.

Кількість загонів для тварин визначають за тривалістю їх випасання, строками відростання трави і терміном утримання худоби в одному загоні:

$$К = \frac{T+1}{Д},$$

де К — кількість загонів; Т — період відростання трави, днів; Д — кількість днів утримання тварин в одному загоні.

Трави для культурних пасовищ добирають за швидкістю відростання після випасання; стійкістю проти витоптування тваринами; енергією кушіння з утворенням великої кількості листя; поживністю і рівнем поїдання тваринами.

Усі джерела надходження кормів мають забезпечувати повноцінну годівлю тварин при нормативному їх співвідношенні (табл. 19.1).

19.1. Співвідношення кормів при виробництві різних видів продукції тваринництва, %

Вид продукції	Корми								
	концентровані	грубі				соковиті		зелені	молочні
		всього	сіно	сінаж	солома	всього	в т.ч. силос		
Молоко	26	16	5	7	4	27	24	28	-
Продукція вирощування ВРХ молочного і молочно-м'ясного напрямків	28	14	6	5	3	23	22	30	5
Продукція вирощування ВРХ молочного напрямку	26	24	14,9	5,1	4,9	12,5	12,5	36,6	-
Свинина	86	-	-	-	-	7	1	5	2
Продукція вирощування овець	23	20	16	-	4	17	16	40	-

19.6. Удосконалення організації кормової бази

Витрати на одержання якісної продукції тваринництва можуть бути окуплені, якщо буде досягнута достатньо висока продуктивність тварин і птиці при одночасному зниженні питомих витрат кормів та їх собівартості. Це складна проблема, яка вирішується на основі системного підходу. Зазначимо, що в структурі собівартості тваринницької продукції до 70 відсотків займають корми, 90 відсотків з яких припадає на стеблові – сіно, сінаж, силос і зерносінаж. Саме тут криються найбільші резерви економії затрат у тваринницькій галузі. Забезпеченість кормозбиральними комбайнами нині коливається в межах 60-70 відсотків, причому майже в 40 відсотках із них вийшли амортизаційні терміни, тому вирішити проблему забезпечення сільського господарства капіталоемною закордонною кормозбиральною технікою ми не зможемо, оскільки на її придбання потрібно майже 30 млрд.

гривень. Не порівнюючи техніко-експлуатаційні характеристики комбайнів та їх економічну ефективність використання визначається стратегічний напрям вирішення проблеми ефективності заготівлі та використання кормів, а відповідно – ефективності тваринництва й забезпечення високої окупності капітальних вкладень.

Для оптимізації раціонів у США застосовують коефіцієнти заміщення кормів. За цієї умови програма передбачає включення в кінцевий раціон в першу чергу менше кормів з високою взаємозаміною грубими кормами. Такі коефіцієнти (індекси поживної цінності) розроблені на основі вільного споживання об'ємних (стеблових) кормів і співставлення між собою їх рівнів. Понад 30 років тому для цього проводилися досліді (згодовування кормів), лабораторні й енергетичні визначення, а також застосовувалися дані щодо перетравлення целюлози, якої міститься 95 відсотків в сирій клітковині. Добове споживання обмінної енергії в МДж (у першоджерелі – перетравна енергія в ккал) об'ємного корму визначається за допрацьованою формулою²:

$$Y_p = 0.8 \times 3.5 \times 4.1868 \times W^{0.75} \times (-3.5 + 1.2 \times K_{pk}) / 1000 = W^{0.75} / 1000 \times (-1.03 + 14.068 \times K_{pk}),$$

де K_{pk} – перетравність целюлози (або клітковини), відсотків.

В свою чергу перетравність целюлози визначена на основі обробки інформації довідників поживності кормів. Відніманням від загальної кількості обмінної енергії її кількості, що надійде з об'ємними кормами, визначають потребу в енергії, яка повинна бути забезпечена за рахунок концентрованих кормів. Співставлення ж споживання енергії будь-якого виду об'ємного корму до стандарту (максимального споживання) дасть змогу визначити відносні індекси поживної цінності щодо надання переваги його іншим кормам.

² Кремптон Э.У., Харрис Л.Э. Практика кормления сельскохозяйственных животных. - М.: Колос, 1972. - 372 с.

У спеціальній літературі наводяться відомості щодо рівня споживання обмінної енергії стеблових кормів залежно від показника концентрації обмінної енергії (КОЕ) в 1 кг сухої речовини кожного виду корму. Після опрацювання інформації одержують таку формулу споживання сухої речовини об'ємних (стеблових) кормів в розрахунку на 100 кг живої маси корів (SR_w):

$$SR_w = -10,1898 + 1,8764 \times KOE_i - 647,6453 \times (KOE_i/100)^2 .$$

Залежно від KOE_i кожного i -го виду об'ємних кормів визначається кількість споживання сухої речовини (в кг на 100 кг живої маси корів) та енергетична цінність (обмінної енергії на 100 кг живої маси корів). Тоді потреба в сухій речовині в розрахунку на корову (CP) й обмінній енергії (OE) концентрованих кормів визначатиметься наступним чином:

$$SR_k = SR_z - SR_w \times W/100,$$

$$OE_k = KOE \times SR_z - (SR_w \times W/100) \times KOE_i,$$

де SR_k – споживання тваринами сухої речовини концентрованих кормів, кг;

OE_k – споживання коровами обмінної енергії, що надходить з концентрованими кормами, МДж;

SR_z – загальне споживання коровою сухої речовини корму, кг;

W – середня жива маса 1 корови, кг;

OE – потреба 1 корови в обмінній енергії корму;

КОЕ – необхідна концентрація обмінної енергії в 1 кг сухої речовини раціону годівлі для одержання j -го рівня молочної продуктивності корів.

Зазначимо, що чим довше (і пізніше оптимального терміну) заготовляють сінаж, силос та сіно, тим нижча концентрація обмінної енергії в 1 кг корму, а відповідно менше такого корму споживає тварина. У цьому разі для одержання високої (запланованої) продуктивності необхідно збільшити

витрати більш дорожчих концентрованих кормів. В існуючих умовах, коли майже всі технічні засоби застаріли та зносилися, сховища не відповідають сучасним вимогам, або мають будівельні недоліки різного роду, не можна забезпечити якість об'ємних (стеблових) кормів без залучення інвестицій на оновлення машинно-тракторного парку та запровадження прогресивних способів заготівлі, укриття, зберігання, завантаження та роздачі кормів.

Розглянемо, якою є якість основних видів кормів України (табл. 19.2).

19.2. Нормативна якість основних кормів України

Корм	Фаза вегетації, характеристика корму	Сухої рече- вини, кг	Концентрація в 1 кг сухої речовини корму				
			об- мін- ної енер- гії, МДж	си- рого про- теїну, г	си- рого жи- ру, г	сирої кліт- ко- вини, г	безазо- тистих екстрак- тивних речовин, г
Сіно вики ярої	Бутонізація	0,845	10,0	100,6	20,1	221	573
	Цвітіння	0,860	9,3	100	12,8	331	476
Сіно конюшини червоної	Бутонізація	0,835	9,5	144	22,8	264	479
	Цвітіння	0,845	9,2	122	18,9	360	421
Сіно люцерни синьої	Бутонізація	0,835	9,6	175	25,1	271	454
	Цвітіння	0,845	9,0	154	18,9	373	367
Солома пшениці		0,853	6,2	37,5	12,9	404,5	475
Силос люцерни	Цвітіння	0,250	8,8	148	40	344	352
Силос кукурудзи	Викидання волоті	0,150	7,9	73,3	33,3	300	367
	Молочна стиглість	0,215	8,7	83,7	37,2	377	367
	Молочно-воскова стиглість	0,223	9,8	98,7	40,4	256	520
	Воскова стиглість	0,260	10,7	92,3	30,8	150	642
	Повна стиглість	0,671	11,0	89,4	37,3	100	671
Сінаж коню- шини червоної	Бутонізація	0,415	9,6	147,1	28,9	239	487
	Цвітіння	0,469	9,1	136,8	25,6	316	414
Сінаж люцерни синьої	Бутонізація	0,475	10,0	136,8	29,5	211	512
	Цвітіння	0,475	9,2	149,5	27,4	337	385
Пшениця озима	Дерть	0,864	12,5	136,6	20,8	51	760
Ячмінь	Дерть	0,852	11,4	131,5	29,3	99	676
Кукурудза	Дерть	0,858	12,2	100,2	36,1	79	755
Горох	Дерть	0,864	12,0	207,2	23,1	66	657
Соя	Шрот	0,900	12,1	446,7	23,3	86	372
Соняшник	Шрот	0,900	10,8	355,6	51,1	161	358
Соняшник	Макуха	0,900	10,6	353,3	106,7	194	271

Енергетична цінність практично всіх видів корму спочатку зростає, але потім знижується і у фазі цвітіння концентрація енергії та протеїну значно менша порівняно з фазою бутонізації. І тільки щодо кукурудзи спостерігається наростання концентрації енергії в 1 кг сухої речовини корму з початку викидання волоті (7,9 МДж) до досягнення повної стиглості (11 МДж). Від того, як швидко у наперед визначеній фазі організується збирання кормів, і буде залежати якість корму.

Кормів у фазах розвитку з більшою КОЕ в 1 кг сухої речовини корму тварини можуть спожити і більшу їх кількість порівняно з кормами з нижчою КОЕ в 1 кг сухої речовини корму. Ще більша різниця в доставці з кормом обмінної енергії для корів живою масою 550 кг. Так, із силосом кукурудзи у фазі повної стиглості надійде в розрахунку на 1 корову в 2,5 раза більше обмінної енергії порівняно із силосом люцерни у фазі цвітіння. Причому з кормом у фазі цвітіння за всіма їх видами надійде менше обмінної енергії порівняно з кормами у фазі бутонізації. Наведені параметри таблиці 19.2. за якістю кормів – за умови збирання їх в стислі терміни і зберігання в придатних сховищах, накритих поліетиленовою плівкою. Втрата якості призводить до зменшення КОЕ в об'ємних кормах і до зниження споживання тваринами основного (дешевого) корму.

У таблиці 19.3. приведені для прикладу розрахунки потреби повновікових корів живою масою 550 кг в сухій речовині корму, обмінній енергії та протеїні на 60-й день лактації за різних рівнів їх продуктивності. Звертає на себе увагу зростання КОЕ в 1 кг сухої речовини корму при збільшенні рівня продуктивності корів (від 9,5 МДж до 10,9 МДж в 1 кг сухої речовини корму).

19.3. Основні потреби в поживних речовинах корови живою масою 550 кг на 60 день лактації за різних рівнів її молочної продуктивності

Показники	Рівень річної молочної продуктивності корів, кг			
	4000	5000	6000	7000

Добовий надій на 60 день лактації, кг	17,4	20,1	25	28,7
Споживання сухої речовини корму, кг	15,62	16,09	16,9	17,3
в тому числі на підтримку життя	6,91	6,33	5,97	5,64
Потреба в обмінній енергії, МДж	148,2	163,06	178	192,11
в тому числі на підтримку життя	65,6	64,12	62,86	61,44
Мінімальна КОЕ в раціоні, МДж	9,49	10,13	10,53	10,9
Потреба в сирому протеїні, г	2073	2373	2671	2963

19.4. Додаткова потреба в обмінній енергії концентратів корів живою масою 550 кг на 60 день лактації залежно від якості основного корму

Корм	Фаза вегетації, характеристика корму	Додаткова потреба в обмінній енергії концентрованих кормів за різних рівнів продуктивності, МДж			
		4000	5000	6000	7000
Сіно вики ярої	Бутонізація	32,8	47,7	62,6	76,7
	Цвітіння	63,3	78,2	93,1	107,2
Сіно конюши-ни червоної	Бутонізація	54,6	69,5	84,4	98,5
	Цвітіння	67,7	82,5	97,5	111,6
Сіно люцерни синьої	Бутонізація	50,3	65,1	80,1	94,2
	Цвітіння	76,3	91,2	106,1	120,2
Силос люцерни	Цвітіння	84,9	99,8	114,7	128,8
Силос кукурудзи	Викидання волоті	122,5	137,3	152,3	166,4
	Молочна стиглість	89,2	104,1	119,0	133,1
	Молочно-воскова стиглість	41,5	56,4	71,3	85,4
	Воскова стиглість	2,7	17,5	32,5	46,6
	Повна стиглість	-10,0	4,9	19,8	34,0
Сінаж конюши-ни червоної	Бутонізація	50,3	65,1	80,1	94,2
	Цвітіння	72,0	86,9	101,8	115,9
Сінаж люцерни синьої	Бутонізація	32,8	47,7	62,6	76,7
	Цвітіння	67,7	82,5	97,5	111,6

В таблиці 19.4 наведена потреба в обмінній енергії концентратів для забезпечення запланованих рівнів продуктивності корів на 60-й день лактації.

Ефективним є раціон із сінажем та сіном (фаза бутонізації). І найменш ефективний раціон при використанні силосу в ранні фази розвитку та сіно, сінаж – в пізні фази розвитку. Тобто, необхідні значні зміни у технології виробництва об'ємних кормів. Для цього потребуються значні інвестиції як в

технічні засоби з вирощування, заготівлі та зберігання кормів, так і в реконструкцію самих ферм.

Контрольні запитання і завдання

1. Які ви знаєте принципи організації кормової бази?
2. Які є види і групи кормів?
3. Що таке система кормовиробництва, кормова база, економічна оцінка кормової бази?
4. Кормовий план, баланс кормів, зелений конвеєр. Порядок їх складання.
5. Організація використання природних кормових угідь.
6. Як організувати заготівлю, зберігання і використання кормів?
7. Які шляхи удосконалення організації кормової бази?

Глава 20. Організація овочівництва

20.1 Особливості організації товарного виробництва овочів відкритого і закритого ґрунту

Овочівництво є однією з важливих і разом з тим найбільш складних рослинницьких галузей сільського господарства України. По-перше, це зумовлюється цінністю і незамінністю овочевої продукції для харчування людини, що й обумовлює поширення овочевих культур в усіх регіонах країни та відведення під їх вирощування великих площ сільськогосподарських угідь. З іншого боку, особливістю галузі є низька транспортабельність і висока трудомісткість виробництва овочів, великий набір вирощуваних овочевих культур та ускладнена механізація окремих виробничих процесів їх вирощування, зокрема збір врожаю. Цим і була обумовлена концентрація товарного виробництва овочів у приміських зонах великих міст і промислових центрів, які основними споживачами свіжих і перероблених

овочів та постачальниками залученої робочої сили для збирання овочевої продукції.

Проте сучасний стан розвитку даної галузі в державі не в повній мірі задовольняє потреби населення і переробної промисловості в овочах. Так, у 2005р. валовий збір овочів в усіх категоріях господарств країни склав 7295,0 тис.т, або в 1,1 рази більше порівняно з 1990 р., площа під овочевими культурами за цей період зросла із 447,2 до 464,4 тис.га, або на 17,2 тис.га. Виробництво овочевої продукції з розрахунку на одну особу в 2005 р. становило 155 кг проти 128 кг у 1990р. Але, основною організаційною особливістю сучасного стану розвитку овочівництва в Україні в цілому та окремих областях є те, що основна частина валового збору овочів вирощується в особистих селянських господарствах (89,1% валового збору овочів у 2005 р.), де виробництво характеризується примітивними технологіями з досить високими затратами ручної праці при низькому рівні товарності. Більшість цих господарств ставить собі за мету самозабезпечення, і вони не можуть в повній мірі забезпечити населення країни необхідною кількістю овочів, які б за цінами відповідали рівню доходів громадян. Дану проблему, як свідчить вітчизняний і світовий досвід, можуть вирішити спеціалізовані овочівницькі господарства.

В сільськогосподарських підприємствах є значні резерви зростання ефективності виробництва, проте в них під час аграрних трансформацій щодо зміни форм власності і господарювання відбувся спад розвитку галузі (значно скоротилася частка зібраних площ, істотно зменшився валовий збір і рівень товарності овочевої продукції).

Як рослинницька галузь овочівництво поділяється на: овочівництво відкритого ґрунту і овочівництво закритого ґрунту. В Україні вирощуються понад 70 видів овочевих культур, але основними серед них є: капуста різних строків достигання, помідори, огірки, цибуля, столовий буряк, морква, баклажани, петрушка, селера та ін. Щодо овочівництва закритого ґрунту, то

воно внаслідок зростання цін на енергоносії зосереджено на сучасному етапі переважно у спеціалізованих тепличних комплексах навколо великих міст.

Тому подальший розвиток овочівництва вимагає опрацювання системи заходів у реформованих в ринкові структури сільськогосподарських підприємствах, як значний резерв у напрямі підвищення ефективності галузі шляхом забезпечення приросту обсягів продукції, збільшення рівня товарності, скорочення матеріальних і трудових затрат у розрахунку на одиницю продукції та підвищення рівня рентабельності галузі.

Високим рівнем спеціалізації та концентрації виробництва овочевої продукції відзначаються приміські зони великих міст і промислово-індустріальних центрів. Найбільш високого рівня виробництва овочів у приміській зоні м. Києва досяг Києво-Святошинський район, який був і залишається основним джерелом постачання овочів для населення столиці, чому сприяють близькість до міста, сприятливі природно-економічні умови, достатня забезпеченість робочою силою.

У приміській зоні м. Києва окрім овочівництва відкритого ґрунту одержало поширення і теплично-парникове овочівництво, культиваційні споруди якого використовуються за двома напрямками: виробництво овочів і розсади в тепличних комбінатах і в зимових та весняних плівкових теплицях. Тут розташовані такі потужні тепличні овочеві комбінати, як “Тепличний”, “Пуща -Водиця” та ін.

Тому подальший розвиток овочівництва вимагає опрацювання системи заходів у реформованих в ринкові структури сільськогосподарських підприємствах, як значний резерв у напрямі підвищення ефективності галузі шляхом забезпечення приросту обсягів продукції, збільшення рівня товарності, скорочення матеріальних і трудових затрат у розрахунку на одиницю продукції та підвищення рівня рентабельності галузі.

20.2 Організація овочівництва відкритого ґрунту

Традиційними виробничими типами сільськогосподарських підприємств, які займаються вирощуванням овочевої продукції є: овочемолочні, овочеплодові, плодоовочеві, овочівницькі, овочекартоплярські, тепличні комбінати тощо. Останнім часом з розвитком фермерства в країні знайшов поширення в промисловому овочівництві і такий тип виробничої спеціалізації, як спеціалізовані фермерські овочівницькі господарства. Аналіз рівня розвитку овочівництва відкритого ґрунту в особистих селянських господарствах свідчить про його низькотоварний характер, оскільки основна частина вирощених овочів витрачається ними на особисте споживання. Тому основна роль у подальшому розвитку товарного овочівництва в державі належить сільськогосподарським підприємствам.

Характерною рисою більшості овочівницьких господарств до даного часу є багатоманітність складу овочевих ультур. Для підвищення конкурентоспроможності галузі в межах сільськогосподарських підприємств потрібно обмежувати кількість овочевих культур, обираючи з цією метою найбільш врожайні і прибуткові з розрахунку на довгострокову перспективу.

Функціонування галузі овочівництва у сільськогосподарських підприємствах у ринкових умовах, коли головним критерієм ефективності господарювання є прибутковість, супроводжується ускладненням економічних процесів, зростанням їх динамічності, появою нових непередбачуваних ситуацій. Тому ці підприємства мають здійснювати структурну перебудову, узгоджувати свою діяльність з вимогами ринку, приводити її у відповідність з попитом і пропозицією, реальними можливостями виробництва та реалізації овочевої продукції. В зв'язку з цим особливо важливу роль відіграє вирішення проблеми оптимізації розмірів овочівництва у сільськогосподарських підприємствах, в основу якої має бути покладено принцип прибутковості та створення передумов для розширеного відтворення виробництва. Спеціалізовані овочівницькі підприємства можуть бути різних розмірів, але в їх основі для ефективного функціонування повинен знаходитись значний рівень концентрації виробництва овочевих

культур. Обумовлено це в першу чергу тим, що спеціалізація овочівницьких підприємств і концентрація галузі тісно пов'язані між собою, оскільки поглиблення спеціалізації створює передумови для концентрації виробництва овочів і ведення його таким чином в оптимальних розмірах.

Розміри площі овочевих культур у сільськогосподарських підприємствах залежать від їх виробничого напрямку (спеціалізації), природних умов вирощування, наявності робочої сили і ринків збуту овочів, забезпечення спеціалізованою технікою, овочесховищами тощо. Виробництво овочів вимагає наявної значної кількості робочої сили для прополювання, збирання продукції тощо. Вона є малотранспортабельною, швидко псується і тому потребує досить швидкого її збирання та відправки на реалізацію. Одним із важливих факторів, що впливає на рівень ефективності товарного овочівництва, є ступінь концентрації виробництва в сільськогосподарських підприємствах. При визначенні раціональних розмірів галузі овочівництва у сільськогосподарських підприємствах слід враховувати показники, які найбільш повно характеризують ефективність виробництва овочів відкритого ґрунту та залежать від обсягу валового збору. Це рівень товарності, собівартість, трудомісткість, ціна реалізації та рівень рентабельності.

Мінімальною межею галузі овочівництва у сільськогосподарських підприємствах є наявність спеціалізованого підрозділу, раціональний розмір якого становить 100-150 га овочевих культур залежно від виду продукції і його сортового складу. Під раціональним розуміють такий розмір виробництва овочів, який забезпечує кращий результат діяльності за умови раціонального використання сукупності факторів: природних, економічних, організаційних, технічних, які діють не розрізнено, а в поєднанні один з одним. Тому обов'язковою умовою забезпечення оптимальних розмірів овочівницьких підприємств є раціональне територіальне розміщення виробництва овочів, що зумовлює максимально можливе використання

біологічного потенціалу овочевих культур для виробництва конкурентноспроможної продукції тощо.

Переваги концентрації виробництва овочів у спеціалізованих підприємствах обумовлені більш раціональним використанням сучасних технологій, запровадженням напрацювань наукових установ, наявністю кваліфікованих кадрів, що дозволяє забезпечувати належний догляд за посівами овочевих культур, значний ріст їх урожайності, швидку інтенсифікацію галузі овочівництва.

Для ефективного функціонування овочівницьких підприємств необхідно створювати в них таку виробничу структуру, яка забезпечила б:

- найбільш повне використання конкретних природно-економічних умов для досягнення граничного (маржинального) рівня врожайності овочевих культур, які вирощуються в певному господарстві;

- максимально можливий рівень спеціалізації та інтенсивності ведення виробництва овочів;

- застосування сучасних форм організації праці, які розраховані на найбільш продуктивне використання сільськогосподарської техніки і робочої сили;

- добру керованість як господарством в цілому, так і окремими підрозділами;

- узгодженість обсягів виробництва овочів з постійними і тимчасовими трудовими ресурсами.

Завдяки цьому буде досягтися формування овочівницьких підприємств як товаровиробників конкурентноспроможної овочевої продукції.

Організація праці та виробничих процесів в овочівництві відкритого ґрунту ґрунтується на загальних принципах. Основою організації виробничих (трудових) процесів є технологічні карти, що регламентують строки та прийоми виконання технологічних операцій, визначають необхідні технічні засоби по догляду за овочевими культурами. Основними виробничими

процесами в овочівництві є: вирощування розсади, сівба і садіння, догляд за рослинами, збирання, зберігання і переробка продукції. Переважна більшість виробничих процесів з вирощування овочевої продукції виконується з допомогою різноманітних машин і механізмів. Щодо збирання врожаю, то воно є самим трудомістким виробничим процесом, який потребує понад 50 % і більше загальних затрат праці на вирощування овочів та залучення значної кількості додаткової робочої сили зі сторони.

В організаційному плані технологічний процес виробництва овочевої продукції поділяється на:

1) вирощування або закупівлю розсади і насіння овочевих культур. Основне завдання тут полягає у вирощуванні високоякісного насіння і садивного матеріалу районованих для конкретних зон видів і сортів овочевих культур відповідно до потреб овочівницьких підприємств різних форм власності і господарювання.

При вирощуванні овочевих культур, які мають короткий або не дуже довгий вегетаційний період – 20 – 140 діб (капуста пекінська, салат, редис, морква, петрушка та ін.), насіння висівають безпосередньо в ґрунт. Овочеві культури з довшим вегетаційним періодом (селера, солодкі сорти цибулі), теплолюбні, які пошкоджуються весняними приморозками (помідори, перець, баклажани), а також для отримання ранньої продукції (салат, огірки, капуста рання і кольрабі), спочатку висівають насінням для отримання розсади у культивацийних спорудах – парниках і плівкових теплицях, а з настанням сприятливих погодних умов розсаду висаджують у відкритий ґрунт;

2) безпосереднє вирощування різних видів овочевих культур в овочівницьких підприємствах, що включає:

а) основний обробіток ґрунту. На даній стадії здійснюється лущення стерні на глибину 6-8 см, підготовка та внесення мінеральних добрив і оранка на зяб на глибину 25-27 см;

б) передпосівна підготовка ґрунту та сівба (садіння). З цією метою проводиться комплекс таких робіт, як: боронування для закриття вологи, культивування площі і передпосівний полив, внесення гербіцидів і передпосівна культивування, сівба (садіння) і коткування. Дані виробничі процеси виконуються з допомогою різних сільськогосподарських машин і тракторів. Зокрема на сівбі овочевих культур використовують спеціальні овочеві сівалки або ж бурякові, кукурудзяні тощо в агрегаті з колісними тракторами. Для садіння капусти, помідорів, баклажанів й інших культур використовують розсадосадильні машини. Необхідну на робочу зміну кількість розсади овочевих культур розраховують за формулою:

$$K_p = (10000 : Ш \cdot l) \cdot W$$

де 10000 – це кількість кв. метрів в 1 га; Ш – ширина міжрядь, м; l – відстань між рослинами в ряду, м; W – продуктивність агрегата за зміну, га;

в) догляд за посівами, який складається із трьох рихлень (рихлення проводяться агрегатами у складі колісних тракторів марки МТЗ чи ПМЗ і культиваторів КРН- 4,2 та КОР – 4,2), ручного прополювання (цей трудовий процес передбачає використання ручної робочої сили, затрати якої, наприклад при вирощуванні капусти становлять 26 % усіх трудових затрат), внесення інсектицидів (агрегатом у складі колісного трактора і обприскувача) та трьох вегетаційних поливів. Важливою ланкою овочевих сівозмін є система зрошення культур, що зумовлене їх підвищеною вимогливістю до волого забезпечення і є потужним фактором інтенсифікації галузі. У практиці господарювання застосовуються різні способи поливу: дощування, полив по борознах та крапельний. Дощування в даний час є основним способом поливу, за якого повністю механізовано усі роботи зі зрошення овочевих культур. Він здійснюється за допомогою різних пересувних дощувальних установок вітчизняного і зарубіжного виробництва. Для подачі води у відкриту чи закриту зрошувальну мережу використовують насосні станції, які доцільно розташовувати якнайближче до зрошуваного

масиву. При поливі також можуть вноситись мінеральні добрива для підживлення овочевих культур.

Зрошення по борознах застосовують при багаторазових поливах з великою норми витрати води у посушливих умовах півдня країни, де ґрунт систематично потребує додаткової вологи. Процес організації цього способу поливу передбачає ретельне планування поверхні ґрунту, нарізування тимчасових зрошувачів, вивідних і поливних борозен. При цьому вода до рослин із тимчасових зрошувачів (або вивідних борозен) поступає по поливних борознах самопливом.

На відміну від традиційних способів зрошення, коли зволожується вся площа, при крапельному способі ґрунт зволожується у вигляді смуги. Ширина і глибина цієї смуги визначаються схемою поливу, водно-фізичними властивостями і перед поливною вологістю ґрунту, розміщенням поливних трубопроводів відносно рядів рослин, фазою їх розвитку, величиною поливної норми тощо. У загальному вигляді система крапельного зрошення складається із: водозабору, вузла підготовки води і внесення добрив, мережі магістральних, розподільних і поливних трубопроводів та крапельниць. Вона передбачає автоматизоване управління даним виробничим процесом. Для цього способу зрошення використовують воду природних і штучних водойм, а також із підземних джерел;

г) збирання продукції, яке включає збір овочів, їх навантаження на транспортні засоби і перевезення до сховищ або на реалізацію. Збирання овочів є досить трудоємким виробничим процесом, на який припадає 50 – 70 % загальних витрат на вирощування овочевих культур. Для підвищення продуктивності праці при цьому використовують різні машини і механізми (комбайни, машини, підкопувачі).

Основними формами організації праці в овочівництві є постійні виробничі бригади, ланки, орендні колективи чи окремі орендарі. Найбільш ефективними є спеціалізовані овочівницькі бригади, які об'єднують робітників ручної праці і механізаторів. За ними на тривалий період

закріплюються земля, сільськогосподарська техніка та інші засоби виробництва. Успішна робота овочівницьких бригад зумовлюється раціональним підбором овочевих культур, які вирощує даний підрозділ. При цьому важливо забезпечити внутрішньогалузеву спеціалізацію і необхідну концентрацію виробництва однорідної продукції. За бригадами доцільно закріплювати овочеві культури з різними строками збирання продукції і працenaпруженості дозбиральних робіт. Розмір площі овочевих культур, який припадає на одного робітника ручної праці, доцільно розраховувати по найбільш працenaпружених періодах дозбиральних робіт, до яких, перш за все належать роботи першочергового обов'язкового порядку, як наприклад, прополювання в рядках.

Виходячи з обсягів і строків виконання цих робіт, розраховують можливе навантаження площі овочевих культур на одного робітника овочівницької бригади. На період збирання врожаю додатково залучається зі сторони робоча сила з урахуванням обсягів і строків виконання комплексу збиральних робіт.

Норма навантаження площі окремих овочевих культур на одного працівника визначається за формулою:

$$H = O_c : K_{nc},$$

де: H – норма навантаження площі овочевих культур на одного робітника, га;

O_c – оптимальний строк проведення найбільш напруженого виду робіт, днів;

K_{nc} – кількість нормо-змін, необхідних для виконання найбільш напруженого виду робіт на 1 га овочевих культур.

Важливою складовою раціональної організації овочівництва є запровадження економічно ефективних сівозмін, які дозволяють одержувати високі і сталі врожаї овочевих культур.

Залежно від структури посівних площ при крапельному зрошенні рекомендуються такі варіанти овочевих сівозмін:

Варіант 1: 1)ярі зернові з підсівом люцерни; 2-3)люцерна; 4)помідори, баклажани, перець; 5)цибуля, столові коренеплоди; 6)капуста, огірки.

Варіант 2: 1) помідори, баклажани, перець; 2) цибуля; 3)горох на зелений горошок; 4) столові коренеплоди; 5) капуста; 6) огірки.

Варіант 3: 1)рання картопля з наступним посівом люцерни; 2 3)люцерна; 4)огірки; 5) помідори, перець, баклажани; 6)столові коренеплоди, цибуля; 7)капуста.

Варіант 4: 1)ярі зернові з підсівом люцерни; 2-3)люцерна; 4) помідори, баклажани, перець; 5) цибуля, столові коренеплоди; 6)горох на зелений горошок, рання капуста; 7)озима пшениця; 8)картопля; 9)огірки; 10)капуста.

Варіант 5: 1) помідори, перець, баклажани; 2)огірки; 3)цибуля; 4)рання капуста, рання картопля; 5)озима пшениця; 6)баштанні; 7)столові коренеплоди; 8)капуста.

Чергування культур в овочевій сівозміні повинне забезпечити підвищення родючості ґрунту, зменшення поширення хвороб і шкідників та зростання на цій основі врожайності культур і їх товарності.

Кількість сівозмін у сільськогосподарському підприємстві залежить від розміру посівних площ і складу овочевих культур, розташування і якості земельних ділянок, інших організаційно-технологічних факторів тощо. Значний вплив на видову структуру посівів овочевих культур мають кліматичні умови. Так, у північно-західних, східних і центральних районах України найбільшу питому вагу займають капуста і столові коренеплоди, а на півдні провідна роль належить помідорам, баклажанам, перцю тощо. Кількість і середні розміри полів під овочевими культурами визначають з огляду на те, щоб у кожному полі було розміщено одну або кілька культур з однаковими вимогами до попередників.

20.3. Організація овочівництва закритого ґрунту

Виробництво овочів у закритому ґрунті порівняно з відкритим має специфічні особливості, які обумовлені необхідністю створення для вирощування овочевих культур сприятливих умов і зокрема температурного режиму в міжсезонний період, що дозволяє отримувати високі врожаї товарної продукції (у 5-10 разів більше, ніж у відкритому ґрунті), а також вирощувати розсаду. Незважаючи на високу собівартість продукції закритого ґрунту, виробництво її завдяки значно вищій ціні у зимово-весняний період дозволяє отримувати гарантовані прибутки. До того ж вплив ґрунтово-кліматичних умов на кінцевий результат у такий спосіб зводиться до мінімуму. Овочева продукція при цьому вирощується у спеціальних культивуваційних спорудах, які залежно від конструкції й інших організаційних і техніко-технологічних рішень можна класифікувати на парники, тунелі, теплиці та утеплений ґрунт.

Парники є поширеними спорудами закритого ґрунту, які призначені для вирощування розсади і овочевої продукції. За конструкційними ознаками є парники заглиблені і наземні (стаціонарні і переносні), односхилі та двосхилі; за способом обігрівання вони бувають на біологічному, технічному і сонячному обігріві; за строками використання є парники ранні (закладають в кінці січня на початку лютого), середні (закладають на початку березня) і пізні (закладають в кінці березня на початку квітня).

Тунелі є найпростішими плівковими укриттями, їх виготовляють із матеріалів, які легко згинаються у вигляді дуг (лоза, дріт діаметром 5-6 мм, пластмасові трубки, алюмінієвий профіль тощо). Ці дуги шириною 70-120 см заглиблюють у ґрунт або кріплять до жердин. Відстань між ними не більше 100 см, а висота укриття – 40-60 см.

Теплиці є найбільш складними культивуваційними спорудами закритого ґрунту. За конструкцією їх розрізняють на односхилі, двосхилі та блочні; за внутрішнім устаткуванням є теплиці стелажні та ґрунтові; за строком використання ці споруди поділяють на весняні й зимові (ангарні і блочні). Тепличне овочівництво є інтенсивною формою виробництва і

характеризується високим ступенем технологічного розвитку. Конструктивно теплиці складаються із фундаменту, каркасу, бокових і торцевих стін, покрівлі; вони обладнані системами опалення, освітлення, водозабезпечення і вентилявання. Зимові ангарні і блочні теплиці зі скляним покриттям використовуються для вирощування овочів протягом року, забезпечуючи з 1 квадратного метру 25 – 40 кг продукції.

Весняні теплиці за своєю конструкцією є дещо спрощеними порівняно із зимовими, оскільки мають менше обігрівальних приладів і можуть бути плівковими. У цих спорудах овочі вирощують з квітня по жовтень місяць, використовуючи в якості теплових джерел сонце, біопаливо та електричну енергію. Продуктивність весняних плівкових теплиць складає 15-25 кг овочів з 1 кв. м.

Щодо утепленого ґрунту, то його лише умовно відносять до культиваційних споруд, оскільки це не споруда, а штучне утворення для підвищення температури в зоні росту рослин. Це найпростіший і найдоступніший спосіб вирощування овочів у ранньовесняний період з використанням для обігріву грядок гною та іншого біопалива (біологічний обігрів), а також пару, гарячої води чи електричних нагрівальних приладів (технічний обігрів).

Основною функцією культиваційних споруд є продовження вегетаційного періоду овочевих культур чи цілорічного їх росту шляхом створення для цього необхідних сприятливих умов вирощування. Наприклад, визначальними критеріями при побудові теплиць є: місце розташування, клімат, джерело енергії, урожай, витрати коштів на будівництво тощо.

Основними факторами інтенсифікації тепличного овочівництва є перш за все параметри мікроклімату, тобто добрива, живлення, сортовий склад, регулювання температури та вологості повітря і ґрунту в оптимальних для кожної культури показниках, яке може проводитись в автоматичному і ручному режимах.

При організації тепличного господарства потрібно виходити з того, що клімат в Україні в цілому характеризується досить довгими і холодними зимами з обмеженою кількістю світла, а літо інколи жарке і сухе. Все це має бути враховане при дизайні теплиць і, особливо тоді, коли поставлене завдання цілорічного вирощування овочевої продукції. В умовах українського клімату теплиці повинні будуватися в розрахунку на різницю температури до 50 * C, а також бути здатними витримувати сильні вітри і снігопади. Опалення і вентиляція культиваційних споруд разом з іншими системами повинні забезпечувати в них відповідні параметри мікроклімату (температура повітря і ґрунту, відносна вологість та швидкість руху внутрішнього повітря). При цьому системи опалення та вентиляції мають забезпечувати рівномірну температуру й швидкість руху повітря відповідно до технологічних норм. Для цього рекомендується в зону заввишки 1 м від поверхні ґрунту подавати не менше 40 % від загальної кількості тепла, включаючи тепло й на обігрів ґрунту, якщо він передбачений; в решті зони системи опалення питома теплота (на 1 кв.м огороження, стінах) повинна бути на 25 % більша, ніж тепловіддача приладів, розміщених на ригелях рами. У теплицях обов'язково передбачається природна вентиляція. Якщо вона не забезпечує потрібних параметрів внутрішнього повітря, то допускається застосовувати змішану вентиляцію та випарне охолодження із зволоженням повітря. Для зниження температури внутрішнього повітря в теплицях влітку потрібно використовувати теплозахисні екрани та екрани для затемнення, які зменшують надходження сонячної радіації, або забілення скла різними барвниками, що легко змиваються (крейда, вапно, ультрамарин).

Одним із головних напрямів в організації овочівництва закритого ґрунту є запровадження гідропонного способу вирощування овочів. За цього способу овочеві культури вирощують не в ґрунті, а на спеціальних субстратах, якими заповнюють водонепроникні піддони, стелажі тощо. Гідропонне вирощування овочів сприяє інтенсифікації виробництва і виключає такі найбільш трудомісткі процеси, як заготівля, завезення і заміна

грунту, його розпошування тощо. Автоматизація процесів поливу і удобрення шляхом подавання рослинам живильного розчину на основі комп'ютерної діагностики дозволяє скоротити витрати праці з розрахунку на одиницю овочевої продукції.

Основними трудовими процесами в овочівництві закритого ґрунту є: 1) підготовка і заміна ґрунту або його стерилізація; 2) внесення добрив і обробіток ґрунту; 3) садіння розсади або сімба насіння; 4) догляд за певною овочевою культурою до плодоношення; 5) догляд і збір врожаю в період плодоношення; 6) знищення культури і дезинфекція культивуваційних споруд. Перші три види трудових процесів і останній належать до підготовчо-заключних робіт, які є досить трудомісткими, мають великий обсяг і потребують проведення в найкоротші строки, з розрахунку на інтенсивний обіг площ теплиць і парників.

Найбільш поширеною формою організації праці як і овочівництві відкритого ґрунту тут є постійний виробничий підрозділ, за яким закріплюють овочеві сівозміни, культивуваційні споруди, сільськогосподарську техніку й інвентар. Норма навантаження овочевих культур на одного постійного робітника в зимових теплицях становить (кв. м): огірки – 600-700, помідори – 700-1300, розсада овочевих культур -350-450.

У тепличному овочівництві в організаційному плані важливим є запровадження раціональних культурозмін, що дає можливість отримувати в закритому ґрунті від 3 до 5 врожаїв щорічно. Культурозміна являє собою раціонально обґрунтоване чергування овочевих культур у культивуваційних спорудах і утепленому ґрунті протягом одного експлуатаційного періоду з метою отримання максимального виходу товарної продукції (овочів і розсади) з одиниці площі захищеного ґрунту і в оптимальні строки.

При складанні культурозміни враховують потребу сільськогосподарського підприємства у вирощуванні розсади для закритого і відкритого ґрунту, обсяги виробництва товарних овочів, конструкції і організаційно-технічне оснащення культивуваційних споруд. Так, зимові

теплиці непридатні для вирощування розсади для відкритого ґрунту, оскільки в них відсутні пристосування для загартовування рослин. Економічно не вигідно також вирощувати розсаду пізніх сортів капусти у плівкових теплицях, тому що значно дешевше її можна одержати в розсадниках відкритого ґрунту.

Економічно вигідними для вирощування у закритому ґрунті є огірки та помідори, що обумовлене високою врожайністю даних культур та великим попитом на їх продукцію у несезонний період..

Складання культурозмін починають із визначення строку вирощування основної культури (якими можуть бути, наприклад, огірки і помідори), а інші розміщують до і після основної. При цьому враховують потребу в розсаді різних культур зі страховим фондом в розмірі 10-15 %, встановлюють строки вирощування основних овочевих культур (огірки, помідори, перець, баклажани); ущільнювачів (капуста пекінська, редис, салат, кріп); приставних (селера, петрушка); вигонкових (цибуля на перо, щавель, ревінь, петрушка, селера, буряк, редис); посівних культур (шпинат, кріп, капуста пекінська, петрушка, селера).

Окрім овочевих культур у культивацийних спорудах останніми роками набуло поширення й вирощування шампінйонів. Шампінйонний комплекс потужністю 800 т грибів у рік за голландською технологією включає низку технологічно пов'язаних між собою виробничих і допоміжних споруд, а саме: шампінйонницю, два приміщення для приготування поживного субстрату і покривного ґрунту, два навіси для зберігання пшеничної соломи і пташиного посліду, сховище для мінеральних домішок. Основною спорудою є шампінйонниця корисною площею 1га, у якій між повздовжніми коридорами влаштовані спеціальні камери площею 200 кв.м для вирощування грибів із розрахунку 33-35 т/рік. У кожній камері обладнано по чотири п'ятирусних стелажів, двері яких закриваються герметично. У торці шампінйонниці розміщують холодильні камери для зберігання міцелію і

охолодження продукції, а також приміщення для отрутохімікатів і обладнання для приготування їх розчину.

При дотриманні технологічних вимог тривалість одного обігу культури шампінйонів (без врахування приготування поживного розчину покривного ґрунту) становить 84 дні з таким їх розподілом по окремих складових: 1)наповнення камери поживним субстратом, його пастеризація і кондиціонування -10 днів; 2) садіння і пророщування міцелію - 13 днів; 3)заповнення покривного ґрунту і догляд за культурою до плодоношення – 18 днів; 4)збір врожаю і догляд за культурою в період плодоношення – 42 дні; 5) очищення камери від ґрунту та її дезинфекція -1 день.

На підставі тривалості виробничих процесів розробляється план-графік використання шампінйонниці і виконання окремих операцій, розраховується потреба в робочій силі і матеріально-технічних ресурсах, визначаються плановий вихід продукції та економічні показники. У відповідності з планом-графіком устанавлюються строки і обсяги робіт з приготування поживного субстрату і покривного ґрунту. Для обслуговування шампінйонного комплексу створюються два постійних виробничих підрозділи: один для приготування поживного субстрату і покривного ґрунту, а другий – з вирощування грибів у складі 8 ланок. Дві ланки кількістю по 6 осіб виконують підготовчо-заклучні роботи (наповнення камери поживним субстратом, його пастеризація і кондиціонування; садіння і пророщування міцелію; заповнення покривного ґрунту і догляд за культурою до плодоношення; очищення камери від ґрунту та її дезинфекція); чотири ланки по 14 чоловік здійснюють збір врожаю і догляд за культурою в період плодоношення; одна ланка із п'яти осіб займається сортуванням і пакуванням грибів. Поряд з цим є й спеціальна ланка (п'ять осіб) із захисту і поливу грибів.

20.4. Маркетингова концепція беззбиткового виробництва овочевої продукції в сільськогосподарських підприємствах

Головним завданням формування ринку агропродовольчих товарів в країні та окремих її регіонах є раціональне поєднання сфер виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання і торгівлі, що в кінцевому результаті повинно стабілізувати виробництво та споживання цих видів продукції населенням. Концептуальним положенням розвитку агропромислового комплексу є удосконалення і стабілізація сфери виробництва, поліпшення якості продукції як товару та подальший розвиток сфери торгівлі й одержання гарантованого прибутку від реалізації кінцевої (свіжої і переробленої) продукції. Тому, формування ринкових відносин тут має відбуватися за “маркетинговою” концепцією, яка передбачає максимізацію доходів товаровиробників через збут продукції. При цьому пріоритетне значення належить попиту, що зумовлює докорінні зміни мети та завдання виробництва агропродовольчої продукції, яке необхідно зорієнтувати на найбільш повне задоволення потреб споживачів та одержання максимального прибутку її товаровиробників.

Оскільки сільськогосподарська продукція в свіжому виді належить до товарів, що швидко псуються і повинна бути реалізована в короткі строки та за вигідною ціною, особливої актуальності набуває питання платоспроможності сільськогосподарських підприємств та своєчасності взаєморозрахунків з державою та іншими замовниками. Тому, виникає необхідність більш інтенсивного використання наявних виробничих потужностей і ресурсів, підвищення ефективності ведення сільськогосподарського виробництва, тобто визначення оптимальних розмірів галузі в певному регіоні і окремому аграрному підприємстві, створенню сприятливих умов для їх ефективного функціонування, що обумовлює істотні зміни в розвитку спеціалізації, концентрації та інтеграційних процесів на рівні господарств, районів та області.

Для кожного сільськогосподарського підприємства важливо знати його фінансовий стан у майбутньому, виходячи з передбачуваних витрат і

кон'юнктури ринку на ті види продукції, які воно виробляє і реалізує. Насамперед, важливо знати, за якого обсягу реалізації того чи іншого виду продукції досягається беззбитковість виробництва.

Одним з напрямів підвищення ефективності овочівництва є поширення застосування новітніх (інноваційно-інвестиційних) технологій вирощування овочевих культур, зокрема із використанням крапельного зрошення. Розрахунок рівня беззбитковості і ефективності виробництва капусти за інноваційно-інвестиційною технологією здійснено на прикладі СТОВ „Требухівське” Броварського району Київської області (табл. 20.1 – 20.3, рис.20.1).

20.1. Рівень беззбитковості виробництва капусти за інноваційно-інвестиційною технологією в СТОВ „Требухівське”

Показники	Одиниця виміру	
Витрати всього	грн./га	13761
В т.ч. постійні	грн./га	5269
змінні	грн./га грн./ц	<u>8492</u> 16,98
Ціна реалізації	грн./ц	55
Обсяг беззбиткового виробництва	ц	1386

На рисунку 20.1 визначено зони збиткових та прибуткових обсягів реалізації овочевої продукції в умовах даного господарства.

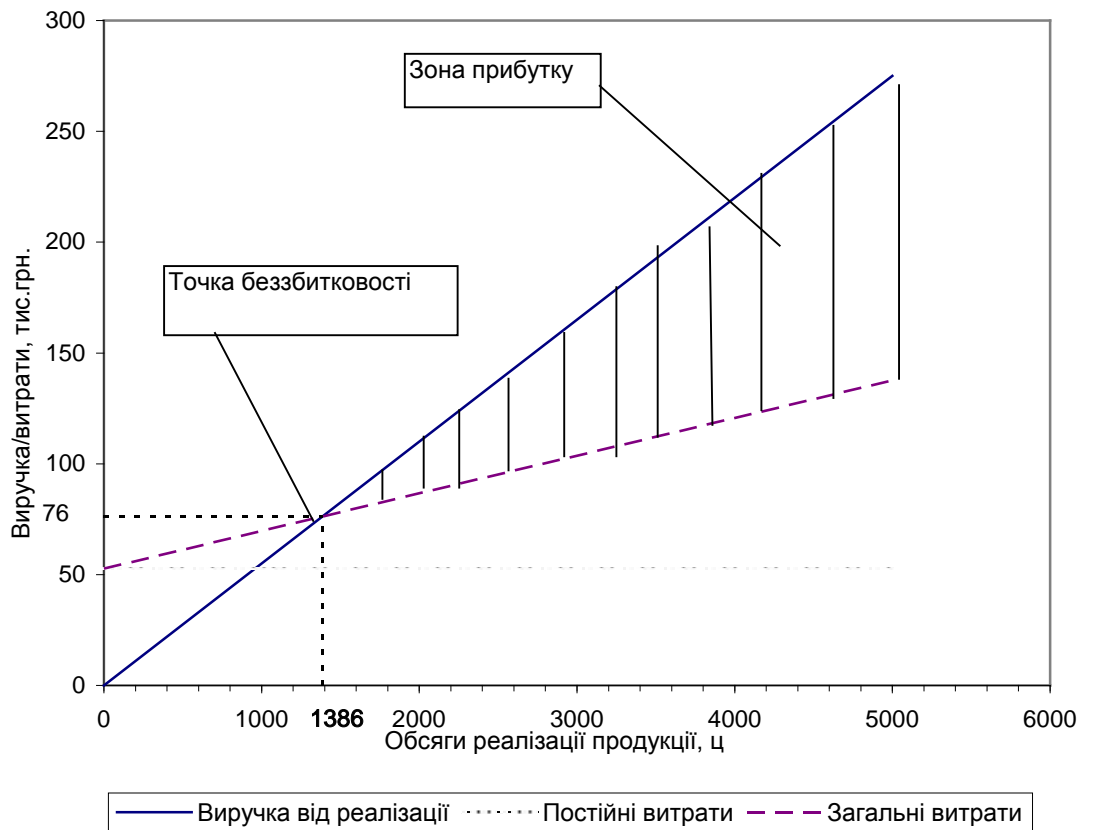

Рис. 20.1. Зони безбиткового обсягу виробництва капусти за інноваційно-інтенсивною технологією в СТОВ „Требухівське”

Теоретично і практично інвестиційний проект вважається тим надійнішим, чим менша точка безбитковості. Із збільшенням постійних і змінних витрат при стабільному обсязі продажу цей показник зростає, що робить проект не захищеним до зниження попиту на овочеву продукцію. Водночас зростання виробництва і реалізації продукції при стабільних постійних витратах і пропорційному підвищенні змінних витрат зменшує точку безбитковості, а отже, знижує ступінь ризику СТОВ „Требухівське” в умовах ринкової невизначеності. Цей показник також буде знижуватися за умови підвищення ціни на продукцію при тих самих змінних витратах на одиницю продукції.

Переваги цього показника полягають в тому, що за його допомогою можна оцінити альтернативні інвестиційні проекти для розв’язання однієї і тієї самої господарської задачі (вирощування овочів за інноваційно-

інвестиційною технологією), або один і той самий проект при різних модифікаціях технології виробництва овочів, зміни обсягу продажу, проектної потужності, тобто факторів, що призводять до змін основних параметрів, за якими визначається рівень беззбитковості. Наприклад, прогресивніші технології вирощування овочів, як правило, забезпечують менші змінні витрати без істотного впливу на постійні витрати.

Найпоширенішим на сучасному етапі є метод оцінювання ефективності інвестицій за допомогою визначення розмірів грошового потоку, який складається із суми чистого прибутку та амортизаційних відрахувань за час експлуатації. При цьому суму грошового потоку й капіталовкладень необхідно привести до теперішньої їх вартості. Інноваційно-інвестиційна технологія вирощування овочів дозволить СТОВ „Требухівське” щорічно одержувати прибуток від реалізації продукції починаючи з 3 року її впровадження (табл. 20.2).

20.2. Планування грошових потоків у СТОВ „Требухівське” за час реалізації проекту по вирощуванню овочів за інноваційно-інвестиційною технологією

Рік	Капітало-вкладення, тис. грн.	Чистий прибуток, тис. грн.	Амортизація, тис. грн.	Грошовий потік (відтік), тис. грн.
На початок 1-го року	450,2			-450,2
1-й	150,7	144,6	32,8	26,7
2-й		225,8	37,9	263,7
3-й		271,1	30,1	301,2
4-й		315,0	28,4	343,4

До показників, які використовують для визначення ефективності інвестицій, належать: сума чистого приведенного доходу, індекс доходності, період окупності та внутрішня норма доходності.

Чистий приведений дохід – це абсолютна сума ефекту від здійснення інвестицій, що визначається за формулою:

$$\text{ЧПД} = \text{ГП}_T - \text{ІК},$$

де ГП_T – сума грошового потоку, приведена до теперішньої вартості, за весь період експлуатації інвестиційного проекту; ІК – сума інвестиційних коштів, спрямованих на реалізацію інвестиційного проекту.

Приведення грошового потоку до його теперішньої вартості здійснюється методом дисконтування і використання при цьому формули складних процентів:

$$\text{ГП}_T = \frac{\text{ГП}_M}{(1+i)^n}$$

де ГП_M – майбутня вартість грошового потоку; i – дисконтна ставка, виражена десятковим дробом; n – кількість періодів (місяців, років) з початку інвестиційного циклу.

Дисконтна ставка являє собою відсоткову ставку, при застосуванні якої у процесі дисконтування можна привести майбутню вартість грошового потоку до теперішньої. Визначається цей показник з урахуванням таких факторів, а саме: середньої реальної депозитної або кредитної ставки за грошовими вкладками у банки; темпу інфляції, що передбачається на даний період. Чим вищий темп інфляції, тим більшою має бути ставка відсотка, яка могла б компенсувати інвестору втрачений дохід у вигляді премії: від інфляції, за ризик (за більш ризикових об'єктів інвестування слід відповідно збільшувати ставку відсотка), за низьку ліквідність (необхідно враховувати й компенсувати у вигляді додаткового доходу можливі втрати від зниження ліквідності інвестицій).

Чистий приведений дохід не може бути від'ємним, бо в цьому разі зроблені інвестиції не принесуть доходу і будуть збитковими.

Індекс доходності – це відносний показник, що характеризує ефективність інвестицій. Він визначається відношенням суми грошового потоку, приведеної до теперішньої вартості, до суми інвестиційних коштів формула:

$$I_d = \frac{ГП_T}{ІК}$$

Індекс доходності не може бути менший за одиницю, оскільки такий проект є неефективним і його слід відхилити.

Період окупності – показник, який допомагає відповісти на питання, за який період вкладені кошти повернуться до інвестора. Він розраховується за формулою:

$$П_0 = \frac{ІК}{ГП_c}$$

де $ГП_c$ – середня сума грошового потоку в теперішній вартості за один період (місяць, рік).

Внутрішня норма доходності – характеризує рівень доходності інвестиційного проекту у формі дисконтної ставки в розмірах, за яких майбутній обсяг грошового потоку приводиться до теперішньої вартості вкладених інвестицій, тобто норма дисконту, за якої чистий приведений дохід дорівнюватиме нулю. Чим нижчою буде реальна відсоткова ставка від розрахункової, тим прибутковішими будуть здійснені інвестиції.

$$\sum_{i=1}^n \frac{ГП_M}{(1+x)^i} - ІК = 0,$$

де x – внутрішня норма доходності виражена десятковим дробом.

Розрахунок ефективності застосування інноваційно-інвестиційної технології виробництва овочів в СТОВ „Требухівське” наведено в таблиці 20.3.

Оцінка ризику господарювання у сільському господарстві, а тим більше у овочівництві, є надто важливим моментом цієї діяльності і на жаль таким, що дуже важко подається прогнозуванню внаслідок багатьох ускладнюючих позицій.

20.3. Розрахунок ефективності інвестиційного проекту з вирощування капусти у СТОВ „Требухівське”

Показник	Прийнята дисконтна ставка, %	
	10	18
Теперішня вартість грошового потоку в результаті дисконтування, тис. грн.	840,0	700,2
Чистий приведений дохід, тис. грн.	252,8	122,3
Індекс доходності	1,4	1,2
Період окупності, років	1,9	3,7
Внутрішня норма доходності, %	28	28

Варто передбачувати (враховувати) такі основні ризики:

а) ризик загибелі врожаю овочів від екстремальних погодних умов.

Запобігання ризику – страхування врожаю;

б) ризик відсутності збуту овочевої продукції. З метою зменшення до мінімуму цього виду ризику потрібно заздалегідь (до одержання врожаю овочів) укладати угоди з потенціальними покупцями овочів, постійно займатися маркетинговими дослідженнями, оцінювати місткість і кон'юнктуру ринків цієї продукції та підвищувати її якість і знижувати собівартість;

в) ризик зниження платоспроможного попиту населення на овочі і продукти їх промислової переробки. У зменшенні цього ризику визначна роль належить рекламі овочевої продукції, ретельним маркетинговим дослідженням, підвищення конкурентоспроможності продукції, освоєння нових ринків її збуту, здійснення низки заходів щодо зниження ціни.

20.5. Агропромислове комбінування в овочівництві та організація збуту овочів

Для підвищення ефективності функціонування існуючих сільськогосподарських підприємств і формування на їх основі та з їх участю агропромислових організаційних структур ринкового типу винятково

важливе значення має поглиблення інтеграційних процесів у сферах виробництва, зберігання, переробки й реалізації овочевої продукції. Про це переконливо стверджує не тільки зарубіжний, а й багатий вітчизняний досвід.

Прикладом агропромислового комбінування в приміській зоні Києва є науково-дослідний виробничий агрокомбінат „Пуща-Водиця”. В цьому організаційному утворенні, яке має державну форму власності, основними галузями є овочівництво, садівництво, тваринництво тощо. До цього слід додати промислове вирощування шампінйонів з виробничою потужністю понад 800 тонн/рік (найбільше серед країн колишнього СРСР), плодоовочепереробний завод та іншу виробничу і ринкову інфраструктуру. У 2005 році чистий прибуток у цьому господарстві досяг 3,5 млн.грн.

Визначною рисою подальшого розвитку інтеграційного процесу є економічна доцільність та матеріальна вигода. Нині переробні підприємства шукають найбільш вигідних постачальників сировини, а останні, в свою чергу, прагнуть поставляти власну продукцію тим підприємствам, які забезпечують кращі економічні умови. Крім того, сільськогосподарські виробники прагнуть встановити тісні зв'язки з підприємствами-постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Досвід роботи агропромислових підприємств, агрофірм і агропромислових об'єднань свідчить про їх переваги над неінтегрованими господарськими структурами. В цих агропромислових формуваннях більше виробляється продукції на одиницю площі, досягається вища продуктивність праці й значно зростає прибутковість. Кінцеві результати їх діяльності значною мірою залежать також від організаційної побудови інтегрованого агропромислового виробництва.

У кожному агропромисловому підприємстві чи об'єднанні повинна бути досягнута раціональна концентрація виробництва сільськогосподарської продукції, що спрямовується на переробку. При безпосередньому вирішенні цього завдання необхідно враховувати повне використання виробничої

потужності переробного заводу (цеху), обсяги поставок продукції в свіжому вигляді відповідно до договорів, а також внутрішньогосподарські потреби в ній для особистого споживання. Водночас слід забезпечити більш тривалий період надходження свіжої сільськогосподарської продукції з метою повнішого задоволення попиту споживачів і пом'якшення сезонності її споживання, а також ритмічної роботи переробних виробництв при мінімальних втратах сировини.

Загальною тенденцією розвитку господарських агропромислових формувань на сучасному етапі є створення ними нових і розширення існуючих ланок ринкової інфраструктури, зокрема служб маркетингу, власної торгівельної мережі, оскільки такі організаційні структури позбавляються залежності не лише від переробних підприємств-монополістів, а й від торгівельних монопольних структур. Цим самим вони створюють для себе більш сприятливі ринкові передумови господарювання завдяки вільному вибору ринків збуту (споживачів), часу реалізації продукції, використанню для своєї вигоди сезонного коливання цін, більш повному врахуванню фактора дефіцитності й своєчасному коригуванню асортименту продукції відповідно до попиту на неї на споживчому ринку.

Щодо овочівництва, то агропромислова інтеграція має забезпечити інтереси аграрних, переробних, обслуговуючих і зокрема торговельних (супермаркетів, гіпермаркетів, оптових ринків) підприємств з метою задоволення потреби кінцевого споживача в овочевій продукції. Існуюча схема проходження овочевої продукції (рис. 20.2) включає три організаційні форми товарного виробництва овочів: сільськогосподарські підприємства, агропромислові підприємства і особисті селянські господарства (ОСГ). ОСГ зміцнюють виробничу ланку галузі овочівництва, зосередивши в себе вирощування значної кількості овочів, картоплі та іншої продукції, яка в дореформений період вироблялася в сільськогосподарських підприємствах, але в процесі ринкових перетворень була значно скорочена.

Особисті селянські господарства країни виконали позитивну місію забезпечення продовольчої безпеки держави і призупинення тим самим експансії зарубіжної агропродовольчої продукції, в тому числі і овочевої, на український внутрішній ринок. Але негативним в їх діяльності є те, що при виробництві багатьох видів овочів тут не дотримуються стандарти щодо технологій вирощування при обприскуванні, удобренні тощо. Порушуються стандарти й при переробці свіжих овочів в домашніх умовах для продажу, оскільки перероблена або консервована овочева продукція виготовляється за примітивними прискореними технологіями з додаванням високих доз оцету, антибіотиків та ін. (квашена капуста, морква, овочеві голубці й інші види).

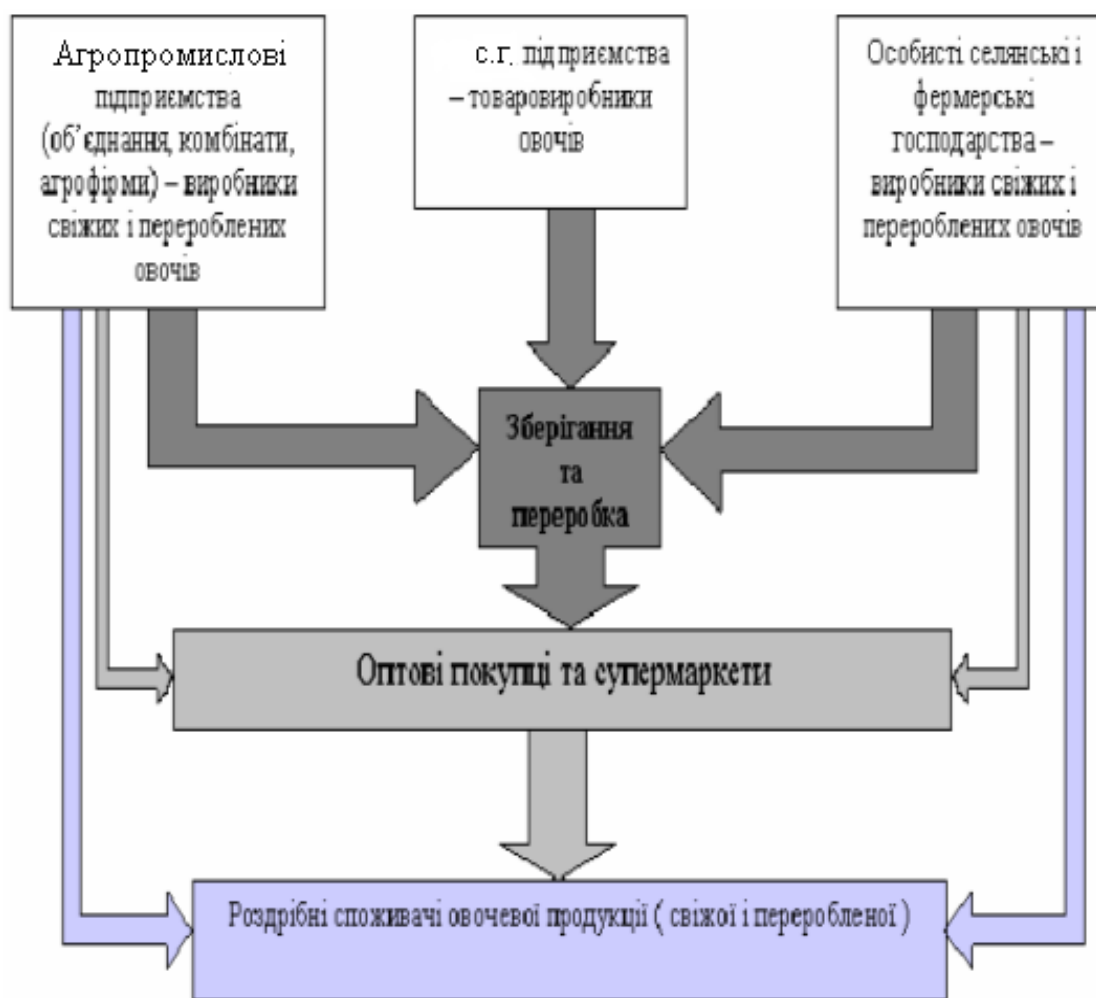

Рис. 20.2. Схема проходження овочевої продукції до споживачів

На сучасному етапі в процес агропромислового комбінування в овочівництві активно включається торговельна мережа, зокрема групи компаній „ФОЗЗІ” (торговельна мережа „СІЛЬПО”). В основі товаропросування овочевої продукції тут знаходиться міжсезонний оптовий ринок, що є посередником при проходженні овочів від їх товаровиробників до роздрібних споживачів через торговельну мережу „СІЛЬПО”, досить потужна система супермаркетів якої забезпечує постачання свіжої плодоовочевої продукції на столичний ринок не лише в сезон її виробництва, а протягом цілого року. Нижчі ціни на усі види овочів і картоплю ніж у середньому по столичних ринках і висока культура обслуговування в цій торговельній мережі є досить важливим аргументом для споживача при виборі „кому надати перевагу при купівлі товару”.

Велике значення в організації овочівництва має відпрацювання механізму реалізації продукції. Протягом багатьох років питання постачання та реалізації овочів брала на себе держава, нині ж товаровиробникам дуже складно сформувати нові схеми механізму збуту. В умовах ринку виробництво овочів забезпечує не стабільне постачання споживачеві якісної продукції, а виживання виробника в умовах конкурентної боротьби. Тому на перший план поряд із модернізацією виробничого процесу висувається питання налагодження гарантованого каналу збуту, який дозволить власнику підприємства отримувати прибутки від своєї діяльності.

На рівень прибутковості галузі значною мірою впливає здатність виробника повністю реалізувати вирощену продукцію за прийнятними для нього цінами. Проте дана проблема поки що залишається невирішеною для значної кількості сільськогосподарських виробників України. Зменшення втрат від неповної реалізації продукції є одним з основних напрямів підвищення економічної ефективності галузі. Вирішенням цього питання може бути досягнуто за рахунок пошуку нових реалізаційних схем.

Розвиток кооперації овочівницьких господарств із переробними і торговельними підприємствами у системі ринкового механізму повинен бути

спрямований на забезпечення гарантованого збуту виробленої продукції. Відповідно до цього організація збуту овочів передбачає: 1) укладання угод з фірмовими магазинами “Фрукти-овочі” в промислових містах України і регіону, відправлення продукції за реквізитами; 2) постійний зв’язок з сільськогосподарськими ринками, надання їм рекламних матеріалів, постачання продукції за їх замовленнями; 3) укладання угод з овочеконсервними заводами і комбінатами щодо постачання сировини на промислово переробку; 4) різні види зв’язку (телефон, телефакс тощо) з юридичними, фізичними особами, що торгують овочевою продукцією стосовно їх потреби, купівельної спроможності населення тощо.

Важлива роль в системі збуту овочевої продукції належить маркетингу, що має забезпечити вирішення таких завдань, як: а) формування ціни на овочі з урахуванням кон’юнктури ринку (попит і пропозиція) овочевої продукції; можливість забезпечення високої якості овочевої продукції і належного товарного її вигляду; оцінка виробничої структури підприємства і рівня загальногосподарських витрат; рівень матеріальних витрат і оплати праці на виробництво одиниці овочевої продукції з врахуванням індексації; б) заходи, спрямовані на просування овочів на ринки їх збуту.

Контрольні запитання і завдання

1. В чому полягають особливості організації товарного виробництва овочів?
2. Які виробничі типи спеціалізованих овочівницьких підприємств мають поширення в Україні?
3. Що слід розуміти під раціональним розміром виробництва овочів?
4. Яким чином організований технологічний процес вирощування овочів у відкритому ґрунті?
5. Поняття агропромислового комбінування в овочівництві.
6. Організація праці та виробничих процесів в овочівництві відкритого ґрунту.

7. Організація праці та виробничих процесів в овочівництві закритого ґрунту.
8. В чому полягають особливості вирощування шампінйонів?
9. Яким чином організовано збут овочів?
10. Назвіть основні принципи маркетингової політики беззбиткового виробництва овочів.

Глава 21. Організація садівництва і виноградарства

21.1 Особливості організації товарного виробництва плодів, ягід і винограду

Садівництво і виноградарство – традиційні галузі сільського господарства України, важливість яких полягає насамперед в тому, що тут виробляються цінні продукти харчування, що мають також і значні лікувальні властивості. Проте сучасний стан розвитку даних галузей в державі не в повній мірі задовольняє потреби населення і переробної промисловості в плодах, ягодах та винограді. Так, у 2005 р. валовий збір плодів і ягід в усіх категоріях господарств країни склав 1689,9 тис.т, або 58,2% порівняно з 1990 р., площа насаджень у плодоносному віці скоротилась за цей період з 679,8 до 265,5 тис.га, або в 2,6 рази. Виробництво плодоягідної продукції з розрахунку на одну особу в 2005 р. становило 36 кг проти 56 кг у 1990р. при рекомендованій нормі споживання 75 кг. В той же час у провідних країнах світу (США, Італія, Німеччина, Нідерланди) споживання фруктів однією людиною досягає 100-160 кг.

Питома вага сільськогосподарських підприємств у виробництві плодів і ягід в Україні на початок 2006р. склала всього 11,8%, тобто вирощування останньої в основному перейшло до особистих селянських господарств (ОСГ). Таким чином, ОСГ в даний час є основним виробником плодів і ягід в Україні, але внаслідок споживчого характеру вирощеної продукції і невеликих площ плодкових насаджень в розрахунку на одне господарство тут дуже низькою залишається товарність садівництва.

Маючи організаційні ознаки, властиві для всіх інших галузей сільськогосподарського виробництва, садівництво і виноградарство разом з тим відрізняються характерними особливостями, які й визначають принципові основи їх організаційного устрою, накладають свій відбиток на економіку виробничих структур плодоягідного і виноградарського виробництва, що є надзвичайно важливим в ринкових умовах господарювання.

Найбільш характерною особливістю садівництва і виноградарства, є те що вони в цілому базуються на процесах відтворення і продуктивного використання багаторічних насаджень, як головного елемента основних виробничих фондів в цих галузях. В зв'язку з цим помилки, допущені в розміщенні, породно-сортовій структурі, схемах закладання насаджень і організаційному устрої промислового саду чи винограднику важко виправити в процесі їх виробничого функціонування, що в свою чергу знижує ефективність виробництва плодів, ягід і винограду в конкретному підприємстві.

Сучасні параметри розвитку садівництва і виноградарства в Україні (обсяги, якість, сортимент продукції та інше) визначаються не тільки специфічними умовами відтворення і розподілу продукції (характерною особливістю яких є скорочення та різке подорожчання ресурсів), а й перш за все об'єктивними законами ринку, змінами його кон'юнктури. Тому виробництво плодів, ягід та винограду повинно бути зорієнтоване на найповніше задоволення потреб ринку і одержання при цьому максимального прибутку.

Перш ніж почати виробляти продукцію, необхідно добре продумати: де можна буде її продати, за якими цінами і який прибуток отримати, тобто опрацювати стратегію виробництва і реалізації плодів, ягід та винограду. Стратегічне планування являє собою процес створення і практичної реалізації генеральної програми для кожного садівницького

(виноградарського) підприємства незалежно від його розмірів (велике, середнє, дрібне) і форми власності (приватна, державна тощо).

Ефективність функціонування садівницьких і виноградарських підприємств в умовах ринкової економіки визначається багатьма обставинами. До них в першу чергу належать: правильність встановлення з врахуванням попиту і пропозиції, що, скільки, якої якості і до якого часу виробляти і постачати плодоягідну (виноградарську) продукцію; вибір оптимальної технології і організації виробництва плодів, ягід та винограду; своєчасне і раціональне ресурсне забезпечення галузі; розмір основного і оборотного капіталів, які потрібні для розширеного відтворення садів і виноградників; форми і методи реалізації садівницької та виноградарської продукції тощо.

Досвід розвинутих країн Заходу переконливо свідчить, що в умовах функціонування ринкових відносин з властивою їм жорсткою конкуренцією планування господарсько-виробничої діяльності аграрних підприємств є важливою умовою їх виживання, економічного росту і розквіту. Саме воно (планування) дозволяє оптимально поєднувати наявні можливості конкретного підприємства щодо виробництва певних видів і обсягів плодоягідної (виноградарської) продукції з попитом і пропозицією на них, що склалися на ринку. Надзвичайно важливу роль в цьому відіграє бізнес-планування, яке має відповісти на такі питання: хто, скільки і за якими цінами може купити плоди і виноград? Які основні сегменти ринку продукції садівницького (виноградарського) підприємства? Які кошти необхідні для створення нового або вдосконалення існуючого підприємства? Чи є економічно доцільною виробничо-господарська діяльність щодо вирощування та реалізації плодів і винограду? Хто є основними конкурентами підприємства?

Бізнес-план садівницького (виноградарського) підприємства має довести сутність підприємницької ідеї щодо виробництва та реалізації плодів і винограду, шляхи і засоби її виконання та висвітлити ринкові,

організаційно-виробничі, управлінські та фінансові аспекти підприємницької діяльності певного садівницького (виноградарського) господарства.

21.2.Виробничі типи спеціалізованих садівницьких і виноградарських підприємств

Основними виробничими типами садівницьких і виноградарських підприємств є: плодові, плодоягідні, плодорозсадницькі, садівницько-виноградарські, виноградарсько-садівницькі, виноградарські, виноградарсько-виноробні тощо.

Найбільш поширеними типами виробничої спеціалізації в промисловому садівництві України є плодовий та плодоягідний. Характерною рисою більшості садівницьких господарств до даного часу є багатопородність садів і ягідників. Для підвищення конкурентоспроможності галузі в межах сільськогосподарських підприємств потрібно обмежувати кількість плодкових і ягідних культур, обираючи з цією метою не більше трьох, але найбільш врожайних і прибуткових з розрахунку на довгострокову перспективу.

На території країни найбільш поширеною плодовою культурою є яблуна. Вона є і в подальшому буде основною складовою багатьох садівницьких підприємств, однак її питома вага варіюватиме залежно від ґрунтово-кліматичних умов вирощування і внутрішньогалузевої спеціалізації. В практиці садівництва можливі такі комбінації моделей господарств плодового типу, де основною культурою буде яблуна: яблуневий, яблунево-грушевий, яблунево-сливовий, яблунево-черешневий, яблунево-персиковий, яблунево-черешневий. Провідними можуть бути також й інші культури, наприклад, черешнево-яблуневий або персиково-яблуневий тип на півдні країни.

Щодо моделей садівницьких підприємств плодоягідного типу, то найбільш вдале таке поєднання, як яблунево-сливово-суничне або яблунево-сунично-смородинове.

Плодорозсадницькі підприємства поряд із виробництвом плодів і ягід або ж винограду займаються і вирощуванням садивного матеріалу для садівництва чи виноградарства. В них можливі різні варіанти внутрішньогосподарської і внутрішньогалузевої спеціалізації, тобто основну питому вагу в структурі товарної продукції можуть займати плоди, виноград або ж саджанці плодкових культур (винограду).

В садівницько-виноградарських або ж виноградарсько-садівницьких типах підприємствах, які мають поширення на півдні України, виробництво плодів поєднується з вирощуванням, як правило, технічних сортів винограду.

Основним завданням виноградарських підприємств є виробництво винограду технічних і столових сортів.

Щодо виноградарсько-виноробних підприємств, то вони спеціалізуються на вирощуванні винограду технічних сортів для виготовлення різних вин і мають у своєму складі виробничі потужності первинного виноробства, тобто для виробництва виноматеріалів.

Велика роль в успішному розвитку галузей садівництва і виноградарства належить поглибленню їх спеціалізації і раціональної інтеграції з іншими галузями. Необхідність поєднання виробництва, переробки і зберігання плодів (винограду) в єдиному організаційному і технологічному циклі обумовлюється біологічними особливостями цієї продукції, як малотранспортабельної і такої, що швидко псується. Тому агропромислова інтеграція в садівництві і виноградарстві відрізняється високою ефективністю.

Спеціалізація і агропромислова інтеграція забезпечують більш ефективне використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, широке використання в галузі новітніх досягнень науково-технічного прогресу. В глибокоспеціалізованих садівницьких і виноградарських

підприємствах урожайність плодючих насаджень і виноградників та прибуток з одиниці площі значно вищі, ніж в неспеціалізованих. Те ж саме можна сказати і про порівняння ефективності роботи агропромислових садівницьких і виноградарських підприємств з неінтегрованими тощо. Внаслідок специфіки садівництва і виноградарства (обумовленої в основному функціонуванням плодючих насаджень і виноградників як основних засобів виробництва) ці відмінності більш контрастні, ніж в інших галузях сільськогосподарського виробництва.

Спеціалізація важлива особливо для тих плодівих порід і груп сортів, які мають обмежений ареал промислової культури, наприклад, для персиків, черешні, абрикоса, високоякісних зимових сортів груші і яблуні, винограду тощо. До садівницьких (виноградарських) підприємств належать приватні, колективні і державні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства та інші організаційні структури, які спеціалізуються на виробництві плодючої продукції та винограду. Економічна ефективність виробництва цієї продукції в значній мірі залежить від рівня спеціалізації садівницьких чи виноградарських підприємств. Найбільш ефективним є спеціалізоване садівницьке або виноградарське підприємство. Залежно від рівня спеціалізації садівницькі (виноградарські) підприємства можна розподілити на три групи: 1) вузько- або глибокоспеціалізовані (моногалузеві), в яких садівництво (виноградарство) є єдиною товарною галуззю, тобто рівень спеціалізації досягає 100%; 2) спеціалізовані, в яких на долю садівництва (виноградарства), як головної галузі, припадає 50 і більше відсотків товарної продукції; 3) з недостатньо вираженою спеціалізацією, питома вага садівництва (виноградарства) в структурі товарної продукції яких складає менше 50%.

Разом з тим в сучасних умовах навіть спеціалізовані підприємства через нестачу обігових коштів на придбання пального, добрив, засобів захисту рослин, саджанців тощо часто не знаходять іншого виходу як трансформації земельних угідь, заміни садів (виноградників) польовими

зерновими культурами. Проте необхідно мати на увазі, що скорочення площі плодючих насаджень і винограду можливе до певної межі, якщо воно не компенсується зростанням інтенсивності ведення галузі. Наприклад, збільшення кількості плодючих дерев на одиниці площі саду (або виноградних кущів на одиниці площі виноградника).

Сучасний стан розвитку сільського господарства України, в тому числі садівництва й виноградарства, характеризується появою і швидким розповсюдженням нових форм організації і комбінування виробництва, а також активним пошуком шляхів удосконалення виробничих відносин. В цьому плані важливо чітко диференціювати господарства, які займаються садівництвом.

Міжгосподарська кооперація являє собою форму організації виробництва, ґрунтовану на співробітництві господарств-учасників, шляхом об'єднання частини грошових, матеріальних і трудових ресурсів з метою створення спільних підприємств. У 80-ті роки розвиток одержали такі ефективні організаційні структури і форми організації плодючого виробництва на основі міжгосподарської кооперації, як виробничо-аграрні об'єднання (ВАО), науково-виробничі системи (НВС) та міжколгоспні сади. Але остання досить ефективна організаційна форма плодючого виробництва не одержала належного поширення внаслідок неузгодженості її економічних інтересів з господарствами-засновниками.

В умовах формування ринкової економіки і розвитку багатокладності в агропромисловому комплексі змінилися вимоги до становлення організаційних структур в промисловому садівництві і виноградарстві. На перший план висувається вимога виробництва садівницькими і виноградарськими господарствами не проміжного, а кінцевого продукту галузі і вихід з цим продуктом на безпосереднього споживача, що в кінцевому результаті забезпечує високу дохідність виробництва.

Важливою передумовою успішної підприємницької діяльності у промисловому плодючому і виноградарському виробництві потрібно

вважати вибір організаційно-правової форми її здійснення. На практиці цей процес полягає в розвитку різних типів аграрних формувань.

При всіх формах власності розміри господарств повинні бути такими, щоб ефективно використовувалися земля, матеріально-технічна база та робоча сила.

Спеціалізовані садівницькі і виноградарські підприємства в процесі приватизації були реформовані в переважній більшості своїй в акціонерні товариства відкритого типу. Переваги щодо даної форми підприємницької діяльності та її поширення в галузі насамперед обумовлені тим, що акціонування дозволяє вирішити проблему персоніфікації власності великих підприємств, не руйнуючи цілісності майнового комплексу і не порушуючи його організаційно-матеріальні структури.

Акціонерні товариства створюються в розрахунку на залучення значних інвестицій (капіталу) через випуск і розміщення акцій серед інвесторів. Тому ця форма найбільш ефективна для агропромислових об'єднань, що мають потужних зовнішніх інвесторів, якими є банки, переробні та інші промислові підприємства.

Узагальнення світового досвіду показує, що акціонерна форма відносин та її відповідні організаційні форми найбільш пристосовані для реалізації інтеграційного процесу, інвестиційних проектів, створення спільних підприємств з іноземними інвесторами. Гарантією їх ефективного функціонування є залучення додаткових інвестицій через викуп акцій потужними інвесторами, а не розпорошення їх серед дрібних власників.

За певних умов як великі, так і дрібні господарства можуть ефективно працювати. Але щоб пристосувати їх до ефективної роботи в ринкових умовах слід вирішити проблему економічної свободи і певної самостійності виробничих підрозділів, партнерських відносин у поєднанні зі змінами відносин власності.

Практика господарювання підтверджує можливість здійснення двох основних видів підприємницької діяльності стосовно галузі садівництва і

виноградарства, а саме виробничої та посередницької. Виробнича підприємницька діяльність у садівництві і виноградарстві є визначальною оскільки найбільш істотно впливає на ефективність функціонування садівницьких і виноградарських виробничо-господарських структур. На рівні первинної ланки господарювання, якими є безпосередньо садівницькі і виноградарські підприємства, виробнича підприємницька діяльність має пріоритетне значення, оскільки вона зумовлює виробництво і доведення до кінцевого споживача плодоягідної і виноградарської продукції.

Основна виробнича підприємницька діяльність полягає у виробництві і просуванні на ринок традиційних або інноваційних видів плодоягідної і виноградарської продукції. Така діяльність буде більш ефективною, коли вона здійснюватиметься із застосуванням сукупності техніко-технологічних і організаційно-економічних новацій.

З погляду новаторської функції до підприємницьких можна віднести такі садівницькі і виноградарські підприємства, які: по-перше, збільшують свою частку на ринку плодів, ягід і винограду; по-друге, поширюють використання нових технологій вирощування плодоягідних культур і винограду, а також їх нових порід і сортів, сільськогосподарську техніку з догляду за багаторічними насадженнями, нові форми залучення фінансових коштів, організації виробництва, праці, господарювання і управління, нову внутрішньогосподарську структуру, здійснюють маркетингову діяльність; по-третє, інтегрують на взаємовигідних умовах виробництво садово-виноградарської продукції і садивного матеріалу з особистими селянськими та фермерським господарствами; по-четверте, вступають в різні форми об'єднань садівницьких і виноградарських підприємств з метою застосування інновацій на основі концентрації капіталу та взаємного розподілу ризику щодо виробництва плодоягідної і виноградарської продукції.

Залежно від характеру і спрямованості підприємницької діяльності формуються і відповідні моделі садівницького (виноградарського)

підприємства. Традиційна модель базується на використанні і дотриманні прийнятих технологій, методів і форм організації праці.

Але прагнення товаровиробників до максимізації прибутку обумовлює необхідність пошуку альтернативних можливостей поліпшення фінансових результатів. Основними факторами впливу на прибуток є рівень собівартості, якість продукції, ціна, обсяг реалізації. В умовах конкурентного середовища дуже важко знизити рівень виробничих витрат нижче граничної межі, тому більше уваги пропонується звертати на можливості освоєння багатоканальної системи реалізації, розширення структури товарної продукції за рахунок застосування нових перспективних сортів, типів насаджень тощо, що й зумовлює формування моделі садівницького і виноградарського підприємства ринкового типу на інноваційній основі.

Основні принципи формування підприємницької моделі садівницького (виноградарського) підприємства полягають в наступному:

- створення господарських відносин, які охоплюють весь виробничий цикл від початку вирощування плодів, ягід і винограду до реалізації готової продукції;
- зміцнення економічними важелями виконання технологічних вимог і економного витрачання обмежених виробничих ресурсів;
- створення відповідних економічних умов для прояву і розвитку творчої ініціативи працівників;
- поетапне введення технологічного, а потім і економічного контролю за якістю виконуваних виробничих операцій вирощування плодів, ягід та винограду;
- простота і ясність побудови економічної конструкції плодоягідного (виноградарського) виробництва;
- стимулювання пошуку вигідних каналів реалізації садівницької і виноградарської продукції і відносно дешевих та якісних виробничих ресурсів.

Підприємницьку модель садівницького (виноградарського) підприємства слід розглядати як систему господарських відносин, які забезпечують виконання технологічних вимог і постійне удосконалення процесу виробництва і реалізації плодоягідної (виноградарської) продукції на основі активного пошуку і запровадження інновацій з метою одержання максимального прибутку.

Типове садівницьке (виноградарське) підприємство поєднує в одній організаційній структурі різні ланки єдиного виробничо-технологічного ланцюга: вирощування, збирання, зберігання, підготовку до реалізації та транспортування продукції. Об'єднання вказаних ланок в єдину організаційну структуру на основі акціонерної форми власності дозволяє забезпечити тут максимальну концентрацію зусиль на підвищенні якості продукції, охопивши всі стадії її виробництва і розподілу, зниження виробничих і реалізаційних затрат та отримання стабільного прибутку.

21.3. Концентрація і розміри виробництва плодів, ягід та винограду

Функціонування садівницьких і виноградарських підприємств у ринкових умовах, коли головним критерієм ефективності господарювання є прибутковість, супроводжується ускладненням економічних процесів, зростанням їх динамічності, появою нових непередбачуваних ситуацій. Тому ці підприємства мають здійснювати структурну перебудову, узгоджувати свою діяльність з вимогами ринку, приводити її у відповідність з попитом і пропозицією, реальними можливостями виробництва та реалізації плодоягідної чи виноградарської продукції. В зв'язку з цим особливо важливу роль відіграє вирішення проблеми оптимізації розмірів садівницьких і виноградарських підприємств, в основу якої має бути покладено принцип прибутковості та створення передумов для розширеного відтворення виробництва. Спеціалізовані садівницькі (виноградарські) підприємства можуть бути різних розмірів, але в їх основі для ефективного

функціонування повинен знаходитись значний рівень концентрації виробництва плодючої продукції чи винограду. Обумовлено це в першу чергу тим, що спеціалізація садівницьких (виноградарських) підприємств і концентрація галузі тісно пов'язані між собою, оскільки поглиблення спеціалізації створює передумови для концентрації виробництва плодів (винограду) і ведення його таким чином в оптимальних розмірах.

Розміри площі садів та виноградників в сільськогосподарських підприємствах залежать від їх виробничого напрямку (спеціалізації), природних умов вирощування, наявності робочої сили і ринків збуту плодів, ягід та винограду, забезпечення спеціалізованою технікою, плодосховищами тощо. Для садівницьких господарств визначальним фактором також є породно-сортова структура плодкових і ягідних насаджень, що впливає як на розміри галузі, так і організацію вирощування, збирання і реалізації врожаю. Так, виробництво ягід вимагає наявної значної кількості робочої сили для прополювання суниці, збирання ягід. Ягідна продукція є дуже ніжною, швидко псується і тому потребує досить швидкого її збирання та відправки на реалізацію бажано спеціальним транспортом (авторефрижираторами).

Високоєфективним є поєднання в організаційно-технологічному циклі в межах одного господарства виробництва плодів, ягід та винограду з їх промисловою переробкою та зберіганням. В садівницьких і виноградарських підприємствах земля і нерозривно пов'язані з нею багаторічні насадження являють собою основні засоби виробництва. Вони обумовлюють можливість раціонального застосування сучасної техніки (тракторів, обприскувачів тощо), що стає можливим при відповідній площі садів (виноградників).

Мінімальний розмір саду (виноградника) змінюватиметься залежно від забезпеченості спеціалізованою технікою.

Чим більше в підприємстві вирощується трудомістких порід – ягідників або плодкових на слаборослих підщепах, чим інтенсивніше ведеться виробництво, тим меншими будуть за інших однакових умов оптимальні розміри площі багаторічних насаджень. Що ж стосується обсягів

виробництва і вартості валової продукції, то такі господарства не поступатимуться підприємствам більшим за площею садів, але з нижчим рівнем інтенсивності ведення галузі.

Мінімальною межею галузі садівництва і виноградарства в сільськогосподарських підприємствах є наявність спеціалізованого підрозділу, раціональний розмір якого становить 100-150 га плодкових і ягідних культур (виноградників) залежно від їх породно-сортової структури.

Під раціональним розуміють такий розмір виробництва плодів, ягід та винограду, який забезпечує кращий результат діяльності за умови раціонального використання сукупності факторів: природних, економічних, організаційних, технічних, які діють не розрізнено, а в поєднанні один з одним. Тому обов'язковою умовою забезпечення оптимальних розмірів садівницьких і виноградарських підприємств є раціональне територіальне розміщення плодоягідних насаджень і виноградників, що зумовлює максимально можливе використання біологічного потенціалу плодкових культур для виробництва конкурентноспроможної продукції тощо. Обґрунтування оптимальних розмірів підприємств безумовно повинно здійснюватися з обов'язковим врахуванням рівня розвитку продуктивних сил, рівня інтенсивності виробництва, його спеціалізації. Для модельних організаційних форм великого плодоягідного і виноградарського виробництва передбачається максимально можлива (понад 50 %) глибина як галузевої, так і внутрішньогалузевої спеціалізації.

Переваги концентрації плодоягідного і виноградарського виробництва в спеціалізованих підприємствах обумовлені більш раціональним використанням сучасних систем захисту садів і виноградників від шкідників і хвороб, засобів механізації, запровадженням напрацювань наукових установ, наявністю кваліфікованих кадрів, що дозволяє забезпечувати належний догляд за насадженнями, значний ріст їх урожайності, швидку інтенсифікацію галузі садівництва і виноградарства.

Для ефективного функціонування садівницьких і виноградарських підприємств необхідно створювати в них таку виробничу структуру, яка забезпечила б:

- найбільш повне використання конкретних природно-економічних умов для досягнення граничного (маржинального) рівня врожайності плодоягідних культур або винограду, які вирощуються в певному господарстві;

- максимально можливий рівень спеціалізації та інтенсивності ведення плодоягідного і виноградарського виробництва;

- застосування сучасних форм організації праці, які розраховані на найбільш продуктивне використання сільськогосподарської техніки і робочої сили;

- добру керованість як господарством в цілому, так і окремими підрозділами;

- узгодженість обсягів виробництва плодів, ягід та винограду з постійними і тимчасовими трудовими ресурсами.

Завдяки цьому буде досягатися формування садівницьких і виноградарських підприємств як товаровиробників конкурентноспроможної плодоягідної та виноградарської продукції.

Хоча розмір площі багаторічних насаджень не є основним показником розміру підприємства, але він порівняно з іншими, є найбільш стабільним. Тому саме цей показник найчастіше вважається найбільш прийнятним при визначенні розміру садівницького чи виноградарського підприємства.

При визначенні оптимального розміру виробництва слід враховувати і такі переваги великих підприємств порівняно з дрібним виробництвом:

- нижчий рівень капіталовкладень в розрахунку на одиницю виробленої продукції;

- більш ефективне використання виробничих ресурсів, об'єктів інфраструктури;

- сприятливі умови для застосування прогресивних видів техніки і технологій;
- можливість здійснювати первинну обробку або переробку виробленої продукції, її зберігання і реалізацію у фірмових магазинах;
- у соціальному плані створюється можливість забезпечити раціональний режим праці і відпочинку.

Таким чином, при оптимізації розмірів садівницьких (виноградарських) підприємств необхідне дотримання таких умов, як раціональне територіальне розміщення плодкових і ягідних насаджень (виноградників) з найбільш повним використанням конкретних природно-економічних умов, поглиблення спеціалізації і підвищення інтенсивності виробництва, що сприятиме кращому використанню наявних матеріально-технічних ресурсів садівницьких (виноградарських) господарств тощо.

При удосконаленні форм плодоягідного і виноградарського виробництва необхідно виходити з того, що садівництво і виноградарство України, як і інші галузі сільського господарства, були зорієнтовані на великомасштабне виробництво з високим рівнем спеціалізації і концентрації. У відповідності з цим розроблялась і створювалась матеріально-технічна база даних галузей. Тому в умовах реформування аграрної економіки важливо зберегти доведені вітчизняним і світовим досвідом переваги великого високоспеціалізованого плодоягідного і виноградарського виробництва.

Великотоварні садівницькі і виноградарські підприємства зустрічають все більше труднощів з найманою робочою силою. З іншого боку, переваги таких господарств, безсумнівно, полягають у виробництві великих обсягів досить однорідної продукції, можливість контактів із споживачами у інших країнах і застосуванні самої передової агротехніки й технології зберігання, товарної обробки і реалізації плодів та винограду.

Із садівництвом технологічно поєднується бджільництво, що пов'язане із необхідністю запилення плодкових і ягідних культур, які в свою чергу є добрими медоносами. На 1 га плодоносного саду потрібно мати 1,5-2

бджолородини. Інші галузі: виробництво зерна цукрових буряків, овочівництва, картоплярство, тваринництво, а також і виноградарство, прямого технологічного зв'язку з садівництвом не мають. Але раніше до переходу на ринкові відносини вважалось, що для задоволення внутрішньогосподарських потреб в молоці, м'ясі, овочах, картоплі і інших, доцільна організація виробництва згаданих галузей як нетоварної продукції. Це було також пов'язано з необхідністю раціонального використання земельних угідь господарств, непридатних для виробництва плодів та ягід, і садооборотної площі.

Спеціалізоване садівницьке (виноградарське) підприємство, формується під впливом цілого ряду факторів, а саме: природних, організаційних, економічних. У зв'язку з цим доцільно розглядати і сутність такого поняття, як „промисловий сад (виноградник)”. Промисловий сад (виноградник) є найважливішою складовою садівницького (виноградарського) підприємства, що являє собою насадження плодкових культур (винограду), які створені і експлуатуються приватними, колективними, державними та іншими товаровиробниками плодів і винограду.

Створення і ефективне функціонування промислового саду (винограднику) обумовлює дуже ретельну оцінку природно–економічних умов розміщення плодкових, ягідних і виноградних насаджень, всебічне техніко–економічне обґрунтування проекту створення і експлуатації саду (винограднику), обов'язкове виконання вимог проекту при його практичній реалізації. Промисловий сад (виноградник) повинен відповідати таким організаційно–економічним і техніко–технологічним вимогам, а саме: бути орієнтованим на задоволення попиту ринку, мати оптимальні розміри, оптимальну породно–сортову і вікову структуру багаторічних насаджень, базуватись на прогресивних типах насаджень і інтенсивних високомеханізованих технологіях вирощування плодів (винограду), мати

агропромисловий характер виробництва. Його ведення повинне базуватись на прогресивних формах організації виробництва і праці.

Для забезпечення ефективного функціонування за ринкових умов, кваліфікованого управління підприємствами винятково важливою є їхня чітка й повна класифікація за певними ознаками.

Стосовно садівницьких і виноградарських підприємств така класифікація має свої відмінності внаслідок специфіки даних галузей, які обов'язково потрібно враховувати для забезпечення ефективного виробництва плодоягідної і виноградарської продукції (табл. 21.1).

Найбільш повно їх характеризують такі класифікаційні ознаки: мета і характер виробничої діяльності. Оскільки садівницьке (виноградарське) підприємство виступає як виробниче, то метою його діяльності є виробництво і реалізація садівницької (виноградарської) продукції – плодів, ягід, винограду і садивного матеріалу – у відповідній їй комбінації для одержання прибутку, який би забезпечував розширене відтворення галузей); форма власності (у галузях садівництва і виноградарства створено і функціонують садівницькі і виноградарські підприємства різних форм власності – від державної до приватної, включаючи і комунальну); організаційно-правова форма господарювання. Найбільше поширення серед садівницьких і виноградарських підприємств на сучасному етапі мають акціонерні товариства і товариства з обмеженою відповідальністю.

В сучасних умовах господарювання у даних галузях практично відсутні великі підприємства. Спеціалізовані підприємства, які входять до складу об'єднань „Вінницясадвинпром”, „Кримрадгосповинпром”, „Миколаївсадвинпром”, „Херсонсадвинпром” та ін. за розмірами належать до середніх – від 50 до 1000 працюючих. До малих підприємств належать фермерські господарства, які є досить поширеними у садівництві та виноградарстві на півдні України.

В сучасних умовах формування ринкової економіки важливо не тільки реформувати існуючі і розробляти моделі нових садівницьких

(виноградарських) підприємств, а й навчитись об'єктивно оцінювати ефективність їх функціонування і проводити порівняльну оцінку форм господарювання.

21.1. Класифікація організаційних форм плодоягідного (виноградарського) виробництва за системою відмітних ознак

Відмітна ознака	Види садівницьких (виноградарських) підприємств
Мета і характер виробничої діяльності	Виробництво і реалізація садівницької (виноградарської) продукції для одержання прибутку
Тип господарства	а) садівницьке; б) плодорозсадницьке; в) садово – виноградарське; г) виноградарсько – садівницьке; д) виноградарське; е) багатогалузеве.
Форма власності майна	а) приватна; б) комунальна; в) державна.
Розмір виробництва (рівень концентрації) плодів і ягід	а) велике; б) середнє; в) дрібне.
Рівень спеціалізації	а) глибокоспеціалізоване (до 100%); б) спеціалізоване (понад 50%); в) з недостатньо визначеною спеціалізацією (до 50%).
Комбінування (інтегративність виробництва)	а) агропромислове (об'єднання виробництва з промисловою переробкою і тривалим зберіганням): - агропромислове підприємство; - агрофірма; б) неінтегроване.
Рівень організації	а) організаційні форми на рівні первинних організаційних одиниць (господарств): - приватне; - державне; - колективне та ін. б) організаційні форми на рівні групових формувань: - по всій виробничій і господарській діяльності; - по виробництву садівницької (виноградарської) продукції.

21.4. Державне регулювання та підтримка садівництва і виноградарства

Потреба державної підтримки зумовлена такими особливостями садівництва і виноградарства, як висока капіталоемність закладення багаторічних насаджень, значні витрати з догляду за молодими насадженнями, великий період до початку товарного плодоношення (3-5 років), наявність значних ризиків тощо. Перші кроки в державному регулюванні даних галузей розпочаті в 1994 р., коли був створений Державний комітет з питань садівництва, виноградарства і виноробної промисловості (Держсадвинпром). Його основними завданнями було: сприяння реформуванню аграрного сектора; участь у державній підтримці промислового садівництва і виноградарства; створення умов для підвищення ефективності використання землі та майна; відпрацювання єдиних підходів до розвитку галузі; проведення маркетингу ринку плодів, ягід і винограду; оптимізація галузевої й міжгалузевої кооперації.

Механізм державної компенсації витрат на створення і догляд за молодими насадженнями визначено Законом України "Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства" (1999), Постановами Кабінету Міністрів України "Про затвердження порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства" (1999, 2005) та Наказом Міністерства аграрної політики "Про затвердження нормативів на компенсацію витрат по закладенню молодих багаторічних насаджень" (2005). Зібрані кошти спрямовуються на здійснення фінансової підтримки розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства. На фінансування витрат з проведення науково-технічних досліджень і розробок у цих галузях спрямовується один відсоток цього збору.

Фінансова підтримка надається суб'єктам господарювання незалежно від організаційно-правової форми та форм власності, які займаються виноградарством, садівництвом і хмелярством, для компенсації їхніх витрат

на проектні роботи, підготовку ґрунту та садіння, догляд за багаторічними насадженнями, спорудження шпалери й крапельного зрошення, придбання підвісних матеріалів для хмелярства відповідно до нормативів витрат на 1 га (табл.21.2). Нормативи визначено залежно від зон закладення молодих багаторічних насаджень, схем садіння, а також з урахуванням витрат на складові частини відповідних робіт в садівництві.

Механізм одержання фінансової підтримки полягає в наступному: одержувачі мають подати до 1 грудня поточного року заяву, акт про фактичний обсяг виконаних робіт, проектно-кошторисну документацію, відомості про витрати на виконання робіт, кошториси, технологічні карти на виконання робіт у виноградарстві, садівництві та хмелярстві. Садівницькі і виноградарські підприємства, які залучили кредити банків, мають право також на одержання фінансової підтримки частковою компенсацією відсоткової ставки за цими кредитами.

Необхідним є й державне регулювання в сфері ціноутворення. Ціни на плоди, ягоди та виноград повинні гарантувати еквівалентність обміну промислової й сільськогосподарської продукції, забезпечувати садівницьким і виноградарським підприємствам розширене відтворення багаторічних насаджень, сприяти впровадженню науково-технічного прогресу в галузь і задовольняти зростаючі потреби споживачів на ринку продовольства.

21.2. Нормативи витрат на складові частини відповідних робіт, на підставі яких надається фінансова підтримка суб'єктам господарювання на розвиток садівництва (без крапельного зрошення)

Найменування	Схема посадок	Витрати тис. грн. на 1 га, з розрахунку на 1 рік						Тривалість створення, років
		Усього	Підготовка ґрунту та посадка		Спорудження шпалери	Догляд за багаторічними насадженнями		
			Усього	У т.ч. вартість саджанців, тис грн...		Усього	у т.ч. хімічний захист	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Зерняткові								

Яблуня	6x4	15,0	11,2	2,5	-	3,8	0,8	5
	5x4	17,5	13,0	3,0	-	4,5	0,8	5
	5x3	19,9	15,1	4,6	-	4,8	0,8	5
	5x3	29,4	15,1	4,6	9,5	4,8	0,8	5
	4x2,5	30,6	15,4	7,5	9,5	5,7	0,9	4
	4x2	33,2	17,5	9,4	9,5	6,2	0,9	3
	4x1	46,8	30,1	18,8	9,5	7,2	0,9	3
	4x1,25	47,7	30,2	20,0	9,5	8,0	0,9	1
кніп-баум	3,3x1	60,5	40,3	30,3	10,2	10,0	1,0	1
Груша	4x3	29,9	15,8	5,8	9,5	4,6	1,0	4
Кісточкові								
Вишня	6x4	14,4	11,1	2,5	-	3,3	0,7	4
	6x3	15,1	11,8	3,3	-	3,3	0,7	4
	5x3	15,7	12,4	4,0	-	3,3	0,7	4
Слива	6x4	14,8	11,5	2,5	-	3,3	0,7	5
	6x3	15,6	12,3	3,3	-	3,3	0,7	5
	5x3	16,3	13,0	4,0	-	3,3	0,7	5
Черешня	7x5	12,6	10,1	2,1	-	2,5	0,7	5
	6x4	14,9	12,1	3,1	-	2,8	0,7	5
	5x3	17,3	14,0	5,0	-	3,3	0,7	5
Абрикос	7x5	12,5	10,0	2,0	-	2,5	0,7	5
	6x4	14,7	11,9	2,9	-	2,8	0,7	5
	5x3	16,9	13,6	4,6	-	3,3	0,7	5
Персик	6x4	14,8	12,0	2,9	-	2,8	0,7	4
	5x4	15,7	12,5	3,5	-	2,9	0,7	4
	5x3	16,8	13,6	4,6	-	3,2	0,7	4
Горіх волоський	10x8	6,3	4,9	0,6	-	1,4	0	6

Система регулювання цін має включати заходи щодо недопущення монополізму промислових переробних і торговельних підприємств у визначенні цін на сировину та вирощену продукцію, а також відпрацювання методики встановлення в переробних підприємствах граничного рівня договірних цін на плодоягідну і виноробну сировину, які повинні ґрунтуватися на сезонних і регіональних витратах, пов'язаних із набуттям продукцією споживчих властивостей і відповідної якості.

Основними напрямками державного регулювання садівництва і виноградарства є: стимулювання розширення площ насаджень через відшкодування витрат на закладення багаторічних насаджень або надання пільгових кредитів, податкове регулювання та страхування; впровадження раціональної цінової політики, що забезпечить сталі доходи виробникам плодів, ягід і винограду; сприяння впровадженню інтенсивних технологій;

реформування торгівлі, заохочення виробників до експорту плодоягідної і виноградарської продукції.

Одним із головних факторів діяльності щодо виведення галузей садівництва і виноградарства на світовий рівень продуктивності виробництва й забезпечення високої якості одержаної продукції є здійснення активної інноваційної політики, розвиток і стимулювання інноваційної діяльності садівницьких і виноградарських підприємств.

Основними особливостями нових інтенсивних типів насаджень плодкових культур є збільшення кількості дерев на одиницю площі, зниження висоти та зменшення параметрів їх крони. Досвід розвитку світового садівництва показує, що найбільш ефективним типом промислового саду нині є інтенсивний сад на слабкорослих підщепах, який повинен характеризуватися високою екологічною стійкістю і відповідати ресурсозберігаючим і екологічно безпечним технологіям. Серед переваг високоінтенсивних насаджень – швидкоплідність, висока якість продукції та значно вища продуктивність. Сад з великою кількістю дерев на гектарі потребує наявності родючих вологозабезпечених ґрунтів, або ж зрошення і відповідного удобрення. Зрошення плодкових насаджень є важливим фактором у технології і організації інтенсивного садівництва. Нестача коштів призводить до закладання в господарствах інтенсивних слабкорослих садів без зрошення. За даними Інституту садівництва УААН карликові дерева в незрошуваних садах матимуть принаймні на третину нижчу врожайність і значно гіршу якість плодів.

Головним стимулом для використання інновацій в садівництві сільськогосподарськими підприємствами є їх вища ефективність порівняно з старими технологіями. Проте, через важкий фінансовий стан знизилась інноваційна активність садівницьких господарств, а саме: зменшилися площі закладання нових садів, погіршився догляд за існуючими насадженнями внаслідок обмеженості оборотних коштів.

Попит на наукові розробки в садівництві і виноградарстві залежить значною мірою від інвестицій на закладання насаджень, які через обмеженість власних коштів та малодоступність кредитних ресурсів у сільськогосподарських підприємств майже відсутні. Тому стимулювання інвестицій на закладання насаджень сприятиме активізації інноваційної діяльності в садівництві.

21.5. Організація садообороту і території садів та виноградників

Раціональна організація виробництва плодів, ягід та винограду передбачає наявність у садівницьких (виноградарських) підприємствах садооборотів (виноградникооборотів), введення яких створює умови для рівномірного закладання насаджень, їх продуктивного використання і заміни тощо.

Для розрахунку садообороту з урахуванням норм амортизації насаджень і нормативного строку переведення молодих садів і ягідників до складу плодоносних використовують відповідні вихідні дані (табл.21.3).

21.3. Вихідні дані для розрахунку площі садообороту

Культура	Тривалість створення і продуктивного використання насаджень, років			Складові площі садообороту, %			Питома вага молодих насаджень у загальній їх площі, %
	всього	У тому числі		Підготовка ґрунту	створення насаджень	продуктивне використання насаджень	
		створення	продуктивне використання				
Яблуні, груша:							
на насінневих підщепах	27	7	20	6,9	24,1	69,0	26
на середньо-рослих підщепах	20	5	15	9,1	22,7	68,2	25
на карликових підщепах	16	4	12	11,1	22,2	66,7	25
Слива	20	5	15	9,1	22,7	68,2	25
Вишня	17	4	13	10,5	21,1	68,4	24

Черешня і абрикос	25	5	20	7,4	18,5	74,1	20
Персик	16	4	12	11,1	22,2	66,7	25
Грецький горіх	50	10	40	3,9	19,2	76,9	20
Суниця*	4	1	3	20,0	20,0	60,0	25
Смородина	10	3	7	9,1	7,3	63,6	30
Агрис	11	3	8	8,3	25,0	66,7	27
Малина	10	2	8	9,1	18,2	72,7	20

* Без урахування площі сівозміни

На підготовку ділянки під закладання плодкових насаджень потрібно відводити два роки, а під ягідники - один рік. Таким чином, площа незайнятих насадженнями ділянок у загальній площі садообороту становитиме від 6,9 (зерняткові культури на насінневих підщепах) до 20 % (суниця). Розмір загальної площі садообороту з урахуванням земельних площ для проведення комплексу робіт перед закладанням насаджень у конкретному підприємстві залежить від відтворювальної породної структури плодкових і ягідних насаджень.

Площа плодоносних насаджень визначається на підставі запланованого обсягу виробництва плодів і ягід та передбачуваних рівнів їх урожайності. Загальна площа насаджень розраховується множенням площі плодоносних насаджень на коефіцієнт, який є оберненою величиною її нормативної питомої ваги:

$$K = \frac{1}{K_n} ;$$

де K_n –питома вага плодоносних насаджень у загальній їх площі.

Вільна садооборотна площа розраховується за допомогою коефіцієнта, який відображає питому вагу цієї площі в загальній площі садообороту. До загальної площі садообороту додається площа культуuroобороту при вирощуванні суниці, а також площа під дороги в садах і ягідниках, під садозахисні насадження, під бригадні будинки та інші виробничі споруди.

Для дотримання запроектованого (запланованого) породного складу промислового саду породний склад насаджень, що закладаються, потрібно розраховувати в такій послідовності. У загальних площах закладання яблуні

і груші, передусім, визначається питома вага насаджень на насінневих і клонових підщепах. Потім запланована (запроектована) породна структура насаджень коригується введенням коефіцієнта їх колообігу. Останній являє собою відношення одиниці або десяти (для визначення його більшою величиною) до кількості років, що охоплюють періоди створення і продуктивного використання саду чи ягідника. Цей коефіцієнт визначається за формулою:

$$K_o = \frac{10}{C_n + P_n},$$

де C_n - тривалість створення насаджень, років;

P_n – тривалість продуктивного використання насаджень, років.

Організація території садів і виноградників є однією із важливих складових раціональної організації садівництва і виноградарства, визначаючи ефективність використання землі, техніки і трудових ресурсів. Вона включає: 1) вибір земельних ділянок під плодові і ягідні культури та виноград; 2) розміщення гідромеліоративних споруд, господарських центрів і виробничих приміщень; 3) поділ території саду (виноградника) на квартали і розміщення захисних смуг і доріг; 4) розміщення порід і сортів плодоягідних культур і винограду по кварталах.

Квартал є первинним елементом території саду (виноградника) і являє собою частину плодового масиву, обмеженого захисними насадженнями і дорогами. Оптимальний розмір квартала складає від 8-10 до 15-18 га площі саду (виноградника) прямокутної форми; для кущових ягідників – 4-8 га, суниці – від 2 до 4-6 га.

Основними вимогами щодо організації кварталів є такі: створення захисту насаджень від пануючих вітрів; можливість високопродуктивного використання сільськогосподарської техніки; розміщення в певному кварталі однієї плодової культури та її сортів з одночасним дозріванням плодів.

Ряди плодкових дерев і виноградних кущів розміщують паралельно до довшої сторони кварталу. На виноградниках квартали поділяють на клітки, ширина яких дорівнює ширині кварталу.

У насадженнях багаторічних культур створюють магістральні, міжквартальні і міжкліткові дороги. Ширина магістральних доріг становить 8-10 м, міжквартальних – 5-6 м, а міжкліткових – 4-5 м.

21.6. Організація праці та виробничих процесів в садівництві та виноградарстві

Організація праці та виробничих процесів в садівництві та виноградарстві ґрунтується на загальних принципах. Основою організації виробничих (трудових) процесів є технологічні карти, що регламентують строки та прийоми виконання технологічних операцій, визначають необхідні технічні засоби по догляду за садами і виноградниками. Основними виробничими процесами у садівництві і виноградарстві є: вирощування саджанців, садіння, догляд за рослинами (плодовими деревами, виноградними кущами), збирання, зберігання і переробка продукції.

В організаційному плані технологічний процес створення і експлуатації промислового саду (виноградника) передбачає:

1) вирощування або закупівлю садивного матеріалу. Основне завдання плодового і виноградного розсадництва полягає у вирощуванні високоякісного садивного матеріалу районованих для конкретних зон порід і сортів багаторічних культур відповідно до потреб садівницьких і виноградарських підприємств. Складовими розсадників є: 1) ділянка розмноження, що включає шкілку сіянців і маточник клонових підщеп; 2) ділянка формування, яка займає основну площу розсадника (до 50 %) і займається вирощуванням щеплених та кореневласних саджанців. Період вирощуванням однорічних щеплених саджанців тут триває 2 роки, дворічних – 3, а за наявності нульового поля він становить 4 роки (якщо підщепи ростуть недостатньо сильно і їх важко використовувати в перший рік). Таким чином,

на ділянці формування є три поля розсадника: перше (поле окулянтів або зимового щеплення), друге (поле вирощування однорічних саджанців) і третє (основними завданнями у цьому полі є вирощування здорових дворічних саджанців, закладання і початкове формування крони молодих дерев і підготовка їх до пересадки в сад), інколи й створюють нульове; 3) ділянка маточних насаджень, що включає живцево-насіньвий сад для заготівлі насіння і маточно-живцевий сад, де вирощують живці для одержання підщеп. Одним із напрямів інтенсифікації розсадництва є його індустріалізація, яка передбачає технологію вирощування садивного матеріалу методом зимового щеплення. Ця технологія порівняно з традиційною має низку переваг, а саме: більш рівномірне використання кваліфікованої робочої сили і виконання зимового щеплення в більш вільний проміжок часу; кращі умови праці, оскільки цей процес відбувається взимку у закритих теплих приміщеннях; механізація виробничого процесу; збільшення виходу садивного матеріалу і прискорення циклу його вирощування.

Вирощування садивного матеріалу здійснюють як плодорозсадницькі підприємства, так і окремі спеціалізовані плодорозсадницькі підрозділи, які створюються в садівницьких і виноградарських господарствах для забезпечення внутрішньовиробничих потреб у саджанцях плодоягідних культур і винограду. Поглиблення внутрішньогалузевої спеціалізації садівництва і виноградарства обумовлює зосередження виробництва саджанців в спеціалізованих розсадницьких господарствах і постачання садивного матеріалу на замовлення садівницьких і виноградарських підприємств у відповідній кількості, якості і асортименті.

Важливою ланкою розсадництва є організація виробництва сертифікованого садивного матеріалу із використанням найновіших світових технологій вирощування саджанців, що застосовується в США та Франції, які полягають в наступному (рис.21.1).

2) передпосадкова підготовка ґрунту та влаштування огорожі території саду (виноградика). На цій стадії здійснюється планування і дискування

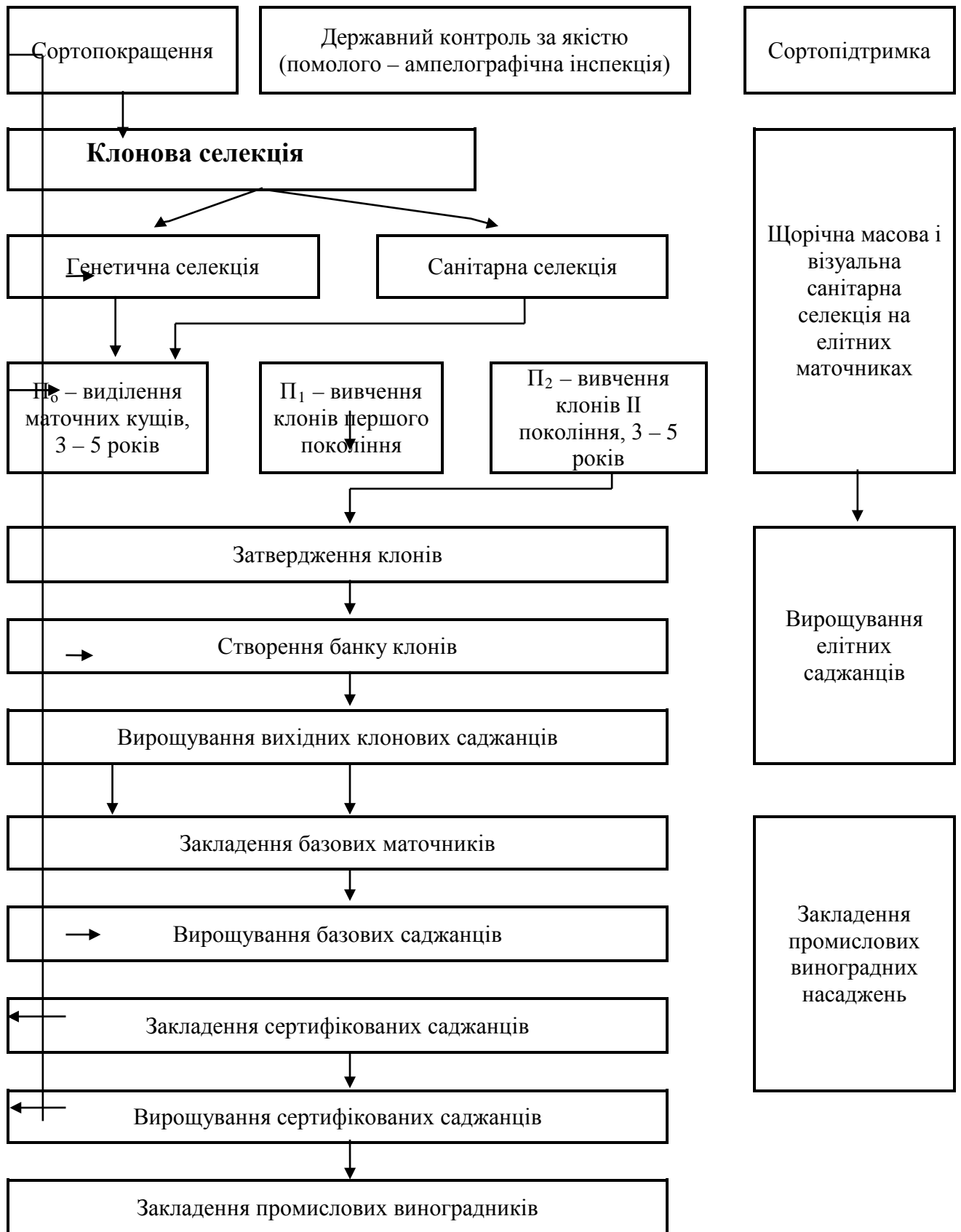

Рис. 21.1. Схема виробництва сертифікованого і елітного садивного матеріалу винограду в Україні

площі, підготовка та внесення органічних і мінеральних добрив, плантажна оранка і вирівнювання плантажу, внесення аміачної води, культивація, приготування і внесення гербіцидів, дискування ґрунту і влаштування огорожі;

3) закладання саду (виноградника), що включає комплекс наступних робіт із садіння та догляду за молодими насадженнями до вступу в товарне плодошення. При садінні саду (виноградника) потрібно здійснити такі виробничі операції, як: закриття вологи, культивація, розбивка площі (на квартали і внутрішньо квартальна), механізоване копання ям, підвезення і тимчасове прикопування саджанців, підготовка саджанців до садіння, садіння, встановлення кілків, підв'язування саджанців до кілків, опрацювання саджанців і мульчування землею. Витрати саджанців і допоміжних матеріалів залежать, наприклад, для яблуні від схеми розміщення дерев, підщепи (насіenneва чи вегетативна) і форми крони. Так, при схемі садіння 6x5 м кількість дерев на одному гектарі становитиме 335 штук, підщепа напівкарликова, сплюснена форма крони без капітальних опор.

Для закладання шпалерно-карликового яблуневого саду з капітальними опорами потрібно витратити 1000 штук саджанців на 1 гектар (схема розміщення плодкових дерев 4x2,5 м). Щодо догляду за молодими насадженнями у перший рік вегетації, то він передбачає обрізування дерев, закриття вологи навесні, чотириразове дискування, трьохразову культивацію і розпушування пристовбурних смуг та обприскування насаджень отрутохімікатами проти шкідників і хвороб. На другий рік окрім названих для першого року виробничих операцій проводять інвентаризацію і ремонт насаджень (заміну загинувших дерев) з виконанням відповідних для садіння дерев робіт (для ремонту насаджень при закупівлі саджанців передбачається їх 10 % страховий фонд). Догляд на третій рік передбачає роботи з обрізування дерев і видалення кореневої порослі, обробіток ґрунту із сівбою сидератів, скошуванням зеленої маси і її прикочуванням, боротьбу зі шкідниками і хворобами, внесення мінеральних добрив тощо;

4) експлуатація промислового саду (виноградика) передбачає виконання комплексу дозбиральних робіт, а також збирання продукції і її транспортування до місця зберігання і наступного використання. Найбільш важливими дозбиральними роботами є обрізування дерев (кущів), обробіток ґрунту в міжряддях, боротьба зі шкідниками і хворобами та внесення добрив, від ретельного виконання яких залежить продуктивність садів і виноградників та кінцеві результати господарювання в галузях. Переважна більшість виробничих процесів з вирощування садівницької продукції і винограду виконується з допомогою різноманітних машин і механізмів. Окремі ж роботи, як наприклад, детальне обрізування дерев і кущів та збір плодів і ягід потребують докладання ручної праці. Обрізування виконують спеціально підготовлені робітники зі знанням системи формування крони дерев, видів обрізки і практичних навичок, використовуючи при цьому комплект садових інструментів (секатори, ножовки, ножі тощо), переносні драбини, платформи та ін. У загущених насадженнях поширення має механізоване контурне обрізування дерев, за якого обмежуються їх габарити по висоті і ширині.

Найважливішим фактором високої ефективності робіт із захисту насаджень від шкідників і хвороб є своєчасність їх проведення. Максимально допустимий строк обприскування складає 3 дні. Обробляти сади і виноградники отрутохімікатами доцільно рано вранці, а також у вечірній і нічний час. Найбільш економічним методом захисту багаторічних насаджень є малооб'ємне обприскування, за якого в 3-4 рази скорочується витрата робочого розчину, в тому числі на 25 % витрати отрутохімікатів. Кращим способом роботи обприскувачів є груповий, за якого значно підвищується продуктивність праці.

Щодо збирання врожаю, то воно є самим трудомістким виробничим процесом, який потребує понад 50 % і більше загальних затрат праці на вирощування плодів і винограду та залучення значної кількості додаткової робочої сили зі сторони. На збиранні плодів поширення одержали способи із

застосуванням піддонів і контейнерів, а також різних навантажувально-транспортних засобів. За першого способу збирання продукції ведуть ланки в складі 3-5 осіб, які складають заповнені плодами ящики на піддони, формуючи з них пакети в кількості 20 ящиків. Пакети навантажувачами вивозять із міжрядь на міжквартальні дороги і перекладають на транспортні засоби для транспортування на пункт товарної обробки продукції. Найбільш ефективним способом збирання плодів є потоковий, за якого всі операції виконуються в єдиному технологічному циклі, а продуктивність праці на одного працівника досягає 0,8-1,2 т продукції за зміну. Урожай плодів збирають поярусно одночасно з двох рядів 20-25 робітників ручної праці, яких обслуговують два збирально-транспортних агрегати в складі трактора і контейнеровоза.

Основними формами організації праці в садівництві і виноградарстві є постійні виробничі бригади, ланки, орендні колективи чи окремі орендарі. Найбільш ефективними є спеціалізовані садівницькі і виноградарські бригади, які об'єднують робітників ручної праці і механізаторів. За ними на тривалий період закріплюються багаторічні насадження, сільськогосподарська техніка та інші засоби виробництва. Успішна робота садівницьких бригад зумовлюється раціональним підбором плодових і ягідних культур, які вирощує даний підрозділ. При цьому важливо забезпечити внутрішньогалузеву спеціалізацію і необхідну концентрацію виробництва однорідної продукції. За бригадами доцільно закріплювати не більше 2-3 плодових і ягідних культур з різними строками збирання продукції і працenaпруженості до збиральних робіт. Розмір площі багаторічних насаджень, який припадає на одного робітника ручної праці, доцільно розраховувати по найбільш працenaпруженим періодах до збиральних робіт, до яких, перш за все належать роботи першочергового обов'язкового порядку, як наприклад, обрізування плодових дерев, виноградних кущів і догляд за ними, тобто роботи, що потребують наявності постійного складу висококваліфікованих робітників.

Виходячи з обсягів і строків виконання цих робіт, розраховують можливе навантаження площі насаджень на одного постійного члена садівницької (виноградарської) бригади. На період збирання врожаю додатково залучається зі сторони робоча сила з урахуванням обсягів і строків виконання комплексу збиральних робіт.

Норма навантаження площі окремих багаторічних культур культур на одного працівника визначається за формулою:

$$H = O_c : K_{nc},$$

де: H – норма навантаження площі багаторічних насаджень на одного робітника, га;

O_c – оптимальний строк проведення найбільш напруженого виду робіт, днів;

K_{nc} – кількість нормо-змін, необхідних для виконання найбільш напруженого виду робіт на 1 га насаджень.

21.7. Агропромислове комбінування у садівництві та виноградарстві. Організація збуту плодів, ягід та винограду

Поглиблення інтеграційних процесів і створення агропромислових організаційних структур в садівництві і виноградарстві можна вважати одним із найважливіших напрямів формування сільськогосподарських підприємств ринкового типу.

Агропромислове комбінування плодоягідного (виноградарського) виробництва вказує на те, яка його організаційна форма застосовується у практиці господарювання, тобто це може бути садівницька (виноградарська) агрофірма, в якій виробництво плодів та ягід чи винограду органічно поєднується з їх зберіганням, промисловою переробкою і роздрібно-оптовою реалізацією чи садівницьке (виноградарське) агропромислове підприємство, де на відміну від агрофірми має місце оптовий збут плодоягідної (виноградарської) продукції або ж неінтегроване садівницьке

(виноградарське) підприємство, яке не здійснює переробки плодів і ягід (або ж винограду) та їх зберігання, тобто це звичайне сільськогосподарське підприємство. Для визначення глибини інтеграційного процесу садівницьких або виноградарських підприємств слід використовувати такий показник, як рівень інтегративності, який являє собою питому вагу вартості товарної садівницької (виноградарської) продукції, що пройшла промислову обробку, у виручці від реалізації свіжих і перероблених плодів (винаграду). За даним показником виділяються: неінтегровані (до них належать товаровиробники садівницької або виноградарської продукції, які не мають промислової обробки); частково інтегровані (мають, як правило, один із видів промислової обробки, питома вага якої досягає до 25 %); інтегровані (до складу цих організаційних форм входить від одного до двох видів промислової обробки плодоягідної (виноградарської) продукції, на які припадає 25,1-50 % виручки від реалізації); стало інтегровані (мають достатньо сталу промислову зону з рівнем інтегративності 50,1-75 %); глибокоінтегровані (організаційні форми, які функціонують по повному циклу агропромислового комбінування – товарна обробка, тривале зберігання і промислова переробка, які мають рівень інтегративності 75,1-100 %).

В подальшому з розвитком в Україні ринкових відносин організаційні форми плодоягідного і виноградарського виробництва будуть відмовлятися від функції роздрібної реалізації садівницької (виноградарської) продукції, а зосереджувати свої зусилля на її виробництві та промисловій обробці. Окрім того, як свідчить досвід США, досить розвинутою і разом з тим високоефективною є агропромислова інтеграція і комбінування на рівні спеціалізованих об'єднань. Такими організаційними формами в Україні є обласні об'єднання “Садвинпром”.

У ринкових умовах господарювання процес проходження плодової продукції до споживача поділяється на 5 стадій: 1) реалізація свіжезібраних плодів і ягід; 2) відправка до торговельної мережі після короткострокового

зберігання (кісточкові плоди, а також зерняткові літнього і осіннього строків досягання); 3) реалізація плодів після середньострокового зберігання (зерняткові плоди пізньоосіннього і ранньозимового строків досягання); 4) відправка плодів яблуні і груші середньо і пізньозимового строків досягання після тривалого зберігання; 5) реалізація плодів і ягід після переробки в господарстві.

За тривалістю періоду зберігання його поділяють на: короткострокове – до 20 діб, середньострокове – від 20 діб до 2 місяців, тривале – понад 2 місяців.

Для зберігання плодів використовують спеціальні плодосховища-холодильники потужністю від 500 до 10000 т продукції, які обладнані цехами товарної обробки плодів і спеціальними холодильними камерами.

В цехах товарної обробки використовують спеціальні лінії товарної обробки плодів із сортувально-калібрувальними машинами.

Сховища обладнують різними холодильними установками, в тому числі і регульованим газовим середовищем, яке надає можливість кращого зберігання продукції і підвищує вихід якісної продукції. Обсяг потужностей плодосховищ для середньострокового і тривалого зберігання плодів розраховується таким чином:

$$\text{Озаг.зб.} = \text{Осер.зб.} + \text{Отр.зб.},$$

де: Озаг.зб. – загальний обсяг зберігання, т;

Осер.зб. – обсяг середньострокового зберігання;

Отр.зб. - обсяг тривалого зберігання.

$$\text{Осер.зб.} = \text{ВЗос} \times \text{Кос} + \text{ВЗзим} \times \text{Кзим1},$$

де: ВЗос і ВЗзим – відповідно валовий збір зерняткових плодів осіннього і зимового строку досягання,

Кос і Кзим1 – відповідно коефіцієнти використання валового збору зерняткових плодів осіннього і зимового строку досягання для закладання на середньострокове зберігання (дорівнюють 0,5 і 0,2).

$$\text{Отр.зб.} = \text{ВЗзим} \times \text{Кзим2},$$

де: K_{zim2} - коефіцієнт використання валового збору зерняткових плодів зимового строку досягання для закладання на тривале зберігання (дорівнює 0,5).

Раціонально організована збутова політика садівницького (виноградарського) підприємства, що включає методи цінового регулювання, просування плодючої продукції та винограду на ринку, стимулюючі прийоми збуту, часто виявляється ефективнішою, ніж вдосконалення виробничого процесу вирощування плодів, ягід і винограду.

Збільшення прибутковості плодючого і виноградарського виробництва стає можливим за умови збільшення витрат на маркетингову діяльність: додаткові витрати на забезпечення ефективної збутової політики забезпечують додаткові прибутки.

Метою збутової діяльності є організація та налагодження відвантаження плодючої та виноградарської продукції покупцям у встановлені відповідними угодами строки, чітке виконання договірних зобов'язань, контроль за своєчасністю розрахунків.

З моменту початку господарської діяльності аналіз даних про стан та обсяги збуту плодів, ягід і винограду стає одним із найважливіших і потужних засобів для з'ясування ситуації на ринку, планування роботи збутової системи на перспективу. Для оцінки якості збуту основним інформаційним джерелом повинна стати налагоджена система бухгалтерського обліку, яка має інформувати не лише про фінансовий результат садівницького (виноградарського) підприємства, але й про величину заборгованості, розмір валових доходів і витрат, обсяги збуту, прибутку і рентабельності у розрізі ринків збуту, розмір постійних і змінних витрат для визначення беззбитковості продажу плодів, ягід і винограду, про ефективність грошових і матеріальних витрат на маркетингову діяльність, адже інформаційне забезпечення в умовах ринку перетворюється на визначальний фактор успіху. Нині більшість садівницьких і виноградарських підприємств в силу ресурсної обмеженості не мають змоги організувати

службу збуту на рівні структурного підрозділу, тому необхідно налагодити таку систему обліку, яка б включала елементи внутрішньої маркетингової інформаційної системи. Така побудова обліку забезпечила б можливості складання фінансових планів, планів маркетингу і стимулювання збуту, прогнозування фінансових результатів, аналізу та оцінки стану ринків збуту, управління збутовою діяльністю на мікрорівні, формувати оптимальний кошторис витрат на збутову діяльність садівницького (виноградарського) підприємства.

На систему збуту плодів і винограду величезний вплив мають характеристики даного товару. Перша полягає в тому, що плодоягідна продукція і виноград швидко псуються, оскільки їх якість починає погіршуватись від початку збору і продовжується протягом всього процесу збуту. У цьому полягає необхідність та терміновість процесу товарної обробки та збуту садівницької і виноградарської продукції так якісно і ефективно, як це можливо для досягнення належного рівня ціни. Детально вивчені канали реалізації, відповідне технологічне обладнання для зберігання і переробки плодів, ягід та винограду являють собою важливі умови підвищення якості продукції протягом усього періоду її реалізації. Попит на плоди, ягоди та виноград безпосередньо залежить від таких факторів, якими на ринку свіжої продукції є: а) успішна реклама щодо високої споживної цінності плодів і чудових смакових якостей продукції за порівняно невисокої ціни; б) наявність реальних угод на оптову реалізацію плодів та винограду в період їх збирання; в) величина власної ринкової ніші в системі роздрібно-торгівлі, передусім, у великих містах та в місцях, де не вирощується ця продукція.

На ринку сировини попит залежить: а) від фактичного завантаження виробничих потужностей плодо- і винопереробних заводів і умов укладених угод; б) від відстані місць виробництва (сировинної зони) до плодо-і виноградопереробного підприємства; в) від ціни на плоди і виноград, що спрямовуються на переробку; г) від повноти інформованості переробних

підприємств щодо цінності плодів, що вирощуються в даному підприємстві як екологічно чистої збалансованої сировини, особливо для виробництва продуктів дитячого харчування.

На внутрішньому ринку організація збуту плодів і винограду передбачає: 1) укладання угод з фірмовими магазинами «Фрукти-овочі» в промислових містах України і регіону, відправлення продукції за реквізитами; 2) постійний зв'язок з сільськогосподарськими ринками, надання їм рекламних матеріалів, постачання продукції за їх замовленнями; 3) укладання угод з плодоконсервними та виноробними заводами і комбінатами щодо постачання сировини на промислову переробку; 4) різні види зв'язку (телефон, телефакс тощо) з юридичними, фізичними особами, що торгують фруктами і виноградом стосовно їх потреби, купівельної спроможності населення.

На зовнішніх ринках плодової і виноградарської продукції основними завданнями раціональної організації збуту є: домовленість (переговори) з оптовими фрукто-овочевими базами великих міст Білорусії, Росії, Прибалтики про можливі обсяги постачання плодів і винограду в свіжому вигляді; укладання угод про постачання цієї продукції на умовах передоплати, а в подальшому за умов консигнації.

Важлива роль в системі збуту належить маркетингу, що має забезпечити вирішення таких завдань: а) формування ціни на плоди і виноград. Методичні підходи встановлення цін на продукцію товаровиробника мають базуватися на врахуванні комплексу таких факторів, як кон'юнктура ринку (попит і пропозиція) свіжих плодів та продуктів їх промислової переробки; можливість забезпечення високої якості садівницької (виноградарської) продукції і належного товарного її вигляду; оцінка виробничої структури підприємства і рівня загальногосподарських витрат; рівень матеріальних витрат і оплати праці на виробництво одиниці плодоягідної (виноградарської) продукції з врахуванням індексації; б) заходи, спрямовані на просування товару (плодів, ягід і винограду) на ринки їх збуту.

Таким чином, маркетингова політика садівницького (виноградарського) підприємства спрямована на вивчення зміни попиту на плоди, ягоди і виноград, дослідження ринків збуту, розробку заходів щодо їх розширення та освоєння нових напрямів реалізації продукції.

Контрольні запитання і завдання

1. В чому полягають особливості організації товарного виробництва плодів, ягід і винограду?
2. Які виробничі типи спеціалізованих садівницьких і виноградарських підприємств мають поширення в Україні?
3. Сутність концентрації виробництва плодів, ягід та винограду.
4. Що є мінімальною межею галузі садівництва і виноградарства у сільськогосподарських підприємствах?
5. Що слід розуміти під раціональним розміром виробництва плодів, ягід та винограду?
6. Поняття агропромислового комбінування у садівництві та виноградарстві.
7. Як здійснюються державне регулювання та підтримка садівництва і виноградарства?
8. Особливості організації виробництва садивного матеріалу плодкових культур і винограду.
9. В чому полягає організація садообороту і території садів та виноградників?
10. Організація праці та виробничих процесів в садівництві та виноградарстві.
11. Організація збуту плодів, ягід та винограду та принципи маркетингової політики садівницького (виноградарського) підприємства.

Глава 22. Організація скотарства

22.1. Виробничі типи підприємств і об'єднань з виробництва продукції скотарства

За роки реформування в аграрному секторі економіки України якісно змінилися організаційно-економічні умови розвитку скотарства. Це вплинуло на формування виробничих типів підприємств і об'єднань з виробництва продукції скотарства.

Галузь скотарства в сучасний період має багато проблем системного характеру. Хоча останнім часом намітилися позитивні тенденції зниження темпів падіння та певної стабілізації за деякими показниками. Так, на кінець 2005 р. в Україні налічувалося 6514,1 тис. голів ВРХ, що на що на 18109,3 тис. голів менше, ніж у 1990 р. та на 2909,6 тис. голів порівнянно з 2000 р. З них корів нараховувалося 3635,1 тис. голів, 4958,3 тис. голів та 8378,2 тис. голів відповідно у 2005, 2000 та 1990 рр. У сільськогосподарських підприємствах у 2005 р. налічувалося 2491,8 тис. голів ВРХ, що менше ніж у 2000 р. на 2545,5 тис. голів і на 18591,5 тис. голів порівнянно з 1990 р. Поголів'я корів у 2005 р. становило 866,2 тис. голів, що менше на 984,8 тис. голів ніж у 2000 р. та на 5325,4 тис. голів порівнянно з 1990 р. Виробництво продукції тваринництва зменшується. Так, виробництво яловичини та телятини (у забійній вазі) зменшилося з 1985,4 тис. т у 1990 р. до 561,8 тис. т у 2005 р. Рівень виробництва молока також скоротився. Так, у 2005 р. було вироблено 13714,4 тис. т, що менше на 10793,9 тис. т, ніж у 1900 р, та більше на 1056,5 тис. т порівнянно з 1900 р. Виробництво продукції скотарства переміщується в особисті селянські господарства.

Частка сільськогосподарських підприємств невпинно зменшується як у виробництві м'яса, так і молока. Так, у 2005 р. вони виробляли 36,8% м'яса у загальній структурі виробництва. Ця категорія підприємств у 2005 р

виробляла 19% молока у загальному рівні виробництва, у 2000 р. –29%, а у 1990 р - 76%.

Позитивною є тенденція зростання продуктивності худоби. Так, середньодобові прирости ВРХ у 2005 р. хоча й менші на 39 г, ніж у 1990 р., але більші на 137 г, ніж у 2000 р. Середньорічний удій у 2005 р. складав 3487 кг, що більше на 1128 кг, ніж у 2000 р., та на 624 кг порівнянно з 1990 р.

Залежно від наявного ресурсного потенціалу, обсягів реалізації продукції, сільськогосподарські формування можуть бути різних виробничих типів. Більшість із тих, що мають розвинене скотарство мають молочно-м'ясний або м'ясо-молочний напрямок.

В даний час молочне скотарство успішно розвивається на підприємствах які мають достатній рівень ресурсного забезпечення. Поряд з цим відбулось переміщення значної частки виробництва молока із сільськогосподарських підприємств у особисті селянські господарства. Через це виникли регіональні проблеми якості молока, продуктів його переробки, розширення сировинних зон його постачання молокопереробним заводам, зростання витрат на транспортування. Знизилась конкурентоспроможність продукції молокозаводів на внутрішніх і зовнішніх ринках.

М'ясне скотарство в Україні поширене в менших масштабах. Воно розвивається при замкнутому виробничому циклі переважно в районах, де є можливість утримувати тварин тривалий період на природних кормових угіддях. Цим умовам більше відповідає Полісся.

Слід зазначити, що такий поділ і розміщення галузі за основними напрямками є умовним.

Залежно від конкретних умов господарств та їх виробничої діяльності в одному адміністративному районі вони можуть мати різний напрямок. Доведено, що як у процесі міжгосподарського кооперування, так і в конкретних підприємствах спеціалізовані ферми з виробництва молока, відгодівлі молодняку більш ефективні порівняно із змішаними фермами.

У зв'язку з поглибленням спеціалізації, переведенням виробництва продукції на промислову основу у скотарстві склалися такі виробничі типи підприємств:

1. **Спеціалізовані молочні.** Доцільність їх організації полягає в наявності ринку збуту молока. Це перш за все наявність переробних підприємств в регіоні та близьке розташування до великих міст і промислових центрів. Виробництво продукції тут здійснюється на інтенсивній основі і, як правило, у спеціальних комплексах чи фермах з високим рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів та прогресивними способами утримання тварин і догляду за ними. Цьому сприяє застосування системи рівномірного одержання приплоду протягом року. В таких господарствах, як правило надремонтний та ремонтний молодняк реалізують у 20-денному віці в інші спеціалізовані господарства для подальшого дорощування. Корів у стаді більше 60%. Ремонт і розширення стада здійснюються за рахунок нетелей та корів-первісток, вирощених в інших спеціалізованих господарствах; хоча більшість підприємств має замкнутий цикл відтворення стада.

2. **Молочно-м'ясного (м'ясо-молочного) напрямку.** Розміщені в більш віддалених районах. Їх розвиток поєднується з молочною та м'ясною промисловістю зони. Оскільки ці господарства займаються переважно вирощуванням ремонтного, а нерідко і відгодівлю надремонтного молодняку, частка корів у стаді тут не більша 50–60%;

3. **Спеціалізовані з вирощування і відгодівлі худоби м'ясних порід.** Такі підприємства доцільно створювати у районах з великими площами природних кормових угідь. Дорощування і відгодівля молодняку здійснюються безпосередньо в господарстві. Доведено, що найвищої ефективності досягають при живій масі молодняку 18-місячного віку 450–500 кг. У цей період тварини найбільш інтенсивно ростуть, більший вихід продукції належної якості, висока окупність кормів. У таких господарствах скотарство ведеться за замкнутим циклом, тобто відтворення стада

здійснюється за рахунок ремонтного молодняку, вирощеного безпосередньо в господарстві;

4. *Спеціалізовані з вирощування ремонтного молодняку.* Породний молодняк вирощують з 20-денного (або 3-місячного) віку, а в 6–7 міс. тільності реалізують у господарства для ремонту і поповнення стада. Більш доцільно реалізувати корів-первісток після 4 місяця лактації. Комплексну оцінку кожної голови за опрацьованими тестами здійснює спеціальна комісія. Головну увагу звертають на рівень продуктивності тварин. Добовий надій молока від корови має становити не менше 15 кг, або 4500 кг за рік;

5. *Спеціалізовані з дорощування надремонтного молодняку.* До цих підприємств, як правило, надходить поголів'я післямолозивного (20-денного) періоду (загалом до 6 місячного віку) на вирощування і дорощування до 7–8 та 12 міс. Для заключної відгодівлі цей молодняк передають у спеціалізовані підприємства. Вона здійснюється тут на інтенсивній основі. Термін реалізації тварин визначають за їх фізіологічними особливостями.

За даними наукових досліджень, що підтверджені практикою, період заключної відгодівлі має становити 4–6 міс., а вік відгодівельного молодняку на період реалізації — 14–18 міс. У цей період відмічається найбільш інтенсивний ріст тварин, нарощування цінної м'ясистої тканини, високий приріст живої маси на одиницю корму, тобто висока його окупність. В наступні фази росту й розвитку спостерігається накопичення в організмі жирової тканини, необхідної для відтворення, та кісткової маси, але якість продукції погіршується, знижується віддача корму. Реалізаційна маса однієї голови худоби віком 14–18 міс. має становити 450–500 кг, тобто необхідно забезпечити добові її прирости 900–1200 г. Такі спеціалізовані господарства повинні забезпечувати тваринництво власними кормами. Практика показує, що доцільно створювати спеціалізовані підприємства з вирощування і відгодівлі худоби м'ясних порід з використанням природних кормових угідь і

побічної продукції зернових та інших культур. Виробничий процес у цих господарствах доцільно організувати за замкнутим циклом.

Крім перелічених спеціалізованих підприємств, у розвитку тваринництва важливу роль відіграють також племінні заводи і племінні господарства-репродуктори. На племінних заводах ведеться робота з виведення нових порід тварин, розмноженням яких потім займаються племінні господарства-репродуктори, звідки тварин передають товарним підприємствам для виробництва відповідних видів тваринницької продукції.

Практика підтвердила порівняно високу ефективність створених у галузі скотарства виробничих об'єднань різних типів: з вирощування нетелей і корів-первісток; з вирощування та відгодівлі надремонтного молодняка; з виробництва молока і відгодівлі худоби на м'ясо при замкнутому циклі виробництва.

Ефективність роботи спеціалізованих підприємств і об'єднань підвищується за умови забезпечення їх земельними ресурсами, особливо з розрахунку на голову худоби. Використання земельної площі підпорядковане переважно виробництву кормів.

Скотарство як галузь раціонально поєднується з рослинництвом, оскільки при цьому ефективно використовується на корм побічна продукція рільництва. Організаційно й технологічно воно також пов'язане з іншими галузями тваринництва, наприклад, із свинарством, оскільки ця галузь не є конкурентом, у ній переважає концентратний тип годівлі, а в скотарстві — силосно-сінажний.

В останні роки поширюються підсобні господарства промислових та інших несільськогосподарських підприємств і організацій. Нині вони відіграють значну роль у забезпеченні молоком і м'ясом працівників цих підприємств. Ефективно працюють достатньо великі за розмірами господарства, на фермах яких можна встановити стандартне обладнання і здійснювати виробництво при високому рівні механізації виробничих процесів, науковій організації виробництва і праці, що сприяє підвищенню

продуктивності праці та зниженню сумарних витрат на одиницю продукції. Крім задоволення власних потреб, такі господарства мають можливість частину продукції реалізувати на ринку, поліпшуючи таким чином свій фінансовий стан.

Важливу роль у розв'язанні проблеми збільшення виробництва продукції скотарства відіграють особисті селянські господарства. Поряд із задоволенням особистих потреб значну частину продукції вони можуть виробляти для реалізації на ринку. Позитивним є досвід вирощування тварин в особистих господарствах за договорами з підприємствами. Останні надають корми, особливо концентровані, виділяють кормові угіддя, на яких працівники особистих господарств самостійно заготовляють корми, організують випасання тварин як вільним способом, так і на прив'язі. Ціни на продукцію визначають здебільшого на рівні ринкових. При цьому із загальної суми витрат віднімають вартість кормів, наданих особистим господарствам. Така форма господарювання сприяє більш раціональному використанню трудових ресурсів на селі.

22.2. Організація ферм і комплексів у скотарстві. Розміри ферм

Виробництво продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах здійснюється на спеціалізованих або змішаних фермах. Практика показує, що ефективнішим є ведення скотарства на порівняно великих спеціалізованих фермах. Розмір їх має відповідати організаційній структурі господарства, виробничому завданню щодо обсягу виробництва продукції, нормативам стандартного обладнання для виконання виробничих процесів при їх комплексній механізації.

У 80-ті роки минулого століття великого поширення набув прогресивний досвід виробництва продукції скотарства на великих спеціалізованих комплексах. Під тваринницьким комплексом слід розуміти великі спеціалізовані підрозділи господарства або самостійні підприємства,

де здійснюється ефективне виробництво високоякісної продукції при поточній системі його організації, нормативних витратах на її одиницю на основі технологічно взаємопов'язаних засобів (будівель, споруд, обладнання та ін.), повного забезпечення тварин збалансованими кормами.

На відміну від звичайних ферм сільськогосподарських підприємств, на комплексах впроваджені індустриальна технологія на базі комплексної механізації і автоматизації із застосуванням новітнього обладнання, системи машин і приладів, наукові форми організації виробництва і праці. Це, у свою чергу, забезпечує поточність і динамічність виробничих процесів. Невід'ємною ознакою комплексів є також високий рівень професійної підготовки кадрів як основи комплексного вирішення всіх складових виробничого процесу на високому рівні.

Самостійні тваринницькі комплекси створювалися шляхом як нового будівництва за типовими проектами, так і реконструкції і технічного переоснащення функціонуючих ферм. Практика свідчить, що реконструкція існуючих ферм, їх технічне переоснащення для ведення виробництва на індустриальній основі при поточному виконанні виробничих процесів, раціональних формах організації і оплати праці, міцній кормовій базі вимагає капітальних вкладень на 30–35% менше. При цьому значно підвищується продуктивність праці, знижується собівартість продукції.

Усі складові виробничого процесу на комплексі повинні функціонувати взаємопов'язано (забезпечення висококваліфікованими кадрами при вузькій спеціалізації, комплексна механізація виробничих процесів при поточній технології, проектне заповнення приміщень високопродуктивним поголів'ям, повне забезпечення його високоякісними кормами). Невід'ємним атрибутом їх є об'єкти культурно-побутового призначення, різні складські приміщення.

Переведення виробництва продукції тваринництва на промислову основу шляхом створення відповідних комплексів має і соціальне значення. На відміну від звичайних тваринницьких ферм сільськогосподарських

підприємств, де переважає напівмеханізована, а нерідко і ручна праця, промислова технологія передбачає вищий ступінь діяльності людей при застосуванні високопродуктивної сучасної техніки, раціональних форм організації праці, взаємоузгодженні всіх виробничих процесів в умовах потоковості їх виконання висококваліфікованими працівниками. Такі умови праці забезпечують постійність кадрів, безперебійну роботу, грамотну експлуатацію і технічне обслуговування складних машин і обладнання.

У 80-ті роки більшість продукції скотарства вироблялася у спеціалізованих господарствах, на фермах і комплексах. Розміри їх визначалися типовими проектами з виробництва молока на 400, 800, 1200 голів. Механізовані ферми для вирощування телиць і нетелей будувались на 3 тис. і 6 тис. голів, для вирощування і відгодівлі молодняку — на 2,5, 5 і 10 тис. голів. На початку 90-х років виробництво продукції скотарства, як і інших видів тваринницької продукції, з різних причин почало занепадати. Не обминув цей процес і тваринницькі комплекси. Почав різко знижуватись рівень спеціалізації у скотарстві, більшість продукції тепер виробляється на звичайних фермах. Розміри цих ферм значно менші і залежать від спеціалізації господарства, структури земельних угідь, системи утримання худоби та інших умов виробництва. Тому поголів'я худоби на фермах господарств коливаються у значних межах. При визначенні їх розмірів треба враховувати необхідність забезпечення високого рівня механізації виробничих процесів, впровадження прогресивних методів організації виробництва і праці, досягнення кращих колективів у підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості продукції.

Науково-дослідними установами рекомендовані такі розміри ферм у галузі скотарства (табл 22.1.).

Розміщення ферм великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах здійснюється відповідно до проектів планування господарських центрів з урахуванням перспектив розвитку господарства.

22.1. Розміри ферм великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах, голів

Зони	Молочні спеціалізовані ферми		Ферми молочно-м'ясного напрямку із закінченим оборотом стада
	кількість телят до 20-денного віку / ремонтних телиць	кількість телят до 6-міс. віку / ремонтних телиць	
Степ	<u>800-1200</u>	<u>600-800</u>	<u>600-800</u>
	1250-1850	1100-1450	1600-2100
Лісостеп	<u>600-1000</u>	<u>400-600</u>	<u>400-600</u>
	950-1450	750-1100	1100-1600
Полісся	<u>400-600</u>	<u>300-600</u>	<u>300-600</u>
	650-950	550-1100	800-1000
Карпати		<u>200-400</u>	<u>200-400</u>
	а) гірські райони	-	500-1100
	б) низинні райони	<u>400-600</u>	<u>300-500</u>
	650-950	550-900	800-1400

Примітка: у чисельнику зазначено кількість телят, у знаменнику – телиць.

Велика рогата худоба є основним споживачем грубих, соковитих та зелених кормів і дає найбільшу кількість гною. Тому розміщення ферм треба пов'язувати із сівозмінами для того, щоб скоротити транспортні витрати як на перевезення кормів, так і на вивезення гною. При цьому слід враховувати також розміщення житлового масиву, зручність діставатися до місця роботи, зоотехнічні та ветеринарні вимоги. Не допускається організація ферм на болотистих та низинних місцях.

Розміщення ферм залежить від внутрішньогосподарської спеціалізації. Визначаючи концентрацію виробництва молока і м'яса по підрозділах господарства, необхідно створити умови для раціонального використання складових виробничого процесу — землі та інших засобів виробництва, трудових ресурсів. Важливо врахувати наявність капітальних приміщень, відстань відповідних підрозділів господарства відносно підприємств харчової промисловості, побічна продукція яких може бути ефективно використана в скотарстві (жом, барда тощо).

22.3. Організація відтворення стада великої рогатої худоби.

Структура стада

Організаційні заходи щодо відтворення основного поголів'я великої рогатої худоби мають бути спрямовані на його поліпшення за рахунок заміни малопродуктивних корів високопродуктивним породним молодняком.

Процес відтворення стада здійснюють цілеспрямовано, відповідно до організаційно-економічних заходів, досягнення найбільш високої ефективності виробництва в кінцевому підсумку.

При формуванні основного поголів'я враховують спосіб його утримання, при індустріальній технології — відповідність його потенціалу і продуктивності запрограмованій системі машинного доїння, стійкість проти хвороб і екстремальних умов середовища.

Відтворення стада великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах здійснюють переважно за рахунок вирощування власного ремонтного молодняку. Процес відтворення має забезпечувати необхідну кількість поголів'я, його структуру і продуктивність відповідно до обсягу виробництва продукції на перспективу та спеціалізації галузі, поліпшення племінних якостей тварин.

Процес відтворення стада слід пов'язувати із заходами щодо поліпшення використання маточного поголів'я, ліквідації яловості корів, збільшення приплоду. Цього досягають, комплектуючи основне стадо з високопродуктивних, породних тварин, організуючи належний догляд і годівлю збалансованими за поживністю кормами, своєчасне паруванням як корів, так і ремонтного молодняку.

Для своєчасного поновлення стада, заміни вибракуваного поголів'я в господарстві виділяють групу ремонтного молодняку. Її формують з телят від племінних корів. За розміром ця група в 1,5–2 рази більша за поголів'я корів, яке підлягає вибракуванню. Це дає змогу відібрати для парування найбільш

розвинений молодняк з добрими ознаками майбутньої корови. Решту тварин з групи ремонтного молодняку відгодовують на м'ясо.

Особливо важливим є комплектування стада основного поголів'я в умовах індустріалізації галузі. За допомогою спеціальних тестів формують вирівняне стандартне поголів'я з урахуванням таких вимог, як високий рівень продуктивності, швидкість віддачі молока, швидкість споживання корму, відсутність агресивності. Молоде поголів'я має бути придатним для машинного доїння і годівлі, стійким проти захворювань і стресів, здатним до відтворення тощо.

У процесі відтворення основного поголів'я в скотарстві важливо встановити раціональну його структуру відповідно до прийнятої спеціалізації в галузі. Від раціонального співвідношення статевих і вікових груп тварин залежать темпи відтворення стада, рівень виходу продукції та її собівартість.

На *структуру стада* впливають напрям галузі, вік реалізації молодняку, темпи росту поголів'я, строки отримання приплоду та інші фактори. Визначають структуру стада великої рогатої худоби, як правило, на початок або кінець року, оскільки між цими періодами відбуваються постійні зміни в поголів'ї.

Розрізняють фактичну і організаційну структуру стада. **Фактична структура** відображує дійсний стан поголів'я на певний період. **Організаційна структура** стада повинна відповідати програмі перспективного розвитку галузі, досягненню передбачених програмою показників щодо кількості тварин, їх продуктивності тощо. Структура стада великої рогатої худоби відображує спеціалізацію галузі. Наприклад, у молочному скотарстві частка корів становить понад 55%, у молочно-м'ясному — від 45–55%, м'ясо-молочному — 35–45%, у м'ясному — до 35%. Частка корів у стаді залежить від строків реалізації молодняку. Наприклад, у стаді молочного напрямку ефективною є реалізація всього молодняку в ранньому віці — після 20-денного (молозивного) періоду.

У господарствах приміських зон при молочному напрямку скотарства доцільно мати таку структуру стада великої рогатої худоби (в % до загального поголів'я): корови — 60, нетелі — 9, молодняк старше року — 11, телята до року — 20. Така структура стада забезпечує щорічну реалізацію (на 100 голів стада) 49–50 голів худоби, в тому числі на м'ясо — 9–10, на плем'я — 20, телят у віці 4–6 міс. на дорощуванні — 20 голів.

Норматив вибракування тварин основного поголів'я залежить від строку їх використання. При його визначенні враховують рівень продуктивності тварин, здатність до відтворення, машинного доїння, інтенсивність їх використання. Процент вибракування при цьому становить 15–25%. На практиці за звичай прагнуть подовжити термін використання основного поголів'я і мають рацію, оскільки вирощування ремонтного молодняку, нетелей пов'язане з великими витратами.

Подовженню терміну використання основного поголів'я сприяють:

- годівля тварин на основі повноцінних, збалансованих за поживними речовинами раціонів;
- ретельний догляд за тваринами, чітке дотримання розпорядку;
- проведення у визначені строки профілактичних зооветеринарних заходів для запобігання захворюванню тварин;
- застосування раціональних форм організації утримання поголів'я, виконання виробничих процесів;
- створенням нових і поліпшенням існуючих порід тварин, пристосованих до певних умов утримання і використання.

При вирішенні питання відтворення поголів'я основного стада необхідно прийняти рішення щодо найбільш **раціональної системи отримання приплоду**. Залежно від місця розташування господарства у скотарстві застосовують такі дві системи одержання приплоду: 1) **рівномірного розселення корів протягом року**; 2) **циклічну (сезонну)**. Перша доцільна в господарствах, розміщених навколо великих міст і промислових центрів. Вона забезпечує:

— рівномірне надходження продукції і постачання населенню незбираного молока протягом року;

— рівномірне надходження коштів від галузі протягом року;

— ритмічну роботу господарства за рахунок коштів, що надходять від реалізації молока.

За такої системи виникає настійна потреба в організації ритмічної роботи галузі, якій сприяють:

— повне забезпечення основного поголів'я високоякісними кормами протягом року;

— наявність капітальних приміщень як для основного стада, так і для отримання приплоду;

— організація чіткої роботи з реалізації молока з наявністю пунктів продажу виробленої продукції;

— чітка взаємодія з підприємствами, які займаються дорощуванням молодняку, що реалізується у 20–денному віці.

У більш віддалених господарствах доцільно впроваджувати циклічну (сезонну) систему одержання приплоду у ранньо-весняні місяці. Це дає змогу протягом пасовищного періоду (з 20 травня по 20 жовтня) отримувати більшу кількість продукції при значно менших затратах праці і сумарних витратах. Поголів'я при цьому утримують у літніх таборах, а випасають на природних або штучних пасовищах. Витрати по статтях "Корми" і "Транспортні роботи" значно зменшуються.

У таких господарствах, як правило, організують переробку продукції, а молочні відвійки використовують для годівлі інших тварин (свиней).

22.4. Організаційно-економічні вимоги до способів і систем утримання великої рогатої худоби

Способи і системи утримання великої рогатої худоби значною мірою визначають ефективність виробництва в цій галузі. Вони нерозривно

пов'язані з визначенням системи машин та обладнання для комплексної механізації і організації виробничих процесів і в цілому визначають форми організації виробництва, продуктивність праці та інші економічні показники.

Залежно від наявності і кваліфікації кадрів, забезпечення кормами і їх структури, обсягів капіталовкладень на молочних фермах і комплексах практикують прив'язний, безприв'язний звичайний на глибокій підстилці, безприв'язний боксовий і комбінований способи утримання корів. Здебільшого застосовують *прив'язне утримання*. При цьому способі, особливо в разі нестачі кормів, здійснюють нормовану годівлю корів, навіть з індивідуальним підходом залежно від продуктивності окремих з них. Це сприяє підвищенню продуктивності тварин і продовженню терміну їх використання. Разом з тим прив'язне утримання поголів'я основного стада має суттєві недоліки, а саме:

- великі затрати праці й сумарні витрати, зумовлені збільшенням обсягу ручної праці під час годівлі, догляду за тваринами, виконання основного виробничого процесу — доїння (перенесення з місця на місце доїльної апаратури, догляд за обладнанням та ін.);

- зростання витрат на транспортування кормів з місця їх вирощування і заготівлі, приготування, розміщення в годівницях та ін.;

- велика щільність поголів'я у станках, яка є причиною поширення хвороб;

- обмежена рухомість тварин, що приводить до більш швидкого їх зносу, передчасної втрати продуктивності і вибракування;

- збільшення кількості підстилки, щодобове видалення гною.

При автоматизації виробничих процесів, особливо прив'язування і відв'язування тварин під час прогулянок, затрати праці на фермах значно знижуються.

Відчутний ефект дає поєднання прив'язного способу з *табірним утриманням* основного поголів'я в літній пасовищний період. Можна практикувати пригінний і відгінний способи. Перший застосовують у

господарствах, де використовують ті самі капітальні приміщення, в яких поголів'я утримується в зимовий період.

За *відгінного способу* тварин розміщують у літніх таборах, на влаштування яких необхідні додаткові капітальні витрати. Місце для цього визначають недалеко від кормових угідь. Воно має бути підвищеним, сухим, захищеним від панівних вітрів природним лісом чи лісосмугами. Бажано, щоб поблизу табору були природні водні джерела, а якщо їх немає, то роблять свердловини або підвозять воду. Слід передбачати також наявність під'їзних доріг з твердим покриттям для транспортування кормів і відвезення готової продукції, підвезення працівників до місця роботи.

Для зниження витрат на транспортування зелених і соковитих кормів необхідно практикувати випасання поголів'я на продуктивних штучних або природних пасовищах, попередньо провівши на них комплекс організаційно-технологічних заходів щодо підвищення їх продуктивності.

На шляху переміщення тварин виділяють, а в разі потреби і обладнують прогони.

Для правильної організації *стійлово-табірною утримання* худоби організаційні заходи необхідно здійснювати в такій послідовності: 1) вибір місця для табору; 2) спорудження в таборі необхідних будівель і встановлення в них відповідного обладнання; 3) організація водопостачання; 4) організація транспорту для перевезення працівників до місць роботи і кормів на ферму.

В таборі необхідно мати: 1) легкі навіси; 2) стаціонарні чи пересувні годівниці (жолоби); 3) місце для утримання бугаїв-плідників; 4) приймальний пункт молока з холодильною установкою; 5) родильне відділення; 6) місце для утримання телят; 7) склад для кормів; 8) устаткування для водопостачання; 9) обладнання для механічного доїння корів і виконання інших виробничих процесів; 10) ізолятор для утримання хворих тварин; 11) приміщення для тваринників з усіма комунальними зручностями (душові, перукарня, бібліотека, кімната для проведення нарад, телевізор тощо).

Перед переведенням худоби на стійловий (зимовий) період необхідно провести такі роботи: 1) відремонтувати, утеплити й продезинфікувати тваринницькі приміщення; 2) відремонтувати все обладнання ферм; 3) провести зооветеринарний огляд худоби і відповідно згрупувати та розмістити її по фермах; 4) організувати приймання всіх видів кормів і скласти кормові раціони для всіх груп худоби; 5) доукомплектувати бригади з догляду за худобою; 6) розробити розпорядок дня на стійловий період утримання різних груп худоби; 7) передбачити в розпорядку дня: а) нічний відпочинок корів (6–7 год); б) однаковий проміжок часу між доїннями; в) щоденну прогулянку тварин протягом не менше однієї години; г) напування тварин не менше 3 разів за добу, краще досхочу; д) у перервах між доїннями і годівлею, відпочинок тварин протягом доби не менше 2 год.

Раціональним вважається розпорядок дня на фермі при двозмінній роботі та 3-разовому доїнні (табл. 22.2).

22.2. Розпорядок дня на молочно-товарній фермі, год, хв

Перша зміна			Друга зміна		
Назва роботи	Початок	Кінець	Назва роботи	Початок	Кінець
Приймання худоби від нічного скотаря	5.00	5.15	Приймання худоби від першої зміни	12.05	12.20
Роздавання кормів	5.15	6.00	Доїння, миття апаратів і посуду	12.20	14.20
Доїння, миття апаратів і посуду	6.00	8.00	Чищення корів, прогулянка, прибирання годівниць, підготовка кормів	14.20	16.20
Перерва	8.00	8.20	Перерва	16.20	16.50
Чищення корів, прогулянка, прибирання годівниць, підготовка кормів	8.20	11.20	Роздавання кормів	16.50	17.40
Роздавання кормів	11.20	12.05	Доїння, миття апаратів і посуду	17.40	19.20
Передача худобою другій зміні	12.05	12.20	Передача худоби нічному скотареві	19.20	19.35
Кінець першої зміни		12.20	Кінець другої зміни		19.35
Тривалість зміни	7.20		Тривалість зміни	7.30	

Практика ферм нашої країни, США, Англії, Канади, Швеції та інших країн свідчить про істотні переваги *безприв'язного способу* утримання корів. Його застосовують не тільки в південних, а й у північних районах.

Наприклад, у Канаді безприв'язне утримання поголів'я практикується у районах, де в зимові місяці температура буває до 30° С нижче нуля.

Суть *безприв'язного звичайного на глибокій незмінній підстилці* способу утримання худоби полягає в тому, що тварини перебувають без прив'язі у приміщеннях і на вигульно-кормових майданчиках. У приміщеннях немає стійл, прив'язі, індивідуальних напувалок, підвісних доріг та іншого обладнання. Худоба на вигульних майданчиках має вільний доступ до грубих кормів і силосу. В годівниці, які розміщують навколо вигульних майданчиків, з кормоцеху подається спеціально приготовлений комбінований корм. Годівлю концентрованими кормами здійснюють зі спеціальних годівниць під час доїння. Напувають тварин з групових напувалок. У приміщеннях худоба утримується на глибокій підстилці, яку щодня поповнюють з розрахунку 2,5–3 кг на одну голову худоби. Гній прибирають 1–2 рази на рік за допомогою бульдозера.

За *безприв'язно-боксового утримання* корів у приміщенні, крім майданчиків для безприв'язного утримання корів, обладнують бокси на підвищеному місці, в які тварини заходять для відпочинку. Довжина бокса 2,1 м, ширина 1,1 м. Вартість будівництва при застосуванні безприв'язного утримання тварин зменшується в 1,5–2 рази, а витрати металу — в 10–12 разів. Ліквідація гнойових і кормових проходів збільшує місткість приміщення на 40–50%, що значно знижує вартість ското-місця.

Перехід на безприв'язне утримання поголів'я основного стада в скотарстві, як правило, пов'язаний з підвищенням рівня механізації виробничих процесів. Основний процес — доїння корів — здійснюється в доїльному залі на доїльних установках типу "Ялинка", "Молокопровід-100", "Молокопровід-200" та ін. Процес доїння 50–60 корів триває 45–60 хв.

Добре організоване безприв'язне утримання худоби на молочному комплексі дослідного господарства "Кутузовка" Харківської області. У 1963 р. тут було збудовано велику механізовану ферму з 3 корівників довжиною 110 м і шириною 18 м кожний на 110 корів. У секціях корівників, з яких

поголів'я має вільний вихід на вигульно-кормові майданчики, розміщено по 100 корів. На фермі є телятник місткістю 1500 голів молодняку, ізолятор на 20 голів, доїльно-молочний блок, котельня, пункт штучного осіменіння тварин, гараж для тракторів і машин, службові та побутові приміщення.

Стадо корів з приплодом до 20-денного віку обслуговує бригада з 24 осіб (8 основних доярок, 4 доярки родильного відділення, 3 механізатори широкого профілю, 7 скотарів, 2 працівники ізолятора).

Високий рівень механізації виробничих процесів, застосування раціональних форм організації виробництва дають змогу значно збільшити навантаження поголів'я на одного працівника. З розрахунку на одного працівника в обслуговуванні молочного стада воно становить 45–50 корів, а при прив'язному утриманні і машинному доїнні — 20–25 корів.

Надій від однієї корови в різні роки становив 4 — 4,5 тис.кг за рік, затрати праці на 1 ц молока — 1,6–1,7 люд.-год., кормів — 1,15–1,20 ц корм.од. Собівартість виробництва 1 ц молока становить 70–80 грн. Ці показники значно кращі, ніж при утриманні дійного стада прив'язним способом.

Дуже поширене безприв'язне утримання дійного стада великої рогатої худоби на фермах США. При цьому спостерігається велика економія затрат праці (табл. 22.3).

22.3. Затрати праці при різних способах утримання корів на фермах США

Показники	Прив'язне утримання і машинне доїння в бідони	Безприв'язне утримання і застосування доїльних установок	
		“Тандем”	“Ялинка”
Затрати праці на одну корову за рік, люд.-год.	120	70	40
Кількість корів, яких обслуговує один працівник за 8-годинний робочий день	24	42	72

Для впровадження безприв'язного способу утримання основного стада великої рогатої худоби потрібні приміщення, побудовані або

реконструйовані відповідно до типових проектів, з вигульними майданчиками, відповідним обладнанням. Машинний зал має бути обладнаний необхідними установками для доїння корів. Потребують комплексної забудови інші приміщення для обслуговування поголів'я. Кількість високоякісних кормів має бути достатньою для годівлі тварин досхочу. Належний рівень організації виробничого процесу може бути забезпечений при наявності висококваліфікованих кадрів.

Організація виробництва за *потоково-цехової системи* утримання корів враховує особливості фізіологічного стану тварин. Поголів'я корів розміщують у різних секціях, починаючи від сухостійного періоду і закінчуючи періодом виробництва молока. Раціони годівлі тварин при цьому відповідають їх фізіологічному стану в даний період (рис. 22.1.).

Розміри цеху за кількістю голово-місць визначають за формулою

$$M = \frac{П \cdot Д \cdot К}{Ц},$$

де М — кількість голово-місць у цеху; П — поголів'я корів на фермі; Д — тривалість перебування корів у цеху, днів; Ц — тривалість повного виробничого циклу використання корів; К — коефіцієнт нерівномірності отелень.

Процес виробництва молока за потоково-цехової системи є достатньо ритмічним. Показники ритму — його потужність і тривалість.

Потужність ритму — це кількість голів у технологічній групі, які переводять із цеху в цех. Тривалість ритму визначається кількістю днів, протягом яких формується технологічна група тварин, яку переводять з цеху в цех.

Цех сухостійних корів			Цех отелення	Цех роздоювання і осіменіння	Цех виробництва молока
Ви-гуль-ні кор.-мові май-лян-	I	<u>1-ша секція</u> Утримання корів за 60-45 днів до отелення	<u>1-ша секція</u> дородова	<u>1-ша секція</u> корови з продуктивністю 5-6 тис. кг молока	<u>1-ша секція корівник</u> корови з високою продуктивністю
	II	<u>2-га секція</u> Утримання корів за 45-30 днів до отелу	<u>2-га секція</u> родильна	<u>2-га секція</u> корови з продуктивністю 3-5 тис. кг молока	<u>2-га секція</u> корови з середньою продуктивністю
	III	<u>3-тя секція</u> Утримання корів за 20-10 днів до розтелу	<u>3-тя секція</u> післяродильна	<u>3-тя секція</u> корови продуктивністю менше 3 тис. кг молока	<u>3-тя секція</u> корови з низькою продуктивністю
	IV	<u>4-та секція</u> Утримання нелелей	<u>4-та секція</u> профілактичній		

Рис 22.1. Схема розміщення і руху тварин за потоково-цехової системи виробництва молока

22.5. Годівля великої рогатої худоби, машинне доїння корів, прибирання ферм і первинна обробка молока

Для годівлі великої рогатої худоби у більшості господарств розробляють багатокомпонентні раціони. Роздільне згодовування тваринам концентрованих, грубих, соковитих і зелених кормів пов'язане з багаторазовим роздаванням їх і великими затратами праці.

Для навантаження кормів у місцях їх зберігання використовують різні навантажувачі. Зокрема, силос і сінаж навантажують навантажувачами-подрібнювачами ПСК-5, солому — фуражиром ФН-1,4, коренеплоди і жом — навантажувачами ПШ-0,4 і ПЗ-0,8. Коренеплоди подрібнюють подрібнювачами ИКС-5М, "Волгарь5". Нині в Україні розробляють нові, досконаліші навантажувачі.

Механізоване роздавання кормів здійснюють мобільними і стаціонарними кормороздавачами. Ширше застосовуються мобільні роздавачі. Основна перевага їх порівняно із стаціонарними полягає в тому, що вони надійніші в роботі і дешевші. Основним мобільним кормороздавачем є КТУ-10. Він призначений для роздавання кормів на відгодівельних майданчиках, а також у приміщеннях, де ширина кормового проходу перевищує 2,3 м. Застосовують також мобільний малогабаритний кормороздавач РММ-5,0, який можна використовувати у приміщеннях з вузькою шириною кормового проходу. Для заповнення годівниць комбікормом використовують кормороздавач КУТ-ЗА.

На великих молочних фермах і комплексах з прив'язним і безприв'язним утриманням худоби можна використовувати стаціонарні стрічкові кормороздавачі КЛК-75, РК-50 та ін. Ними роздають подрібнену зелену масу, силос, сінаж, кормові суміші і видаляють залишки корму із годівниць. Корм навантажують від мобільних кормороздавачів або конвеєром, зблокованим з кормоцехом. Перевага стаціонарних кормороздавачів перед тракторними полягає в тому, що вони високопродуктивні, не потребують широких проходів, працюють безшумно.

Для зменшення витрат на підготовку і окрему роздачу кожного виду корму застосовують годівлю великої рогатої худоби повноцінними кормосумішами. Розроблено багато типів кормоцехів для приготування повнораціонних однорідних кормосумішей для великої рогатої худоби. Проте їх можна виготовляти і без дорогих кормоцехів, раціонально

використовуючи комплекс серійних машин для подрібнення і навантаження кормів і роздавач змішувач типу РПС-10.

Повноцінна нормована годівля корів на молочних комплексах з прив'язним і безприв'язним утриманням забезпечується при їх групуванні за рівнем продуктивності і фізіологічним станом. Після групування складають раціон для тварин із середньою продуктивністю у групі. Об'ємисті корми при безприв'язному і прив'язному утриманні нормують і роздають кормороздавачами всім коровам однієї групи в однаковій кількості, а концентровані нормують індивідуально. При доїнні корів у стійлах корівника концентровані корми роздають вручну, а в доїльному залі — за допомогою дозатора.

При безприв'язному утриманні корів спосіб годівлі їх може бути вільним або режимним. При вільному способі корови поїдають об'ємисті корми на вигульно-кормових майданчиках або в приміщенні. При цьому вони протягом доби мають вільний доступ до кормів. Так організована годівля корів у дослідному господарстві "Кутузовка" Харківської області. Корів у господарстві утримують у приміщеннях на глибокій підстилці. З південного боку корівників розміщені вигульно-кормові майданчики з твердим покриттям, на яких цілорічно годують тварин. Годівниці розміщені під навісами і захищені вітровими щитами. Грубі корми корови поїдають біля навісів-сховищ, що розміщені на кормовому майданчику. Соковиті корми роздають 2–3 рази на день кормороздавачем КТУ-10.

Режимну годівлю тварин здійснюють у спеціальних приміщеннях — їдальнях або кормовій зоні корівника. Тут тварин годують соковитими і зеленими кормами по черзі у 2–3 зміни. Грубі корми тварини поїдають на кормових майданчиках біля навісів-сховищ. За режимної годівлі корів продуктивність праці обслуговуючого персоналу підвищується майже удвічі. Такий спосіб годівлі корів застосовують у дослідному господарстві Хмельницької обласної сільськогосподарської станції та ін.

У літній період застосовують переважно пасовищну, стійлово-пасовищну, стійлово-табірну та стійлову системи утримання і годівлі великої рогатої худоби. На комплексах часто вводять стійлову систему, за якої худоба поїдає зелений корм з годівниць у стійлах. Проте досвід господарства "Львівське" Бериславського району Херсонської області показує, що і на великих комплексах доцільно в літній період випасати корів на пасовищах, при пасовищному утриманні підвищуються продуктивність і відтворна здатність корів. У разі нестачі кормів або відсутності їх на пасовищах тварин підгодовують скошеною масою сіяних кормових культур з годівниць у стійлах або в літньому таборі, де утримують влітку худобу.

При вирощуванні молодняку великої рогатої худоби від народження до 6-місячного віку його годують молоком та заміниками незбираного молока. Для випоювання телятам молока та його заміників на комплексах і фермах з виробництва яловичини використовують різні установки: стаціонарну УВТ-20; стаціонарну для випоювання з індивідуальних відер з подаванням розчиненого заміника трубопроводом у приміщення; мобільну з випоюванням молока і його заміників із чашок або сосок; установку для випоювання з індивідуальних сосок з подачею заміника молока трубопроводом та ін.

У більшості сільськогосподарських підприємствах корми роздають тричі на добу. Проте останнім часом дедалі більше господарств переходять до дворазового роздавання об'ємистих кормів. Це дає змогу збільшити норму навантаження тварин на одного скотаря і механізатора та зменшити потребу в техніці.

Механізоване роздавання кормів порівняно з ручним підвищує продуктивність праці скотарів у 10 і більше разів. Норма обслуговування скотаря, який обслуговує молодняк худоби 6–18-місячного віку, збільшується при цьому з 95–105 голів до 1000–1100 гол., а при утриманні тварин на глибокій підстилці — до 1450–1550 гол., і до 800–900 гол. при утриманні в боксах на частково щілинній підлозі.

В розвинутих країнах світу найбільш розповсюджений сінажно-концентратний тип годівлі на протязі всього року

Доїння корів — один із найбільш трудомістких процесів на молочній фермі або комплексі. На нього припадає 25–35% усіх затрат праці, що пов'язані з доглядом за коровами. Трудомісткість доїння залежить від типу використовуваних доїльних установок, кратності доїння, тривалості проведення підготовчих і заключних операцій перед і після видоювання корови апаратом.

Незалежно від способу доїння і типу доїльних апаратів оператор машинного доїння для кожної корови виконує такі підготовчі операції: підходить до корови, обмиває вим'я теплою водою, витирає його рушником, масажує вим'я, здоює вручну перші цівки молока, надіває доїльні стакани на дійки вим'я. Після видоювання молока апаратом оператор повинен виконати такі заключні операції: підійти до корови, провести машинне додоювання, відключити і зняти доїльні стакани з дійок вим'я, перевірити його стан і злити молоко.

Під час безпосереднього доїння однієї корови апаратом оператор має можливість виконати підготовчі і заключні операції для інших корів. Виконувати підготовчі роботи потрібно послідовно не більш як за 50 с. Важливо також своєчасно виконувати заключні операції. Несвоєчасне відключення апарата спричинює больові подразнення вим'я у корів, зниження надоїв і захворювання на мастит. На автоматизованих установках машинного доїння такі заключні операції, як додоювання, відключення і знімання апаратів з вим'я, виконуються автоматично.

Ефективність технології виробництва молока в господарстві значною мірою залежить від способу доїння і типу доїльної установки. На фермах з прив'язним стійловим утриманням корів використовують переважно установку з переносними відрами (АД-100Б, ДАС-2В) і молокопроводом (АДМ-8). При доїнні в переносні відра оператор машинного доїння може одночасно працювати з трьома доїльними апаратами. Однак корів з разовим

надоєм 5–7 кг доцільно доїти в переносні відра лише двома апаратами. При використанні трьох апаратів оператор не встигає вчасно і якісно виконати підготовчі і заключні операції для одних корів при видоюванні інших. Використання двох апаратів і доїння в переносні відра у стійлах дають змогу оператору видоїти 16–18 корів за годину.

Застосування доїльних установок з молокопроводом порівняно з використанням переносних відер полегшує працю операторів машинного доїння, підвищує продуктивність праці, дає змогу одержувати молоко високого класу за чистотою, оскільки на всьому шляху проходження від корови до молочного танка воно герметично ізольоване від навколишньої мікрофлори. Якщо видоювання апаратом кожної корови з групи триває в середньому 4–6 хв., то доцільно доїти корів у молокопровід трьома апаратами. При доїнні у стійлах двома-трьома апаратами в молокопровід оператор може видоїти 22–25 корів за годину.

За умов безприв'язного утримання корів використовують установки типу "Тандем" і "Ялинка" у спеціальних доїльних приміщеннях. Це дає змогу підвищити продуктивність праці операторів порівняно з доїнням переносними апаратами в молокопровід, поліпшує організацію і характер праці, створює можливості для механізації і автоматизації ручних операцій. Працюючи на установці "Тандем", оператор може виконувати підготовчі і заключні операції, не нахиляючись і не працювати в зігнутому стані, оскільки його робоче місце знаходиться в траншеї на глибині 0,6–0,7 м. По обидва боки траншеї обладнані індивідуальні станки для корів. Корови впускають і випускають із станків індивідуально. На неавтоматизованих установках "Тандем" один оператор обслуговує корів у трьох або чотирьох станках і за годину може видоїти 25–28, а на автоматизованих установках — 40–45 корів.

На установках "Ялинка" з двома груповими станками, в яких може бути по 8 корів, одночасно працюють два оператори. Завдяки особливому розміщенню корів і груповому обслуговуванню їх операторами

продуктивність праці на установках "Ялинка" вища, ніж на установці "Тандем". На неавтоматизованій установці "Ялинка" кожний із двох операторів може за годину видоїти 32–36, а на автоматизованій — 52–58 корів.

Затрати праці на доїння корів у стійлах переносними апаратами у відра чи молокопровід порівняно з використанням установок типу "Тандем" і "Ялинка" при безприв'язному утриманні тварин у 1,8–3,1 раза більші.

При застосуванні доїльних установок в умовах прив'язного утримання корів треба багаторазово протягом доби прив'язувати і відв'язувати тварин. Проте використання автоматичної прив'язі дає змогу ефективно впроваджувати доїльні зали на нових і реконструйованих фермах з прив'язним утриманням. Використання автоматизованої прив'язі на автоматизованих установках типу "Тандем" і "Ялинка" дає змогу операторові видоїти 35–45 корів за годину.

У дослідних господарствах "Українка" Харківської області та Волинської обласної сільськогосподарської станції на молочних фермах з прив'язним утриманням корів використовують доїльні установки типу "Тандем" і "Ялинка". При молочній продуктивності корів понад 4000 кг на рік затрати праці на виробництво 1 ц молока становлять 3,5–4 люд.-год. Технологія з прив'язним утриманням корів на автоматичних прив'язях і доїнням їх у доїльному залі на автоматизованих установках є прогресивною при реконструкції старих молочних ферм.

Вибираючи тип доїльної установки для конкретної молочної ферми (комплексу), слід враховувати, що на "Ялинці" тривалість видоювання однакова для всіх корів, які зайшли у станок. Тому ці установки доцільно застосовувати на фермах (комплексах), де корови вирівняні за продуктивністю і молоковіддачею. Установки типу "Тандем" такого обмеження не мають, їх можна застосовувати на фермах, де тварини мають різні продуктивність і швидкість молоковіддачі.

Одним із шляхів підвищення продуктивності праці на молочних фермах і комплексах є перехід від триразового до дворазового доїння корів. За чіткого виконання технології утримання і повноцінній годівлі корів такий перехід не зумовлює помітного зниження продуктивності тварин. Разом з тим на дворазове доїння потрібно менше часу, тому при його виконанні прямі затрати праці на 1 ц молока знижуються на 17–22%.

При прив'язному утриманні корів гній з приміщень видаляють переважно скребковими транспортерами ТСН-20Б, ТСН-160, КСГ-4. Кілька разів на добу скотар або оператор машинного доїння згрібають гній із стійл у гнойовий канал, де знаходиться горизонтальна частина транспортера. При його включенні гній переміщується або до похилої частини транспортера, звідки вивантажується у транспортний засіб, або до установки для подавання гною у гноєсховище. Цей спосіб прибирання і видалення гною потребує значних затрат праці на чищення стійл і тварин.

У приміщеннях з боксами для відпочинку тварин спосіб видалення гною залежить від конструкції підлоги, яка може бути гладенькою бетонованою або щілинною. При безприв'язно-боксовому утриманні тварин з використанням підстилки гній із проходів та в їдальні з гладенькою бетонованою підлогою прибирають 1–2 рази на день бульдозером на колісному тракторі. Його згрібають трактором на поперечний транспортер, який вивантажує його у транспортний засіб. З приміщень для відпочинку тварин гній видаляють тоді, коли тварини перебувають на вигульно-кормовому майданчику або в їдальні.

При безприв'язно-боксовому утриманні тварин без підстилки або з невеликою її кількістю гній з гладенької бетонованої підлоги у проходах між боксами стійлового приміщення та в їдальні видаляють скреперними установки УС-10 і УС-15. Вони задовільно працюють лише при використанні подрібненої підстилки в кількості не більше 1 кг на голову за добу і добре вирівняній поверхні підлоги та каналів. При великих площах гнойових каналів і потоків значно погіршується мікроклімат у приміщенні. Тому

установки УС-10 і УС-15 доцільніше використовувати під щілинною підлогою і в автоматичному режимі роботи.

У приміщеннях з щілинною підлогою немає потреби видаляти гній із стійл (станків), боксів та кормогнойових проходів. Переміщуючись, тварини протоптують гній крізь щілини під підлогу. Для видалення його з-під щілинної підлоги використовують переважно гідравлічну з модифікаціями та механічну системи. Гідравлічна система педбачає гідрозмив гною з щілинної підлоги і видалення його з каналів за допомогою змивних бачків. Одним із основних недоліків цієї системи є значні витрати води і утворення великої кількості рідкого гною. Для використання рідкого гною у вигляді органічного добрива його потрібно відповідно переробити. Тому гідравлічні системи не набули широкого застосування.

За механічної системи під щілинною підлогою установлюють гноезбиральні транспортери і конвеєри, які видаляють гній протягом року. На багатьох молочних фермах Західної Європи безпосередньо під щілинною підлогою влаштовують підпідлогове гноєсховище, де гній накопичується протягом тривалого часу. Вивантажують його із цього сховища 1–3 рази на рік. Таку систему видалення гною застосовують у господарстві "Україна" Васильківського району Київської області.

У догляді за великою рогатою худобою добре зарекомендувало себе безприв'язне утримання її на глибокій, тривалий час незмінній підстилці. Гній із приміщень видаляють 1–2 рази на рік бульдозером з одночасним навантаженням його у транспортні засоби і вивезенням на край поля в бурти.

З вигульно-кормових майданчиків гній згрібають у купи трактором з бульдозерною лапою, а потім вантажать навантажувачами у транспортні засоби. У зимово-осінній період його видаляють через 2–3 дні, у літній — через 7–10 днів. Гній із приміщень, де тварин утримували на глибокій підстилці, а також з вигульно-кормових майданчиків видаляє тракторист-машиніст ферми (комплексу).

Молокопродукти високої якості одержують при своєчасній первинній обробці молока, яка передбачає його очищення, охолодження і зберігання до відправлення його на молокозавод. Якщо в стаді є корови з інфекційними захворюваннями, необхідно проводити теплову обробку молока (пастеризацію). Доцільно обробляти молоко у приміщенні фермської молочарні, яка має для цього необхідне обладнання. Для очищення молока використовують очисники ОМ-1, ОМ-50000. Очищене і профільтроване молоко по трубах надходить у танкери-охолоджувачі (ТО-2, ТО-2,5) місткістю 2000–2500 кг, де температура його знижується до +4°C. Перевозять охолоджене молоко на молокозавод в автоцистернах.

22.6. Організація вирощування і відгодівлі молодняку

У виробництві м'яса вирішальне значення має застосування інтенсивних методів вирощування молодняку великої рогатої худоби з наступною його відгодівлею. Для зростання виробництва яловичини необхідно:

- збільшити поголів'я молодняку за рахунок збільшення в ньому кількості корів, ліквідації їх яловості;
- збільшити кількість відгодівельного поголів'я шляхом кооперації сільськогосподарських підприємств з особистими господарствами сільського населення;
- поліпшити існуючі і вивести нові продуктивні, в тому числі м'ясні породи;
- широко практикувати штучне осіменіння корів спермою бугаїв-плідників, одержаних від породних та високопродуктивних корів;
- поглибити спеціалізацію і концентрацію виробництва насамперед за рахунок міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції;
- широко практикувати створення відгодівельних пунктів при підприємствах з переробки сільськогосподарської продукції (цукрові, спиртові заводи тощо);

- перевести виробництво продукції на промислову основу;
- створити міцну кормову базу переважно за рахунок власного виробництва.

У сільськогосподарських підприємствах застосовують 3 способи вирощування молодняку: 1) ручне (нормоване) випоювання; 2) підсисний спосіб випоювання; 3) підсисно-піддійний спосіб.

При *ручному випоюванні* телят відлучають від корів і випоюють їм молозиво і молоко. При цьому витрачають 7–10% річного виробництва молока. Для випоювання надремонтному молодняку використовують замітники незбираного молока.

Підсисний спосіб застосовують у м'ясному та м'ясо-молочному скотарстві. При цьому телят вирощують, не відлучаючи від корів-годувальниць.

Підсисно-піддійний спосіб полягає в тому, що частину молока теля випиває від корови підсисним способом, а частину молока видоюють і використовують на інші цілі.

Для молочного періоду (до 6 міс.) вирощування телят, як правило, встановлюють такий розпорядок дня (табл. 22.4).

22.4. Розпорядок дня на вирощуванні телят до 6-місячного віку

Види робіт	Годин, хвилин	
	початок	кінець
Перше напування	6.00	6.40
Прибирання приміщень і чищення телят	6.40	8.20
Прогулянка	8.20	9.30
Друге напування	9.30	10.00
Перерва	10.00	16.00
Третє напування	16.00	16.30
Прибирання приміщення і чищення телят	16.30	17.30
Прогулянка	17.30	18.30
Четверте напування	18.30	19.00

З 1,5–2-місячного віку телят привчають до випасання по 2–3 год щодня. Після 2-місячного віку їх можна утримувати на пасовищі протягом 4–6 год.

У більшості господарств телят утримують великими групами. В індивідуальних клітках вони перебувають 3–5 днів, після чого їх групують по 4–6 голів і утримують до 10 днів. До 6-місячного віку телят утримують групами по 30–40 голів. При вирощуванні молодняку великими групами на 60–80% підвищується продуктивність праці, удвічі збільшується використання корисної площі телятника порівняно з дрібногруповим утриманням.

Останнім часом набуває поширення **холодний спосіб** вирощування молодняку. Наприклад, на деяких фермах США телят після народження утримують індивідуально у пластмасових будиночках без дверей на короткій прив'язі. Теля має можливість вільно виходити з приміщення і перебувати біля нього. У Чехії будують невеликі блоки для телят з тюків соломи, якими викладають стіни і перекривають стелю. Для таких будиночків можна використати обрізки дощок, очерет та інший місцевий будівельний матеріал.

Раціональним є **підсисно-груповий спосіб** вирощування молодняку, коли під коровами-годувальницями вирощують по кілька телят. Корів при цьому утримують великими групами. Телята біля корів - годувальниць можуть перебувати до 7–8 міс. У господарствах з достатньою кількістю збираного молока (обрату) молодняк під коровами — годувальницями утримують 2–3 міс., а потім переводять на годівлю заміниками молока.

У період лактації за 3–4 тури можна випоїти до 10 телят під однією коровою-годувальницею. Ці дані підтверджуються досвідом держгоспу "Берекський" Харківської області, де в окремі роки випоювали по 8–9 телят на корову за лактацію. При цьому порівняно з ручним випоюванням добові прирости однієї голови молодняку були вищими на 130 г, або на 26,5%, витрати корму на 1 ц приросту становили 4,78 корм. од, або на 29,3% менше, продуктивність праці зросла на 45%, а собівартість 1 ц приросту була нижчою на 32,6%.

Практика показала, що доцільніше вирощувати молодняк великої рогатої худоби у спеціалізованих підприємствах, куди його передають

господарства, які спеціалізуються на виробництві молока, у післямолозивний період — у 20-денному віці. У спеціалізованих господарствах молодняк вирощують до 6 міс., а потім передають в інші спеціалізовані підприємства, комплекси на дорощування і відгодівлю.

22.7. Організація дорощування і відгодівлі великої рогатої худоби

У процесі дорощування і відгодівлі великої рогатої худоби високої ефективності підприємства досягають при індустріальному виробництві, тобто при комплексній механізації виробничих процесів, згодовуванні тваринам повноцінних кормів з урахуванням їх віку і стану, створенні для них оптимальних умов утримання.

Період дорощування, як правило, триває 6 міс., у віці 12 міс. молодняк передають на заключний відгодівельний цикл, який не повинен перевищувати 6 міс. У віці 1,5 роки маса однієї голови має становити понад 400 кг за умови, що в період відгодівлі добові прирости не менше 900 г.

Надремонтний молодняк у неспеціалізованих господарствах після 6-місячного віку об'єднують у більші групи і дорощують до 12-місячного віку, після чого передають у групи відгодівлі.

У районах з достатньою кількістю природних кормових угідь це поголів'я доцільно утримувати на випасах.

Останніми роками в господарствах практикується випасання відгодівельного поголів'я на природних або штучно створених пасовищах на прив'язі з індивідуальним розміщенням. У місцях випасу встановлюють напувалки і годівниці для підгодівлі тварин концентрованими кормами.

Більш доцільно випасати відгодівельний молодняк при вільному утриманні на культурних пасовищах почергово у загонах.

На спеціалізованих підприємствах, що діють на міжгосподарській основі, або на фермах у господарствах ремонтний молодняк утримують, як правило, до 6 місячного віку невеликими групами. З 6 міс. дрібні групи

об'єднують і утримують ремонтне поголів'я також груповим способом. Після парування в 16–18 міс. телиць переводять на молочні ферми і утримують як основне поголів'я.

22.8. Переоснащення та реконструкція молочних ферм – основний шлях розвитку скотарства

Скотарство в останні роки залишається з рядом проблем системного характеру. Продовжується скорочення поголів'я корів знижується його концентрація.

Вирішення проблем молочного скотарства тільки за рахунок приватної ініціативи з переміщенням виробництва в особисті селянські господарства, де утримується по 1–3 корови, виявили ще більше проблем у цій галузі. Найбільш вагомою з них є вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ) і, відповідно, необхідність приведення вітчизняних стандартів на молоко та молочні продукти у відповідність зі світовими вимогами й упорядкування назв продуктів зі складним сировинним складом, присвоєння їм кодів ОКП [С. 5]³. На вітчизняному ринку спостерігається дефіцит якісного молока, продаж якого забезпечуватиме господарствам реальний прибуток. Причин цьому багато, і однієї з основних є незадовільний санітарний стан використовуваного доїльного устаткування. За даними експертів дрібні господарства населення не в змозі забезпечити молокозаводи якісною продукцією на рівні світових вимог. Використовуючи молоко низької якості, Україна втрачає позиції надійного постачальника молокопродуктів на світовому ринку. Після вступу України до СОТ та одержання квоти на реалізацію молока і молочних продуктів за умови виробництва його в дрібних господарствах існує висока вірогідність втрати цієї квоти та вимушеного (відповідно до правил СОТ) скорочення галузі молочного скотарства.

³ Михайлова Н.И. Тенденции стабилизации в молочноконсервной отрасли. // Переработка молока (технология, оборудование, продукция). - 2002. - №2 (28). С. 4 –6.

Якість молока – це система заходів, що попереджають причину і визначають шляхи усунення можливих відхилень від норми цього швидкопсувного продукту. Заходи щодо поліпшення якості молока є багатогранними, а кінцевий успіх значною мірою зумовлений розумінням і виконанням завдань, поставлених перед усіма службами, причетними до цієї проблеми, їхньою чіткою взаємодією.

Проблема якості молока та молочних продуктів має кілька рівнів. Перший рівень передбачає розробку стандартів на окремі технологічні процеси виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації молока. Другий рівень – підвищення якості молока і молочних продуктів на основі перегляду старих і уведення нових стандартів. Третій рівень – формування на основі двох попередніх рівнів науково обґрунтованих систем харчування.

Найважливіший показник безпеки молока – бактеріальне обсіменіння – кількість мікроорганізмів, що містяться в 1 см³. Саме це визначає технологічні властивості продукту (термостійкість, сиропридатність). Кількість соматичних кліток – другий показник безпеки молока, що відображає стан здоров'я тварин. Молоко з великою кількістю соматичних клітин, як зазначалося, має високе бактеріальне обсіменіння. Основна причина підвищеного вмісту соматичних клітин (більше 300 000) – запальні процеси, що відбуваються у вимені, зумовлені механічним, хіміко-токсичним впливом чи обмінними процесами. Особливе місце займають порушення, пов'язані з технологією доїння та конструктивними недоліками доїльних установок. У першу чергу потрібно звернути увагу на правильну роботу доїльного апарата, що має забезпечити повне видоювання, відповідне навантаження на сосковий канал, величину вакууму, пульсацію тощо.

Навіть у великих господарствах, незважаючи на високі надбавки за якість сировини, існують проблеми щодо відповідності молока вимогам стандартів за рядом параметрів. Основна причина – відсутність належної організації технологічних процесів у галузі, а отже, необхідної гігієни.

Бактеріальне обсіменіння молока залежить від загальної виробничої гігієни ферми, умов доїння корів, промивання і дезинфекції доїльного устаткування, стану й ефективності охолоджувальних установок. Головна умова – вибір системи утримання тварин, що має на меті забезпечення чистоти вимені, а отже, зменшення кількості бактерій, що проникають у молоко. Оптимальна система утримання тварин знижує ймовірність появи маститу в корів, запобігає поширенню інфекцій, а також забезпечує чистоту стійл, зменшує витрати на обробку вимені.

Основне обсіменіння молока відбувається в молокопровідних вузлах доїльних установок. Значна частина усіх великих молочних ферм у нашій країні оснащена доїльними установками АДМ-8 з молокопроводом. Забезпечити його задовільний санітарно-гігієнічний стан виявляється дуже складним завданням. Велика кількість стиків між трубами молокопроводів, їхній малий діаметр, віддаленість молокоприймача від доїльних апаратів у ланцюзі транспортування молока, різкі вигини профілю молокопроводу, застосування пластикових і гумових сполучних труб у цих місцях, доступ повітря в замкнуту систему доїння і транспортування сировини, недостатній обсяг прийомної камери колектора, сильний гідродинамічний вплив на молоко в процесі транспортування по молокопроводу, відсутність автомата промивання танка охолодження, а в ряді випадків власні конструктивні зміни в агрегатах приводять до відхилення режимів мийки та дезинфекції від оптимальних значень, що у свою чергу збільшує вміст бактерій у молоці. В залежності від умов зберігання і транспортування молока, його мікрофлора визначає санітарно-гігієнічні показники сировини при здаванні на молокопереробні підприємства. Молочнокислі бактерії в такій системі санітарно-гігієнічного стану швидко подвоюють свою чисельність (у середньому за 40 хв.), бактерії групи кишкової палички – за 20 хв. при 30° С [С. 187]⁴. Тобто бактерії, що залишаються після дезинфекції в кількості 2 %, можуть відновити свою чисельність приблизно за 3,5 год. Подальше

⁴ Емцев В.Т., Переверзева Г.И., Храмцов В.В. Микробиология гигиена, санитария в животноводстве. — М.: Агропромиздат, 1985. – 255 с.

збереження і транспортування молока, навіть в охолодженому стані, призведе до зниження гатунку молока внаслідок розвитку мікрофлори. Єдина можливість запобігання настільки сильної контамінації молока при доїнні полягає в зниженні інтенсивності розмноження мікрофлори за рахунок ефективного очищення доїльно-молочного устаткування від ліпидопротейнових забруднень і, отже, позбавлення мікроорганізмів живильного середовища. Крім того, така операція виключить можливість кальцієвих відкладень і утворення “молочного каменю”.

Головними критеріями при виборі технічних і хімічних засобів для ефективного очищення устаткування є вид і характер зв'язків забруднень з поверхнями, на яких вони утворюються. Найбільш поширеними миючими засобами залишаються кальцинована та каустична сода через їхню невисоку ціну. Однак ці препарати не можуть забезпечити задовільного санітарно-гігієнічного стану доїльно-молочної системи. Багато розроблювачів вітчизняних миючих засобів, з огляду на кон'юнктуру ринку, пішли по шляху зниження вартості за рахунок збільшення змісту найдешевшого компонента – кальцинованої соди, інколи до 80-90 %. Однак порівняльні дослідження показують, що при вмісті соди понад 50 % блокується прояв ефекту очищення. Такі засоби не можна вважати високоефективними, а їхнє використання для санітарної обробки доїльного устаткування та молочного посуду несумісне з умовою одержання високоякісного молока. Річна витрата порошкоподібного засобу на обслуговування доїльної установки АДМ-8 становить близько 350 кг (750 грн.), кальцинованої соди – 1100 кг (400 грн.). Таким чином, економія за рахунок миючих засобів непорівнянна з неодолимим прибутком від реалізації молока низької якості. При систематичному недотриманні правил очищення і використанні низькоефективних миючих засобів утворюється “молочний камінь”. Видалити його можна тільки шляхом хімічного руйнування агресивними середовищами (звичайно розчинами кислот). Ця операція згубно позначається на устаткуванні, тому в усьому світі віддають

перевагу методу профілактики утворення “молочного каменю” шляхом перемінного використання лужних і кислих миючих засобів.

Санітарний стан доїльного устаткування безпосередньо залежить від ефективності промивання, що полягає у своєчасному видаленні відкладень різних видів вузлів, що контактують з молоком. Особливо гостро стоїть питання промивання та дезинфекції устаткування, причому не стільки з підбором миючих і дезинфікуючих засобів, скільки зі створенням автоматизованих систем, які б забезпечували якісне промивання кожної ємності після її використання. При проходженні через погано вимите устаткування обсіменіння молока мікрофлорою може підвищуватися до 100 разів. Особливо велике значення у запобіганні забрудненню молока має ретельне промивання танків і трубопроводів.

Становить інтерес вивчення зарубіжного досвіду щодо дотримання санітарно-гігієнічних вимог, що забезпечать високу якість молока. Так фахівцями компанії “Делаваль” (Франція) розроблені високоефективні миючі й дезинфікуючі засоби, що дають змогу здійснювати якісне промивання доїльного устаткування при різних температурах – “Фреш 25”, “Пейсик” і “Сід”. Компанія “Делаваль” виробляє і пропонує в країнах СНД рідкий лужний миючий і дезинфікуючий засіб для доїльного устаткування та холодильних танків – “Пейсик”, що застосовується разом із рідким кислотним миючим засобом “Сід”. Вони повністю розчиняються у воді, не впливають на матеріал молокопроводу та гумові частини устаткування, ефективні при розчиненні у воді будь-якої твердості, економічні, легко дозуються і віддаляються після промивання, мало піняться і не забруднюють навколишнє середовище. При цьому підбір оптимальних дозувань миючих засобів і їхню доставку безпосередньо в господарства забезпечують сервісні інженери “Делаваль” у межах укладеного контракту на сервісне обслуговування. Однак ефективність застосування зазначених миючих засобів, як і будь-яких інших вітчизняного або іноземного виробництва, гарантується тільки при обов’язковому дотриманні температурного режиму

промивання доїльного устаткування. Вперше в країнах СНД компанія “Делаваль” пропонує виробникам молока вирішення проблеми неефективного промивання доїльного устаткування в тих випадках, коли немає можливості використовувати гарячу воду або якщо гаряча вода використовується, але при промиванні температура миючого розчину на виході не досягає 40 °С. З огляду на підвищену твердість води в багатьох регіонах країн СНД, компанія “Делаваль” рекомендує проводити комбіноване промивання доїльного устаткування й холодильних танків, чергуючи використання лужних і кислотних миючих засобів. Наприклад, після ранкового доїння провести мийку лужним миючим засобом “Фреш 25”, а після вечірнього - кислотним засобом “Сід”. При такому режимі промивання витрата миючого засобу “Фреш 25” становить 0,5 л на 100 л води. Якщо температура миючого розчину на виході із системи перевищує 40 °С рекомендується використовувати миючі засоби “Делаваль” для гарячої води: “Пейсик” і “Сід”. Підбор оптимальних миючих засобів для будь-якого господарства, консультації щодо режиму промивання і дозуванню миючих засобів, а також їхню доставку безпосередньо у господарства здійснюють сервісні інженери компанії “Делаваль” [С. 12]⁵.

Таким чином, підвищення санітарно-гігієнічної якості надоеного молока – багатофакторна задача, що вимагає удосконалення технології та підвищення культури виробництва, дотримання правил доїння й експлуатації устаткування. При недотриманні санітарно-гігієнічних режимів надоене молоко не може відповідати вимогам, що висуваються переробними підприємствами до високоякісної сировини по жодному з показників. Істотна добавка до ціни молока змушує керівників господарств приділяти пильну увагу питанням санітарно-гігієнічної якості одержуваного молока, щоб не втрачати прибуток. Найбільш реальним уявляється підвищення рентабельності виробництва за рахунок заходів щодо забезпечення високих

⁵ Карпова Н. Эффективная промывка доильного оборудования и холодильных танков.

показників санітарної якості молока. Це – єдиний шлях забезпечення конкурентоспроможності підприємств молочної галузі.

Тому молокопереробним підприємствам разом з фермами, не чекаючи державних інвестицій і політики регулювання цін за рахунок дотацій, необхідно поліпшувати якість сировини методом економічного стимулювання виробництва високосортного молока. Для покращення якості сировини необхідно придбати сучасне доїльне й охолоджувальне устаткування (доїльні зали, доїльні установки, танки-охолоджувачі молока). Підприємства без відновлення чи модернізації доїльного й охолоджувального устаткування не мають можливості виробляти молоко, що відповідає сучасним вимогам за якістю, і тим самим знижують свій шанс на одержання максимального виторгу від реалізації продукції.

Альтернативних видів устаткування, позбавлених цих недоліків, в Україні поки що не випускається. Найбільш зробленим на даний момент є устаткування, що поставляється західними фірмами (“Альфа-Лаваль Агрі”, “Вестфалія”, “Гасконьє Мелотт” тощо). Однак воно досить дороге (у межах від 60 тис. дол. на 200 голів), і лише деякі господарства можуть дозволити собі його придбання. Тому необхідно вишукувати ефективні засоби видалення забруднень і підтримки відповідного санітарно-гігієнічного стану доїльної системи з урахуванням специфіки вітчизняного устаткування⁶.

Санітарно-гігієнічні характеристики молока великою мірою визначають його якість і, відповідно, ціну реалізації. Це основний показник, за яким молоко, вироблене в країнах СНД, відрізняється від молока, отриманого в європейських країнах. Саме через цей показник на роки відкладалося прийняття нового ДСТУ на молокосировину, що був конче необхідний молокопереробним підприємствам.

⁶ Дегтерев Г.П., Рекин А.М. Качество молока в зависимости от санитарного состояния доильного оборудования – Молочная промышленность. - 2000. - № 5. – С. 23 – 27.

Новий стандарт на молочну сировину ДСТУ “Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі” [С. 33]¹ не гармонізований зі світовими стандартами та нормами, відповідно до якого молоко вищого сорту повинне мати загальне бактеріальне обсіменіння не більш 300 тис./см³ (європейський стандарт – не більш 100 тис./см³). Це є половинчатим вирішенням проблеми. Досягнення вітчизняного та міжнародного стандартів вимагають однакових капітальних вкладень. Перехід від показників якості сировини-молока вітчизняних підприємств до європейських стандартів забезпечується постійною роботою над технологією та культурою виробництва, дотриманням правил доїння й експлуатації устаткування. Щоб досягти європейських показників якості, необхідно виконати великий обсяг робіт як у напрямку поліпшення технології доїння, первинного охолодження молока, транспортування, так і в забезпеченні лабораторного контролю якості продукції. Якість сировини є основною складовою, від якої залежить фінансово-економічний стан як молочнотоварних ферм, так і молокопереробних підприємств. Тільки високоякісна сировина дає змогу виробляти конкурентоспроможну продукцію.

Передові підприємства галузі вирішують проблему сировини, обладнуючи молочнотоварні ферми сучасним устаткуванням і в такий спосіб закріплюють за собою сировинну зону. Окремі молокозаводи купують для господарств своєї сировинної зони устаткування (комплекти доїльних установок, холодильні танки, частково модернізують вітчизняне устаткування). Таким чином, молокозаводи беруть на себе функції дилера. Продуктивність корів на фермах із встановленим устаткуванням суттєво зростає. Усі підприємства, де встановлено устаткування, продають молоко тільки вищого сорту.

¹ Державний стандарт України. ДСТУ 3662-97. Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі. - К.: Держстандарт України, 1997. – 9 с.

22.9. Інвестиції в інфраструктуру галузі скотарства та їх окупність

Адаптація виробництва продукції скотарства в період вступу України до СОТ є необхідною умовою розвитку галузі на перспективу, цей процес безпосередньо пов'язаний із інвестуванням.

Скотарство в даний час є галуззю, де для ефективного виробництва необхідні інвестиції в оновлення стада (закупівлю ремонтних телиць), селекцію тварин, кормовиробництво, зберігання кормів, реконструкцію ферм, будівництво (реконструкцію) доїльних залів, холодильників тощо. Така інтегрована система від оновлення стада до одержання охолодженого високоякісного молока забезпечує зростання цін реалізації до 40 %, а відповідно і доходності в цій галузі.

Для великих сільськогосподарських підприємств виникають проблеми щодо можливості окупності залучених інвестицій в інтегровану галузь (селекція – кормовиробництво – молочне скотарство – реалізація охолодженого молока) прибутками від зростання молочної продуктивності корів, якості молока, а відповідно – зростання ринкових цін на молоко і молочні продукти. За статистичними даними та даними експертів відновити власними силами молочні ферми неможливо (суми повернення кредитів і відсотків на них зростатимуть швидше від надходжень фінансових ресурсів від реалізації молока). Проблеми з експортом та їх загостренням тепер і більшою мірою вступу до СОТ спонукають до переміщення виробництва саме в такі інтегровані великі виробничі системи. Між тим до цього часу основний обсяг молока виробляється в дрібних особистих селянських господарствах, хоч частка реалізації великих і дрібних становить майже по 50 %. Нарощують товарний потенціал великі господарства, які й до цього часу займали значний сегмент у реалізації молока переробним підприємствам. Аналіз свідчить, що ці господарства до цього часу мали або ж оновлене раніше молочне стадо, або ж доїльний цех, або ж сховища кормів тощо.

Молочне скотарство в Україні є недостатньо рентабельним і не спроможне накопичити власних фінансових ресурсів для інвестування реконструкції будь-якого технологічного елементу в ланцюгу “селекція – санітарно-гігієнічна якість молока”.

Отже, на даному етапі проблема стану та розвитку галузі скотарства полягає не стільки в оцінці різних варіантів інвестицій у складові інтегрованої галузі (хоч це також важливо), а в оцінці можливості окупності залучених інвестицій приростом прибутку в скотарстві.

На прикладі приватно-орендного підприємства – агрофірми “Узинська” Білоцерківського району Київської області розглянемо проблему окупності вже вкладених інвестицій в реконструкцію молочних ферм та усієї виробничої інфраструктури – доїння корів, поліпшення санітарно-гігієнічних умов, кормовиробництво, зберігання кормів, їх навантаження та роздавання тощо.

У підприємстві утримується 1300 корів червоної і чорно-рябої голштинської породи. Чорно-рябі голштини були закуплені в Московській області ще у 1970-1975 роках. І в подальшому з ними велася селекційна робота. Телиць червоних голштинів (70 голів) було закуплено в 1996-2000 рр. у Полтавській області (по 6 грн. за 1 кг живої маси) на суму 100 тис. гривень. У 2002 р. порівняно із 2000 р. продуктивність корів зросла від 3400 кг молока за рік до 4000 кг. У наступні 2-3 роки за рахунок оптимізації раціонів годівлі корів і вирощування ремонтних телиць за стандартами планується підвищити продуктивність корів до 4500-5000 кг молока і при цьому не допустити зростання його собівартості.

На першому етапі реконструкцію було проведено вдвох приміщеннях (4 рядні) по 200 корів із молокопроводом. Переобладнано приміщення на 160 голів із безприв’язним утриманням на глибокій підстилці в кожному (всього 320 голів) або для 25 % поголів’я корів підприємства. Вартість реконструкції двох приміщень – 200 тис. грн. Реконструйовано доїльний зал (вартість – 50 тис. грн.), а доїльне обладнання поставила фірма Конкорд ГЕЙ (сmt Гребінки

Київської області), що є дилером німецького підприємства Westfalia - Landtechnik Gmb (друге місце у світовому рейтингу), яка комплексно забезпечує виробників молока в різних регіонах доїльною, холодильною технікою та роздавання кормів (кормові автомати для індивідуальної роздачі коровам до 4-х компонентів кормових концентратів), а також устаткуванням для проведення ветеринарно-санітарних робіт. Повнокомплектна доїльна установка “Ялинка” обладнана автоматизованими системами управління процесом доїння, обліку молока, а також ведення зоотехнічної та селекційної роботи. Вартість доїльного обладнання становить 700 тис. грн.

Доїльні апарати CLASSIC з колектором 300 см³ і силіконовою дійковою гумою STIMOROL стимулюють молоковіддачу перед доїнням і забезпечують швидке й повне видоювання, яке повністю відповідає фізіологічним потребам кожної корови (скорочується захворювання корів на мастит і стимулюється зростання молочної продуктивності).

Молоко надходить у 3 холодильники (фірма “Delaval”) – один на 7,5 т і два – по 4,2 т молока. Усі танки-охолоджувачі обладнані системами автоматичної промивки та рекуперації тепла молока, що дозволяє нагрівати воду за рахунок тепла молока, яке охолоджується. Система рекуперації тепла має продуктивність 400-500 л гарячої води при температурі 50-55°C з кожних 1000 л охолодженого молока.

Якість молока в основному відповідає вимогам щодо віднесення його до вищого гатунку (загальне бактеріальне обсіменіння – 250-400 тис. в 1 см³, кількість соматичних клітин – 300-450 тис. в 1 см³ з вмістом жиру – 3,4 %, білка – 2,92 %).

Доставка молока з холодильників на молокозавод “Галактон” машинами КамАЗ по 12 т (2 зміни – 2 машини). Витрати складають 200-250 грн, а молокозавод оплачує за доставку по 5 коп. за 1 л молока. Прибуток за день – 0,9-1 тис. грн на операції транспортування молока.

В цілому обсяги інвестицій в галузь молочного скотарства становили 1500 тис. грн. за рік, у тому числі в реконструйовану ферму з доїльним залом

– 1320 тис. грн. Кредити надав банк “Аваль” з 25-28 - відсотковою ставкою за їх користування.

При собівартості 1 ц молока 70-80 грн. молокозавод платить більше 1 грн. за 1 ц молока. В середньому виробники одержували більше 25 грн. прибутку на 1 ц реалізованого молока (за товарності – 90 %). На стадо із 320 корів після реконструкції ферми прибуток складає більше 300 тис. грн. за рік. Якість молока вища порівняно з іншими фермами. Потенційно (коли ефективніше буде возити окремо молоко з реконструйованої та інших ферм) ціна зросте як мінімум до 1,50 грн. за 1 л молока (підприємство інтегроване з молокозаводом-монополістом на ринку найбільш ефективних кисломолочних продуктів м. Києва і може платити найвищу ціну). У цьому випадку прибуток на 1 ц реалізованого молока становитиме 70 грн.

Для того, щоб визначити можливість здійснення реконструкції молочних ферм без залучення фінансових засобів з інших галузей (за рахунок лише кредитних коштів), розрахуємо внутрішню ставку прибутковості (IRR) – ставку, що досягається в разі, коли теперішня вартість майбутніх грошових потоків від інвестицій після оподаткування доходів дорівнює теперішній вартості власне інвестицій. У цьому випадку чиста теперішня вартість інвестицій (ЧТВ) як різниця між сумою теперішніх вартостей грошових потоків від інвестицій у кожен період часу і теперішньою вартістю самих інвестицій дорівнює нулю. Тоді зведена нами тотожність [С. 18, 42, 49]¹:

$$((1+i/m)^{n*m} - 1)/(i/m) \times (1+i/m)^{n*m} = A_0/S,$$

де i – ставка дисконту (0,25), коефіцієнт;

n – кількість років;

m – кількість періодів нарахування процентів на рік (у нашому випадку $m=12$);

A_0 – первинні інвестиції проекту (1350 тис. грн.), тис. грн.;

¹ Бакаєв Л.О. Кількісні методи в управлінні інвестиціями. - К.: КНЕУ, 2000. – 152 с.

S – середньомісячна величина грошових надходжень (прибутків) від інвестиційного проекту (24 або 40,8 тис. грн.), тис. грн.;

A_0/S – період окупності інвестиційного проекту, місяців.

Підставимо відповідні дані у тотожність і одержимо наступний вираз:

$$((1+0,25/12)^{n*12} - 1)/(0,25/12) \times (1+0,25/12)^{n*12} = 1350/24 = 56.$$

При $A_0/S=55$ рівняння не вирішується навіть при зростанні n до 25-35 років. Тобто, при високих ставках дисконту (більше 20 %) сума кредиту і процентів по ньому тільки за рахунок власне доходів реконструйованої ферми не може бути сплаченою. Якщо ж середньомісячна величина грошових надходжень (прибутків) від інвестиційного проекту становитиме не 24 тис., а 40,8 тис. грн. (після поліпшення санітарно-гігієнічної якості молока і транспортування його окремим транспортом), то n дорівнюватиме 4,5 років. За цей період підприємством буде виплачено 2,2 млн. грн. ($12 \times 4,5 \times 40,8 = 2,2$), або в 1,64 раза більше від суми банківського кредиту.

Якщо ж зменшити ставку дисконту до цивілізованих нормативів, наприклад 10 %, тоді термін окупності дорівнюватиме 3,15 років, а підприємство разом з відсотками сплатить банку 1,54 млн. грн., або на 14 % більше суми кредиту. За умови, що продуктивність корів зросте до 6000 кг молока за рік, термін окупності інвестицій складав би 2 роки (за умови незмінних інших організаційних, технологічних і ринкових чинників). За допомогою цієї тотожності можна обчислити ставку дисконтування, якщо планується сплатити борги за кредитами протягом, наприклад, 1,5 років.

У загальній сумі інвестицій не передбачені витрати на поліпшення молочного стада. В нашому випадку підприємство ще до початку 1991 р. покращило молочне стадо чистопородними тваринами, а в 1996-2000 рр. закуплено додатково 70 голів племінних телиць (майже 22 відсотки до поголів'я корів на реконструйованій фермі) на суму 100 тис. грн. При такій нормі закупівлі племінних тварин повністю замінити стадо із 320 корів вдається тільки на 10-й рік (вихід на 100 корів 90 телят, з них 50 % – телиць).

Формулу руху корів на початок кожного з цих 10 років (Q) можна подати наступним чином:

$$Q=K_{i-1} + G_{i-3}/2+G_{i-2}/2 - (F_{i-5} - F_{i-6}),$$

де K_{i-1} – кількість поголів'я корів у попередньому році, гол.;

G_{i-3} , G_{i-2} – відповідно поголів'я телиць, що було одержано 3 і 2 роки тому по відношенню до і-го року, гол.;

$(F_{i-5} - F_{i-6})$, – приріст кількості корів, що були введенні в основне стадо 5 років тому та в і-му році підлягають вибракуванню, гол.

Наприклад, на 8-й рік після закупівлі 70 голів племінних корів уже буде 244 голів [$Q=188,6+65,8/2+73,3/2 - (85,8 - 70)$]. Заміна всього поголів'я закупленими племінними телицями є дуже тривалим заходом щодо одержання високопродуктивного стада корів. Найбільш ефективний шлях – застосування сперми биків-поліпшувачів.

Контрольні запитання і завдання

1. Які є типи скотарських підприємств і об'єднань?
2. Назвіть вимоги до організації ферм і комплексів, їх розміри в галузі скотарства.
3. Як організують утримання основного поголів'я великої рогатої худоби? Які є способи його утримання?
4. У чому полягає організація відтворення стада?
5. Як організують вирощування молодняка?
6. Як здійснюється організація дорощування і відгодівлі великої рогатої худоби?
7. Які основні шляхи ефективного розвитку скотарства?
8. Як визначаються інвестиції в інфраструктуру галузі та їх окупність?

Глава 23. Організація свинарства

23.1. Розвиток свинарства в ринковому середовищі

За роки реформування сільського господарства в галузі свинарства визначились ряд проблем організаційно-економічного характеру. Подріблення великотоварних господарств, переміщення великої частки виробництва свинини в особисті селянські господарства унеможлиблюють запровадження новітніх технологій в дрібних господарствах, а відповідно і конкурентоспроможності на світовому ринку м'яса, досягнення необхідної якості свинини згідно з вимогами СОТ та ЄС.

За останнє десятиліття відбулося різке скорочення рівня споживання свинини та неможливості розширення її експорту. Низька економічна ефективність виробництва не спонукає великотоварні сільськогосподарські підприємства розширювати галузь свинарства.

В даний час галузь свинарства знаходиться в досить складному становищі. Але останнім часом ситуація характеризується певною стабілізацією за деякими показниками. Так, на кінець 2005 р. в Україні налічувалося 7052,8 тис. голів свиней, що на 6091,6 тис. голів менше, ніж у 1995 р. та на 599,5 тис голів порівнянно з 2000 р. Частка поголів'я свиней у сільськогосподарських підприємствах від загальної кількості у 2005 р. складала 36,9%, що менше на 5,3% ніж у 2000 р. На 1 січня 2006 р. 17,1% сільськогосподарських підприємств утримувало 100-199 голів свиней. Виробництво свинини зменшується. Так, у 2005 р. було вироблено 493,7 тис. т, що на 182,2 тис. т менше, ніж у 2000 р, та на 1082,6 тис. т порівнянно з 1900 р. У загальній структурі виробництва м'яса частка свинини у 2005 р. складала 30,9%, що на 9,8% менше ніж у 2000 р. Середня вага однієї голови у 2005 р. складала 112 кг, що на 11 кг більше, ніж у 2000 р. Слід також відмітити позитивну тенденцію зростання продуктивності свиней. Так, у 2005 р. середньодобові прирости складали 281 г, що більше на 161 г, ніж у

2000 р. Витрати кормів на виробництво одиниці продукції зменшилися з 9,85 ц к. од. у 1990 р. та 17,90 ц к. од. у 2000 р. до 8,97 ц к. од. у 2005 р.

Розвиток свинарства в ринковому середовищі можна відобразити через кругообіг потоків ресурсів і продукції.

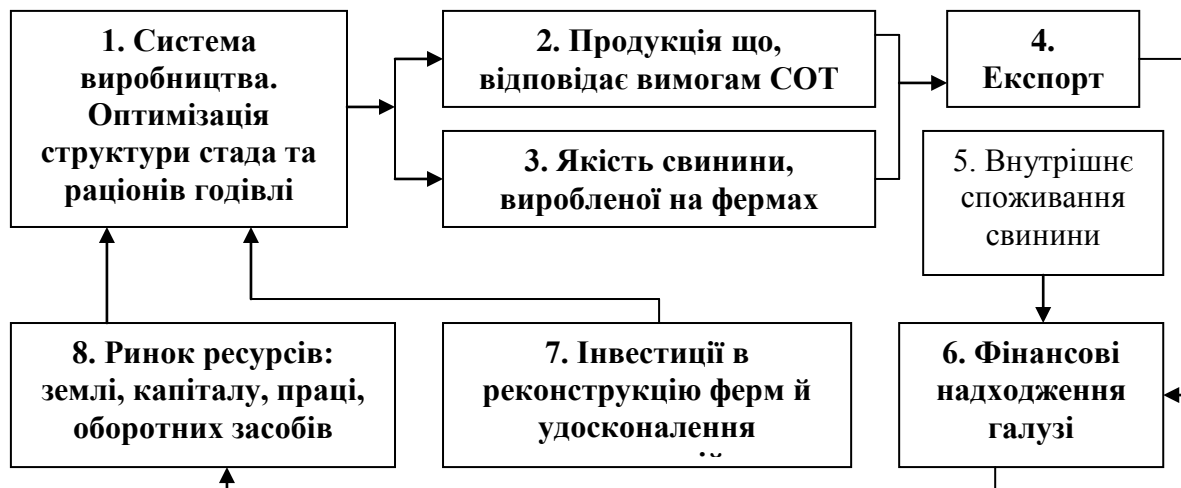

Рис. 23.1. Системна модель функціонування та варіантів ефективного розвитку свинарства на підприємствах України¹

Дана модель робить очевидним те, що ефективність розвитку свинарства залежить в основному від ємності ринків збуту. Низька купівельна спроможність населення зменшила обсяг внутрішнього споживання свинини. Якщо за науково обґрунтованими медичними нормами харчування на одного жителя України повинно припадати до 85 кг м'яса із якого 30-34 кг свинини, то в останні роки ці показники відповідно склали менше 33,6 кг, в тому числі близько 6 кг свинини і 7 кг сала тобто на свинину припадає 37 % спожитого м'яса, а з врахуванням свинини в ковбасних виробках – більше 55 %. В країнах з розвинутим тваринництвом в загальній структурі виробництва м'яса свинина займає від 50 до 80 % (Китай, Данія, Нідерланди).

Експорт свинини становить лише 0,1-2 % від загального обсягу виробництва, а загальний обсяг виробництва свинини в останні роки складає

¹ Калінчик М.В., Ільчук М.М., Одинцова Т.М. Ефективність виробництва та розвиток ринку свинини. – К.: Нічлава, 2005. – 228 с.

в сільськогосподарських підприємствах понад 70 тис. т у забійній вазі, в господарствах населення понад 500 тис. т при загальному поголів'ї більше 7 млн гол. в тому числі в сільськогосподарських підприємствах – більше 2,5 млн гол., в господарствах населення – більше 4,5 млн гол.

Обсяги внутрішнього споживання стримуються об'єктивними економічними чинниками – неможливістю держави збільшувати високими темпами суспільний добробут, дохідність населення і, відповідно, – рівень споживання.

Обсяги експорту вітчизняної продукції можуть збільшуватися за умови виробництва якісної свинини, придатної для промислової переробки. Деяке зростання обсягів експорту цієї продукції було наслідком обтяжливої міжнародної кон'юнктури на ринку свинини, а не досягненнями вітчизняних товаровиробників і трейдерів. Тільки інвестиції в реконструкцію ферм і технологій виробництва свинини з одночасною оптимізацією структури стада і раціонів годівлі тварин забезпечать підвищення продуктивності тварин та якості продукції. Пошук ринків збуту, особливо в сприятливій для України ситуації на міжнародних продовольчих ринках, за умови виробництва якісної продукції не тільки зміцнюватиме позиції вітчизняних товаровиробників на міжнародних ринках, а й дасть змогу закріпитися на них.

Через низьку якість свинини, що виробляється переважно у дрібних господарствах, Україна постала перед проблемою її експорту. Тільки за несприятливих ситуацій на світовому ринку м'яса (спалах епідемії хвороб тварин) країна в незначних обсягах збільшувала експорт. Крім низької якості свинини спостерігаються додаткові обмеження щодо експорту з техніко-технологічних причин – відсутність м'ясопереробного устаткування, що відповідає вимогам стандартів СОР і країн ЄС, трейдерів, які могли б ефективно продавати вітчизняну продукцію на зовнішніх ринках, а також виробничих потужностей (до цього часу немає підприємств, які б отримали

європейський сертифікат на виробництво), нарощування яких потребує значних інвестицій і часу.

Незалежно від форм власності й господарювання спостерігаються суттєві зміни в ефективності свинарства лише в сільськогосподарських підприємствах з різною концентрацією поголів'я свиней. Спільна закономірність для підприємств усіх форм власності – з підвищенням рівня концентрації виробництва свинини в розрахунку на 1 господарство зростає рентабельність її виробництва.

23.2. Типи і розміри свинарських підприємств

Продукція свинарства в середньому становить третину загальної продукції галузі тваринництва. Свинарство характеризується високою продуктивністю і за порівняно короткий проміжок часу дає велику кількість високоякісної продукції.

Організаційно-технологічний процес у цій галузі відзначається поглибленням спеціалізації, переведенням виробництва на промислову основу (починаючи з 80-х років). На основі міжгосподарських зв'язків тут були створені спеціалізовані репродукторні та відгодівельні господарства із впровадженням інтенсивних способів і прогресивних поточних технологій виробництва свинини. Порівняно великого поширення набули також підсобні свинарські господарства промислових підприємств і організацій, а також розвинулося свинарство в особистих господарствах громадян.

В останні роки з різних причин виробництво свинини у спеціалізованих господарствах значно знизилося. Тому відновлення їх потужностей, впровадження комплексної механізації виробничих процесів, прогресивної технології та організації виробництва, підвищення економічної ефективності галузі є першочерговим завданням.

Відповідно до спеціалізації в країні склалися такі виробничі типи свинарських підприємств, які за функціями поділяються на дві групи: товарні та племінні. До товарної групи належать:

Репродукторні підприємства. У них отриманих від опоросів поросят вирощують до 4 міс. Залежно від планових завдань розміри ферм можуть бути різні — 200, 300, 400, 600, 1000 і більше основних маток з поросятами до 4 міс.

Відгодівельні. Їх призначення — відгодівля молодняку, одержаного з репродукторних господарств у 4-місячному віці, до кондиційної маси — 110–120 кг. Період відгодівлі залежить від її інтенсивності, добових приростів. Термін відгодівлі необхідно зменшувати. При приростах до 700 г здавальну масу 120 кг відгодівельний молодняк може мати в 6–7 міс. Розміри відгодівельних ферм можуть бути 1000, 1500, 2000, 4000, 6000, 8000, 1200 і більше голів.

Племінними є такі господарства:

Племінні держгоспи і заводи. Вони одержують і вирощують породних поросят високого класу. В процесі племінної роботи тут вдосконалюють існуючі й виводять нові породи свиней. Породний молодняк продають іншим господарствам. Племінні господарства-репродуктори — це комплекси, держгоспи, колективні, міжгосподарські підприємства, у яких розмножують і поставляють молодняк тваринницьким підприємствам. Розмір ферм у племінних підприємствах може бути на 50, 100 і 200 свиноматок.

У свинарстві відбувається процес поглиблення спеціалізації на основі створення великих відгодівельних господарств і комплексів з виробництва свинини на промисловій основі. Серед них такі:

Спеціалізовані комплекси із закінченим циклом виробництва. В них отримують поросят, вирощують їх до 4 міс. і відгодовують до необхідних вагових категорій. Розміри таких комплексів коливаються здебільшого від 6 до 10 тис. голів і більше. Такі великі господарства організують у південних степових районах країни, де є можливість

одержувати достатню кількість зерна і здійснювати виробництво свинини на власній кормовій базі. У вузькоспеціалізованих господарствах грошові надходження від реалізації свиней становлять 50 – 80%, добові прирости — 500–600 г, затрати праці — 4–5 люд.-год. на 1 ц приросту, собівартість приросту в 1,5–2 рази нижча, ніж у неспеціалізованих господарствах.

Спеціалізовані комплекси, як правило, великі за розмірами — на 12, 24, 54, 108 тис. голів відгодівельного поголів'я на рік. Комплекси на 12 і 24 тис. голів працюють переважно на власній кормовій базі, мають належну кількість земельних ресурсів, а в комплексах на 54 і 108 тис. голів річного вирощування і відгодівлі тварин для годівлі їх використовують покупні комбікорми. Часто комбікормові заводи будують безпосередньо при таких комплексах, що дає змогу зменшити транспортні витрати на перевезення кормів.

На свинокомплексах виробничий процес здійснюється за інтенсивною технологією (застосування прогресивних способів розведення, годівлі і утримання тварин, комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів, раціональні форми поділу праці при вузькій спеціалізації операторів), що забезпечує потокову організацію виробництва високоякісної продукції при науково обґрунтованих нормативних витратах на її одиницю. За ритмічної роботи в комплексах на 108 тис. голів згідно з проектом одночасно утримується 5290 свиноматок, 880 голів ремонтного молодняку, 25200 поросят при відлученні від маток, 140 кнурів-плідників і 36000 голів на відгодівлі. За рік відгодівельний процес проходить 3 цикли тривалістю 3–4 міс. кожний, і забезпечує 108 тис. голів молодняку для реалізації.

На спеціалізованих комплексах з виробництва продукції свинарства затрати праці на 1 ц приросту становлять 2–3 люд.-год, добові прирости понад 600 г забезпечують високу віддачу кормів, їх витрати на 1 ц приросту становлять 5–6 ц при нормативних 8 ц, а собівартість виробництва продукції в 1,5 рази нижча, ніж в інших господарствах.

Останніми роками з різних причин ефективність виробництва свинини на комплексах, як і в цілому по сільськогосподарських підприємствах країни, значно знизилася. У більшості господарств утримують поголів'я свиней на змішаних (репродукторно-відгодівельних) фермах із закінченим циклом. Розмір ферм порівняно невеликий — 200–600 основних маток з шлейфом.

23.3. Відтворення стада

Для своєчасної заміни основного поголів'я, термін використання якого закінчився, у господарстві необхідно мати племінне ядро маток, з приплоду від яких формується стадо ремонтного молодняку. Якщо ремонтного молодняку у господарстві немає, його завозять з племінних господарств.

Формування маточного поголів'я. Поголів'я ремонтної групи молодняку має бути в 1,5–2 рази більшим за поголів'я основних свиноматок, яке підлягає вибракуванню. Такий підхід сприяє відбору в основне стадо після першого опоросу найбільш продуктивних свиноматок (які дають більшу кількість якісного приплоду, є високомолочними, тому добре його відгодовують), а також для забезпечення розширеного відтворення.

Науково обгрунтованим є термін використання основних свиноматок 3–4 роки. Відхилення від нього залежать від інтенсивності використання маток. Тому на комплексах прагнуть отримувати від свиноматки за 2 роки 5 опоросів, а не чотири, як за звичайних умов. Для цього поросят від маток відлучають не через два місяці, а через 26 днів, після чого маток знову спаровують. Залежно від доцільного строку використання маток норматив їх вибракування становить 25–33%, а на комплексах — 40%, тобто свиноматок використовують 2,5 року, кнурів-плідників не більше 3 років, тому третина їх щороку підлягає вибракуванню. На комплексах кнурів-плідників використовують 2,5 року.

Групу ремонтного молодняку з раннього періоду ретельно доглядають, для годівлі їх застосовують високоякісні раціони з тим, щоб виростити

повноцінне, високопродуктивне поголів'я для заміни в основному стаді вибракуваних маток.

Строк першого парування ремонтного (перевірюваного) молодняку визначають за його фізіологічним станом. При використанні для промислових цілей він становить 9–10 міс. при живій масі однієї голови 100–120 кг, у племінних господарствах відповідно 10–12 міс. і 120–140 кг. Молодняк кнурів-плідників у племінних господарствах переводять в основне стадо у віці 11–12 міс. живою масою 160–180 кг, у промислових — відповідно 10–11 міс. і 130–150 кг.

На свинарських комплексах ремонт основного стада здійснюють за рахунок племінного ремонтного молодняку, завезеного з племінних господарств. На деяких комплексах створюють племінні ферми і групу ремонтного молодняку формують за рахунок приплоду від власних породних свиноматок.

Системи і строки одержання приплоду. Від систем і строків одержання приплоду в свинарстві залежать обсяг виробництва продукції, затрати праці і сумарні витрати на одиницю продукції, економічна ефективність галузі.

Фізіологічну особливість свиноматок пороситись у будь-який час можна використати з метою ефективного ведення галузі в конкретному господарстві. У свинарстві відомі системи: рівномірного отримання приплоду; турова (циклічна); потоково-турова (конвеєрна).

Система рівномірного отримання приплоду пов'язана з певними труднощами у вирішенні організаційно-економічних питань як на початковій стадії, так і в процесі дорощування та відгодівлі молодняку. Зокрема, утруднюється можливість концентрації зусиль працівників на формуванні однотипних за віком груп, годівлі за однаковими раціонами із зміною останніх залежно від віку поголів'я та ін. Доцільно вводити таку систему в господарствах, які більшість поросят реалізують після відлучення від маток відповідно до попиту на ринку і з боку своїх працівників, а також при

невеликому обсязі виробництва, наприклад, у підсобних господарствах промислових підприємств для почергового забою на власні потреби.

Більш доцільною є **турова (циклічна) система** одержання приплоду. Суть її полягає в тому, що приплід отримують від великої групи свиноматок протягом короткого терміну (1,5–2 тижні). Якщо в господарстві є 200 свиноматок, то їх поділяють на дві групи по 100 голів у кожній. Від однієї групи приймають опороси протягом 1,5–2 тижнів в одному місяці, від другої — в наступному місяці. Переваги цієї системи в тому, що, по-перше, є можливість формувати відгодівельні групи великих розмірів з однорідним за віком молодняком. Це полегшує працю тваринників, поголів'я є однорідним, його можна утримувати на однотипних раціонах, які змінюють відповідно до вікового стану тварин. По-друге, це дає змогу більш раціонально використовувати капітальні приміщення. В одних і тих самих будівлях можна одержувати приплід з утриманням його до 2 міс. почергово турами від основних перевірюваних і разових свиноматок.

Найдоцільніший період опоросів основних свиноматок першого туру — січень — лютий. Через два місяці після відлучення поросят свиноматок групують на відгодівельних майданчиках, а в тих самих станках ферми у березні — квітні розміщують для опоросу перевірюваних і разових свиноматок.

Як січнево-лютневий, так і березнево-квітневий опороси економічно вигідні для господарства, оскільки отриманий від них молодняк свиней дорожчий і відгодовують у літньо-осінній період на більш дешевих раціонах з добавкою зелених кормів, а утримання поголів'я на пасовищах в літніх таборах значно зменшує затрати праці і сумарні витрати.

Другий тур опоросів основних свиноматок, згідно з фізіологічним ритмом їх організму, проводять у липні — серпні. Поросята цього туру менш цінні для господарства, оскільки їх доводиться відгодовувати у більш складний зимовий період. Тому господарства, які планують продаж двомісячних поросят, реалізують переважно поросят від другого туру

опоросів основних свиноматок. Після цього свиноматок вибраковуюють і замінюють молодим продуктивним поголів'ям. Спаровують свиноматок у вересні, жовтні з тим, щоб в наступному році знову повторити ті самі цикли опоросів. Почергове використання одних і тих самих капітальних приміщень для опоросів економічно вигідне, оскільки через амортизацію вартість використовуваних будівель і споруд переноситься на собівартість виробленої продукції. Тому наявні в господарстві капітальні приміщення необхідно використовувати якомога інтенсивніше з метою зниження виробничих витрат.

Потоково-турову (конвеєрну) систему застосовують на великих свинарських комплексах. При цьому від великої групи свиноматок одержують приплід щодня. Наприклад, на комплексах з відгодівлею за рік 108 тис. голів свиней щодня парують, об'єднуючи їх у групи по 44 голови в кожній для того, щоб за умови 75% заплідненості одержувати приплід від 33 голів і однорідними групами передавати його на відгодівлю. Згідно з технологічним процесом, через день відгодоване поголів'я (300 голів) знімають з відгодівлі і реалізують.

Для підвищення ефективності галузі у свинарстві проводиться **племінна робота**, адже чистопородні свиноматки, як правило, народжують більшу кількість поросят, які мають значно вищу енергію росту й розвитку. Ефективною є **гібридизація свиней**. У господарстві рекомендується мати кнурів-плідників двох порід. Доведено, що міжпородне схрещування і гібридизація підвищують продуктивність свиноматок (до 11 поросят за опорос), середньо-добові прирости поросят вищі на 10–15%, живої маси 110–120 кг вони досягають за 6–7 міс. При цьому підвищуються віддача корму, якість продукції, вихід м'яса (при забої досягає 60%).

Ретельний **догляд за ремонтним молодняком** починають з місячного віку поросят. В основне стадо переводять лише поросят від свиноматок, в опоросі яких їх було 8–10 при живій масі в період відлучення від матки не менше 12–15 кг.

Структура і оборот стада. Раціональна структура і правильно складений оборот стада є важливими факторами ефективного ведення галузі. При розробленні їх враховують спеціалізацію свинарства, зональні особливості, умови розвитку галузі в господарстві та ін.

При застосуванні турової (циклічної) системи опоросів орієнтовна структура стада може бути такою, %: основні свиноматки — 7–8, свинки старше 9 міс.— 15–16, кнури-плідники — 1, ремонтні кнурці старше 6 міс. — 2, поросята віком 3–4 міс. — 11, відгодівельне поголів'я — 64–62.

Якщо є потреба у збільшенні кількості приплоду в окремі роки відповідно до попиту на ринку, господарства можуть утримувати разових свинок. При цьому з відгодівельного молодняку відбирають найкращих свинок, спаровують їх у віці 8 міс. і отримують один приплід. Через 2 міс. після відлучення поросят свиноматок ставлять на відгодівлю (1,5–2 міс.) і реалізують у м'ясо-сальних кондиціях масою 140–150 кг. Частка основних свиноматок у структурі стада на початок року, вирощування яких і догляд за ними обходяться порівняно дорого, зменшується до 4–5%. Щоб не утримувати всіх разових свиноматок до відлучення приплоду, доцільно згрупувати приплід від 2–3 свиноматок під одну, а вивільнених поставити на відгодівлю.

Планування поголів'я свиней починають з розроблення *обороту стада*, враховуючи при цьому організаційно-зоотехнічні умови відтворення стада: наявність статевих груп свиней на початок планового року; перспективи розвитку галузі (просте чи розширене відтворення); завдання з виробництва продукції на плановий рік і на перспективу; строки парування основних, перевірюваних і разових маток у попередньому році з тим, щоб передбачити, у які місяці відбудуться опороси; строки і розмір вибракування основного стада; строки переведення поголів'я з групи в групу і відгодівлі молодняку, а також дорослого вибракуваного поголів'я; планові середньодобові прирости різних груп поголів'я; доцільні строки і маса тварин при реалізації.

Складають помісячні обороти стада, а на їх основі — річний. В обороті стада зазначають середньорічне поголів'я і річний приріст маси тварин.

23.4. Організація утримання і годівлі основного поголів'я

У багатьох господарствах свиноматок утримують в **індивідуальних клітках свинарника**. Більш прогресивним способом є **групове утримання** основного поголів'я. Після відлучення поросят свиноматок групують на відгодівельних майданчиках, де їх спаровують, а за кілька днів до опоросу після санітарної обробки розміщують по одній в окремому станку.

Через 3 тижні після опоросу їх об'єднують по 2–3 з приплodom в одному станку. Попередньо протягом 3 днів таке об'єднання доцільно здійснити під час прогулянок свиноматок для того, щоб не було знеосібки поросят відносно маток. Через кілька днів об'єднують у групи поросят від 5–6 опоросів. Протягом місяця свиноматок, закріплених за одним працівником, можна об'єднати в одну групу. Свиноматок цієї об'єднаної групи разом з приплodom через місяць після опоросу в літній період можна утримувати навіть на майданчиках під відкритим навісом. На кожний приплід має припадати не менше 3 м² навісу.

Відлучають поросят від маток у 2-місячному віці. Свиноматок можна розмістити по 4–5 в окремих від поросят станках. У перші 3 дні після відлучення їх пускають до маток тричі на добу, в наступні 3 дні — двічі і в наступні 3 дні – по одному разу. Таке повільне відлучення поросят від маток забезпечує безстресове переведення їх на раціон дорощування (до 4 міс.).

Груповий метод утримання свиноматок має такі переваги:

— створюються умови для ефективнішого використання можливостей свиноматок, вирощування поросят до 2-місячного віку шляхом пересаджування їх від маток з великою кількістю приплоду до маток з високою молочністю і малою кількістю поросят;

— раціонально використовуються капітальні приміщення. Якщо, наприклад, у стандартному свинарнику площею 608 м² утримують 36 свиноматок, то при груповому — 100 маток, тобто потреба у приміщеннях для поголів'я свиней зменшується в 2,5 рази;

— підвищується продуктивність праці: навантаження на одного працівника можна збільшити в 1,5–2 рази і довести до 40 свиноматок.

Отже, для організації утримання основного стада свиней груповим способом необхідно дотримуватися таких умов:

— проводити опороси свиноматок, закріплених за одним працівником, в один тур протягом 5–6 днів;

— об'єднувати маток з приплодом потрібно у станку, в якому вони знаходяться вперше;

— об'єднувати свиноматок з приплодом треба поступово, спочатку 2–3 і тільки під час прогулянки, а через 2–3 дні — для загального утримання зі зменшенням їх кількості;

— за 5–7 днів до опоросу свиноматок піддати ветеринарній обробці, після чого перевести в родильне відділення, де розмістити по одній в окремих станках;

— з 2–3-тижневого періоду після опоросу свиноматок з приплодом можна об'єднувати групами по 5–6, 10–12 і більше, утримуючи їх навіть під відкритими навісами, які влаштовують біля родильного відділення.

Розрізняють груповий вільно-вигульний, станково-вигульний індивідуальний та безвигульний способи утримання свиней.

При *вільно-вигульному* утриманні свині, які знаходяться у секціях приміщення, можуть вільно виходити на вигульні майданчики, обладнані біля свинарника. Годують їх у приміщеннях.

За *безвигульного* утримання тварини перебувають у приміщеннях.

На комплексах групують поголів'я за віком і статтю, наприклад: маток холостих і першого періоду супоросності — по 10–15 гол., поросят підсисних — індивідуально, відлучених від маток — по 25–30, ремонтний

молодняк і свиней на відгодівлі — до 25 гол. у станку, кнурів-плідників — індивідуально або групами до 10 гол.

Площа лігва і фронт годівлі з розрахунку на голову для нормального утримання поголів'я мають становити: для кнурів-плідників — відповідно 6–7м² і 0,5 м, для підсисних маток — 5–6м² і 0,4–0,45 м, для холостих і супоросних маток — 2м² і 0,–0,45м, для ремонтного молодняку — 0,7м² і 0,3 м, для поросят 2–4 місячного віку — 0,3м² і 0,2 м, для свиней на відгодівлі — 0,5м² і 0,3 м.

Організація прибирання приміщень свиноферм (комплексів) залежить від статево-вікової групи тварин, наявності механізмів і систем видалення гною. Процес прибирання незалежно від систем утримання включає такі операції: очищення станків, прибирання проходів і тамбурів, видалення гною з приміщень, транспортування гною до гноєсховища або цеху переробки. Щоб полегшити очищення станків, частину підлоги в них роблять решітчастою для видалення гною у канал. Станки, зону проходів і тамбурів очищають вручну за допомогою лопат, скребків і скидають у приймальний канал. З приміщень гній видаляють за допомогою механічної, гідравлічної з модифікаціями і пневматичної систем.

Найбільше використовують механічну систему видалення гною. На свинофермах, де тварин утримують з використанням подрібненої підстилки, його видаляють переважно транспортерами ТСН-20Б, ТСН-160, КСГ-4, які завантажують його у самоскидний тракторний причіп. На відгодівельних фермах використовують транспортери ТС-1, які розміщують уздовж годівниць у приймальних каналах під щільною підлогою. Із поздовжнього каналу гній видаляють у поперечний, а з нього поперечним транспортером подають у резервуар для нагромадження гною, звідки вивантажують на поля або в гноєсховище.

При застосуванні пневматичної системи гній нагромаджується у напірних резервуарах, звідки транспортується до гноєсховища за допомогою компресора по трубах.

На промислових свинокомплексах широко використовують гідравлічну систему та її модифікації. Гній видаляють гідрозмивом крізь щілини підлоги у канали, звідки за допомогою змивних бачків — у поперечні колектори, а звідти він самопливом надходить у гноєзбірник.

Оптимальний мікроклімат у приміщеннях для свиней визначається такими нормативними параметрами: температура повітря — 12–18 °С, відносна вологість — 50–70%; кратність обміну повітря за годину — узимку 5, влітку 20 разів; вміст аміаку в повітрі — не більше 0,02%, вуглекислоти — 0,2%, мікробів — 350-500 тис. шт. в 1 м³.

Годівля свиней. Організація годівлі свиней має враховувати призначення свиноферми, комплексу, їх розмір, умови утримання і тип годівлі тварин, наявність машин і обладнання для зберігання, приготування і роздавання кормів. Корми для всіх статевих-вікових груп свиней готують, як правило, у кормоцехах, обладнаних як окремими машинами для приготування кормів, так і їх повними комплектами, які виготовляються промисловістю.

Найбільшого поширення набули кормоцехи типу КЦС для обслуговування комплексів і ферм з поголів'ям від 1 до 6 тис. одночасного утримання свиней. Для обслуговування більшого поголів'я паралельно використовують 2–3 і більше таких комплектів обладнання. У кормоцехах типу КЦС можна готувати корм для свиней усіх груп, крім відлучених поросят, яких годують сухими комбікормами. Кормоцех має лінії обробки коренеплодів, зеленої маси, сінного борошна і концентрованих кормів. Виробничим процесом приготування кормів керують з пульту керування. На лінії приготування соковитих кормів коренеплоди або картоплю завантажують у приймальний бункер, після чого подають у подрібнювач. Тут коренеплоди миють, подрібнюють і подають у змішувач. На лінії грубих кормів сіно подрібнюється дробаркою на борошно і також подається у змішувач. У цей час у змішувач подається вода температурою 90°С, завантажуються концентровані корми і картопля. Корми перемішуються, при

потребі пропарюються, до них додаються кормові добавки. Кормова суміш із змішувачів вивантажується в мобільні кормороздавачі КУТ-ЗА, КТУ-10 або інші транспортні засоби. З кормоцеху корми мобільними роздавачами транспортуються до свинарника, де їх розподіляють безпосередньо по годівницях або вивантажують у приймальний бункер. З приймального бункера корми завантажують у візок і розвозять корм по годівницях.

На промислових комплексах у кормоцехах відгодівельної та репродуктивної зон готують рідкі корми (одна частина повноцінного комбікорму і 3 частини води). Рідкі корми роздають за допомогою кормороздавачів стаціонарного типу. По трубопроводу системи роздавання кормів корми насосом подаються з кормоцеху у групові годівниці поросних свиноматок та свиней на відгодівлі, де автоматично через швидкодіючі крани зливаються. У приміщеннях, де утримуються холості й поросні свиноматки, з індивідуальними годівницями корми із трубопроводів через крани зливає вручну обслуговуючий персонал. Підсисних свиноматок з поросятами годують борошноподібними кормами. Сухі корми до станків транспортують ручними візками, роздають і розводять їх водою з бачка, встановленого над годівницею. Відлучені поросята одержують сухі корми із самогодівниць. Сухі корми подаються з бункера шнеком і завантажуються транспортером у годівницю.

Збільшення виробництва високоякісної продукції тваринництва, підвищення його ефективності неможливі без міцної кормової бази. При складанні раціонів зважають на статеві і вікові особливості тварин, їх фізіологічний стан. У *раціоні кнурів-плідників*, наприклад, переважають концентровані корми, збалансованість їх за поживними речовинами (протеїном, амінокислотами і вітамінами) забезпечують додаванням макухи, шротів, кормів тваринного походження.

При складанні раціонів годівлі свиноматок стежать за співвідношенням у раціоні поживних речовин, здійснюючи при цьому індивідуальний підхід залежно від віку, живої маси, молочності свиноматок, кількості порослят,

породних особливостей тощо. До раціону додають трав'яне борошно, коренеплоди, комбінований силос, корми тваринного походження. Годують маток здебільшого двічі на добу, а при використанні великої кількості соковитих і грубих кормів — тричі.

Повноцінна годівля поросят віком 2-4 міс. дає змогу довести їх живу масу до 35–40 кг. У 4-місячному віці відбирають ремонтну групу, яку утримують на спеціальних раціонах, ретельно доглядаючи тварин у період дорощування і протягом усього періоду до відбору в основне стадо після перевірки і відлучення поросят.

Утримання тварин на великих комплексах залежить від чіткого ритму роботи на основі комплексної механізації виробничих процесів. Тваринам згодують збалансовані за поживними речовинами комбікорми відповідно до вікових груп і їх фізіологічного стану.

Маток об'єднують у групи, які після запліднення зберігають як виробничі одиниці протягом циклу відтворення (162 дні), з розподілом на три періоди: *супоросності* (114 днів), *опоросу і вирощування поросят* (26 днів) та *парування* (22 дні). Кожному періоду відповідає ритм годівлі на базі повноцінних раціонів.

Наприклад, орієнтовний раціон для поросят віком до 2 міс. є таким: молоко незбирне і відвійки — 25 кг, концентровані корми — 20, соковиті й зелені корми — 6, трав'яне борошно і бобове сіно — 4 кг. Раціон має бути збагачений на мінеральні добавки і вітаміни згідно з нормативами.

23.5. Організація відгодівлі свиней

Правильна організація відгодівлі свиней сприяє збільшенню виробництва свинини, зниженню її собівартості та підвищенню продуктивності праці в галузі.

Досвід кращих господарств показує, що високі виробничі показники забезпечує утримання тварин великими групами. Якщо при звичайному

клітковому утриманні (до 20 голів у групі) один працівник може обслуговувати 100–150 голів тварин на відгодівлі, то при утриманні великими групами — до 1200 голів. Це пояснюється тим, що всі виробничі процеси, пов'язані з обслуговуванням великої групи тварин, можна комплексно механізувати.

Не менш ефективною є відгодівля свиней при табірному утриманні з *випасанням на посівах багаторічних трав*. Табір обладнують легкими пересувними навісами, встановлюють годівниці з металевих чи дерев'яних корит, самонапувалки. Площу пасовища розбивають на загінки і огорожують електропастухом. Загінки випасають по чергово. Високі прирости бувають при поїданні тваринами свіжої картоплі, топінамбура під час випасання. Посіви цих культур розміщують навколо ферм.

При табірному утриманні тварин зменшується потреба в капітальних приміщеннях (поголів'я, відгодоване у таборах, реалізують до початку зимового періоду), затрати праці і собівартість виробленої продукції.

Широке впровадження промислового схрещування свиней, за якого свиноматок осіменяють спермою від двох кнурів-плідників, не тільки підвищує плодючість маток, а і дає змогу отримати молодняк при відлученні від матки масою до 20 кг.

У деяких кращих колективах загальний період відгодівлі свиней поділяють на два періоди з певними особливостями організації виробничого процесу: *дорощування* і власне відгодівлі (або заключний період). ***Дорощування*** тварин починають з 3–4 до 5–6 міс. У цей час свиням згодовують більшу кількість грубих і соковитих кормів, які за поживністю становлять до 50% раціону, привчаючи тварин до поїдання об'ємних кормів. ***Власне відгодівля*** (заключний період) триває 2–3 міс. У раціоні в цей час переважають концентровані корми (до 70% загальної його поживності). За такої організації відгодівлі молодняку свиней значно зростають кінцеві виробничі результати. Зокрема, витрати кормів з розрахунку на 1 кг приросту

зменшуються до 4,5–5 корм. од., у тому числі використання концентрованих (найбільш дорогих) не перевищує 1,5–2 кг.

Практика показує, що *м'ясна і беконна* відгодівля свиней вигідніша за *сальну і м'ясосальну*. Якщо при відгодівлі до сальної і м'ясосальної кондицій на 1 кг приросту витрачається 7–8 корм. од., то при м'ясній і беконній навіть за звичайних умов — 6–7 корм. од. Особливо важливо при цьому зменшувати витрати концентрованих кормів. Крім того, сальна відгодівля триває більше року, а на м'ясо і бекон — 7–8 місяців і менше. При цьому зменшується потреба у приміщеннях, обслуговуючих працівників, значно підвищується продуктивність праці.

Контрольні запитання і завдання

1. Які особливості розвитку свинарства в ринковому середовищі?
2. Які бувають виробничі типи і розміри свинарських підприємств?
3. Які питання необхідно вирішити при організації відтворення стада?
4. Які системи отримання приплоду застосовуються в господарствах? У чому вони полягають і в яких типах господарств їх доцільно впроваджувати?
5. Які є організаційно-економічні підходи до утримання і годівлі основного стада у свинарстві?
6. У чому полягає система організації відгодівлі свиней?

Глава 24. Організація вівчарства

24.1. Стан, проблеми та перспективи розвитку вівчарства

Вівчарство є невід'ємною частиною аграрної сфери АПК України, забезпечуючи його потреби в специфічних видах сировини і продуктах харчування. На пасовищах, що не можуть бути використані для великої рогатої худоби, вівці ефективно перетворюють грубий корм на м'ясо, яке за цінністю – вмістом білка, амінокислот, вітамінів і мінеральних речовин – не

поступається яловичині, а вміст холестерину в ньому в кілька разів менший, ніж в яловичині й свинині. Вівчарство є джерелом таких видів сировини для легкої промисловості як вовна, овчини, смушки, а також цінних харчових продуктів – баранини, жиру і молока. Вітчизняна вовна має високі технологічні якості, з неї виробляють найкращі вовняні тканини й трикотажні вироби.

Продукція галузі найменш трудомістка серед усіх видів продукції тваринництва. До того ж країна володіє достатнім потенціалом задоволення потреби в кормах для овець, наявністю дослідників-селекціонерів на базі інституту тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова „Асканія-Нова” для збереження й удосконалення генофонду вівчарства.

Однак, ця галузь за останні півтора десятиріччя занепала: поряд із загальними чинниками, негативну роль відіграв диспаритет цін між підприємствами сировинної бази та промисловими підприємствами. За таких умов вівчарство стає економічно не вигідним і згортається в усіх регіонах країни. Створена матеріально-технічна база, науковий потенціал, професійні кадри галузі втрачаються. Відродження вівчарства та збільшення виробництва продукції, зокрема вовни, дозволить забезпечити попит легкої промисловості на неї за рахунок власного виробництва, що в свою чергу дасть змогу заощадити значні суми валюти для інших потреб.

У процесі реформування аграрного сектору вівчарство виявилось найбільш економічно незахищеним серед інших галузей тваринництва через специфічні особливості технологічного процесу (виробництво сировини, яка надходить раз на рік), що зумовило значне його скорочення, а в ряді регіонів України – повну ліквідацію.

Це є наслідком таких факторів, як негативний вплив на вітчизняних товаровиробників не відрегульованих економічних процесів, правова й економічна незахищеність суб'єктів ринку, відсутність організованого ринку збуту продукції та державної підтримки розвитку галузі.

24.1. Динаміка поголів'я овець і кіз в Україні¹⁾

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2006 р. в % до:	
						1990 р.	2005 р.
Поголів'я овець і кіз на кінець року, тис. гол.:	8418,7	4098,6	1875,0	1740,4	1663,0	19,8	95,6
у тому числі:	7165,5	2423,3	413,3	266,8	281	3,9	105,2
с.-г. підприємства							
господарства населення	1253,2	1675,3	1461,7	1473,6	1382	110,3	93,8
Питома вага поголів'я овець і кіз за категоріями господарств							
с.-г. підприємства	85,1	59,1	22,0	15,3	16,9	X	X
господарства населення	14,9	40,9	78,0	84,7	83,1	X	X

¹⁾Джерело: Статистичні щорічники України 1990, 1995, 2000, 2005, 2006 рр. Моніторинги економічного і соціального розвитку підприємств і організацій АПК. – Київ – 2000р.

З даних таблиці 24.1 видно, що поголів'я овець за 1990 - 2006 рр. зменшилася на 6755,7 тис. гол., або на 79,2 %, що свідчить про значне скорочення галузі. Кількість овець у сільськогосподарських підприємствах у 2006 р. становила лише 3,9 % від рівня 1990 року. Деяко збільшилось поголів'я овець у господарствах населення (на 10,3 %), але цього недостатньо для підтримання розвитку галузі.

Слід також зазначити, що в 1990 році 85,1 % всього поголів'я овець знаходилося в сільськогосподарських підприємствах, а в господарствах населення – лише 14,9 %. Проте, в 2006 р. більшу кількість цих тварин утримувало населення в своїх господарствах – 83,1%, або 1382,6 тис. гол., частка сільськогосподарських підприємств становила лише 16,9 %, або 281 тис. гол. (табл. 24.2).

Населення, утримуючи овець у власних господарствах, не в змозі придбати племінну високопродуктивну худобу і займатися збереженням племінного поголів'я. Цю функцію повинні виконувати спеціалізовані підприємства. Проте, в них поголів'я тварин знижується, що викликає загрозу втрат племінного ядра, яке створювалося в Україні протягом багатьох десятиріч

24.2. Виробництво продукції вівчарства та продуктивність тварин¹⁾

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2006 р. в % до:	
						1990 р.	2005 р.
Виробництво м'яса овець і кіз у всіх категоріях господарств у забійній масі, тис. т.	45,8	39,5	17,2	16,0	16,3	35,6	101,8
Вироблено вовни в усіх категоріях господарств, тис. т.	29,8	13,9	3,4	3,2	3,2	11,0	102,7
Вихід приплоду на 100 вівцематок, гол.	92	66	67	80	80	87,0	100

¹⁾Джерело: Статистичні щорічники України 1990, 1995,2000,2005,2006рр. Моніторинги економічного і соціального розвитку підприємств і організацій АПК.- Київ – 2000р., 2005., 2006р.

Виробництво м'яса овець на 1990 – 2006 рр. зменшилося у 2,9 рази, вовни – у 9,1 рази.

Продаж вовни за усіма каналами реалізації в середньому обчисленні за 2004 – 2006 рр. становив біля 1000 т., що дорівнює 30 % від її валового виробництва в країні.

Головною причиною низького рівня товарності вовни є низькі реалізаційні ціни. Переробним підприємством реалізовано в 2006 р. 195 т. вовни або 19,5 % від усієї реалізації, приватним посередникам відповідно понад 400 т або 40 %. Вовна тонкорунних і напівтонкорунних овець закупається у виробників за ціною 4 – 6 грн. за 1 кг, грубу і напівгрубу – 1-2 грн. за 1 кг при її собівартості 15- 35 грн. Проте, галузь має значні потенційні можливості щодо рентабельного функціонування.

Причина кризи галузі – диспаритет цін на продукцію вівчарства, відсутність ділових партнерських стосунків з підприємствами легкої промисловості, які, не маючи обігових коштів, не закуповують вітчизняну вовну.

Досить несприятлива ситуація спостерігається і при реалізації племінних тварин. В середньому за 2003–2004 рр. щорічно виставлялось на продаж, біля 11 тис. племінних овець, з яких продано біля 60 %. В перспективі до 2010 р. Для відновлення галузі планується продавати в товарні господарства 11- 12 тис. голів племінного молодняку.¹ Причиною є відсутність коштів у підприємств для закупівлі племінного молодняку. Стримуючими факторами подальшого розвитку племінної справи є також те, що товарні господарства не завжди чітко визначаються з перспективами свого розвитку і не купують племінних тварин.

Проте, загальновідомими шляхами збільшення обсягу виробництва і якості продукції є раціональне кормозабезпечення овець, проведення ветеринарно-зоотехнічних заходів та в необхідному обсязі заходів захисту тварин, профілактика захворювань, поліпшення якості кормів тощо. Нині, коли всі підприємства працюють на принципах самокупності та самофінансування, дуже важливо пристосуватися до ринкових відносин.

¹ І.В. Коновалов, Л.В.Жарук, Л.С. Шелест Організація заготівель і збуту продукції вівчарства в умовах дрібнотоварного її виробництва. // Економіка АПК. – 2006. - № 9. – с.17-18.

Галузь вівчарства цілком може задовольняти мінімальну потребу країни на вовну – 9 тис. т. і баранину – 30 тис. т.

Відродження галузі вівчарства на сучасному етапі в Україні є складним, але воно є можливим при умові реалізації „Програми розвитку та державної підтримки вівчарства на 2003-2010 роки”, якою передбачено щорічне виділення племінним вівчарським господарствам коштів, визначених у Державному бюджеті України на фінансування програми селекції у тваринництві в сумі до 100 грн. з розрахунку на одну племінну вівцематку і ярку старше року. Заходи, розроблені цією програмою, значно прискорять процес відродження галузі вівчарства.

24. 2. Виробничі типи спеціалізованих вівчарських підприємств. Внутрігалузева спеціалізація і міжгосподарське кооперування та раціональні розміри вівчарських підприємств і ферм

Всі породи овець по основній продукції розділяють на декілька напрямів: тонкорунні, напівтонкорунні, напівгрубововнові, шубні, смушкові, м'ясо-сальні, м'ясо-вовново-молочні, грубововнові. В залежності від співвідношення основної і супутньої продукції перші два напрями вівчарства розвиваються у трьох видах (вовновий, вовново-м'ясний і м'ясо-вовновий), останні — у двох (напівгрубововновий і грубововновий). В Україні склалися такі зони розміщення різних напрямів галузі: тонкорунного вівчарства - південні і східні області та Автономна республіка Крим; тонкорунного, напівтонкорунного і м'ясо-вовнового- західні області і Полісся; шубного, смушковою і м'ясо-сального вівчарства - в незначній кількості в Автономній республіці Крим та південних областях і в зоні Лісостепу В залежності від характеру і рівня спеціалізації у вівчарстві виділяють дві групи виробничих типів підприємств: племінні і товарні. Племінні підприємства включають: племінні заводи, які займаються вдосконаленням певних порід овець, виведенням нових ліній тварин і вирощуванням високопродуктивного

поголів'я відповідного заводського типу для продажу племінним підприємствам і станціям по племінній справі і штучному осіменінню;

племінні репродуктивні підприємства, які розводять овець породних ліній і типів, що створюються на племінних заводах, вирощують високоякісний молодняк і реалізують його племінним фермам аграрних підприємств, а надлишки - товарним підприємствам для ремонту стада;

племінні ферми аграрних підприємств, що слугують основними постачальниками ярок для ремонту стада свого і інших підприємств;

станції по племінній роботі і штучному осіменінні, які здійснюють керівництво племінною роботою на вівчарських фермах, організують штучне осіменіння маточного поголів'я цих підприємств.

Вівчарство може інтенсивно розвиватись як у спеціалізованих підприємствах, так і в підприємствах інших виробничих напрямів. В спеціалізованих вівчарських господарствах, де відносно високий рівень концентрації виробництва, більшими є і розміри ферм, які залежать від напрямку і зони розміщення вівчарства, забезпеченості кормами, високопродуктивним поголів'ям, приміщеннями, засобами механізації, кваліфікованими кадрами та іншими виробничими ресурсами.

Найбільш розповсюдженими в Україні є розміри вівчарських ферм в аграрних підприємствах півдня України - 2 - 5 тис. голів, Лісостеповій зоні - 1,5 - 3,0 тис. гол., Поліссі - 0,5 - 1,0 тис. голів.

Для великих спеціалізованих вівчарських господарств, залежно від напрямку і продуктивності овець, доцільно мати розміри ферм: у вовновому і вовново-м'ясному вівчарстві – 2,5 тис. гол.; майданчиках для відгодівлі - від 2,5 до 10 тис. голів.

У вівчарських господарствах основною первинною виробничою одиницею є отара. По різних зонах України в залежності від напрямку і породи овець, їх с статево-вікового складу, племінних якостей тварин, стану кормової бази, водопостачання, забезпеченості приміщеннями і засобами механізації та інших умов формують отари наступних розмірів.

На товарних фермах тонкорунного і напівтонкорунного вівчарства: маток – 400 - 600 гол., ярок і ярочок – 600 - 700, баранчиків – 300 - 400, валушків – 700 - 900, валухів – 600 - 800 гол.; в грубововновому і напівгрубововновому: маток — 500 - 700 гол, ярок — 400 - 600, баранчиків - 300 - 500, валушків – 600 - 800 гол.

На племінних фермах відповідних напрямів і статеві-вікових груп (без валушиного поголів'я) розміри отар менші на 40-60 %.

Для відродження вівчарства в Україні необхідно проводити роботу по інтенсивному розвитку і переведенню галузі на промислову основу, суть якої полягає в спеціалізації і концентрації поголів'я, циклічному осіменінні і груповому окоті маток (ранньою відбивкою молодняку), створенні міцної кормової бази, механізації виробничих процесів, впровадженні нових форм організації і оплати праці, що дозволить збільшити виробництво високоякісної продукції при найменших затратах праці і засобів.

У вівчарстві доцільно застосовувати такі основні форми організації виробництва продукції:

Великі комплексно-механізовані ферми на 5-10 тис. голів -підрозділи вівчарських підприємств різних форм власності і господарювання із закінченим оборотом стада на основі внутрішньогосподарської спеціалізації.

Великі комплексно-механізовані відгодівельні майданчики на 3 - 10 тис. голів — підрозділи вівчарських підприємств, на яких у більшості випадків відгодовується молодняк та вибракуване поголів'я і частково отримують вовну.

Міжгосподарські підприємства (комплекси) на 10-30 тис. голів, створених вітчизняними і зарубіжними товаровиробниками на кооперативних засадах для спільного виробництва продукції вівчарства на комплексно-механізованих фермах і вівчарських майданчиках (на основі внутрішньогалузевої спеціалізації - репродукція і вирощування ремонтного і відгодівельного молодняку, відгодівля тварин). Економічні відносини між учасниками кооперації будуються і регламентуються договірними

зобов'язаннями про поставку молодняка овець зі своїх репродукторних ферм, кормів і розподілу отриманого прибутку.

Річна програма по вівчарству включає розробку наступних розділів: організація праці в галузі вівчарства, план осіменіння та окотів маток, надходження приплоду, помісячні і річні обороти стада, план виробництва і реалізації продукції, план постановки тварин на відгодівлю і нагул та зняття з нього; розрахунок потреби і вартості кормів; розрахунок чисельності працівників і фонду оплати праці, розрахунок собівартості продукції; розподіл прибутку; визначення розміру витрат на утримання різних виробничих груп овець; організація окоту вівцематок; організація доцільності кратності стрижки овець, вікової реалізації молодняка на м'ясо, використання вівцематок і валухів, структури стада.

24.3. Система ведення галузі, способи утримання та їх організаційно - економічне обґрунтування

На відміну від скотарства, свинарства і птахівництва, де в результаті застосування комплексної механізації, нових форм організації праці і прогресивної технології виробництва окремі підприємства України досягли порівняно високих рівнів продуктивності праці, у вівчарстві в цьому відношенні поки що зроблено відносно мало. До останнього часу в більшості вівчарських господарств України збереглася здавна існуюча „хутірська” система ведення вівчарства, з одиночними отарами (по 300-600 голів у кожній, що обслуговуються 3-4 чабанами), зосередженими по всій території господарства, що вкрай стримує застосування нових форм організації праці, механізації трудомістких процесів, а отже гальмує подальше підвищення продуктивності праці.

При такій системі ведення галузі члени чабанської бригади зайняті обслуговуванням поголів'я протягом цілого дня. Нерідко тривалість робочого часу чабана перевищує 10-12 годин на добу. Незважаючи на таку

перевантаженість, продуктивність праці залишається низькою, тому що всі роботи виконуються вручну. Крім того, іноді віддаленість чабанських бригад від населених пунктів, відсутність нормальних житло-побутових умов створюють труднощі по забезпеченню галузі кадрами чабанів.

Якщо така система ведення вівчарства була прийнятною і виправдовувала себе в умовах екстенсивного землеробства, де основним джерелом кормів були пасовища, то в умовах інтенсивного землеробства вона стала гальмом подальшого розвитку цієї галузі тваринництва.

Останнім часом склалася думка, що найбільш раціональною формою організаційно-технічної перебудови вівчарства є створення великих механізованих чабанських бригад, що обслуговують кілька отар овець.

Укрупнена чабанська бригада, як більш раціональна форма організації праці, широко застосовується в умовах цілорічного пасовищного утримання овець в країнах бувшого СРСР. особливо при виробництві каракуля та у господарствах Ставропольського краю Російської Федерації.

У залежності від конкретних умов господарства укрупнені бригади можуть бути різними. Однак, основний принцип організації праці для всіх бригад залишається єдиним і він полягає в тому, що вони обслуговують дві, три і більше отар із загальною чисельністю поголів'я від 1,5 до 5,0 тис. овець, розміщених на одній виробничій ділянці. При цій формі зберігається поотарний метод ведення вівчарства, але створюються необхідні умови для більш ефективного використання засобів механізації, раціональної організації праці і підвищення її продуктивності.

З метою визначення економічної ефективності організації великих чабанських бригад у м'ясо-вовновому вівчарстві стосовно до умов Лісостепової зони був проведений науково-господарський дослід працівниками НДІ тваринництва Лісостепу і Полісся. Для цього, виходячи з конкретних умов господарства, були організовані дві чабанські бригади: перша - дослідна, що складається з 7 чоловік, друга - контрольна, що складалася з 5 чоловік.

За першою (дослідною) бригадою були закріплені дві спарені отари овець по 750 голів у кожній, з них - одна отара вівцематок і одна отара ярок.

За другою бригадою, була закріплена одна отара вівцематок у кількості 750 голів. Отари вівцематок формувалися по методу аналогів з урахуванням живої ваги, віку, вовнової продуктивності і вгодованості тварин.¹

Значна різниця у виробництві м'яса по бригадах пояснюється не тільки тим, що його велику кількість в дослідній бригаді одержали за рахунок отари молодняку, але і тим, що тут вихід ягнят на 100 вівцематок більш високий, ніж у контрольній

Відомо, ще ріст, розвиток ягнят і збереження приплоду багато в чому залежить від правильного формування сакманів, кількість яких при зимовому ягнінні визначається, головним чином, наявністю приміщень. Оскільки в другий період окоту (у березні) отара молодняку протягом доби утримувалася в приміщенні, бригада мала можливість збільшити кількість сакманів за рахунок використання другого приміщення (тимчасового).

Основними показниками ефективності виробництва продукції вівчарства при різних розмірах чабанських бригад є продуктивність праці обслуговуючого персоналу. При фактичній продуктивності овець витрати праці на виробництво центнера вовни і центнера баранини в укрупненій бригаді майже в 2 рази були менші, ніж у звичайній. Велика різниця у витратах праці між бригадами спостерігалась також при обслуговуванні поголів'я. Так, якщо в звичайній чабанській бригаді на обслуговування однієї вівці витрачалось 19 люд/год. за рік, то в укрупненій - 12,3 люд/год. Так, якщо в звичайній чабанській бригаді на обслуговування однієї вівці витрачалось 19 люд/год. за рік, то в укрупненій - 12,3 люд/год.

Загальний вихід продукції (у грошовому виразі) на середньорічного чабана в укрупненій бригаді був вищий майже в 2 рази в порівнянні зі звичайною. Це пояснюється більш високою продуктивністю праці чабанів

¹ Кутиков С.И. Эффективность методов интенсификации животноводства. – К.- «Урожай» - 1981 – с.446.

укрупненої бригади, що, у свою чергу, обумовлювалося більшим навантаженням поголів'я, що обслуговувалося.

Слід зазначити, що в укрупненій бригаді всі роботи по догляду за вівцями здійснювалися без залучання додаткової робочої сили (за винятком невеликої кількості сакманників). У той же час у звичайній бригаді на обслуговування кожних 100 голів овець було витрачено додатково по 123 люд.-год. Кількість витрачених людино-год. за рахунок додаткових робітників у контрольній бригаді склало близько 7 % загальної кількості витрат праці бригади.

Значна різниця у виробництві продукції була не тільки в результаті укрупнення чабанської бригади і збільшення навантаження поголів'я, що обслуговується, вона обумовлена також більш високою продуктивністю тварин, закріплених за першою бригадою.

У результаті укрупнення чабанської бригади питома вага оплати праці на центнер вовни і м'яса знизилась відповідно на 24,4 і 26,2 % у порівнянні з другою бригадою. У той же час заробіток чабанів укрупненої (дослідної) бригади підвищився на 21,7 %.

Раціональна організація праці в укрупненій бригаді дозволила не тільки підвищити продуктивність праці, але і створити більш сприятливі умови роботи для чабанів.

Таким чином, в умовах підвищення рівня спеціалізації і концентрації вівчарства доцільно переходити на організацію укрупнених чабанських бригад. Більш сприятливі умови для організації укрупнених чабанських бригад складаються на півдні України, у степовій зоні, де рівень концентрації поголів'я овець вищий.

З метою організаційно-економічного обґрунтування системи ведення вівчарства чабанських бригад проводився науково-господарський дослід в інституті „Асканія-Нова”.¹ Для проведення дослідження була організована одна спеціалізована чабанська бригада в складі 9 чоловік, за якою закріпили

¹ Эффективность методов интенсификации животноводства. Под редакцией С.И.Кутикова. «Урожай» - К.: 1981

поголов'я овець, необхідну техніку і приміщення. В дослідній бригаді, де застосовувалася механізація окремих виробничих процесів, навантаження на чабана зросло на 34 %. При цьому затрати праці на виробництво 1 ц продукції і на утримання 100 овець у цій бригаді помітно знизилися. Вихід продукції на 100 овець у дослідній отарі був меншим, ніж у звичайній. Пояснюється це тим, що обслуговувалися дослідною бригадою отари, які укомплектувалися за рахунок товарного поголів'я овець, що мають нижчу класність, у той час як всі інші отари овець комплектувалися тваринами високого класу (еліта і 1 класу).

Вихід продукції на 100 людино-годин в укрупненій бригаді був значно вищим. Так, в звичайній бригаді на 100 людино-год. виробництво вовни склало 255,2 кг, в дослідній - 320 кг, або на 25,5% більше. Продуктивність праці чабанів дослідної бригади вища на 16,7%. Отримані дані по бригадах співставили по однаковій продуктивності тварин. У цьому випадку вихід вовни і м'яса на 100 людино-годин у дослідній бригаді значно підвищився. Загальний вихід продукції (у грошовому виразі), що характеризує рівень продуктивності праці, в укрупненій механізованій бригаді був вищим на 35,6 %.

Значна економія була у затратах на оплату праці. Так ,на утримання 100 вівцематок в укрупненій механізованій бригаді витрати на оплату праці становили на 16,5% менше. У той же час середньомісячна зарплата одного чабана дослідної бригади була вищою на 11,8 %.

24. 4. Організація відтворення стада овець

Розширене відтворення поголів'я овець в Україні з одночасним зростанням продуктивності тварин є одним із основних завдань подальшого підвищення конкурентоспроможності галузі. Науково обґрунтоване відтворення стада включає: формування маточного поголів'я, обґрунтування структури і обороту стада, визначення термінів осіменіння і окотів, годівля і утримання поголів'я та ведення племінної роботи.

Формування маточного поголів'я. Термін використання вівцематок не повинен перевищувати 6 років, а в умовах промислових технологій — 5 років. Тварини старшого віку, а також по різних причинах непридатні до відтворення із стада виключаються, відгодовуються і реалізуються на м'ясо. Питома вага вибракування вівцематок повинна складати 18-20 % і замість вибракуваних в маточне поголів'я переводять 1,5 річних ярок.

Структура і оборот стада овець. В регіонах України, де більша частина кормів виробляється в польових сівозмінах (крім Полісся і Карпат), доцільно мати в тонкорунному вівчарстві високу (60-70%) питому вагу вівцематок, валухів – 10-15 % у зв'язку з тим, що в цих умовах різниця в затратах на їх утримання незначна, а вихід продукції вищий від вівцематок.

В регіонах із значними площами природних кормових угідь в тонкорунному вівчарстві доцільно питому вагу валухів доводити до 20 %, не дивлячись на те, що темпи відтворення стада в таких випадках будуть уповільнюватись. Реалізація поголів'я на м'ясо в більшій мірі зростає від вибракування основного поголів'я і в меншій - від реалізації молодняку. В умовах інтенсивного ведення тонкорунного вівчарства доцільне збільшення поголів'я маточного поголів'я і скорочення питомої ваги валухів при умові реалізації молодняку овець у віці до одного року. У напівтонкорунному вівчарстві питома вага маток в основному гурті повинна дорівнювати 65-70 %, що дозволяє отримувати більшу кількість молодняку для відгодівлі і реалізовувати його у віці 7-8 місяців.

В племінних господарствах тонкорунного і напівтонкорунного вівчарства структура стада залежить від віку молодняку, що реалізується: при реалізації у віці 8-10 міс. питома вага маток складатиме 60-65 %, при реалізації в 14-16 - місячному віці - 50-55 %.

В шубному вівчарстві в залежності від кількості і термінів ягніння питома вага вівцематок коливається від 60 до 70 %, валухів в цих господарствах вирощувати не доцільно.

В каракульоводських господарствах, в яких забивається 50-55 % ягнят, питома вага вівцематок при розширеному відтворенні стада із щорічним приростом 10-15 % складає 70-78 %, ремонтного молодняку - 25-28 %. В господарствах, в яких немає потреби збільшувати поголів'я, питому вагу вівцематок доцільно доводити до 80 %.

Для складання помісячних і річних оборотів стада вихідними матеріалами є: план реалізації поголів'я; наявність (фактична або очікувана) поголів'я по статеві-вікових групах на початок року; план осіменіння вівцематок і ярок і терміни їх ягніння; надходження приплоду, надходження поголів'я зі сторони для поповнення маточного стада. Обороти стада складають окремо по поголів'ю овець з різною якістю.

При закінченні розрахунків оборотів стада підраховують валовий приріст, живу масу поголів'я по статеві-вікових групах на кінець року та живу масу отриманого приплоду і реалізованого поголів'я.

Приріст живої маси поголів'я овець визначають із врахуванням середньодобового приросту та тривалості періоду.

Валовий настриг вовни планують, виходячи із чисельності поголів'я в розрізі статеві-вікових груп, який визначають в масі немитої вовни і в перерахунку на чисте волокно, виходячи з показників попереднього року.

Терміни осіменіння і ягніння. Баранів-плідників починають використовувати для осіменіння у віці і -1,5 року при живій масі 35-45 кг, ярок - в такому ж віці при живій масі 25-30 кг. Норма навантаження маток при природному паруванні на барана-плідника - 35-40 голів, при ручному - 50-60, при штучному осіменінні - 500-700 гол.

При інтенсивному веденні вівчарства доцільно застосовувати циклічне осіменіння маток, мета якого полягає в тому, щоб окіт у всіх отарах проходив у короткі терміни і різниця у віці ягнят не перевищувала декілька днів. Організація циклічного осіменіння вівцематок можлива тільки на великих фермах з однорідною по якості вовною.

Перевага циклічного осіменіння вівцематок полягає в скороченні потреби в теплих вівчарнях для проведення скотів у кращому використанні приміщень і обладнання, в зниженні затрат праці в 1,5 – 2,5 рази та в зменшенні кількості баранів-плідників у структурі стада в 1,5 – 2 рази.

Найбільш відповідальним технологічним процесом у відтворенні стада є проведення ягніння, яке здійснюється у два терміни: зимовий і весняний. Зимовий проводять у січні – лютому, для чого готують теплі вівчарні, достатню кількість високоякісних кормів, підстилки та необхідний інвентар. Всі понесені витрати додатково окупляться більшою кількістю життєздатного молодняку (на 25-40 %), кращими продуктивними якостями (настриг вовни вищий на 25-30 %), а період відгодівлі молодняку скорочується до 6-7 - місячного віку.

З метою проведення зимових окотів осіменіння маток здійснюється в південних регіонах країни в серпні-вересні, в північних - в липні-серпні.

Окремі господарства практикують ущільнені окоти. При цьому методі відтворення стада можна отримувати від маток три окоти за два роки, для чого їх запліднюють в серпні-вересні, квітні-травні і в листопаді-грудні. Відповідно окоти проходять в січні-лютому, вересні-жовтні та квітні-травні наступного року. Ущільнені окоти проводять лише при хорошій годівлі вівцематок і ягнят і наявності необхідної кількості теплих вівчарень.

Інтенсифікація галузі вівчарства вимагає впровадження ранньої відбивки ягнят, що досягається в результаті організації рівномірного на протязі року осіменіння та ягніння відповідної кількості вівцематок при інтенсивному їх використанні (до трьох окотів у два роки) і раціональної системи вирощування і відгодівлі молодняку (відбивка 40 % ягнят від маток в 1-3-денному віці, інших - в 40-денному віці) з наступним інтенсивним вирощуванням на заміниках молока і спецкомбікормах у батарейному і бройлерному цехах.

Переваги викладеної системи в тому, що ягнята при інтенсивному вирощуванні і годівлі мають більшу масу, відтворювальні функції маток підвищуються, скорочується тривалість циклу відтворення.

Групове ягніння маток, осіменіння циклічним методом проводять у вівчарнях без утеплених місць (тепляків), в оцарках (огорожах із дерев'яних щитів) на глибокій підстилці з використанням інфрачервоних ламп-випромінювачів ІКО-1. За 2-3 дні до окоту маток розподіляють по групах від 13-15 до 20-25 голів. Ягніння отари продовжується 6-12 днів замість 38-45 при звичайному методі.

На період ягніння для обслуговування кожних 150-250 маток виділяють ланку із трьох сакманщиків, які працюють у три зміни цілодобово.

24. 5. Організація годівлі та утримання поголів'я овець

Годівля баранів-плідників і вівцематок повинна бути нормованою та повноцінною. Підгодівля ягнят проводиться з 10-12-денного віку концентрованими кормами, сіном, в подальшому додають коренеплоди подрібнені та силос.

Після 20 днів ягнят із матками переводять на кошарно-базовий спосіб утримання, при якому ягнят утримують у вівчарні (кошарі) окремими групами в оцарках, де їх підгодовують концентрованими кормами, сіном, мінерально-вітамінними добавками. Вівцематки перебувають на пасовищі чи базі, на протязі дня їх 3-4 рази запускають у вівчарню для годівлі ягнят. В нічний час вівцематки перебувають у вівчарні з ягнятами. Коли ягнята підростуть і зміцніють, їх в хорошу теплу погоду випускають на пасовище. При наведеній організації один сакманщик обслуговує у 2-3 рази більше овець, ніж при звичайному методі утримання.

В каракульоводстві в період ягніння (в березні-квітні) вівцематок утримують у базах-навісах або біля них, після чого збирають приплід для забою на шкірки (зазвичай 50-55 %). Маток, що залишились без ягнят,

групують в окремі отари і відправляють на пасовище, а маток з ягнятами утримують сакманами в оцарках. По досягненню молодняком 45-денного віку формують отари з матками і випасають до кінця липня, потім ягнят відбивають від маток і групують в окремі отари.

Селекційно-племінна робота у вівчарстві повинна бути направлена на підвищення вовнової, м'ясної продуктивності поголів'я, скороспілості, плідності, збільшення виходу чистого волокна, покращення якості каракулю та іншої продукції. З цією метою на племінних підприємствах і фермах необхідно зберегти чистопородне розведення овець, а на промислових доцільно застосовувати промислове схрещування тварин.

Система утримання овець та організація виробничих процесів. В сучасний період у вівчарстві застосовують системи утримання тварин в залежності від регіону країни: пасовищно-стійлову і стійлово-пасовищну.

Пасовищно-стійлове утримання застосовується в південних регіонах, Закарпатті та Прикарпатській зоні, при якому вівці на протязі 7-9 місяців перебувають на випасах, а зимою (3-5 міс) знаходяться у вівчарнях, де їх годують силосом, концентратами, грубими кормами.

Одним із елементів здешевлення собівартості продукції вівчарства є створення довголітніх культурних випасів. У каракульоводстві доцільно утримувати овець без кочівок на земельних ділянках, з підсівом трав та вирощуванням кормових культур в сівозміні.

Стойлово-пасовищне утримання. При такому утриманні вівці на протязі певного періоду знаходяться в приміщеннях, а у весняно-літньо-осінній період - на пасовищі. Міцна кормова база забезпечує значне підвищення ефективності галузі.

У вівчарських господарствах різних регіонів тривалість стійлового періоду утримання коливається від 110 до 200 днів, на протязі яких вівці знаходяться у вівчарнях, при яких є бази, на яких у денну частину доби перебуває поголів'я. Лише під час ягніння та при негоді годівля тварин проводиться у вівчарнях. Норми площі приміщень на 1 голову складають:

для маток при зимовому окоті - 2 м², весінньому - 1,2 м², для баранів — 2,5 м²; ремонтного молодняку - 0.4 м². У стійловий період овець годують три рази на день, фронт годівлі складає 0,4 м на I голову.

В залежності від системи і способів утримання тварин, спеціалізації та розмірів ферм, типів приміщень і годівлі застосовуються різні машини і обладнання для комплексної механізації виробничих процесів.

Роздача кормів здійснюється мобільними та стаціонарними кормороздавачами, для напування овець застосовують групові напувалки з природних водоймищ.

Для видалення гною з вівчарень, баз і майданчиків використовують відповідні технічні засоби.

24.6. Організація стриження овець

Заключним процесом у виробництві вовни є стриження овець, які проводять в тонкорунному і напівтонкорунному вівчарстві 1 раз на рік, весною, а молодняк весняного ягніння стрижуть весною наступного року, зимового ягніння - на початку вересня, коли довжина вовни досягає 4-5 см.

Перед стриженням перевіряють вгодованість тварин та стан їх вовнового покриву. З урахуванням названих факторів та часу ягніння складають план-графік, в якому визначається порядок і терміни проведення стриження, для здійснення якою організують спеціальні стригальні пункти, які можуть бути внутрішньогосподарськими, що створюються окремими підприємствами і міжгосподарськими, що створюються декількома суміжними підприємствами. Стригальні пункти можуть бути як стаціонарні, так і пересувні. Стригальні пункти облаштовують у приміщеннях, що з'єднані або прилаштовані до вівчарні та під навісами при умові теплої сонячної погоди.

Обладнання стригальних пунктів складається із стригальних агрегатів, верстатів для точильного обладнання та наладки стригальних машинок, столу

обліковця з терезами для зважування вовни, столів для укладання розкласованої вовни. Розмір стригального пункту визначається кількістю робочих місць.

У великих стригальних пунктах (на 36-60 машинок) організують декілька самостійних технологічних ліній, що дозволяє одночасно проводити стриження поголів'я двох і більше отар овець та виключає можливість змішування від них вовни. Стриження починають з отар, поголів'я яких має менш цінну вовну. В першу чергу стрижуть валухів та молодняк, потім маток і баранів, що дозволяє навчити менш досвідчених стригалів роботі на менш цінних тваринах.

Годівлю овець, визначених для стриження, припиняють за 24 години до стриження, поїння - за 12 годин.

Отару, призначену для стриження зранку, звечора попереднього дня доставляють до стригального пункту і розміщують на ніч в приміщенні. Овець, визначених для стриження у другій половині дня, розміщують в приміщенні для утримання зранку. Ягнят завчасно відлучають від маток і розміщують в окремому приміщенні чи під навісом.

Острижених маток негайно запускають до ягнят, які не повинні бути відлученими більше 3-4 годин.

24.7. Організація відгодівлі і нагулу поголів'я овець та отримання смушків і овчин

Раціональна організація відгодівлі і нагулу овець є одним із шляхів збільшення виробництва і покращення якості баранини. Відгодівля овець проводиться в стійловий період при достатній годівлі грубими, соковитими та концентрованими кормами. Нагул проводять в період випасання тварин на хороших пасовищах з обов'язковою мінеральною підгодівлею.

На початку пасовищного періоду після стриження дорослих тварин ставлять на нагул, додаючи, крім випасання, концентрати в кількості 200-400

г на 1 голову на добу. У серпні, після відбивки ягнят, на нагул ставлять відбракованих вівцематок і понадремонтний молодняк з наступним переведенням їх, в разі необхідності, на стійлову відгодівлю. Вибракуваних маток групують для нагулу в окрему отару і направляють на хороші випаси, щоб отримати середньодобовий приріст живої маси 140-180 г.

В тонкорунному і капівтонкорунному вівчарстві застосовують також нагул і відгодівлю ягнят, які в належних умовах утримання і годівлі мають високу енергію росту що дає можливість реалізовувати їх до 12-місячного віку.

Високим попитом в Україні і за кордоном користується соковита баранина, тому при організації нагулу і відгодівлі необхідно досягти підвищеного забійного виходу, вище середньої та середньої вгодованості тварини.

Смушки (шкірки новонароджених ягнят з волоссям у вигляді завитків} отримують від забою ягнят каракульських овець в 1-3-денному віці.

Через 1-2 години зняті і охолоджені шкірки консервують і відправляють для обробки у спеціалізовані цехи чи заводи для кінцевого обробки і для дубління та покраски. При заготовці смушків важливе значення має мінімізація дефектів - деформації волосяного покриву, розриви, порізи і ін., через які ця продукція стає неконкурентоспроможною.

Овчини (шкіри знятих з овець у віці 5-8 міс.) діляться на шубні (кращі від романівських овець з довжиною вовни 2,5-6 см), міхові (від тонкорунних і напівтонкорунних овець з довжиною вовни 1-5 см і шкіряні (непридатні для переробки в шубні і міхові вироби).

Отримання овчини з необхідними технологічними характеристиками досягається за рахунок належного утримання і повноцінної годівлі та дотримання технології.

24.8. Особливості оплати праці в галузі та методика розрахунку розцінок за одиницю продукції

Оплата праці працівників вівчарства ділиться на основну, додаткову і преміювання. Основна оплата праці залежить від кількості і якості продукції, (за приплід, приріст живої маси, настриг вовни). Праця чабанів, що обслуговують отари вівцематок, баранів-плідників і молодняк до 1 року тарифікується по VI розряду робіт у тваринництві; чабанів, що обслуговують отари ярок, переярок, валухів - по V розряду; чабанів-механізаторів - по IV розряду трактористів-машиністів по розцінках, встановлених, виходячи з мінімальної заробітної плати по Україні, нормативної кількості відпрацьованих людино-годин за місяць (166,25) при 40-годинному робочому тижню. Розрахований тарифний фонд оплати праці збільшується від 25 % до 50 % в залежності від рівня виконання завдання. У зв'язку з тим, що надходження продукції вівчарства носить сезонний характер, оплату праці до розрахунку за продукцію здійснюють у формі авансу по догляду за поголів'ям, виходячи із тарифних ставок відповідних розрядів за ручні роботи в тваринництві і норм обслуговування. В цьому випадку розцінки визначають за обслуговування овець або погодинно по денних тарифних ставках; після отримання продукції проводять перерахунок, виходячи з фактично отриманої продукції та розцінок, встановлених на початку року. Для оплати праці чабанів визначаються розцінки за наступні види продукції: в маточних отарах - за вовну і отриманий приплід; при вирощуванні молодняка до відбивки - за приріст живої маси; при нагулі і відгодівлі - за приріст; при обслуговуванні баранів і валухів - за вовну.

Наприклад, бригада чабанів із 4 осіб (один з них старший) обслуговує отару вівцематок в кількості 920 голів. Планом передбачено отримати вовни на 1 вівцю - 4 кг і 100 ягнят на 100 вівцематок. Річна норма виробництва продукції вівчарства для бригади складе: вовни - 36.8 ц [920 x 4 кг], приплоду ягнят - 920 голів.

У зв'язку з тим, що продукція вівчарства надходить і обліковується не систематично, а періодично, в галузі застосовується акордно-преміальна система оплати праці. До отримання продукції та її оприбуткування працівники галузі отримують аванс по догляду за одну голову в місяць.

Приклад розрахунку годинної та денної тарифної ставки першого розряду на ручних роботах в тваринництві, виходячи з мінімального рівня заробітної плати по Україні 400 грн.

$$400 \text{ грн.} : 166,25 = 2,41 \text{ грн.} \times 1,16 = 2,80 \text{ [годинна тарифна ставка];}$$

$$\text{денна тарифна ставка: } 2,80 \text{ грн.} \times 7 \text{ год.} = 19,60 \text{ грн.}$$

До отримання продукції бригада чабанів отримує аванс по догляду однієї голови в місяць. Тарифний фонд для авансування розраховується, виходячи з тарифної ставки IV розряду на ручних роботах в тваринництві: $19,60 \times 1,35 = 26,46$ грн.

Річний тарифний фонд бригади із чотирьох осіб складе:

$$26,46 \times 365 \times 4 = 38632 \text{ грн.}$$

Коллективна розцінка оплати по догляду однієї голови в місяць складе: $[38632 : 920 \text{ гол.}] : 12 \text{ міс.} = 3,50$ грн.

Розрахунок розцінок оплати праці за одиницю продукції чабанам по догляду за вівцематками здійснюється в наступній послідовності: 1). Розраховується тарифний фонд оплати праці бригаді із 4-х чабанів по VI розряду ручних робіт в тваринництві:

$$19,60 \times 1,80 = 35,28 \text{ грн.} \times 365 \text{ дн.} \times 4 = 51509 \text{ грн.}$$

2). Акордний фонд розраховується збільшенням тарифного фонду від 1,25 до 1,50 разів:

$$51509 \times 1,5 = 77264 \text{ грн.}$$

3). Розцінка оплати праці за 1 ц. вовни складе, виходячи з того, що 60 % річного акордного фонду розподіляється на вовну і 40 % - на приплід:

$$\frac{77264 \text{ грн} \times 0,6}{36,8 \text{ ц. вовни}} = 1259,7 \text{ грн.}$$

4). Розцінка оплати праці за 1 голову приплоду, становитиме:

$$\frac{77264_{грн.} \times 0,4}{920_{гол.}} = 33,59_{грн.}$$

Після отримання і оприбуткування продукції розраховується фактичний акордний фонд оплати праці шляхом множення фактично отриманої продукції на планову розцінку її, розраховану, виходячи з норми виробництва продукції.

Наприклад, бригада чабанів, що обслуговує 1000 вівцематок, отримала за рік 45 ц вовни і 1100 голів приплоду. Річний акордний фонд за вовну складе: 1259,7 грн. за 1 ц x 45 ц = 56682 грн.

Річний акордний фонд за приплід :

$$33,59 \text{ грн.} \times 1100 \text{ гол.} = 36949 \text{ грн.}$$

Фактичний акордний фонд за отриману продукцію становитиме:

$$56682 \text{ грн.} + 36949 \text{ грн.} = 93631 \text{ грн.}$$

За рік бригада отримала аванс в сумі 38632 грн.

Загальний фонд доплати за продукцію становитиме:

$$93631 \text{ грн.} - 38632 \text{ грн.} = 54999 \text{ грн.}$$

Доплата на 1 грн. авансу складе:

$$54999 \text{ грн.} : 38632 \text{ грн.} = 1,42 \text{ грн.}$$

Крім того, передбачаються також надбавки до заробітної плати, за стаж роботи в даному підприємстві за обраною спеціальністю: від 3 до 5 років - 12 %; 5-10 років - 15 %; 10-15 років - 20 %, понад 15 років - 25%.

Старшим чабанам встановлена доплата в розмірі 15-25 %, майстрам I класу галузі - 20 %, II - 16 %.

В якості додаткової оплати чабанам може видаватись кожне десяте ягня, отримане понад план і вирощене до відлучення при умові отримання від маточного поголів'я понад 95 ягнят на 100 вівцематок, і кожне п'яте ягня при отриманні понад 100 ягнят від 100 вівцематок; 50 % збережених від загибелі протягом року овець від 97 % і більше; до 50 % приросту живої маси, отриманої понад план.

Премії можуть виплачуватись при умові економії витрат в розмірі до 70% зекономлених коштів та до 20% вартості понадпланової продукції.

Контрольні запитання і завдання

1. Джерелом яких видів сировини є вівчарство?
2. Які розміри ферм у спеціалізованому вівчарстві є оптимальними?
3. Які системи ведення галузі існують в Україні?
4. Яка форма організації праці у вівчарстві є найбільш доцільною та ефективною?
5. Яка питома вага вівцематок у структурі стада овець є оптимальною?
6. Складіть план осіменіння вівцематок і отримання приплоду.
7. Викладіть методику обороту стада овець.
8. Що являють собою ущільнені окоти і яка їх сутність?
9. Які існують системи утримання овець?
10. Викладіть зміст організації стриження овець.
11. Як розрахувати тарифний і акордний фонди оплати праці у вівчарстві?
12. Як здійснити розрахунок оплати праці за 1 ц вовни і 1 голову приплоду ягнят?

Глава 25. Організація птахівництва

25.1. Стан та перспективи розвитку птахівництва

Народногосподарське значення птахівництва визначається його здатністю забезпечувати населення високоякісними продуктами харчування – яйцями та м'ясом, а легку промисловість – цінною сировиною (пух і перо).

Починаючи з 1998 року, на Україні намітилась тенденція до відродження галузі птахівництва. Якщо у 2000 р. загальне поголів'я птиці в усіх категоріях господарств становило 123,7 млн гол., у 2003 р. – 142,4 млн гол., то у 2005 р. – 162,0 млн гол. А середньорічна несучість курей відповідно

становила 213, 254 та 274 шт. яєць у рік. Стабільною також є тенденція до зростання і м'яса птиці – відповідно 193,2; 324,0; 496,6 тис. тонн у забійній вазі.

У 2003 р. Міністерство аграрної політики України спільно з УААН розробило цільову програму “Птахівництво”, в якій науково обґрунтовані показники розвитку галузі до 2010 р. (табл. 25.1). Під цю програму передбачено виділення фінансових ресурсів для успішного її виконання.

25.1 Виробництво продукції птахівництва в розрахунку на душу населення України в перспективі

Показники	Роки		
	2005	2007	2010
Яєць, шт.	247,0	263,0	278,0
М'яса птиці, кг:			
- у живій вазі	11,6	13,0	16,2
- у забійній вазі	8,5	11,5	11,8

25.2. Виробничі типи спеціалізованих птахівницьких підприємств

Птахівництво – це галузь виробництва яєць та м'яса птиці – курей, індиків, качок, гусей та інших видів. Птахівницькі підприємства поділяються на такі напрямки: племінний, яєчний, м'ясний і яєчно-м'ясний.

Птахівництво є скороспілою галуззю з високим коефіцієнтом розмноження. Так, кури починають яйцекладку в 4,5–5 місяців, а в 2,5–3 місячному віці цілком придатні для забою на м'ясо. Крім яєць і м'яса як основних видів продукції, птахівництво виробляє пух і перо, які використовують у легкій промисловості.

Виробництво яєць сконцентроване лише на розведенні курей. Яйця інших видів птиці в зв'язку з високими затратами кормів на їх виробництво і низькими смаковими якостями при харчуванні не використовуються, тому яйця цієї птиці використовують тільки для інкубації і в подальшій відгодівлі

на м'ясо. Виробництво м'яса є основним при розведенні індиків, качок і гусей, і як екзотичне – страусів.

Яєчно-м'ясний напрям. Господарства цього напрямку виробляють яйця і м'ясо курей відповідних порід і кросів. Основою високоефективного виробництва є правильна організація функціональних взаємозв'язків між підприємствами-репродукторами і виробниками кінцевої продукції, тобто яєць або м'яса (рис. 25.1).

У **племінних птахівницьких господарствах** основною товарною продукцією є яйця від племінної птиці для інкубації або племінний молодняк курей, індиків, качок, гусей для відтворення стада. Тому і сформовано дві групи виробничих типів птахівницьких господарств: племінні, або селекційні, і товарні.

Селекційно-племінна робота у птахівництві, збереження племінної птиці всіх видів є основою стабілізації виробництва конкурентоспроможної продукції птахівництва.

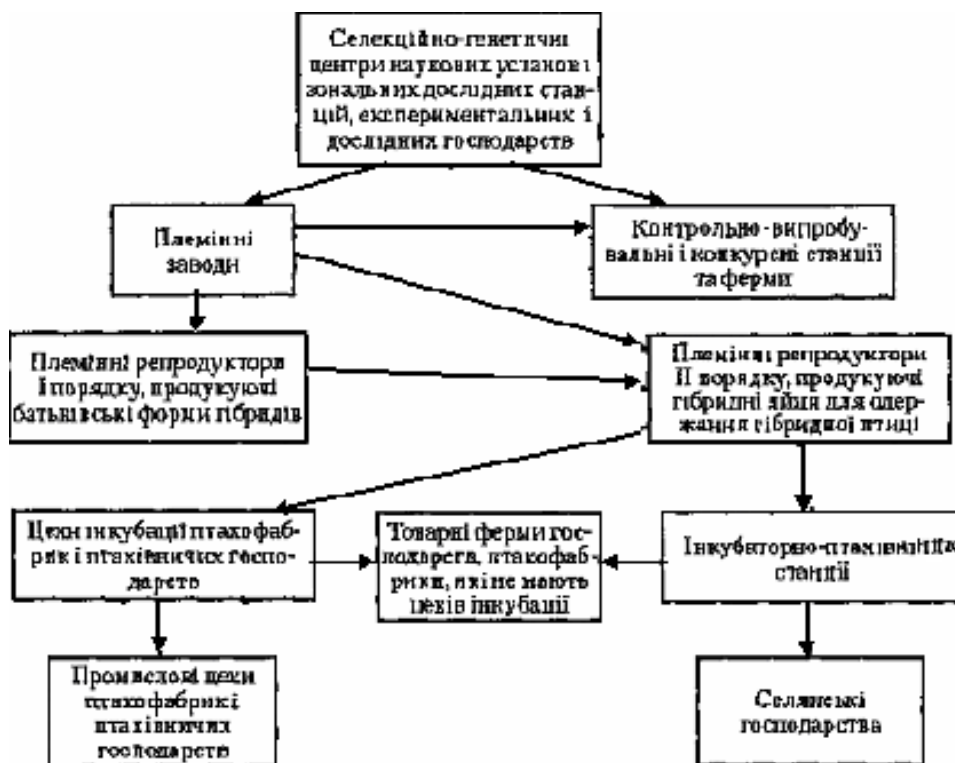

Рис. 25.1. Організаційно-виробнича схема виробництва продукції птахівництва

В Україні створена мережа племінних птахівницьких господарств, яка включає селекційно-генетичні центри з його філіями, племінні птахівницькі заводи, репродуктори першого порядку, репродуктори другого порядку, батьківські стада, племінні стада, племінні ферми птахопідприємств, виробнича база яких повністю задовольняє потребу в племінній продукції на перспективу.

Племінна база галузі представлена наступним чином:

- кури яєчних порід – 4 племптахозаводи, 6 репродукторів I порядку і 67 репродукторів II порядку;
- кури м'ясних порід – 1 репродуктор I порядку та 14 репродукторів II порядку;
- качки – 2 репродуктори I порядку та 30 репродукторів II порядку;
- гуси – 3 племзаводи, 1 репродуктор I порядку та 52 репродуктори II порядку;
- індики – 1 племзавод, 3 репродуктори I порядку та 1 репродуктор II порядку;
- перепели – 4 репродуктори II порядку.

Перша ланка системи селекційно-племінної роботи у птахівництві – СГЦ (селекційно-генетичні центри) інституту птахівництва, його філії, основним завданням яких є розробка нових і удосконалення існуючих методів і прийомів селекційної роботи, створення нових і удосконалення існуючих ліній і порід птиці, збереження генетичного резерву, методичне керівництво племінною роботою в племзаводах.

Друга ланка – племптахозаводи. Завданням цих господарств є підтримка і удосконалення господарсько-корисних якостей і поєднання ліній промислових кросів, розмноження вихідних ліній, передача інкубаційних яєць (молодняку) племінним господарствам – репродукторам першого порядку.

Третя ланка – племінні господарства – репродуктори першого порядку працюють із прабатьківськими стадами кросів, одержуючи племінний матеріал з племптахозаводів, з подальшою передачею батьківських форм репродукторам другого порядку та для комплектування батьківських стад, племінних ферм птахопідприємств та фермерських господарств.

Цільовою програмою селекції по птахівництву на 2004–2010 р. передбачається покращення генетичного матеріалу як шляхом завезення з-за кордону перспективних високопродуктивних кросів, так і використання вітчизняних конкурентоспроможних порід і кросів птиці.

У селекційно-генетичному центрі держави створено унікальну колекцію птиці, яка налічує 15 рідкісних порід і 27 резервних ліній яєчних курей та 6 популяцій українських качок. У племптахозавах ім. Фрунзе АР Крим, АТ "Племптахозавод "Рудня" Київської області, дочірньому підприємстві "Коробівське", ЗАТ "Золотоніський маслокомбінат" Черкаської області утримують високопродуктивні кроси курей "Білорусь-9", "Ломан-Браун" і качок "Благоварський". Це національний генофонд птиці, який має важливе значення для виведення вітчизняних порід і кросів.

З метою збагачення генетичного потенціалу птиці необхідно закупити перспективні кроси курей м'ясних порід, індиків, качок, гусей.

Асигнування з державного бюджету необхідно спрямовувати першочергово на збереження генетичного потенціалу птиці, зміцнення племінної бази, впровадження селекційних програм, організацію селекційно-генетичної роботи.

Для виробництва курячих харчових яєць нині є необхідна племінна база. На повну потужність працюють племзавод "Рудня" Київської області та племрепродуктор 1 порядку ім. Фрунзе АР Крим, де проводиться селекційно-племінна робота з високопродуктивним кросом "Хайсекс Білий".

На експериментальній базі Інституту птахівництва УААН дослідному господарстві "Борки" селекціонуються і розмножуються породи м'ясо-яєчних

курей та вітчизняні кроси Борки-117 і Борки-2М, які у 1997 р. затверджені, як нові селекційні досягнення; створюються нові кроси.

Для більш ефективної роботи племзаводів необхідна підтримка з боку держави із впровадження селекційних програм, укомплектування діючих племрепродукторів I і II порядку поголів'ям птиці.

Для виробництва продукції курей м'ясних порід в Україні є один племрепродуктор I порядку та 14 племптахорепродукторів II порядку. Для збільшення поголів'я цих порід курей необхідно створити необхідну племінну базу шляхом відновлення в повному обсязі діяльності 2-х племзаводів з мережею племрепродукторів.

Для розширення виробництва м'яса індиків використовується племматеріал, що є в племптахозаводі "Борки", з частковим його оновленням шляхом заводу вихідних ліній Vig-6 та Vig-5 провідної фірми з Великобританії BUT. З метою забезпечення потреби птахофабрик, фермерських та особистих селянських господарств гібридними індиченятами для відгодівлі їх на м'ясо та розмноження наявного племінного матеріалу необхідно розширити виробництво племінної продукції.

Дочірнє підприємство "Коробівське", ЗАТ "Золотоніський маслокомбінат" – птахорепродуктор I порядку Черкаської області, має 5,0 тис. поголів'я прабатьківського кросу "Благоварський". Необхідно створити умови для збільшення виробництва племпродукції в цьому підприємстві та в племптахорепродукторах I і II порядку. Це дасть можливість повністю забезпечити всі категорії споживачів у каченятах для відгодівлі на м'ясо.

Гусівництво надалі буде розвиватись за рахунок створення невеликих господарств або ферм в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення. Селекційно-племінна робота проводиться у племзаводах "Україна" Дніпропетровської області та племзаводі "Роздольне" Харківської області. Для розмноження гусей використовують можливості племрепродукторів.

Для збільшення поголів'я перепелів, страусів, цесарок, фазанів та інших нечисленних видів птиці необхідно підтримувати на належному рівні селекційну племінну роботу атестованих птахопідприємств, що утримують племінні стада зазначених видів птиці.

У промисловому секторі доцільно використовувати сучасні високопродуктивні кроси яєчних і м'ясних курей, качок та індиків.

Власників невеликих підприємств та присадибні господарства населення потрібно забезпечувати м'ясо-яєчними (комбінованими) породами та кросами курей, які пристосовані до місцевих умов утримання і забезпечують сталу продуктивність при мінімальних затратах (кроси курей селекції Інституту птахівництва УААН), сучасними породами качок, гусей, індиків та інших видів домашньої птиці.

Завезення високоцінного генетичного матеріалу у вигляді вихідних ліній чи прабатьківських форм кросів за кошти державного бюджету доцільно здійснювати під розроблені і затверджені у встановленому порядку програми селекції для племзаводів та племрепродукторів I і II порядку.

Завезення батьківських форм м'ясних кросів за кошти державного бюджету для створення власної племінної бази може бути здійснене протягом найближчих років для створення репродукторів I та II порядку.

Завезення імпортової племінної птиці для короткотермінового використання може здійснюватись тільки за власні кошти підприємств за погодженням з ВНО "Укрптахопром", асоціацією "Союз птахівників України", з Департаментом ринків продукції тваринництва, з Головною державною племінною інспекцією та Державним департаментом ветмедицини Мінагрополітики України.

З метою контролю за ефективністю селекційної роботи та для порівняльної характеристики створюваних і вдосконалюваних ліній, батьківських форм і кросів птиці необхідно створити контрольно-випробувальну станцію.

Розробка методики, програми та інших нормативних документів контрольного випробування птиці покладається на Інститут птахівництва УААН, ВНО "Укрптахопром" та асоціацію "Союз птахівників України".

25.3. Організація та технологія виробництва на птахо підприємствах

Розміщення птахівництва залежить від можливостей кормової бази та ринків реалізації продукції. Промислове птахівництво розміщують переважно у зернових районах та приміських зонах, використовуючи для цього завезені корми.

Обсяги виробництва залежать від зональних умов та розмірів і напряму спеціалізації господарства. В умовах спеціалізованого виробництва розміри підприємств коливаються від 6 до 60 тис. голів птиці яєчного напрямку, м'ясо-яєчного напрямку – до 250 тис голів. Розміри інкубаторно-птахівницьких станцій залежать від потреби господарств і населення в добовому молодняку і мають бути не менше як 90 тис. яєць одночасного закладання.

Способи утримання птиці. На птахофабриках і фермах птахівницьких господарств залежно від природних та економічних умов застосовують різні способи утримання поголів'я: кліткове, підлогове (на глибокій підстилці або на сітчастій підлозі), вигульне, вольєрне та комбіноване:

– **кліткове** – практикується на птахофабриках і у спеціалізованих господарствах, які виробляють харчові яйця при вирощуванні ремонтного молодняку, бройлерів і відгодівлі молодняку. Поголів'я розміщують в одноярусних чи багатоярусних клітках;

– **підлогове** – птиця знаходиться в широкогабаритних пташниках на глибокій підстилці, сітчастій підлозі, без вигулів або з ними. Цей спосіб застосовують для промислового стада курей на невеликих птахофабриках, у спеціалізованих господарствах і на товарних фермах;

– **вигульне** – застосовується переважно в племінних птахівницьких господарствах, на птахофабриках, для маточного поголів'я птахівницьких господарств і племінних фермах господарств;

– **вольєрне** – використовують у районах з м'яким кліматом. При цьому способі птиця знаходиться в будівлях легкого типу без фасадної стіни, суміщеної з вольєром – невеликим майданчиком, огороженим сіткою із сітчастою або планчастою підлогою;

– **комбіноване** – застосовується для молодняку в птахівницьких господарствах і на великих товарних фермах, де курчат до 60 днів утримують у клітках, а пізніше в табірних умовах.

Організація виробництва яєць. За технологією виробництва птахівницькі господарства яєчного напрямку поділяються на такі: з повним, закінченим (замкнутим) виробничим циклом; з неповним циклом і спеціалізовані на окремих виробничих процесах. Птахофабрики яєчного напрямку здебільшого мають закінчений цикл виробництва. Неповний цикл виробництва характерний для птахофабрик невеликих розмірів. Вони не мають батьківського стада, не займаються інкубацією яєць, забоем і переробкою птиці.

При яєчному напрямку із закінченим виробничим циклом у птахівницькому господарстві створюються цехи: промислового стада курей-несучок, батьківських форм, інкубації, вирощування молодняку до 60-денного віку, ремонтного молодняку до 150-денного віку, відгодівлі, кормоприготування, сортування і упакування яєць, боєнської переробки птиці з холодильником, утилізації відходів (рис. 25.2).

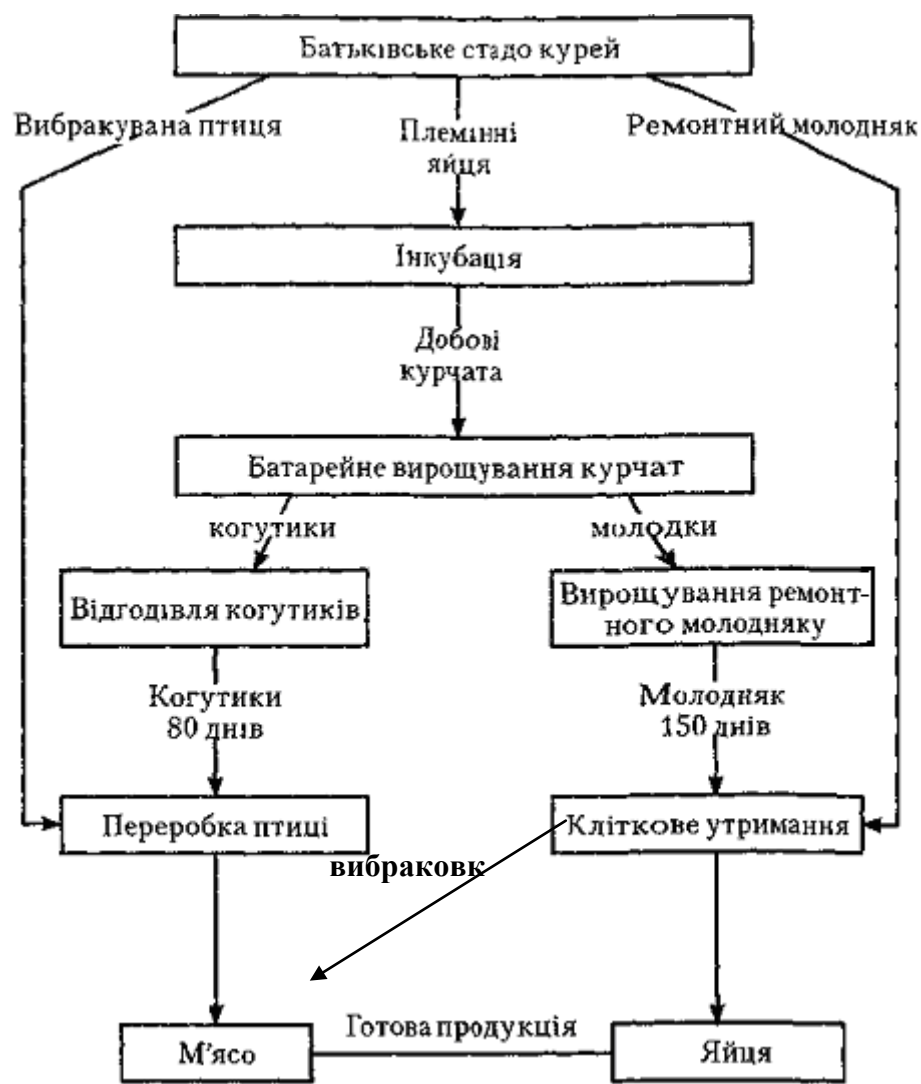

Рис. 25.2. Організація виробництва яєць на птахофабриках.

Комплектування, утримання й годівля батьківського стада.
 Для комплектування батьківського стада більшість птахофабрик завозять ремонтний молодняк у 17-тижневому віці із спеціалізованих господарств, а деякі — добових гібридних курочок безпосередньо з племрепродукторів. Ферми господарств із різною формою власності отримують гібридних курочок із міжгосподарських інкубаторно-птахівницьких підприємств.

На великих птахофабриках, де виконання виробничих програм значною мірою залежить від точного дотримання технологічного графіка, обов'язково є своє батьківське стадо та цех інкубації. Тут технологічний цикл виробництва харчових яєць починається з одержання інкубаційних яєць у цеху батьківського стада курей.

У підприємствах із закінченим циклом виробництва для цієї мети виділяють спеціальний цех, а на птахофабриках з внутрішньогосподарською спеціалізацією батьківське стадо розміщують в ізольованому відділенні.

Для рівномірного надходження впродовж року на виробництво інкубаційних яєць, а отже, й гібридного молодняку, батьківські стада комплектують однаковими партіями поголів'я кілька разів на рік. Так, у репродукторах I порядку його комплектують не менше ніж 2 разів на рік, II порядку — 4-6. Найзручніше чотириразове комплектування стада — у січні, квітні, липні, жовтні. Комплектують батьківське стадо сполучними батьківськими формами, схрещування яких дає змогу одержувати високопродуктивних гібридних несучок.

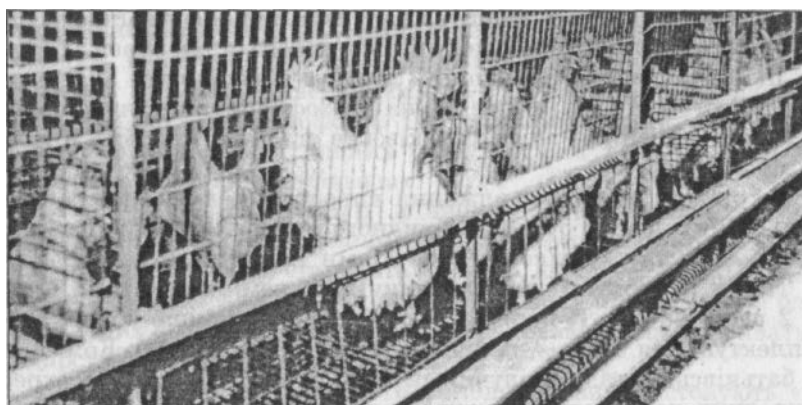
Один пташник або зону (кілька пташників) рекомендується заповнювати партією птиці одного віку, вирощеною в однакових умовах. Розмір батьківського стада становить 10 - 15 % поголів'я промислового.

Ремонтний молодняк переводять у пташники-маточники до початку несучості, тобто в 17-тижневому віці, що сприяє швидшій адаптації до нових умов утримання. Щоб півні зайняли домінуюче положення в стаді, їх переміщують у пташники на 2 - 3 дні раніше від курочок. Обліковий вік переведення молодих курочок із групи ремонтного молодняку в групу дорослих курей — 21 тиждень. Співвідношення півнів та курок у батьківському стаді має становити 1 : 10 - 12, а продуктивне використання — 12 міс.

Утримання батьківського стада. Одержання біологічно повноцінних яєць із високими інкубаційними якостями залежить від умов утримання та годівлі птиці.

На птахофабриках і господарствах з різною формою власності існують дві системи утримання батьківського стада курей: на підлозі у без віконних пташниках та клітках. У разі утримання на підлозі в пташниках використовують комплекти обладнання КМК-12Б (для приміщень

завширшки 12 м) і КМК-18Б (завширшки 18 м). При цьому пташники для батьківського стада розділяють на секції з поголів'ям у кожній з них не більше ніж 700 - 800 курей за щільності посадки 3,5 — 4 голови на 1 м² підлоги. Температура в приміщенні повинна бути 12 - 16 °С, вологість — 60 - 70 %, освітленість 20 лк. Одне гніздо розраховане на 5 - 6 курок. Фронт годівлі для утримання племінних курей — не менш як 12, а напування — 2 см. На великих птахофабриках більшість поголів'я батьківського стада утримують у кліткових батареях.

Утримання курей батьківського стада в кліткових батареях

На племінних фермах у дво- і триярусних кліткових батареях птицю утримують групами по 20, 30 або 40 курок і по 2, 3 або 4 півні. Оптимальними розмірами груп слід вважати 30 курок і 3 півні. Середня щільність посадки курок і півнів із розрахунку площі підлоги клітки на одну голову 580 - 600 см² за фронту годівлі не менше ніж 8 — 10 см. До початку зниження несучості (у 12 — 14-місячному віці) в разі утримання курей на підлозі тривалість світлового дня підтримують на рівні 16 год, а далі його подовжують до 17 год (по 15 хв на тиждень). Світловий режим для кліткових несучок батьківського стада диференціюють залежно від віку птиці.

Тривалість світлового дня на початку продуктивності молодок і в кінці періоду вирощування молодняку однакова. В міру збільшення віку птиці та

підвищення інтенсивності несучості світловий день поступово подовжують до 16 год на добу.

Годівля батьківського стада. Важливою умовою годівлі племінних курей є забезпечення їх протеїном, мінеральними речовинами та комплексом вітамінів, що впливають на заплідненість яєць і вивід молодняку. Повноцінної годівлі досягають використанням повнораціонних комбікормів, які виготовляють згідно з науково обґрунтованими нормами.

Починаючи з 20-тижневого віку, молодок поступово переводять на раціон племінних несучок. У 100 г комбікорму для несучок має бути: сирого протїну - 17,1 г, обмінної енергії - 1100 кДж; для півнів — відповідно 16,1 г та 1202 кДж. Основні компоненти комбікорму — кукурудза, пшениця, ячмінь, овес, дріжджі кормові, шрот соняшниковий тощо.

Гранульовані комбікорми племінним курям згодовувати не рекомендується, оскільки птиця швидко жиріє, що призводить до зниження її продуктивності та заплідненості яєць.

У раціонах курей, яких утримують у клітках, збільшують кількість кальцію, фосфору, вітамінів, мікроелементів і дещо зменшують кількість енергії порівняно з поголів'ям, яке вирощують на глибокій підстилці. Раз на тиждень у раціон птиці обов'язково додають черепашки або вапняк, що позитивно впливає на якість шкаралупи яєць.

Цех промислового стада курей-несучок є основним. Його продукція – товарні яйця. Утримання курей тут кліткове, але в ряді випадків застосовують і підлогове. Пташники і окремі зали цеху промислового стада комплектують одночасно одновіковими партіями поголів'я. Тут кури утримуються в клітках, які з'єднані в одноярусні (ОБН-1, АПЛ-14,5) або багатоярусні (КБЦ-1-4-5, АПЛ-30) батареї.

При підлоговому утриманні курей-несучок використовують обладнання "Промисловий-1", "Промисловий-2". Птиця знаходиться на

підлозі на глибокій підстилці до 5 голів на 1 м², а при використанні сітчастої і планчастої підлоги – до 6 голів.

Організація виробництва м'яса птиці. Основою м'ясного птахівництва є кури-бройлери, качки, гуси, індики і як екзотичне м'ясо – страуси. Бройлер – це м'ясне курча 60–70-денного віку живою масою 1,2–1,8 кг. Вирощування бройлерів досить ефективно тому, що забезпечує високу якість м'яса, скороспілість птиці, низькі витрати кормів, високий рівень механізації і автоматизації виробництва, швидкий обіг оборотних фондів, окупність капітальних вкладень і високий рівень рентабельності виробництва продукції (рис. 25.3.).

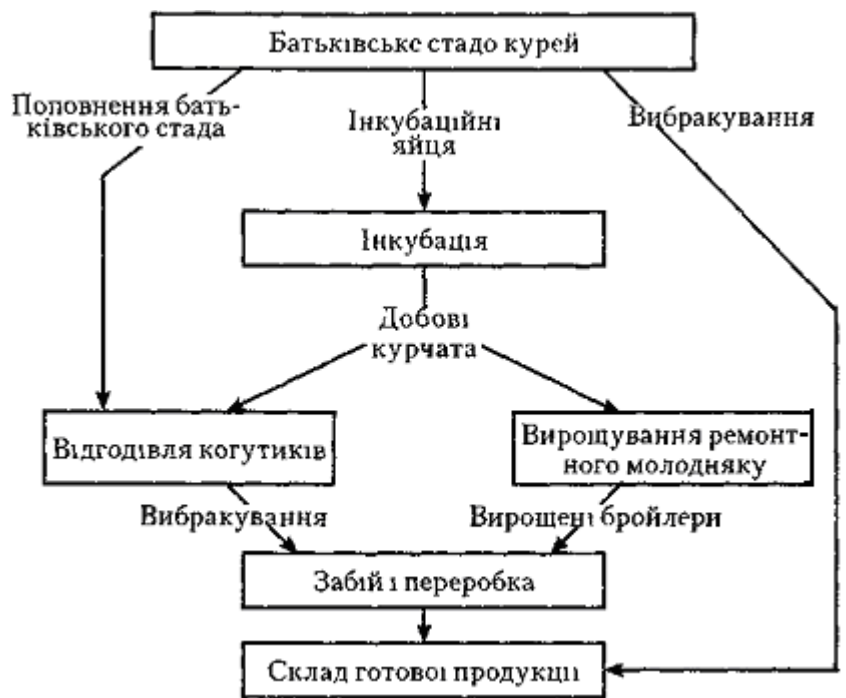

Рис. 25.3. Технологічний процес виробництва бройлерів

Птахівницькі підприємства з вирощування бройлерів із замкнутим циклом виробництва мають такі цехи: репродуктивного стада, інкубації, вирощування бройлерів, вирощування ремонтного молодняку, забою і обробки тушок, утилізації відходів.

Комплектування, утримання й годівля батьківського стада

Утримання батьківського стада. Основою виробництва м'яса бройлерів є потоково-цехова система утримання. Так, для певних статевих-вікових груп

птиці передбачено окремі цехи: батьківського стада, інкубації, вирощування ремонтного молодняку, вирощування бройлерів, забою.

Ремонтний молодняк переводять у цех батьківського стада не пізніше від 19-тижневого віку. Комплектують батьківське стадо впродовж року через однакові інтервали однаковими за кількістю птиці партіями не менше від чотирьох разів. Статеве співвідношення під час комплектування стада 1 : 9.

Нині батьківське стадо м'ясних курей утримують на глибокій підстилці, сітчастій підлозі й у кліткових батареях. Найпоширеніша — технологія утримання м'ясних курей на глибокій підстилці. У Цьому разі приміщення розділяють знімними перегородками на секції місткістю 500 голів дорослої птиці. Посередині його влаштовують центральний прохід обов'язково з твердим покриттям, вздовж якого встановлюють гнізда. У пташнику розмішують комплекти обладнання КМК-12Б, КМК-18Б, що забезпечує механізацію й автоматизацію основних технологічних процесів та регулювання мікроклімату.

Щільність розміщення курей батьківського стада 5 голів на 1 м². Для селекційного стада птиці цей показник менший. Оптимальна температура повітря у приміщенні для дорослої птиці — 16—18 °С, відносна вологість — 60 — 70 %.

У приміщенні для утримання дорослої птиці на висоті не більше ніж 50 см від підлоги встановлюють двоярусні гнізда з розрахунку одне гніздо на шість несучок. Тривалість освітлення для птиці й освітленість на рівні годівниць та напувалок має відповідати певним вимогам (табл. 25.2). Пташники без вікон із штучним освітленням обладнують лампами розжарювання з розрахунку одна лампа 40 Вт на 10 м² площі підлоги.

25.2. Світловий режим для утримання курей м'ясних порід

Вік птиці, тижнів	Тривалість світлового дня, год, хв	Освітленість, лк	Вік птиці, тижнів	Тривалість світлового дня, год, хв	Освітленість, лк
-------------------	------------------------------------	------------------	-------------------	------------------------------------	------------------

19-22	8.00	10	33-34	15.30	25
23	10.00	20	35-36	16.00	25
24	10.00	25	37-38	16.30	25
25	12.00	25	39-40	17.00	22
26-28	14.00	25	41-42	17.30	25
29-30	14.30	25	43-60	18.00	55
01-32	15.00	24			

Яйця, які молодки починають відкладати в 23 — 24-тижневому віці, збирають через кожні дві години не менше ніж 4 — 5 разів на добу. При цьому їх оглядають, особливу увагу приділяючи формі, чистоті, розмірам, відсутності бою й насічки. Відібрані яйця дезінфікують.

Інтенсивність відкладання яєць характеризується зростанням від 10 % у 6-місячному до 70-75 % у 8-місячному віці. На такому рівні вона зберігається впродовж двох місяців, а потім поступово знижується і до 14 - 15-місячного віку становить 50 - 60 %. Середні показники інтенсивності відкладання яєць є орієнтиром контролю за продуктивністю батьківського стада.

Середньорічна несучість м'ясних курей — 130-150 шт., виводимість інкубаційних яєць — 85 %, вивід молодняку — 82, збереження молодняку та дорослої птиці — 98 %. На отримання 10 яєць витрачається менше ніж 3 кг корму.

До 60 - 64-тижневого віку несучість курей знижується до 30 %, і стадо можна вибраковувати повністю. Проте з метою подовження строків експлуатації курей спричинюють примусове линяння. Так, різкою зміною режимів освітлення, годівлі й напування, спричинюють стрес, який і зумовлює другий цикл несучості.

Дорослу птицю батьківського стада можна утримувати в кліткових батареях типу КБР-2, КБН-1, КБМ-2, 2Б-3, БКН-3А, що дає можливість збільшити поголів'я курей в 2 - 2,5, виробництво інкубаційних яєць — в 2 рази, значно знизити витрати корму, підвищити продуктивність праці. При цьому також спостерігають високі несучість, якість яєць, заплідненість та вивід курчат.

Оптимальний вік переведення ремонтного молодняку в кліткові батареї для батьківського стада — 17 тижнів. У кожній клітці розміщують 27 голів (24 курки і 3 півні). Статеве співвідношення 1 : 8; щільність розміщення — 11,5 голови на 1 м² площі; фронт годівлі — 13 см на 1 голову, при цьому використовують жолобкові годівниці. Температура повітря в холодний і перехідний періоди року має бути 16 - 18 °С за вологості 60 - 70 %; освітленість — 20 - 30 лк.

У разі утримання батьківського стада в клітках застосовують штучне осіменіння, що дає можливість зменшити в 4 - 5 разів кількість півнів і збільшити на 10 % поголів'я курок.

Батьківське стадо бройлерів утримують також на сітчастій підлозі, використовуючи при цьому різні типи приміщень. У них розміщують комплекти обладнання КМК-12Б або КМК-18Б. Годівля, мікроклімат у пташниках, статева структура стада, обслуговування курей у разі утримання на сітчастій підлозі подібні до тих, що й для утримання на глибокій підстилці. Проте на сітчастій підлозі щільність розміщення курей батьківського стада менша — 8 голів на 1 м² підлоги.

За даними проведених досліджень, найкращі результати отримують за утримання батьківського стада в секції, 60 % площі якої зайнято сітчастою підлогою, а 40 % — глибокою підстилкою, що запобігає наминам на кінцівках і підвищує заплідненість яєць.

Курей батьківського стада годують розсипними комбікормами, 100 г яких мають містити: обмінної енергії — 1130 кДж (270 ккал), сирого протеїну — 16 г, клітковини — 5,5, кальцію — 2,8, фосфору — 0,7, натрію — 0,3 г, усі незамінні амінокислоти й мікро-Добавки. Годувати комбікормом з таким умістом поживних речовин починають із 23-тижневого віку, що сприяє швидкому збільшенню несучості без негативних наслідків для дорослої несучки. Норму годівлі для м'ясних курей батьківського стада, яких утримують у клітках, зменшують на 20 % порівняно з такою для птиці, яку вирощують на глибокій підстилці. Впродовж усього періоду утримання

курей доцільно використовувати комбікорми, в яких уміст поживних речовин у 100 г однаковий, а норми надходження поживних речовин в організм птиці регулюють кількістю заданого корму.

Потреба корму на одну голову за добу коливається від 130 до 160 г і залежить від рівня обмінної енергії, несучості, живої маси птиці, температури навколишнього середовища. Влітку рекомендують згодовувати 140, взимку — 150 г корму. В разі годівлі курей розсипними комбікормами з розрахунку 155 г на одну голову за добу півнів додатково не підгодовують.

Заплідненість яєць за такої годівлі досягає понад 90 %, виводимість — 80 – 85 %. Якщо курей утримують на глибокій підстилці, то рекомендують щодня (орієнтовно о 14 год. дня, коли основна маса курей уже знесла яйця) в підстилку розкидати зерно вівса з розрахунку 10 г на одну голову. Це сприяє інтенсивнішому руху птиці, розпушенню нею підстилки, паруванню курок із півнями.

Кури батьківського стада виявляють високу продуктивність за годівлі комбікормами, де кукурудза становить 20 – 40 %, та комбікормами, в складі яких є пшениця й ячмінь. Для забезпечення високої продуктивності у комбікормах для несучок має бути 2 – 5% рибного і 5 – 8 % люцернового борошна.

Останнім часом особливу увагу приділяють скороченню потреби в кормах тваринного походження в раціонах дорослих курей. Використання у годівлі несучок комбікормів, де 70 % протеїну тваринного походження замінено соєвим шротом чи борошном, забезпечило високу інтенсивність несучості (понад 60 %), зниження вартості 1 т комбікорму, витрат кормів на 10 яєць до 2,5 кг, підвищення виводу молодняку до 84 %.

Значною мірою на відтворну здатність курей впливає добавка до комбікормів вітаміну В12 (25 мг/т). Його нестача знижує вивід молодняку, курчата погано ростуть, у них пухнуть суглоби, спостерігається м'язова дистрофія і як наслідок цього збільшується падіж.

Вирощування ремонтного молодняку. Традиційний і найпоширеніший спосіб вирощування ремонтного молодняку м'ясних курей — на підлозі з глибокою підстилкою. При цьому курочок і півнів вирощують в одному пташнику, розділеному на 4 - 5 секцій, по 2 - 2,5 тис. голів у кожній. В одній секції розміщують півнів, а врешті — молодок і утримують до 17-тижневого віку. Молодняк різних ліній вирощують окремо в секціях.

Для механізації виробничих процесів (кормороздавання, напування, прибирання підстилки, обігрівання курчат, освітлення приміщень) використовують комплекти обладнання КРМ-11, КРМ-18,5, Р-10, ЦБК-12А, ЦБК-18А, до складу яких входять електробрудери місцевого обігрівання курчат.

Цілорічне вирощування ремонтного молодняку розраховане на утримання в одному приміщенні 2,5 партії бройлерів упродовж року. Профілактичну перерву між суміжними партіями (14 днів) використовують для очищення приміщень від посліду, миття, дезінфекції, монтажу чистого обладнання, закладання свіжої підстилки й підготовки до приймання добового молодняку на вирощування.

Для підстилки використовують тирсу, стружку, солому, торф, соняшникове лушпиння та ін. Вологість її повинна бути не вище за 25 %, товщина 5 – 7 см. Перед закладанням підстилки підлогу посипають гашеним вапном із розрахунку 0,2 – 0,3 кг/м². У приміщенні встановлюють годівниці й напувалки, навколо кожного брудера — огорожу, регулюють кормороздавальну лінію.

Не менш як за добу до приймання м'ясних курчат брудери опускають, ставлять на ніжки, вмикають і прогрівають приміщення до температури 26–28°C. Навколо брудера на відстані 60 - 70 см розміщують огорожу у вигляді ширмочок, які входять у комплект обладнання. Посередині огорожі біля країв брудера рівномірно по площі ставлять п'ять лоткових і жолобкових годівниць та п'ять вакуумних напувалок місткістю 3 л кожна. Перед прийманням курчат температуру під брудером доводять до 34 – 35 °С.

Молодняк, завезений з інкубатора у пташник на вирощування, відразу ж розміщують під брудери, але не більше ніж 600 голів під кожний. Лоткову годівницю розраховують на 60, жолобкову й напувалку — на 100 курчат. Вода у напувалках має бути кімнатної температури. Для кращого збереження курчат, особливо в перші дні життя, важливо, щоб вони були напоєні й нагодовані не пізніше від 8—10 год. з моменту виведення.

До 2-тижневого віку курчат годують і напувають вручну. Огорожу біля брудерів приймають у кінці першого тижня вирощування. До цього часу кормороздавальні лінії заповнюють кормом, а автонапувалки — водою й опускають їх. Обладнання, яке використовували до 2-тижневого віку курчат, приймають. Із 4-тижневого віку молодняк не потребує місцевого обігрівання, тому електробрудери відмикають і піднімають до стелі.

Ремонтний молодняк бройлерів розміщують у пташниках щільністю голів на 1 м²: добових, не розділених за статтю, — 14; розділених за статтю — 9-17; 7-тижневих — 6-7; 18 - 20-тижневих — 5,5; 27-тижневих — 4,5 - 5. Фронт годівлі в разі використання круглих годівниць до 8-тижневого віку забезпечують 5 см, 8-тижневого — 7 — 8, із 17-тижневого і старше — 10 см; фронт напування — 1,5 — 2 см на одну голову. Оптимальна температура для ремонтних молодок 16 — 18 °С, відносна вологість повітря в приміщенні — 60 — 70 %. У процесі вирощування стежать за розвитком ремонтного молодняку, керуючись орієнтовними нормативами живої маси.

За час вирощування ремонтний молодняк відбирають і оцінюють двічі. Перший раз племінний молодняк м'ясних курей бонітують у 6 - 7-тижневому віці. У разі спільного вирощування курочок і півнів розподіляють за статтю і оцінюють за загальним розвитком, станом оперення, міцністю кінцівок, розвитком м'ясних форм, відсутністю вад екстер'єру. Проте основною ознакою при цьому є розвиток гребенів і сережок. На вирощування залишають молодняк без вад екстер'єру, у якого жива маса півнів вища за середні показники, курочок — дорівнює або вища за середні. У цьому віці вибраковують: півнів — 60, курочок — 35 %.

Вдруге молодняк бонітують у 18-тижневому віці під час переведення в пташники дорослого стада. Основні ознаки відбору — загальний розвиток, відповідність стандарту за живою масою, відсутність вад екстер'єру. При цьому 10 — 15 % півнів і 10 — 12 % курочок із низькою живою масою і вадами екстер'єру вибраковуюють.

Годівля ремонтного молодняку. Для курчат м'ясних ліній годівлю нормують з урахуванням біологічних особливостей їхнього росту й розвитку. Найінтенсивніше курчата ростуть у перші два місяці, коли їх жива маса збільшується до 1300 — 1400 г. Потім швидкість росту знижується й у наступний період до початку несучості маса молодняку зростає не більш як у 2,5 рази.

У годівлі ремонтного молодняку використовують повнораціонні розсипні комбікорми. За період вирощування від одного до 180 днів склад останніх 4 рази змінюють, оскільки годівлю молодняку диференціюють за періодами: передстартовий (1 — 5 днів), стартовий (5 - 30), росту (31 - 90) і розвитку (91 - 180 днів). Основними інгредієнтами комбікормів є кукурудза, пшениця, ячмінь, соєвий та соняшниковий шроти, корми тваринного походження (рибне, м'ясо-кісткове борошно тощо), гідролізні дріжджі, трав'яне борошно. До їхнього складу обов'язково вводять білково-вітамінно-мінеральні премікси.

Курчатам 1 - 5-денного віку дають корми з великим умістом легкоперетравних поживних речовин (сухе збиране молоко, соєвий шрот та ін.), тому що в цей період у них дуже слабо розвинені перетравна й ферментативна системи.

Найпоживнішими мають бути корми для стартового періоду (5 — 30 днів), де в 100 г міститься: сирого протеїну — 20,2 %, обмінної енергії — 1223 кДж із енергопротеїновим відношенням 145. Високу енергетичність комбікорму забезпечують, уводячи до його складу кукурудзу та пшеницю. У період росту (31 - 90 днів) використовують повнораціонні комбікорми із зниженим умістом протешу (17 - 18 %) та енергії (1128кДж).

Ремонтному молодняку починають згодовувати комбікорм для дорослих курей з 23-тижневого віку. До раціону 23-тижневих молодок уводять 50 % комбікорму для курок-несучок м'ясних ліній, а з 24-тижневого віку їх повністю переводять на раціон несучок.

Найвідповідальніший період у вирощуванні курчат починається з 8-тижневого віку. З метою запобігання ранньому статевому дозріванню та ожирінню молодняку застосовують обмежену годівлю й диференційований за віком режим освітлення:

Вік птиці, тижнів	Тривалість світлового дня, год.	Освітленість, лк
1	24-20	25
2	20-16	20
3	16-8	10

На птахофабриках ремонтний молодняк вирощують у кліткових батареях та на сітчастій підлозі. Досвід показує, що утримання в клітках дає можливість збільшити щільність посадки птиці на 1 м² виробничої площі до 18 — 19 голів, збереження поголів'я — на 5 - 6 %, витрати кормів знизити на 19 — 48 %. Для цього використовують кліткові батареї КБУ-3, Р-15, КВН-1, БКМ-3, КБР-2, БКН-3В та ГГК-8. Із метою запобігання травмам у курчат на підніжну решітку клітки в перший тиждень вирощування розкладають цупкий папір і ставлять у кожен клітку мікрочашкові або вакуумні напувалки. У приміщенні, обладнаному клітковими батареями, підтримують такий самий мікроклімат, що і в пташниках, де молодняк утримують на глибокій підстилці. Проте вирощувати курочок і півнів рекомендується за роздільного утримання, а обмежену годівлю молодняку застосовувати з 4 – 5-тижневого віку.

У разі вирощування ремонтного молодняку на сітчастій підлозі щільність розміщення досягає 16-18 голів на 1 м². Кращим варіантом є комбіноване обладнання підлоги: частину площі (60 %) накривають сіткою, іншу (40 %) — підстилкою. Вирощування молодняку на сітчастій підлозі в поєднанні з глибокою підстилкою запобігає наминам, підвищує

життєздатність і вихід молодок порівняно з вирощуванням птиці на суцільній сітчастій підлозі.

Вирощування бройлерів. Традиційною технологією є вирощування бройлерів на підлозі з глибокою підстилкою. Курчат розміщують у широкогабаритних пташниках великими одновіковими партіями.

Для вирощування бройлерів на підлозі використовують комплекти обладнання ЦБК-12А та ЦБК-18А, внаслідок чого всі виробничі процеси в пташниках механізовані (роздавання корму, напування, прибирання посліду, обігрівання птиці), а освітлення приміщень автоматизовано. До складу обладнання входять брудери для місцевого обігрівання курчат.

За добу до приймання м'ясних курчат брудери опускають, ставлять на ніжки, вмикають і прогрівають приміщення до 26 — 28 °С, а температуру під брудером доводять до 34 – 35 °С. Добових бройлерів на спеціальній машині завозять прямо у приміщення пташника. Оператор приймає їх і розміщує на годівницях із кормом по 500 — 600 голів під кожний брудер, навколо якого на відстані 60 — 70 см ставлять огорожу. Температуру під брудером регулюють його підніманням та опусканням. Із 5 — 6-го дня огорожу навколо брудерів знімають, щоб курчата мали доступ до автогодівниць та автонапувалок. На 30-й день брудери відмикають і піднімають до стелі.

Починаючи з перших днів вирощування, курчата повинні мати вільний доступ до корму і води. Спочатку їх годують з листків цупкого паперу, а потім із жолобкових годівниць, напувають з вакуумних напувалок, які встановлюють навколо електробрудерів із розрахунку одна на 120 — 140 голів. На четвертий день папір забирають, а кількість жолобкових годівниць під кожним брудером збільшують до шести. Починаючи від 6 — 7-го дня, їх присувають ближче до кормороздавальних ліній або до бункерних годівниць. Курчат поступово привчають пити з жолобкових напувалок із проточною водою, а вакуумні на 10 - 12-й день приймають.

У разі утримання курчат на підстилці фронт годівлі забезпечують 1 см, фронт напування — 0,5 см у перші три тижні вирощування, а з 4-го тижня — відповідно 2 і 1 см на одну голову.

До чинників, які дають можливість спрямовано впливати на продуктивність птиці, відносять світловий режим. Найпоширенішим у вирощуванні бройлерів є цілодобове освітлення пташників. Оптимальна інтенсивність освітлення у перші два тижні — 25 лк. Після 2-тижневого віку, коли курчата підростають і адаптуються, інтенсивність освітленості знижують до 4 - 6 лк. У разі вирощування бройлерів у напівтемряві їх жива маса збільшується на 10 — 12%, а витрати корму на одиницю приросту зменшуються на 9 %.

Найкращі і найстабільніші результати у вирощуванні бройлерів отримують, коли в перші три тижні застосовують постійне освітлення (перший тиждень — 24 год., другий — 23, третій — до 18 — 20 год.), а потім поперемінне: світло — темрява: тривалість однієї паузи — не менше ніж 15 хв. Останнім часом з метою економії електроенергії приміщення для вирощування бройлерів обладнують люмінесцентними лампами.

На цьому етапі у практику впроваджують прогресивну технологію вирощування бройлерів на підлозі з підвищеною щільністю поголів'я. При цьому у перші 2-3 тижні щільність посадки бройлерів за оптимальних параметрів технології може бути 35 - 45 голів, а від 3-тижневого віку до реалізації (7 — 8 тижнів) — по 16 — 21 голови на 1 м². У деяких сільськогосподарських підприємствах застосовують потокову технологію вирощування, коли в перші три тижні бройлерів розміщують у пташниках за щільності 50 голів на 1 м², наступні три — 26 і в останні два-три тижні — 16,7 голови на 1 м² підлоги.

Один із інтенсивних способів вирощування молодняку сільськогосподарської птиці на м'ясо— це утримання на сітчастій підлозі. За такого способу підвищуються збереження поголів'я на 1,5%, середньодобовий приріст — на 9,3 %, зменшуються витрати на одиницю приросту порівняно з

бройлерами, вирощеними на підлозі з глибокою підстилкою. Крім того, у приміщеннях із сітчастою підлогою ефективніше використовуються виробничі площі, знижуються затрати праці з догляду за птицею, відпадає потреба у великій кількості підстилкового матеріалу, створюються однакові мікроклімат і освітленість у всьому приміщенні, поліпшується ветеринарно-санітарний стан останніх.

У разі вирощування на сітчастій підлозі курчат добового віку завозять у підготовлені до приймання нової партії птиці приміщення, які розподілені знімними перегородками на секції, розраховані на 2,5 тис. голів кожна, їх розмішують під брудерами, навколо яких встановлюють огорожу так, щоб 2 — 3 брудери були в кожній із секцій. На сітку підлоги всередині огорожі на 3 - 5 днів розкладають цупкий папір. Через 5 — 7 діб вирощування бройлерів огорожі навколо брудерів приймають, а на 20 - 30-й день піднімають під стелю. Під краєм зонта в перший тиждень вирощування температуру повітря підтримують на рівні 33-35 °С, а потім поступово доводять її до 22-25 °С. Для локального обігрівання бройлерів у разі вирощування на сітчастій підлозі можна використовувати обігрівальні прилади типу ІКУФ і «Промінь» або у перші три тижні вирощування інфрачервоні лампи. При цьому жива маса молодняку підвищується на 4,3 %, збереженість поголів'я — на 0,8, витрати кормів на одиницю продукції знижуються на 3,8 %.

Технологія вирощування бройлерів у кліткових батареях дає можливість скоротити на 8 - 10 днів строк відгодівлі, підвищити на 5 - 15 % середньодобовий приріст живої маси і на 4 - 10 % збереження поголів'я, зменшити до 2,6 - 2,8 кг витрати корму на 1 кг приросту живої маси. Застосовуючи утримання бройлерів у клітках, за шість тижнів можна одержати молодняк із середньою живою масою 2400 г, проте за умови використання сучасних високопродуктивних кросів.

Для вирощування бройлерів використовують кліткові батареї: Р-15, КБМ-2, КБУ-3, КБНУ, 2Б-3, БКМ-3Д із нормою щільності поголів'я у клітковій батареї, голів на 1 м²: для курочок — 37,6, півнів — 31,3, за

спільного утримання — 34,5. Приріст живої маси контролюють зважуванням один раз на два тижні. У зв'язку з неоднаковою інтенсивністю росту різностатевого молодняку на бройлерних фабриках застосовують роздільне його утримання, що дає можливість збільшити живу масу бройлерів у кінці вирощування півнів на 6 - 7, курочок — на 10 - 11 %. Нині розроблено технологію циклічної годівлі, напування й освітлення приміщень, яка передбачає одночасне проведення цих процесів. Після закінчення годівлі подавання корму і води припиняють, а освітлення вимикають. У темряві курчата менше рухаються, корм краще перетравлюється й засвоюється.

Для годівлі бройлерів рекомендують використовувати два види комбікормів: стартові та фінішні.

Стартовий комбікорм згодовують курчатам від добового до 4-тижневого віку. Відповідно до рекомендацій, 100 г цього комбікорму має містити: сирого протеїну — 22 г, обмінної енергії — 1298 кДж (310 ккал), клітковини — 4г, кальцію — 1,0, фосфору — 0,8, натрію — 0,3 г, а також незамінні амінокислоти, добавки вітамінів та інших мікроелементів.

Фінішний комбікорм починають згодовувати від 4-тижневого віку до забою. 100 г цього корму має містити обмінної енергії — 319 кДж, сирого протеїну — 19 г, сирій клітковини — 4,5, кальцію — 0,9, фосфору — 0,7, натрію — 0,3 г.

До складу комбікормів заключного періоду вирощування вводять корми, які є в господарстві. За відсутності кукурудзи використовують пшеницю або ячмінь у співвідношенні 1:1. Для збільшення енергетичної цінності додають 3 — 4 % кормового жиру. В процесі приготування комбікорм збагачують біологічно активними речовинами. Зазначені речовини додають у кількості, яка передбачена нормами годівлі, а препаратами амінокислот доводять їх до норми.

Найраціональніше для годівлі бройлерів у ранній період вирощування використовувати гранульовані комбікорми з розміром часточок близько 2 мм. У пташники їх завозять у кількості, яка не перевищує три-чотиридобову

потребу, і згодуюють досхочу. У 7 - 8-тижневому віці, а сучасних кросів — навіть у 6-тижневому, бройлерів відправляють у забійний цех.

Основним є **цех вирощування бройлерів**, в якому застосовують інтенсивну систему вирощування великих партій птиці безперервно протягом року у пташниках з високим рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів. Бройлерів вирощують у широкогабаритних пташниках на глибокій підстилці при щільності посадки курчат 12–14 голів на 1 м² підлоги. При клітковому утриманні щільність посадки курчат складає 10–13 голів у клітці. Пташник заповнюють добовими курчатами за 1–2 дні.

Вирощування качок. Каченят вирощують, крім птахофабрик, спеціалізовані підприємства, а також ферми інших господарств усіх форм власності. У складі підприємств з виробництва м'яса качок виділяють такі цехи: репродуктивного стада, інкубації, вирощування м'ясних каченят, ремонтного молодняку, забою і переробки, утилізації відходів, допоміжні цехи.

Батьківське стадо качок утримують 4–6 місяців і використовують тільки перший цикл несучості, тому що в подальшому їх несучість значно знижується.

При вирощуванні каченят виділяють три періоди. У перші 10 днів їх утримують в клітках за високої температури у приміщенні. Наступні 20 днів каченят утримують на глибокій підстилці. При досягненні 30-денного віку каченят переводять у відгодівельники, а через місяць забивають на м'ясо. Качок забивають на м'ясо у віці 60–65 днів, живою масою 2,0–2,5 кг до початку линьки.

При вирощуванні качок у водоймищах птицю протягом дня утримують на них, а на ніч заганяють у пташники.

Вирощування індиків. На підприємствах вирощування індиків виділяють такі цехи: репродуктивного стада, інкубації, вирощування індиченят до 20-денного віку, до 120-денного віку, ремонтного молодняку, забою і переробки, утилізації відходів, допоміжні цехи.

У цеху репродуктивного стада індиків утримують на підлозі з глибокою підстилкою. Поголів'я репродуктивного стада залежить від потреби в інкубаційних яйцях, яйценоскості птиці і від інших факторів. Індички інтенсивно несуться 4–5 місяців з піком на другий місяць несучості.

У цеху вирощування індиченят до 20-денного віку їх утримують у клітках по 12–15 голів.

Індиків вирощують різними способами залежно від пори року та інших умов – узимку в приміщеннях без вигулів, улітку – у таборах на пасовищі, а також комбіновано – індичата до 20-денного віку в клітках, а потім – на підлозі з глибокою підстилкою.

Молодняк індиків вирощують до 4-місячного віку і реалізують масою 4–5 кг. у віці 6–7 місяців жива маса сягає 9–12 кг.

Вирощування гусей. Особливістю цього виду птиці є те, що гуси використовують як основний вид корму у літньо-осінній період зелену масу лук і пасовищ, а також стерню зернових культур, що позитивно впливає на зниження собівартості продукції. Вода гусям необхідна для купання і активного моціону.

Репродуктивне стадо гусей розміщують у секціях пташників по 25 голів, або 1,5 голови на 1 м² підлоги. Біля пташника обладнують вигули з розрахунку 15–20 м² на одну голову. У приміщенні птиця утримується на глибокій підстилці. Гуси починають нестись у віці 9–10 місяців. Гусей утримують 3–4 роки, а яйця для інкубації використовують з весняно-літньої і осінньо-зимової яйцекладки.

Товарний молодняк вирощують з добового до 60-денного віку на підстилці або до 20 днів в клітках, а потім у приміщенні на глибокій підстилці чи сітчастій підлозі. В теплу погоду гусенят 5–6-денного віку випускають на вигул, який обладнують канавою з водою для купання шириною до 1 м, глибиною 25–30 см.

Улітку для вирощування молодняку іноді облаштовують відгодівельні майданчики, де встановлюють годівниці для вологих мішанок і зелених

кормів або автогодівниці для сухих кормів. При пасовищному утриманні з гусей формують гурти по 250–500 голів на 1 га. Пасуть гусей уранці і ввечері, удень гуси перебувають на воді або в чагарниках, вночі - у зимових або пересувних літніх приміщеннях. Гусенят вирощують до 60–70-денного віку і реалізують живою масою 4–5 кг.

25.4. Особливості організації та оплати праці в птахівництві.

Птицю доглядають у господарствах птахівницькі бригади або ланки. У господарствах, де має місце високорозвинуте птахівництво, організують окремі спеціалізовані бригади з догляду за дорослим стадом, ремонтним і відгодівельним молодняком. Очолює бригаду бригадир, якого не звільняють від виконання основної роботи. За керівництво бригадою він одержує доплату. Склад і розмір бригади залежить від виробничого призначення цеху, виду птиці, напрямку спеціалізації, системи утримання птиці і рівня механізації та автоматизації виробничих процесів.

На птахофабриках створюють спеціалізовані птахівницькі бригади для обслуговування дорослої птиці (маточної, несучок), інкубації яєць, вирощування молодняку (ремонтного, відгодівельного), приготування і доставки кормів, сортування і пакування яєць, забою і переробки птиці.

Навантаження на пташниць у звичайних умовах складає: дорослих курей – 1000 голів, качок – 800, гусей та індиків – 500; молодняку до 2-х місяців: курчат – 900 голів, каченят – 750, гусенят та індиченят – 550; молодняку 2–6 місяців: курей – 2000–3000, качок – 1000–1500, гусей та індиків – 700–900. На великих механізованих птахівницьких фермах і птахофабриках навантаження на одного працівника сягає 6–12 тис. курок-несучок, 15–20 тис. м'ясних курчат (бройлерів), 3–4 тис. голів ремонтного молодняку (при вільновигульному утриманні), 1–1,5 тис. курок-несучок племінного стада з індивідуальним обліком продуктивності.

Розпорядок робочого дня на птахофермах складають окремо для кожної виробничої і вікової групи птиці залежно від строків годівлі, збирання яєць, прибирання пташників. На великих механізованих птахівницьких фермах організують двозмінну роботу, а на дрібних – однозмінну.

Основою високої конкурентоспроможності підприємств птахівництва в умовах ринкової економіки є високий рівень організації виробництва, яке в свою чергу базується на науково обґрунтованому бізнес-плануванні.

Обґрунтування показників розвитку птахівництва в бізнес-плані починають із визначення обсягів валового виробництва продукції (яєць, м'яса) та її реалізації. Зважаючи на це планують поголів'я птиці за видами і віковими групами. Виходячи із практики передових підприємств можна рекомендувати наступне. Нормативи виходу молодняку птиці: курчат – 75–80%, каченят і гусенят – 65–70%, індичат – 72–75 %. Збереження молодняку (в % до отриманого): курчат до 150-денного віку – 87, каченят і гусенят – 90, індиченят – 85 %. Відповідно до встановлених обсягів виробництва і реалізації продукції планують основну і додаткову оплату праці.

На птахівницьких підприємствах в основу заробітної плати покладено тарифну систему. Оплату праці основних пташниць проводять за відрядно-преміальною системою по 4–5-му розряду. Застосовується також бригадний метод, або за індивідуальними розцінками за кінцевий продукт з початковим авансуванням при виробництві м'яса птиці і вирощуванні молодняку.

Виходячи із нестабільності на ринку кормів і готової продукції основним видом оплати праці у птахівництві є погодинна. Годинні тарифні ставки, згідно галузевої угоди між Міністерством аграрної політики України, галузевим об'єднанням підприємств та професійними працівниками агропромислового комплексу України на 2006-2008 рр. розраховують із застосуванням коефіцієнтів співвідношень мінімального розміру тарифної ставки робітників 1-го розряду і мінімального розміру тарифної ставки робітника, який виконує просту некваліфіковану роботу, за такою схемою:

$400 : 166,83 \times 1,18 = 2,82$ грн./год. І відповідно денна $2,82 \times 7 = 19,80$ грн.

В залежності від обсягів реалізації продукції рішенням адміністрації за погодженням із профспілковими комітетами можуть встановлювати відповідні надбавки і премії.

Додаткова оплата встановлюється за підвищення несучості курей та середньодобовими приростами при вирощуванні птиці на м'ясо за попередні 2–3 роки. Застосовуються також інші види матеріального і морального заохочення, як і в інших галузях тваринництва.

Оплата праці допоміжних робітників проводиться залежно від умов виробництва та виконуваних функцій за акордно-преміальною, відрядно-преміальною і погодинно-преміальною системами виходячи з встановлених норм і розцінок.

25.5. Впровадження економічного механізму взаємовідносин у птахівництві

Для забезпечення рентабельного ведення птахівництва необхідно впроваджувати у виробництво високопродуктивні кроси і породи птиці, зокрема курей-бройлерів, середньодобові прирости живої маси яких за період вирощування і відгодівлі становлять понад 50 грамів при конверсії корму 1,8–2,3 кг, кросів яєчних порід курей з несучістю 280–310 яєць у рік, при конверсії корму 1,3–1,5 ц на 1000 штук яєць та інше.

Вказаних параметрів раціонального використання виробничих ресурсів може бути досягнуто на основі освоєння ресурсозберігаючих технологій виробництва продукції птахівництва, науково обґрунтованої системи годівлі птиці, більш повного використання генетичного потенціалу кросів і порід птиці, раціональної організації праці та виробництва, розробки і впровадження сучасних інформаційних технологій, нагромадження, обробки та використання даних племінного обліку із застосуванням сучасної

комп'ютерної техніки, матеріальної заінтересованості працівників в раціональному використанні виробничого потенціалу галузі та підвищенні якості виробленої продукції.

Основою успішної реалізації Програми стабілізації і нарощування продукції птахівництва, підвищення його продуктивності та ефективності виробництва повинно стати функціонування економічного механізму, який забезпечить окупність затрат її власникам, а саме:

- цілеспрямована робота зі всебічного розвитку кооперації та агропромислової інтеграції птахогосподарств з підприємствами з виробництва для них спеціалізованого птахівничого обладнання, комбікормів, зернофуражу та інших кормових ресурсів, переробними підприємствами;

- взаємовигідна система економічних відносин між виробниками, переробниками і реалізаторами продукції птахівництва (одержання кожним з учасників інтегрованих формувань однакової суми прибутку на вкладений капітал з урахуванням терміну його обороту);

- державна фінансова підтримка селекції та виробництва продукції птахівництва шляхом упорядкування нормативів підтримки племінних господарств, які виділяються за рахунок бюджетних коштів по програмі селекції у тваринництві та птахівництві; встановлення державного регулювання цін на племінну птахівницьку продукцію, здешевлення цільових кредитів на фуражне зерно для годівлі птиці;

- технічне переозброєння галузі за рахунок надання птахопідприємствам довгострокових кредитів через механізм здешевлення кредитів на заміну спеціалізованого обладнання, включення його до переліку складної сільськогосподарської техніки з 30 %-ною компенсацією вартості за рахунок коштів державного бюджету та лізингу;

- розробка та введення в дію законодавчої та нормативно-технічної бази з питань птахівництва (національні стандарти на продукцію

птахівництва, технологічні процеси утримання птиці, інкубації яєць та технологічні вимоги до обладнання);

- удосконалення кредитно-фінансової та податкової політики;
- створення умов для залучення інвестицій на розвиток ресурсного потенціалу птахопідприємств;
- формування інфраструктури ринку та стимулювання власників продукції птахівництва до участі в біржовій торгівлі через створення системи збуту продукції шляхом формування заготівельно-збутових кооперативів та кооперативних агроторгових домів, оптових ринків, аукціонів птиці;
- вжиття відповідних заходів щодо захисту внутрішнього ринку, які не суперечать правилам та вимогам СОТ;
- надання учасникам (операторам) ринку кон'юнктурної інформації щодо цін попиту та пропонування продукції птахівництва;
- проведення моніторингу цін, аналізу та прогнозування ситуації на ринку продукції птахівництва;
- встановлення дієвого контролю за дотриманням регламентованих нею вимог на ринку продукції птахівництва та ресурсів для галузі всіма партнерами, виробниками та споживачами продукції.

Формування ринку продукції птахівництва в обґрунтованих обсягах забезпечить безперебійне постачання високоякісною продукцією птахівництва її споживачів, стабільність процесу купівлі-продажу, а також досягнення такого рівня ціни, який би задовольняв потребу суб'єктів ринку.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте сучасний стан та перспективи розвитку птахівництва.
2. Які є виробничі типи птахівницьких підприємств?
3. Який зміст організаційно-виробничої схеми виробництва продукції птахівництва?
4. Які застосовуються способи утримання птиці?

5. Як здійснюється виробництво яєць на птахофабриках? .
6. Як здійснюється промислове виробництво м'яса птиці?
7. Які особливості організації і оплати праці у птахівництві?

Глава 26. Організація підсобних виробництв і промислів

26.1. Необхідність і передумови розвитку підсобних виробництв

Розвиток ринкових відносин в економіці України вимагає створення нових та розширення існуючих видів підприємницької діяльності, особливо в агропромисловому комплексі. Це пояснюється специфікою сільського господарства: воно найбільш успішно розвивається при раціональному поєднанні основних, додаткових і підсобних галузей. Останні сприяють розвитку основного виробництва — надають йому певні види послуг, виготовляють матеріальні засоби, переробляють сільськогосподарську продукцію. Завдяки цьому знижується сезонність використання робочої сили, забезпечується рівномірна її зайнятість протягом року, раціонально використовуються матеріальні, сировинні та енергетичні ресурси, господарства мають додаткові грошові надходження. Крім того, розвинене підсобне виробництво дає змогу сільськогосподарським підприємствам в умовах економічної кризи розвивати основне виробництво, зберігати трудові колективи, тобто воно є фактором економічної стабільності.

Доцільність поєднання сільськогосподарського виробництва з іншими видами діяльності зумовлена багатьма факторами: природними, соціально-економічними, організаційними, технологічними тощо.

Різниця між робочим періодом і періодом виробництва у сільському господарстві створює необхідні умови для поєднання землеробства з підсобними промислами. Наприклад, період виробництва озимих зернових культур триває 250–300 днів, а робочий період, що охоплює обробіток ґрунту, сівбу, догляд за посівами, збирання врожаю, — близько трьох тижнів.

Аналогічна закономірність виявляється в садівництві, виноградарстві та інших галузях рослинництва, що зумовлює сезонність виробництва, нерівномірний розподіл та використання трудових ресурсів протягом року, їх надлишок у міжсезонний період і нестачу в період масових польових робіт. Одним з напрямів більш повного та рівномірнішого використання трудових ресурсів і є організація підсобних виробництв.

Іншим важливим природним фактором розвитку підсобних виробництв є **наявність місцевих сировинних ресурсів**. Природними джерелами сировини є ліси, надра, родовища корисних копалин, мінеральні джерела. Зокрема, використовуються дари лісів (плоди, ягоди, березовий сік, лікарські рослини), поклади граніту, бутового каменю, черепашник.

У багатьох випадках запаси цієї сировини є недостаніми для створення потужних промислових підприємств з її переробки або діючі підприємства не спроможні охопити всі сировинні джерела. За таких умов доцільною є організація невеликих виробництв місцевого значення на базі одного або кількох сільськогосподарських підприємств.

Раціональне використання природної сировини для виготовлення будівельних матеріалів (гравію, цегли, вапна та ін.) дає змогу частково забезпечити потребу в них господарств та населення, збільшити прибутки. У цьому разі природні фактори взаємодіють з виробничими та соціально-економічними.

Додатковим джерелом грошових надходжень є **переробка в господарстві виробленої сільськогосподарської продукції**: виготовлення плодоовочевих консервів, сухофруктів, борошна, олії, круп, м'ясних та молочних виробів. Переробка продукції зумовлена і технологічним фактором — необхідністю максимально зберегти вихідні якості. Цього досягають, дотримуючись оптимальних строків її збирання, закладання на зберігання або переробку, тобто запобігаючи її якісним втратам. Наприклад, при перевезенні томатів на відстань до 50 км кількість першосортної продукції знижується до 10%, на відстань до 100 км — до 15 %. У господарствах можна

переробляти нестандартну плодоовочеву сировину, яка становить до 20% валового збору. Ця сировина (перезрілі помідори, дрібні яблука, пошкоджені кісточкові плоди та ягоди), зберігаючи свої технологічні властивості, не може бути реалізована у свіжому вигляді, а продукція її переробки (соки, джеми, повидло) має високі смакові якості та поживність. Підраховано, що в умовах ринку за існуючих цін на сировину і готову продукцію реалізація 1 ц некондиційних томатів у вигляді соку забезпечує удвічі більші грошові надходження порівняно з продажем їх у свіжому вигляді. За рахунок цього в господарствах, які мають плодоовочепереробні цехи, урожайність плодів і овочів майже на 20% вища, ніж у тих, де таких цехів немає. Відходи переробки плодоовочевої продукції і картоплі господарства використовують на корм худобі.

Підсобні промислові виробництва виконують важливу соціально-економічну функцію не тільки стосовно сільського господарства та сільського населення. Виробляючи продукти харчування, продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного споживання нехарчової групи, художні вироби, будівельні матеріали, вони забезпечують потреби внутрішнього ринку, створюючи конкуренцію імпортним товарам за рахунок нижчих цін.

Функціонування плодоовочепереробних заводів (цехів) у сільськогосподарських підприємствах дає змогу раціонально використовувати надлишки овочів і плодів, вирощених на присадибних та садово-городніх ділянках, площі яких за останні роки збільшилися в десятки разів. Закуповуючи їх за договірними цінами, переробні виробництва створюють свої сировинні запаси і, що важливо, звільняють господарства від турбот щодо збуту. Особливо актуальним це є для мешканців населених пунктів, віддалених від міст і промислових центрів.

Збільшенню грошових надходжень сприяє робота сільських млинів, олійниць, крупорушок. За останні роки грошові надходження сільськогосподарських підприємств України від функціонування підсобних

підприємств і промислів становили до 10% їх загальної суми, а в деяких регіонах (Прикарпаття, Закарпаття) — 50% і більше. У західному регіоні України наведені види діяльності лише умовно можна віднести до категорії підсобних (допоміжних), оскільки вони забезпечують роботою більшість сільського працездатного населення; є основою функціонування сільськогосподарських галузей, насамперед вівчарства, ведення якого, незважаючи на низьку прибутковість, є необхідним і найбільш можливим. Промислове виробництво тут є єдиним джерелом соціального розвитку села, основною життєзабезпечуючою галуззю.

Підсобні виробництва та промисли організують на базі агрофірм, агрокомбінатів, агроторгових підприємств, агропромислових об'єднань, акціонерних товариств, сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств та їх об'єднань. Функціонують вони у цих формуваннях на правах виробничих підрозділів. Основним завданням їх діяльності є раціональне використання продукції, збільшення обсягів виробництва продуктів харчування та виробів виробничо-технічного призначення, повніша зайнятість та закріплення робочої сили, зміцнення економіки господарств у цілому, прискорення соціального розвитку села. Кінцевою метою їх діяльності, як і будь-якого іншого підприємництва в умовах ринку, є отримання максимального прибутку. При потребі підсобні виробництва можна створювати на міжгосподарській основі як безпосередньо в одному з господарств-учасників, так і на самостійному балансі.

Організуються і ліквідуються підсобні виробництва в сільськогосподарських підприємствах за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених), на міжгосподарських підприємствах (в організаціях) — за рішенням зборів уповноважених представників господарств-учасників. Як правило, вони створюються на території господарств, іноді (заготівля деревини, видобуток не-рудних матеріалів тощо) — за їх межами.

Засновники підсобних виробництв повинні створювати усі необхідні умови для їх ефективної діяльності. Насамперед це стосується забезпечення

нормативно-технічною документацією, необхідним обладнанням, транспортними засобами, будівлями та іншими майном, а при потребі — земельними ділянками; розроблення і здійснення заходів щодо впровадження прогресивних технологій, удосконалення умов виробництва, підвищення якості та розширення асортименту вироблюваної продукції; матеріально-технічного постачання; контролю за обліком сировини та готової продукції; проведення маркетингових досліджень та розширення ринків збуту.

Матеріально-технічне забезпечення підсобних виробництв засновники здійснюють шляхом проведення розрахунків і обґрунтування потреби в машинах, транспортних засобах, обладнанні, матеріалах, паливі тощо; придбання на договірних засадах у торговельних організацій окремих товарів ринкового фонду, що використовуються як сировина, та допоміжних матеріалів для виробництва товарів народного споживання; закупівля в інших господарствах та в населення лишків сільськогосподарської продукції, а також дикорослих плодів, ягід, грибів для їх переробки; приймання від інших підприємств та організацій, а також від населення сільськогосподарської та іншої сировини для переробки її на давальницьких умовах.

Реалізують продукцію підсобні підприємства за договорами, укладеними з організаціями споживчої кооперації, державної та приватної торгівлі, промисловими підприємствами та іншими господарськими формуваннями на кооперативних ринках, а також через систему власної торгівлі. Останнє особливо стосується агрофірм, агрокомбінатів та агроторгових підприємств.

Ціни на продукцію підсобних виробництв і промислів, як правило, є договірними і враховують вимоги чинного законодавства.

Підсобні підприємства використовують переважно робочу силу тих господарств, де вони створені, особливо працівників, які вивільняються із сільськогосподарського виробництва у міжсезонний період, а деяких спеціалістів можуть залучати зі сторони (здебільшого спеціалістів-

технологів). Широко використовується тут праця громадян, які постійно проживають на території господарства, включаючи пенсіонерів, осіб з обмеженою працездатністю. Практикується також організація праці на дому, надається можливість працювати в підсобному господарстві неповний робочий день або тиждень. Працівникам, що виконують роботу на дому, видається сировина, матеріали, обладнання згідно з договором, укладеним із засновником підсобного підприємства.

Загальні управлінські функції на підсобних підприємствах виконують керівники підприємств-засновників. Безпосереднє керівництво підсобним виробництвом здійснюють начальники цехів, майстерень, дільниць тощо. Вони відповідають за раціональну організацію виробництва, ефективне використання фондів і матеріальних ресурсів, виконання завдань з виробництва і реалізації продукції, її якість, дотримання встановлених вимог щодо санітарного, протипожежного, екологічного стану виробництва.

Економічний контроль виробничо-господарської діяльності підсобних виробництв здійснює переважно бухгалтерія господарства, а у великих підсобних господарствах для цього можуть призначатись окремі бухгалтерські працівники, підпорядковані центральній бухгалтерії.

Підсобні підприємства функціонують відповідно до затвердженого Положення про їх діяльність, яке розробляють на підставі Примірного положення про підсобні промислові виробництва і промисли з урахуванням конкретних умов.

Створення підсобних підприємств і промислів в сільському господарстві є економічно закономірним етапом агропромислової інтеграції. Він зумовлений постійно зростаючими потребами людей в нових видах праці, об'єктивною необхідністю розвитку продуктивних сил, удосконалення виробничих відносин.

26.2. Класифікація підсобних підприємств та їх подальший розвиток

Підсобне підприємство повинно функціонувати як повноправний структурний госпрозрахунковий підрозділ. На сучасному етапі агропромислової інтеграції воно є одним з видів підприємницьких формувань, котрі повинні компенсувати недостатню роботу галузей, які обслуговують сільське господарство. Цим здебільшого і було зумовлене виникнення різних агрофірм, агрокомбінатів, міжгосподарських підприємств, кооперативів.

Всі види підсобних підприємств і промислів можна класифікувати за спеціалізацією, за принципом організації діяльності, за характером використання праці, за розмірами і т.ін. Найсуттєвішою є класифікація за спеціалізацією. За цією ознакою розрізняють підсобні підприємства, які: 1) обслуговують основне виробництво; 2) переробляють сільськогосподарську продукцію; 3) випускають промислову продукцію.

Найбільш поширені в Україні підприємства першої групи. До них належать кузні, майстерні для ремонту сільськогосподарської техніки, цехи для виробництва трав'яного борошна, приготування кормових сумішей, комбікормові заводи та ін. Діяльність цих підприємств спрямована насамперед на забезпечення безперебійної роботи основного сільськогосподарського виробництва. Такі виробництва поширені по всій території України.

До підприємств другої групи відносять млини, крупорушки, олійниці, консервні та плодоовочеві цехи й заводи, цехи з переробки молока і м'яса та ін. Переробка сільськогосподарської продукції широко розвинена в усіх економічних районах України, але найбільше — у південних областях, особливо переробка овочів та фруктів.

Підприємства третьої групи найбільш поширені в західному регіоні України. Це швейні, цегляні виробництва, видобуток та переробка нерудних будівельних матеріалів, виробництво плівки, лісозаготівля, лісопильні, столярні майстерні, художні промисли, виготовлення металовиробів, товарів

культпобуту, різних комплектуючих виробів і деталей для промислових підприємств.

Функціонування підсобних підприємств і промислів в останні роки показало, що економічно доцільним є поєднання розвитку підприємств в усіх групах. Це підтверджує приклад агрофірми "Зоря" Рівненської області. Загальна земельна площа агрофірми 5090 га, з них 4294 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 3248 га ріллі. Великі обсяги виробництва сільськогосподарської продукції створили умови для розвитку та успішної роботи підсобних виробництв і промислів. У господарстві функціонують ремонтна майстерня, цех для приготування кормосумішей і комбікорму, плодоконсервний завод потужністю 10 млн. ум. банок, крупорушка, цех з калібрування насіння кукурудзи, фруктосховище на 3000 т, цех з переробки молока, цех з переробки м'яса, завод з виробництва скляної тари потужністю 70 млн. ум. банок, розливу мінеральної води. Крім того, в господарстві створено невеликі цехи з виробництва асфальту і залізобетону, капітального будівництва, лісозавод для виробництва лісоматеріалів і тари. У цій сфері зайнято близько 15% працездатного населення, а прибуток становить до 30% від загального.

Розвиток підсобних підприємств і промислів продиктований вимогами часу:

- змінити характер сільськогосподарської праці, перетворити її на різновид індустріальної;
- раціональніше використовувати сільські трудові ресурси, особливо резерви їх у міжсезонні періоди;
- виробництво деяких товарів культпобуту, які великим промисловим підприємствам продукувати не вигідно;
- поліпшити соціально-демографічну ситуацію на селі;
- пошук шляхів зменшення нераціональних перевезень продукції за рахунок організації, переробки її на місцях, зменшення втрат

сільськогосподарської продукції, особливо тієї, що швидко псується, скорочення транспортних витрат;

— різко підвищити культурно-побутові умови життя сільських працівників, розвивати інфраструктуру села, закріплювати молодь на селі.

В умовах нинішніх змін усього господарського механізму, утвердження приватної власності на землю об'єктивним стає розвиток нових форм підсобного виробництва на основі кооперації, оренди, акціонування, створення приватних фірм і підприємств. Необхідним стає також розвиток нової форми підсобної діяльності — прямого кооперування сільськогосподарських підприємств з промисловими.

У перспективі існуючі нині підсобні виробництва сільськогосподарських підприємств трансформуватимуться в нові організаційні традиційні та нетрадиційні форми. З розвитком агрофірм і агрокомбінатів надалі підсобні підприємства, як складова частина системи "виробництво — переробка — реалізація", набуватимуть більшого значення і самостійності. Вони будуть трансформуватись у великі агроіндустріальні комплекси з переробки сільськогосподарської продукції, філії промпідприємств, кооперативи з надання населенню побутових та інших послуг. Останні створюватимуться переважно на основі приватної власності.

Якісно новим витком у розвитку підсобних підприємств в умовах формування ринкового механізму є розширення сфери нової підсобної діяльності — надання послуг у сільській місцевості на основі приватного підприємництва.

У перспективі на селі створюватимуться філії промислових підприємств, що дасть змогу запобігати міграції сільського населення. З розвитком агрофірм і агрокомбінатів підсобні підприємства стануть невід'ємною частиною сільськогосподарського виробництва.

Контрольні запитання і завдання

1. Які основні завдання організації підсобних підприємств і промислів?

2. У чому полягає об'єктивна необхідність їх створення?

3. Які ви знаєте основні види та організаційні форми підсобних підприємств?

4. Якими є основні шляхи розвитку підсобних підприємств в умовах подальшого розвитку ринкових відносин?

РОЗДІЛ VII. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЧО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ З ІНШИМИ СФЕРАМИ АПК

Глава 27. Організація матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств

27.1. Система матеріально-технічного забезпечення в Україні та формування ринку засобів виробництва

Система матеріально-технічного забезпечення — це сукупність підприємств-виробників матеріально-технічних ресурсів, торгово-посередницьких організацій, сервісних підрозділів, формувань з машиновикористання та державних органів, що регулюють відносини у сфері техніко-технологічного забезпечення. Діяльність цієї системи має бути спрямована на відтворення і розвиток матеріально-технічної бази, комплексну механізацію і автоматизацію технологічних процесів, відновлення і збереження родючості ґрунту в сільському господарстві на основі вітчизняного машинобудування та виробництва матеріальних ресурсів. Створення та функціонування системи матеріально-технічного забезпечення агропромислового комплексу повинно базуватися на таких принципах:

— спрямування цінової, фінансово-кредитної і податкової політики держави на відновлення і підтримку платоспроможності підприємств агропромислового комплексу для досягнення розширеного відтворення основних засобів виробництва;

— забезпечення однакових економічних умов у взаємовідносинах споживачів матеріально-технічних ресурсів із структурами їх виробництва, постачання, технічного обслуговування та надання виробничих послуг;

— рівноправність розвитку всіх форм власності і господарювання;

- вільний вибір структурами системи сфери діяльності;
- вільний вибір товаровиробниками постачальників техніки, обладнання, матеріальних ресурсів і технологій, а також сервісних структур;
- створення умов для розвитку конкуренції в усіх ланках системи;
- обмеження економічними методами монопольних формувань у сфері матеріально-технічного забезпечення;
- дотримання гарантій і відповідальності партнерів агропромислового комплексу за високу якість технічних засобів та наданих послуг, термінів і умов їх поставок, своєчасність взаєморозрахунків;
- створення умов для забезпечення мінімальної кількості посередників у ланцюзі виробник-споживач;
- забезпечення через амортизаційну політику своєчасного відтворення матеріально-технічних засобів.

Виробничими структурами у системі матеріально-технічного забезпечення є заводи сільськогосподарського, продовольчого і торгового машинобудування, хімічні підприємства, торговельно-посередницькі організації, підприємства з ремонту і технічного обслуговування машин і обладнання, машинно-технологічні формування з надання виробничих послуг, центри випробування техніки, конструкторські та науково-дослідні установи. У межах свого регіону і сфери діяльності вони вивчають попит, купівельну спроможність споживачів, умови реалізації товарів, терміни поставок і на основі зібраної інформації налагоджують виробництво та реалізацію продукції.

Виробництво та реалізація матеріально-технічних засобів, технічне обслуговування і надання виробничих послуг набувають характеру цілісного технологічного процесу. Управління та координацію цим процесом здійснюють органи, діяльність яких визначається особливостями функціонування агропромислового комплексу, загальнодержавними і регіональними програмами соціально-економічного розвитку, що розроблені Кабінетом Міністрів України. На ці органи покладаються такі функції:

— формування і проведення єдиної технічної політики виробництва та постачання матеріальних ресурсів, сервісного забезпечення підприємств; закупівля критичних видів ресурсів;

— координація діяльності державних і приватних структур для поліпшення матеріально-технічного забезпечення;

— державна підтримка пріоритетних напрямів технічного і технологічного переоснащення сільськогосподарського, продовольчого та торгового машинобудування і виробництва продукції, придбання ліцензій та освоєння наукоємких технологій;

— реалізація державних і регіональних програм розвитку сільськогосподарського, продовольчого і торгового машинобудування, технічного сервісу і виробничого обслуговування;

— координація замовлень на виконання та освоєння науково-дослідних, дослідно-конструкторських і проектно-технологічних розробок для підвищення ефективності матеріально-технічного та сервісного забезпечення;

— формування єдиного інформаційного простору та координація маркетингу в системі матеріально-технічного забезпечення;

— проведення протекціоністської політики щодо вітчизняного товаровиробника матеріально-технічних ресурсів.

Регіональні структури координаційного органу входять у систему державних установ управління. Їхні функції і діяльність спрямовуються на підвищення ефективності розвитку підприємств, організацій та інших виробничих структур у системі матеріально-технічного забезпечення.

Нині діяльність цієї системи спрямована на створення ринку матеріально-технічних засобів. Основними її складовими є реформовані концерни "Украгротехсервіс", "Украгрохім", "Украгропромбуд", "Украгроенергопостач", "Укрзооветпостач" та ін. У країні діють низка комерційних фірм оптової торгівлі технікою з пунктами прокату, комерційних магазинів, фірм з матеріально-технічного забезпечення.

Розширюється діяльність товарних бірж, дистриб'юторських контор, аукціонів, лізингів та інших формувань матеріально-технічного забезпечення.

Організаційно-господарський механізм матеріально-технічного забезпечення агропромислового комплексу країни, що сформувався в умовах централізовано-розподільчої системи, не відповідає принципам ринкових відносин. Він недостатньо оперативно реагує на зміни попиту і пропозиції, не повною мірою відображує дієвість економічних важелів, стимулів щодо збільшення виробництва матеріальних ресурсів, яких не вистачає; недостатньо враховує вимоги споживачів, не відображує повністю рівень матеріальної відповідальності за ефективність та якість забезпечення споживачів продукцією виробничо-технічного призначення.

Матеріально-технічне забезпечення — це система принципів, форм, методів, важелів та структур, які спрямовані на виробництво і постачання технічних засобів, запасних частин, паливно-мастильних матеріалів, інших енергоносіїв, пестицидів, техніко-технологічне обслуговування та надання виробничих послуг.

Матеріально-технічні ресурси являють собою сукупність матеріально-речових засобів і предметів праці, що постачаються промисловістю, за допомогою яких виробляється продукція або надаються відповідні послуги.

Для функціонування агропромислового комплексу необхідний широкий асортимент матеріально-технічних засобів, які класифікують на такі основні товарні групи: автомобілі і причепи до них; трактори і причепи до них; будівельно-дорожні машини; сільськогосподарські машини і тваринницьке обладнання; електрообладнання та електроматеріали; інструмент; будівельні вироби; лісоматеріали; гумотехнічні вироби; нафтопродукти та інші види палива; господарські товари виробничого призначення; запасні частини; автотракторне електрообладнання; тара та ін.

У нових умовах господарювання важливим є постійне формування **ринку засобів виробництва для АПК**, який являє собою сукупність

фінансово-економічних та організаційно-правових відносин у процесі купівлі — продажу матеріально-технічних засобів.

У створенні ринку засобів виробництва доцільно дотримуватись поступового переходу від централізованого забезпечення матеріальними ресурсами і закріплення споживачів за постачальниками до вільної їх купівлі — продажу на комерційних засадах з урахуванням попиту і пропозиції, фінансових можливостей споживачів.

На стадії переходу до ринку система матеріально-технічного забезпечення АПК має включати в себе дві групи продукції виробничо-технічного призначення: 1) продукція, яка вільно реалізується (понад 8% загального обсягу), 2) продукція, що розподіляється централізовано (близько 20% загального обсягу).

У міру стабілізації товарного ринку, збалансування попиту і пропозиції матеріально-технічне забезпечення АПК здійснюватиметься тільки шляхом вільної купівлі — продажу засобів виробництва. Це сприятиме посиленню комерційно-ділових зв'язків у процесі виробництва, обороту та споживання товарів виробничого призначення.

Трансформація діючої системи матеріально-технічного забезпечення АПК в ринкову інфраструктуру може здійснюватись за такими основними принципами:

- економічна рівність постачальницько-посередницьких формувань з постачальниками і споживачами;

- демонополізація сфери обігу, створення умов для конкуренції;

- використання різних форм власності, організаційних структур і видів господарської діяльності постачальницько-посередницьких формувань та надання їм самостійності;

- підвищення економічної заінтересованості працівників постачальницько-посередницьких формувань у збільшенні видів і підвищенні якості наданих послуг.

В умовах ринкової економіки в системі матеріально-технічного забезпечення необхідно створювати на різних регіональних рівнях **служби менеджменту та маркетингу**.

На районному рівні залежно від виробничо-економічних відносин і форм власності можуть функціонувати різні види постачальницьких служб, об'єднаних у різні міжгосподарські асоціації — державні підприємства з матеріально-технічного забезпечення, міжгосподарські асоціації, орендні підприємства на умовах колективної власності і підприємства з приватною формою власності. Районний рівень є центральною ланкою в системі постачання АПК, яка повинна виконувати функції посередника між виробником і споживачем матеріально-технічних ресурсів. Районна служба постачання має у своєму складі постачальницькі підрозділи, ремонтно-технічні підприємства з обмінними пунктами, станції технічного обслуговування, створені на базі "Райсільгосптехніки", районне об'єднання "Сільгоспхімія", аптеку "Зооветпостач". Ця служба створює підрозділи з надання виробничих послуг, ремонту складної сільськогосподарської техніки, пункти прокату сільськогосподарської техніки, а також надає інші послуги для всіх підприємницьких структур АПК незалежно від форм власності. Дедалі більшого поширення набувають приватні фірми з матеріально-технічного постачання АПК.

На обласному рівні функціонують госпрозрахункові постачальницькі виробничі асоціації, до складу яких входять постачальницькі і комплектуючі підприємства, обласні товарні біржі, ремонтно-технічні та обслуговуючі підприємства, сервісні центри і станції технічного обслуговування, реформовані обласні виробничі об'єднання "Сільгоспхімія", "Зооветпостач" та інші об'єднання і кооперації області. Ці структури займаються переважно оптовим забезпеченням регіону засобами виробництва. В умовах ринку під оптовою торгівлею розуміють оптові закупівлі і продаж продукції на товарних біржах, ярмарках та іншими способами, які проводяться

виробниками цієї продукції і різними оптовими посередниками матеріально-технічного забезпечення.

В сучасних умовах невід'ємною частиною інфраструктури ринку засобів виробництва для АПК є **товарні біржі**. Їх організують з метою створення необхідних умов для купівлі — продажу та обліку продукції виробничо-технічного призначення і сільського господарства.

Товарна біржа АПК — це самостійна госпрозрахункова організація добровільних засновників (заводів-виробників, постачальницьких організацій, великих споживачів, інших юридичних осіб), що об'єдналися з метою підвищення надійності матеріально-технічного забезпечення, виявлення резервів виробництва продукції для його потреб, залучення в господарський оборот невикористаних і вторинних ресурсів, встановлення паритету цін на продукцію та їх регулювання з урахуванням вимог ринку (попиту і пропозиції, платоспроможності споживачів і т. ін.)

Агропромисловий комплекс через свою специфіку (залежність виробництва від природно-кліматичних умов, сезонність, територіальна розосередженість споживачів тощо) більшою мірою, ніж інші галузі, потребує створення надійної резервної системи постачання, яка включає:

— облік і прогнозування змін потреби АПК в основних видах матеріальних ресурсів по країні у цілому та по окремих регіонах протягом року;

— формування необхідних матеріальних резервів і розміщення їх на території країни;

— оперативний облік і маневрування запасами матеріальних ресурсів для потреб АПК залежно від ситуації, що складається під час виконання основних виробничих процесів у сільському господарстві (сівба, збирання та реалізація урожаю і т.ін.)

У зв'язку з дією нового механізму господарювання, багатоукладністю економіки в АПК, розвитком фермерських господарств, сільськогосподарських орендних колективів і кооперативів, а також з

підвищенням вимог до своєчасності, асортименту задоволення потреб у засобах виробництва особливого значення набувають питання розвитку та зміцнення виробничої інфраструктури ринку засобів виробництва. Всі елементи цієї інфраструктури мають розвиватись на такому рівні, який би в перспективі дав змогу механізувати й автоматизувати навантажувально-розвантажувальні і транспортні роботи, повністю звільнити споживачів всіх категорій від невласливих їм постачальницьких функцій і взяти на себе всю відповідальність за пошук і доставку необхідних споживачеві матеріальних ресурсів, надання їм комплексу інших сервісних послуг з матеріально-технічного забезпечення.

27.2. Форми матеріально-технічного забезпечення аграрної сфери в ринковому середовищі

Подальший розвиток агропромислового виробництва неодмінно пов'язаний з його техніко-технологічним переозброєнням. Кризовий стан галузі значною мірою зумовлений істотними недоліками в матеріально-технічному забезпеченні, різким погіршенням платоспроможності сільськогосподарських товаровиробників. Зниження ресурсного потенціалу негативно позначається на обсягах виробництва сільськогосподарської продукції, на темпах оновлення сільськогосподарської техніки. Капітальні вкладення в АПК за останні роки значно зменшилися.

Недостатнім є нині матеріально-технічне забезпечення переробних підприємств, що призводить до великих витрат сировини, стримує глибoku її переробку, зменшує можливості розширення асортименту продовольчих товарів.

Низький рівень забезпеченості матеріально-технічними ресурсами та неповне використання природного і виробничого потенціалів у сільському господарстві викликані також істотними недоліками структури господарського комплексу країни, причинами соціально-економічного

характеру. В Україні повільно розвивається машинобудування для потреб аграрної сфери та будівельної індустрії на селі.

Нееквівалентний обмін сільськогосподарської і промислової продукції призвів до значного зростання ступеню спрацювання основних засобів, зниження темпів науково-технічного прогресу. У багатьох сільськогосподарських підприємствах знос будівель і споруд становить понад 60%, машин та обладнання — близько 70%. Вартість основних засобів зростає переважно шляхом їх індексації без додаткового введення нових потужностей. Більше половини парку тракторів, збиральних комбайнів та вантажних автомобілів відпрацювали свій амортизаційний строк. Внаслідок цього витрати на ремонт і технічне обслуговування становлять біля 70% суми коштів на придбання нової техніки, до 40% машин простоюють з технічних причин.

Рівень забезпечення більшості сільськогосподарських підприємств матеріально-технічними засобами не перевищує 50% від нормативної технологічної потреби.

Диспропорції у забезпеченні сільського господарства матеріальними і технічними засобами виникли через те, що не були враховані зміни економічного механізму функціонування аграрного виробництва, розвитку багатоукладності в сільському господарстві, рівня та напрямів спеціалізації, розмірів і форм виробництва, особливостей розвитку ринкових відносин.

Враховуючи такий стан матеріально-технічного забезпечення АПК, схема її реформування повинна передбачати збереження цілісної інфраструктури інженерно-технічного і технологічного виробництва (господарський рівень), створення на базі діючих РТП, райагропостачів акціонерних товариств відкритого типу з правом участі в їх діяльності юридичних і фізичних осіб. За аналогічними критеріями мають створюватись акціонерні товариства обласного рівня, до яких можуть входити підприємства обласної і міжрайонної спеціалізації, ремонтні заводи, товаровиробники.

Подальший розвиток надійного матеріально-технічного забезпечення визначений Указом Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” (2000 р.), який передбачає створення в сільських населених пунктах кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, інших суб’єктів господарювання по забезпеченню товаровиробників матеріально-технічними ресурсами.

Ринок матеріально-технічних засобів треба формувати у міру створення організаційно-правових та економічних умов розвитку товарного виробництва. Ці умови повинні забезпечити право товаровиробника самостійно визначати форми організації матеріально-технічного забезпечення, вільного вибору партнерів.

Удосконалення матеріального і технічного забезпечення АПК має ґрунтуватись: на реформуванні відносин власності ремонтно-транспортних і постачальницьких підприємств; створенні розгалуженої мережі посередницьких підприємств, розташованих поблизу своїх споживачів; розвитку прямих зв’язків між виробниками та споживачами матеріальних і технічних засобів. Посередниками на селі мають стати створені на базі РТП, райагропостачів технічні центри та універсальні дилерські контори заводів на основі різних форм власності, які візьмуть на себе функції і відповідальність: за постачання не тільки нової техніки, а й запасних частин, матеріалів і обладнання; організацію гарантійного ремонту, технічного обслуговування сільськогосподарської техніки протягом усього періоду її експлуатації; відновлення та продаж частково спрацьованих машин; забезпечення матеріалами відповідно до необхідного асортименту і строків використання; надання техніки в оренду і прокат; виконання окремих робіт і послуг.

Відповідно до викладеного вище і з урахуванням кризового становища фінансово-кредитної системи особливого значення в системі технічного забезпечення АПК набуває лізинг.

Лізинг — це довгострокова оренда машин і обладнання при збереженні права власності на них за орендодавцем. Фінансовий лізинг передбачає виплату протягом певного періоду своєї дії сум, які покривають повну вартість амортизації обладнання або більшу її частину, а також прибуток орендодавця. Операційний лізинг охоплює термін, менший за амортизаційний період об'єкта лізинга. Після закінчення дії угоди з фінансового лізинга його об'єкт може бути переданий у власність орендаря. Після закінчення дії угоди з операційного лізингу предмет договору може бути повернений власникові або знову зданий в оренду.

Виходячи з класичних уявлень про оренду й лізинг, наведених їх тлумачень і світової практики, можна назвати такі суттєві відмінності оренди від усіх видів лізингу:

1) оренда — це двостороння угода між орендодавцем і орендарем, а лізинг — щонайменше трестороння угода, у якій крім лізингодавця та лізингоодержувача фігурує ще й продавець лізингового майна. За деяких видів лізингу одна юридична особа може виступати як два суб'єкти. Так, у разі зворотного лізингу продавець є одночасно і лізингоодержувачем. Лізингову угоду оформляють, як правило, двома договорами: купівлі — продажу між продавцем і лізингодавцем і власне лізингу — між лізингодавцем і лізингоодержувачем. Останній має схвалити умови договору купівлі — продажу, а продавець (постачальник) — знати мету придбання майна;

2) діяльність лізингодавця принципово відрізняється від діяльності орендодавця. Якщо орендодавець здає в оренду своє майно, то лізингодавець передає в лізинг майно, яке він спеціально придбав, як правило, за прямою вказівкою майбутнього лізингоодержувача. Орендодавцеві оренда забезпечує краще використання його майна, а для лізингодавця у передаванні майна в користування полягає сама сутність його бізнесу. Таким чином, сутність діяльності лізингодавця полягає у фінансуванні тимчасового користування лізингоодержувачем майна шляхом надання йому майнового кредиту;

3) роль лізингодержувача активніша, ніж орендаря. При першому передаванні майна в лізинг лізингодержувач, як правило, сам знаходить виробника (власника) лізингового майна і вибирає конкретний вид цього майна. На відміну від орендаря, лізингодержувач наділяється правами і обов'язками, які притаманні покупцеві. Хоча формально покупцем є лізингодавець, майно передається продавцем безпосередньо лізингодержувачу. Останній виконує всі процедури, пов'язані з прийманням майна;

4) у разі оренди орендодавець несе відповідальність перед орендарем за виявлені недоліки об'єкта оренди, а в лізингу лізингодавець відповідає за такі недоліки лише тоді, коли сам вибирав продавця (постачальника) об'єкта лізингу або втручався у вибір лізингодержувачем постачальника майна, виду майна, його характеристик тощо.

Дефіцит фінансових ресурсів у сільському господарстві є наслідком істотного послаблення його матеріально-технічної бази, руйнування економічних основ оновлення і розвитку. Нестача фінансових ресурсів на рівні сільськогосподарських підприємств означає, що зменшуються парк сільськогосподарських машин, закупівля запасних частин, внаслідок чого не здійснюються в належних обсягах капітальні й відновлювальні ремонти.

За останні роки списано сільськогосподарських машин значно менше, ніж треба було списати за нормативними строками їх експлуатації. Це призвело до різкого старіння парку машин, збільшення навантаження на одиницю застарілої техніки, подовження строків польових робіт, тривалих простоїв машин з технічних причин. За оцінками учених і фахівців, загальні втрати сільського господарства, пов'язані з нестачею та низьким технічним станом машин, становлять: за перевитратами пального 10–12%, за недобором врожаю — понад 30%.

Проведення реформ і подолання соціально-економічної кризи вимагають значних фінансових і матеріальних ресурсів. Залучити кошти в необхідній кількості для підприємницької діяльності у сільському

господарстві надто складно. З різних існуючих варіантів залучення коштів в економіку сільського господарства найбільш реальний і ефективний на сьогодні є лізинг.

Ефективний вплив лізингу на оновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарських товаровиробників пояснюється тими потенційними можливостями, які закладені в лізинговій формі підприємницької діяльності, а саме:

- кредитування у вигляді машин і обладнання на відміну від грошового кредиту, що зменшує ризик неповернення коштів, оскільки за лізингодавцем зберігається право власності на передане майно, тобто лізингове майно виступає в якості застави. У зв'язку з цим за кордоном багато лізингових компаній не вимагають від лізингоодержувача ніяких додаткових гарантій, тому підприємству простіше отримати майно за лізингом, ніж кредит на його придбання;

- лізинг передбачає 100 % кредитування і не вимагає негайного початку платежів, що дає змогу без різкого фінансового напруження поновлювати виробничі фонди, придбавати дороге майно;

- умови лізингової угоди гнучкіші порівняно з кредитом, бо дають змогу двом сторонам вибрати вигідну схему виплат;

- лізингове майно не перебуває на балансі лізингоодержувача, що не збільшує його активи і звільняє від сплати податку на це майно;

- лізингові платежі відносяться на витрати виробництва (собівартість) лізингоодержувача і відповідно знижується оподаткування прибутку.

Досвід країн з розвиненою ринковою економікою засвідчує дедалі зростаючий вплив лізингу на процес відтворення основних фондів і відкриває широкий доступ користувачам до передової техніки і технологій. По-перше, лізинг дає змогу отримати додаткові інвестиції від іноземних партнерів у вигляді машин і обладнання. По-друге, до лізингових операцій залучаються значні кошти банків, страхових компаній, акціонерних товариств та інших фінансових установ, що перебувають безпосередньо в Україні. По-третє,

привабливість лізингу для сільськогосподарських підприємств пояснюється тими потенційними можливостями, які закладені в лізинговій формі підприємницької діяльності. Якщо, наприклад, сільськогосподарські товаровиробники відчують гостру потребу в техніці і не мають достатніх коштів для її придбання, вони можуть отримати техніку шляхом лізингу, причому на більш вигідних умовах, ніж за договором купівлі — продажу.

Для порівняння: якщо підприємство закуповує техніку за рахунок власних коштів і довгострокових банківських кредитів, то фінансує це з фонду розвитку, який формується за рахунок прибутку після його оподаткування у встановленому законодавством порядку; крім того, сплачує податок на додану вартість із купівлі - продажу. Зовсім інший механізм фінансування виробничих інвестицій при укладанні лізингового контракту. Лізингові платежі, що сплачуються лізингоодержувачем, відносяться на собівартість його продукції чи послуг, а після повної сплати лізингового майна підприємство, як правило, стає його власником. У цьому випадку кошти, що витрачаються на лізингові платежі, формуються з прибутку підприємства до його оподаткування.

Лізинг вигідний і державі, оскільки заборгованість підприємств іноземним лізингодавцям не зараховується до загальної фінансової заборгованості країн-імпортерів, на чий території перебувають лізингоодержувачі.

З господарської точки зору, лізинг слугує засобом реалізації продукції, розвитку виробництва, впровадження науково-технічного прогресу, створення нових робочих місць, тому держава зацікавлена у підтримці і розширенні лізингових операцій.

Отже, лізинг можна розглядати як одну з найпривабливіших і найперспективніших форм інвестування, здатну значно поживити процес оновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарських товаровиробників та входження економіки України в структуру світового ринку.

Новою формою удосконалення матеріального та технічного забезпечення АПК є створення *постійно діючих виставок-ярмарків*. Основною метою їх діяльності є купівля — продаж матеріально-технічних засобів агропромислового комплексу, сільськогосподарської продукції і товарів її переробки. На них сільськогосподарський товаровиробник може не лише реалізувати свою продукцію, а й укласти договори на придбання матеріальних і технічних засобів безпосередньо з їх виробниками або з посередницькими структурами. Така постійно діюча виставка-ярмарок створена і успішно діє в с. Чубинське Бориспільського району Київської області.

Завдання поліпшення матеріального й технічного забезпечення АПК має стати визначальним у розробленні аграрної політики держави. Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, впровадження досягнень науково-технічного прогресу - це основні шляхи виходу АПК з економічної кризи.

Основним напрямом організації ринку матеріально-технічних ресурсів та послуг в агропромисловому комплексі є розвиток прямих зв'язків між їх виробниками та споживачами, скорочення ланцюга посередників. Останнього досягають, коли постачання матеріально-технічних ресурсів здійснюється за схемами: завод — товаровиробник; завод – дилер – товаровиробник; завод – агротехсервісні структури – товаровиробник; завод – лізингові компанії – товаровиробник.

Машинобудівні заводи та інші підприємства-виробники матеріально-технічних ресурсів розвивають фірмове технічне обслуговування на основі створення ринкової інфраструктури: технічних центрів, дилерських та прокатних пунктів, машинно-технологічних формувань, фірмових магазинів. На заводи і створені ними сервісні структури покладаються функції і відповідальність за реалізацію технічних і хімічних засобів, технологічного обладнання, запасних частин та ремонтних матеріалів, організацію ремонту і

технічного обслуговування машин протягом усього періоду експлуатації, відновлення та продаж частково спрацьованої техніки.

Ремонтні майстерні, машинні двори, пункти технічного обслуговування та прокату техніки реформованих сільськогосподарських підприємств можуть трансформуватись у самостійні підприємства, що діють на умовах оренди або приватної власності, зберігаючи цілісність інфраструктури інженерно-технічної служби.

Ремонтно-обслуговуючі структури реформованих сільськогосподарських підприємств можуть функціонувати як окремі підрозділи, якщо господарства переходять до кооперативної форми господарювання; розподіляються між окремими галузями або виділяються в самостійні підрозділи при реформуванні за галузевою ознакою; виділяються в окремі підприємства та організації з наданням повної юридичної та економічної самостійності при створенні фермерських господарств.

Поряд з ремонтно-обслуговуючими підрозділами цих підприємств створюються і функціонують на селі приватні та кооперативні структури технічного сервісу для надання послуг селянським і фермерським господарствам і окремим споживачам, пункти прокату техніки, підприємства з діагностування і технічного обслуговування, ремонту окремих складних систем машин. Це розширює ринки збуту матеріально-технічних ресурсів і техніко-технологічних послуг, створює сприятливе конкурентне середовище.

Обласні структури концерну "Украгротехсервіс" можуть перетворюватись на сервісні технічні центри з такими функціями: розміщення замовлень на поставку ресурсів; організація нових виробництв у агротехсервісних підприємствах регіону; відновлення спрацьованих деталей; координація сервісних підприємств у наданні послуг; регулювання економічних взаємовідносин і ціноутворення на період кризових явищ та недостатнього забезпечення деякими видами матеріально-технічних ресурсів і послуг; освоєння нової техніки і досягнень науково-технічного прогресу.

Впорядковується закупівля технічних засобів за кордоном. Зокрема, можна купувати передусім техніку, аналоги якої не виробляються в Україні, переважно на умовах створення спільних підприємств та їх одночасного інвестування. Поєднання цілеспрямованого імпорту зарубіжних технічних засобів з нарощуванням власного виробництва високоякісних машин на рівні кращих світових зразків за передовими технологіями створить сприятливе конкурентне середовище на ринку техніки.

27.3. Організація виробничого обслуговування сільськогосподарських підприємств

Аграрна політика держави в сучасних умовах спрямована на повне оснащення агропромислового комплексу засобами механізації, хімізації та енергетичними ресурсами, асортимент, якість і надійність яких відповідають досягненням науково-технічного прогресу, забезпечують своєчасне виконання усіх технологічних процесів виробництва продукції з найменшими витратами праці і коштів. Держава сприяє освоєнню випуску різних типів машин та засобів хімізації, які враховують зональні відмінності, розміри господарств та вимоги сільськогосподарського виробництва. Проводяться роботи з постійного вдосконалення техніко-економічних показників вітчизняних машин і обладнання шляхом застосування нових прогресивних і енергозберігаючих технологій. Відбувається модернізація машинобудівної і хімічної галузей, здійснюються програми виробництва комплексів машин і обладнання для сільського господарства харчової та переробної промисловості, засобів хімізації.

Сільськогосподарське машинобудування, виробництво засобів хімізації, нафтопереробка визначені пріоритетними галузями економіки України.

Особливо гостро стоять питання виробничого обслуговування сільськогосподарських підприємств. Для їх вирішення в Україні створено

підприємства системи "Украгротехсервіс", "Украгрохім", "Украгропромбуд", "Украгроенергопостач", "Укрзооветпостач" та інші. На них покладено завдання щодо максимального і своєчасного виробничого обслуговування сільськогосподарського виробництва.

У країні успішно працюють комерційні структури "Украгробізнес", "Агроінком" та ін. Вони надають сільськогосподарським підприємствам послуги з виконання основних виробничих процесів у рослинництві (підготовка ґрунту до сівби, сівба, догляд за посівами, збирання врожаю, заготівля кормів). Послуги виконуються технікою і матеріальними засобами цих комерційних структур.

Економічні взаємовідносини між підприємницькими структурами з виробничого обслуговування та сільськогосподарськими підприємствами будуються на основі прямих договорів, у яких зазначають усі умови виробничого обслуговування та розрахунки за надані послуги. Ці відносини мають ґрунтуватись на принципах взаємовигідного партнерства. Сучасні умови вимагають принципово нової системи виробничого обслуговування сільськогосподарських товаровиробників. Це пов'язано з виникненням нових організаційних форм у сільськогосподарському виробництві та переходом засобів виробництва переважно у приватну власність, що дає змогу сільським товаровиробникам економніше використовувати кошти і майно і вибирати залежно від економічної доцільності між виконанням робіт власними силами чи на стороні.

Зменшення обсягів виробництва засобів механізації для сільського господарства та зростання цін на них при відсутності коштів у сільськогосподарських підприємств призводять до збільшення строків експлуатації наявних засобів, а це знижує їх технічну готовність, призводить до порушення агротехнічних строків виконання сільськогосподарських робіт. Зміна форм власності підприємств з виробничого обслуговування сільського господарства дала їм змогу проводити самостійну економічну політику.

Для того, щоб успішно вирішувати ці питання, підприємства агросервісу повинні змінювати форми організації обслуговування сільських товаровиробників, зокрема, самостійно визначати перспективу своєї діяльності, формувати плани, пропонувати такі види і форми обслуговування, які необхідні для споживачів. Діяльність таких підприємств має бути орієнтована на вимоги ринку та стимулювання надання послуг.

Напрямок розвитку сфери виробничого обслуговування, економічних відносин із споживачами має визначати *служба маркетингу*. До її компетенції має належати визначення потреби сільських товаровиробників у виробничих послугах та механізму забезпечення виявлених потреб. Маркетингові служби обслуговуючих підприємств розробляють плани маркетингу, які можуть бути *короткостроковими* (деталізованими на поточний рік) та *довгостроковими* (стратегічними). Для їх розроблення необхідна повна інформація, яку отримують в результаті маркетингових досліджень.

На першому етапі маркетингових досліджень обслуговуюче підприємство визначає, які види послуг користуються попитом, адже багато сільських товаровиробників через низьку платоспроможність відмовляються від багатьох видів послуг. *Попит* визначають за видами послуг та групами споживачів, а *потреби* кожної групи — за обсягами сільськогосподарського виробництва, забезпечення їх власними матеріально-технічними засобами та кваліфікованою робочою силою, віддаленістю від обслуговуючого підприємства.

Визначений попит на кожний вид можливих послуг погоджують із споживачами, оскільки вони самі визначають, який обсяг робіт виконуватимуть власними силами і який — за допомогою обслуговуючого підприємства.

Перед наданням визначених обсягів послуг розраховують *економічну ефективність* виконання окремих видів робіт за різних варіантів їх організації — власними силами товаровиробників і обслуговуючими

підприємствами. Основним економічним показником при цьому є максимум прибутку. Крім того використовують і ряд додаткових показників ефективності:

- економія витрат та матеріально-технічних ресурсів сільськогосподарських підприємств при наданні виробничих послуг;
- економія капітальних вкладень, необхідних для проведення робіт власними силами;
- дохід від отримання додаткової сільськогосподарської продукції та підвищення її якості.

Після визначення цих показників приймають рішення про доцільність виконання робіт власними силами чи підприємствами виробничого обслуговування.

Найбільшу частку у виробничих послугах сільському господарству становить *агрохімічне обслуговування*. Основним у організації є розроблення економічного механізму взаємовідносин між партнерами. Визначення обсягів робіт і послуг з агрохімічного обслуговування та їх розподіл не завжди забезпечують вимоги обох сторін. Інтеграція партнерів має відбуватись у напрямку створення агрохімічних підприємств ринкового типу на основі приватизації. Остання повинна спрямовуватись на поєднання інтересів обслуговуючих підприємств і сільськогосподарських товаровиробників шляхом їх кооперування або передачі контрольного пакету акцій агрохімічного підприємства сільськогосподарським товаровиробникам при створенні акціонерного товариства. Фінансовий механізм управління діяльністю агрохімічного підприємства з надання послуг сільським товаровиробникам та механізм взаєморозрахунків між ними повинні задовольняти всіх контрагентів.

З розвитком ринкових відносин необхідно послаблювати монопольне становище підприємств і організацій агрохімічного сервісу шляхом збільшення обсягів виробництва хімічних засобів, розгортання власного виробництва агрохімікатів, особливо сучасних засобів захисту рослин, які не

виробляються в Україні. Для вирішення цих проблем необхідно на державному рівні підтримувати і матеріально заохочувати вітчизняних виробників засобів хімізації, випускати конкурентоспроможну й економічно нешкідливу хімічну продукцію та реалізувати її на вітчизняному ринку.

При створенні ринку мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин необхідно налагодити прямі зв'язки між виробником і споживачем, забезпечити вільний вибір партнера по комерційних відносинах, конкуренцію між виробниками і посередниками. Для формування цивілізованого ринку цих матеріальних засобів в Україні необхідно подолати диспропорції в суспільному господарстві і в окремих його галузях, нормалізувати діяльність податкової та кредитної систем, перейти до нових принципів ціноутворення. Треба створити паралельно діючі структури багатоканальної торгівлі: кооперативи, дилерські пункти, акціонерні товариства, спеціалізовані біржі, лізингові компанії тощо.

У перспективі ринок агрохімічного сервісу має розвиватись шляхом удосконалення відносин між виробником і споживачем, тобто шляхом диверсифікації, що передбачає не лише поставки мінеральних добрив, пестицидів та інших агрохімікатів, а і забезпечення машинами та обладнанням для їх приготування і внесення, пропонування виробничих послуг фермерам, їх кредитування, надання їм технічної і наукової допомоги. З розширенням агрохімічного обслуговування слід враховувати вітчизняний досвід вирощування сільськогосподарських культур, впроваджувати технології, за яких знижується потреба в мінеральних добривах і засобах захисту рослин, а отже, підвищується якість екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

В перспективі виробниче обслуговування сільськогосподарського товаровиробника може здійснюватись обслуговуючими сільськогосподарськими кооперативами, які повинні створюватися в основному на міжгосподарській основі і працювати за безприбутковим принципом.

Контрольні запитання і завдання

1. Що являє собою система матеріально-технічного забезпечення в Україні? Які принципи її створення?
2. Як формується ринок засобів виробництва у сучасних умовах?
3. Які основні форми матеріально-технічного забезпечення АПК в умовах ринку?
4. Яка суть лізингу? Яку роль він відіграє у технічному оснащенні сільського господарства?
5. Які є системи виробничого обслуговування сільськогосподарських підприємств?
6. Які основні принципи функціонування системи виробничого обслуговування сільськогосподарських товаровиробників?

Глава 28. Організація зберігання, переробки та реалізації продукції сільськогосподарських підприємств

28.1. Зберігання та переробка сільськогосподарської продукції в сучасних умовах

Організація зберігання та переробки сільськогосподарської продукції в сучасних умовах повинна забезпечувати високу її якість, яка відповідає світовим стандартам. Особливо актуальними є ці питання в період поглиблення міжнародної інтеграції та вступу України до СОТ. Сільськогосподарська продукція зберігається безпосередньо у товаровиробників або централізовано — на елеваторах, в овочесховищах, холодильних камерах та ін. Такі пункти можуть бути державними, акціонерними, міжгосподарськими, приватними.

Більшість виробленої продукції з метою скорочення витрат зберігається безпосередньо на підприємствах, де вона вироблена. Так, зерно зберігається переважно у спеціально обладнаних зерносховищах з

урахуванням його цільового призначення: продовольче, фуражне, на насіння. Найкраще зберігається зерно при температурі +10 °С і нижче.

Картоплю і овочі зберігають в овочесховищах у спеціальній тарі (контейнери, ящики, кошики тощо) або насипом при температурі близько 0 °С.

Разом з тим в умовах розвитку ринкової інфраструктури особливого значення набуває розвиток так званої малої промисловості безпосередньо у місцях виробництва сировини — в сільськогосподарських підприємствах. Доцільність поєднання переробки сільськогосподарської продукції на місцях з функціонуванням великої переробної промисловості підтверджується багатьма факторами. Нині особливого значення набуває необхідність збільшення виробництва продуктів харчування за рахунок повнішого використання сільськогосподарської сировини, усунення її втрат, забезпечення населення відповідних регіонів продуктами переробки сільськогосподарської сировини, яка в них виробляється, досягнення соціально однакових умов постачання сільського та міського населення продуктами переробки, зміцнення економічного стану господарств.

Принципи розміщення переробних підприємств, яким віддавалась перевага концентрації виробництва, зумовили надто великі розміри у їх формуванні. При розміщенні великих переробних підприємств не завжди враховувався потенціал сировинної зони, потреба в реалізації продукції у свіжому вигляді. Особливо це характерно для плодоовочеконсервного виробництва, концентрація якого в промислових центрах негативно позначилась не лише на діяльності переробних галузей, а й на забезпеченні населення свіжими овочами і плодами. Висока концентрація м'ясопереробної галузі у містах призводить до того, що виробники зазнають великих транспортних витрат і втрат живої маси тварин при перевезенні, перетримуванні їх у господарствах і на майданчиках м'ясокомбінатів. При цьому частина виробленої у сільському господарстві продукції втрачається на стадії заготівлі та переробки, а населення недоотримує продукти харчування.

При розміщенні переробних підприємств у великих містах і промислових центрах не завжди враховується забезпечення виробленою ними продукцією сільського населення.

В умовах переходу різних регіонів України до ринку важливим є самозабезпечення населення продуктами, які воно виробляє. Переробні галузі, які функціонують безпосередньо у господарствах, при економічно обгрунтованому їх розміщенні повинні певною мірою сприяти вирішенню продовольчої проблеми і досягненню соціальної рівності сільських і міських трудівників у забезпеченні їх продовольчими і промисловими товарами. Переробка частини або всієї сільськогосподарської продукції на місці її виробництва має і певну економічну доцільність: суттєво зменшуються втрати виробленої продукції, знижуються витрати на її транспортування від місць виробництва, а отже, зростають прибутки господарств. Є різні форми поєднання виробництва сільськогосподарської сировини з її переробкою. Переробні виробництва, які нині функціонують у господарствах України, можна поділити на групи за такими класифікаційними ознаками:

1. За характером сировини, яку переробляють, — на **переробні і добувні**. До перших належать виробництва з переробки сировини рослинного і тваринного походження (плодоовочеконсервне, олійне, борошномельне, круп'яне, картоплепродуктове, виноробне, м'ясо- та молокопереробне тощо), до других — виробництво мінеральних вод і рибне господарство.

2. За призначенням готової продукції — на **підприємства групи "А"**, які частину своєї продукції направляють іншим галузям як сировину (олійне, крохмальне, борошномельне тощо), і **групи "Б"** — ті, що направляють продукцію (у тому числі і групи "А") для безпосереднього споживання населенням (переробка м'яса, молока, овочів, плодів, винограду, картоплі, олійних, зернових, круп'яних культур).

3. За періодом роботи протягом року — на виробництва **сезонної дії**, що переробляють сировину, яка надходить сезонно (овочі, плоди, виноград,

картопля) і *цілорічної дії* (борошномельно-круп'яні, олійні, вторинне виноробство, хлібопекарне та ін.).

4. За тривалістю роботи протягом доби — *виробництва безперервної дії* (олійне, хлібопекарне), решта — інші галузі, які не потребують безперебійності технологічного процесу.

5. За способом одержання готової продукції розрізняють підприємства, які: 1) вилучають цінні речовини з вихідної сировини (олійне, виноробне, борошномельне, крохмальне тощо); 2) видаляють вологу із сировини і підвищують концентрацію харчових речовин у продукті (сушіння овочів і плодів, виготовлення томато- і картоплепродуктів тощо); 3) виробляють готову продукцію з різних компонентів (хлібопекарне, пивобезалкогольне та ін.); 4) виробляють продукцію з напівфабрикатів первинного виробництва (вторинне виноробство).

6. За рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів підприємства поділяють на: 1) механізовані, де механізовано процеси основного виробництва; 2) комплексно механізовані, на яких повністю механізовані процеси основного і допоміжних виробництв; 3) автоматизовані, де процеси основного виробництва автоматизовані, допоміжного — механізовані; 4) комплексно автоматизовані, де процеси основного і допоміжного виробництва автоматизовані.

Перелічені ознаки зумовлюють специфіку організації переробних виробництв, характер організації праці на них. Наприклад, вони характеризуються високою матеріаломісткістю. У структурі собівартості виготовлюваної ними продукції витрати на сировину становлять понад 80%. Тому вдосконалення технології, зниження втрат і зменшення відходів, підвищення якості продукції є резервами нарощування обсягів виробництва та здешевлення продуктів.

При переході до ринку господарський комплекс України зазнає глибоких змін, пов'язаних з переорієнтацією економіки на галузі, які необхідні для повного задоволення потреб населення, розширення експорту

та раціонального використання сировинної бази. Тому пріоритетним у структурі сільської промисловості має бути виробництво продуктів харчування.

Світовий досвід показує, що виробник одержує найбільший ефект тоді, коли реалізує не сировину, а продукти її переробки, кінцеві продукти споживання. Тому високорозвинені країни ніколи не експортують сировину, а мають усі галузі промисловості з комплексної переробки сировини і реалізують кінцевий продукт споживання. Це стосується не лише великих компаній і фірм, а й індивідуальних виробників. У високорозвинених країнах навіть фермери намагаються реалізувати сільськогосподарську продукцію тільки після її первинної переробки і навіть довести її до стадії кінцевого споживання. Для цього вони створюють на кооперативних засадах сферу первинної переробки та зберігання сільськогосподарської продукції: кооперативи з переробки молока, виробництва сиромолочної продукції, кооперативні м'ясопереробні підприємства. Великі фермерські господарства мають власні невеликі сучасні цехи з первинної переробки сільськогосподарської продукції. Цей напрям певною мірою розвивається і у вітчизняних сільськогосподарських підприємствах. Реалізація ними кінцевого продукту (вироби із м'яса, олія, масло, сири, консерви тощо) дає змогу впливати на реалізаційну ціну продуктів харчування, еквівалентний обмін між містом і селом.

28.2. Ринок сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки

Створення ринку сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки є важливою складовою аграрної політики в Україні на сучасному етапі. На вирішення цих питань спрямований Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” (2000 р.).

Економічна суть ринку полягає насамперед у тому, що він є категорією обміну, організований за законами товарного виробництва і обігу, є сукупністю відносин товарного і грошового обміну. Організація ринку дає змогу реалізувати господарські зв'язки, а в кінцевому підсумку — здійснювати весь процес виробництва. Без нього неможливо досягти основної мети будь-якої підприємницької діяльності — отримання прибутку.

Ринкові відносини розвиваються на основі ринкового механізму, головними функціями якого є: регулювання системи "попит — пропозиція" та організація виробництва, яке відповідає суспільним потребам; розвиток підприємницької діяльності та підвищення економічної заінтересованості товаровиробників; організація ділових контактів між виробниками і споживачами, їх стабільні взаємовигідні зв'язки; накопичення достовірної економічної інформації для прийняття необхідних рішень.

У широкому розумінні ринок України є системою грошових відносин, яка діє на основі вільного ціноутворення, економічної самостійності, рівноправності та конкуренції товаровиробників.

Ринок сільськогосподарської продукції складається із сукупності відносин "продавець - покупець". Його структура визначається співвідношенням різних форм реалізації цієї продукції.

Оскільки значна частина сільськогосподарської продукції безпосередньо використовується для харчування або переробляється і споживається населенням як продовольство, її ринок доцільно розглядати в контексті формування продовольчого ринку. Останній є однією з найскладніших ринкових систем, яка охоплює сферу обігу майже всіх галузей суспільного господарства. На відміну від інших ринкових систем, вона має свої особливості: постійне функціонування; сезонність виробництва і споживання багатьох продуктів харчування.

За економічною суттю продовольчий ринок є саморегульованою системою відтворення. Структурні елементи економічних відносин

формується на основі прямих і зворотних ринкових зв'язків, перебувають під впливом платоспроможного попиту і пропозиції.

Розширення дії ринку супроводжується перебудовою системи ціноутворення та обороту товарів і формування ринкових структур.

Ринок сільськогосподарської продукції (зерна, овочів, картоплі, олійних та інших культур, молока, м'яса) і продуктів її переробки формується суб'єктами ринкових відносин — приватними і державними підприємствами, підприємствами системи заготівлі, зберігання, переробки і реалізації продукції. Залежно від особливостей суб'єкти ринку, які вступають у товарообмін, формують різні ринкові структури (оптовий, роздрібний ринки), забезпечують державну і кооперативну торгівлю або входять у більш складну систему товарообігу основних видів продукції (товарні біржі).

Особливість формування ринкових відносин в аграрній сфері економіки виявляється в тому, що сільське господарство найбільше порівняно з іншими галузями залежить від кон'юнктури ринку, а продовольчий ринок найбільш вразливий із соціальної точки зору, оскільки його розвиток безпосередньо пов'язаний з рівнем життя населення, його платоспроможністю.

Для успішного функціонування ринок сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки в Україні потребує проведення ряду макроекономічних заходів, зокрема:

- стимулювання безпосередніх виробників продукції АПК з метою нарощування виробництва і товарообігу;
- економічного регулювання раціональної структури ринку і ринкових відносин шляхом розроблення перспективних цільових продовольчих програм, інвестиційної політики, фінансово-економічних заходів;
- введення системи контролю за цінами і забезпечення відповідного співвідношення попиту і пропозицій на ринку, захисту прав споживачів;
- запровадження відповідної фінансово-кредитної і податкової політики;

— регулювання експортних потоків сировини і продукції переробки, зменшення залежності від імпортних поставок.

Формування ринку продовольчої продукції, особливо в умовах спаду виробництва, повинно залишатись важливою функцією держави, яка має забезпечувати:

— створення державного фонду і запасів сировини та продуктів її переробки;

— централізовані державні закупівлі необхідної кількості сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки.

З переходом до ринкових відносин виникає потреба у принципово нових, прямих зв'язках сільськогосподарських підприємств із закупівельними організаціями. Ці зв'язки мають ґрунтуватись на взаємній економічній заінтересованості і відповідальності за виконання договірних зобов'язань. Нині загальнодержавні потреби у продуктах харчування забезпечуються через закупівлі їх на товарних біржах, аукціонах.

Товарні біржі, аукціони, виставки-ярмарки, система споживчої кооперації, сільськогосподарські ринки є основними складовими ринкової інфраструктури сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки.

Біржа у загальному розумінні означає ринок, на якому через біржових посередників здійснюється оптова торгівля товарами або цінними паперами у вигляді торговельних угод купівлі –продажу.

Відповідно до Закону України "Про товарну біржу" (1992 р.) товарна біржа створюється на принципах добровільності і об'єднує заінтересованих юридичних та фізичних осіб, які займаються виробничою та комерційною діяльністю з метою надання послуг в укладанні біржових угод, визначення товарних цін, попиту і пропозиції на товари, створення умов для забезпечення товарообігу та пов'язаних з ним торгових операцій.

Товарна біржа — це комерційне підприємство, яке функціонує постійно і де здійснюються угоди купівлі — продажу великої товарної маси, регулюються торгові операції. Вона функціонує на основі статуту,

затвердженого її засновниками, в якому зазначають: назву та місцезнаходження біржі; склад засновників; мету діяльності біржі і розміри фондів, які вона створює; органи управління, порядок їх формування та компетенції; організаційну структуру біржі; права і обов'язки членів біржі.

Основною метою створення товарних сільськогосподарських (продовольчих) бірж є організований збут сільськогосподарської продукції, регулювання ринку і більш стале забезпечення населення продовольчими товарами, а переробних підприємств — сировиною. Основне завдання біржі — визначення реальної ціни біржових товарів та страхування ризиків небажаної зміни ціни на них.

Стратегічне управління біржами здійснює Національна асоціація бірж України. Основне її завдання полягає в розбудові біржової інфраструктури, організації ефективної торгівлі переважно за зразками або стандартами сировинних і продовольчих товарів, які будуть вироблені у майбутньому. Через біржі відбувається процес мобілізації коштів для вкладень у сільське господарство, агропромисловий комплекс.

Нині товарна біржа визначається як форма організації ринку, яка забезпечує вільну торгівлю товарами і взаємопов'язана з фондовою біржою, біржою праці та ін. (рис. 28.1.).

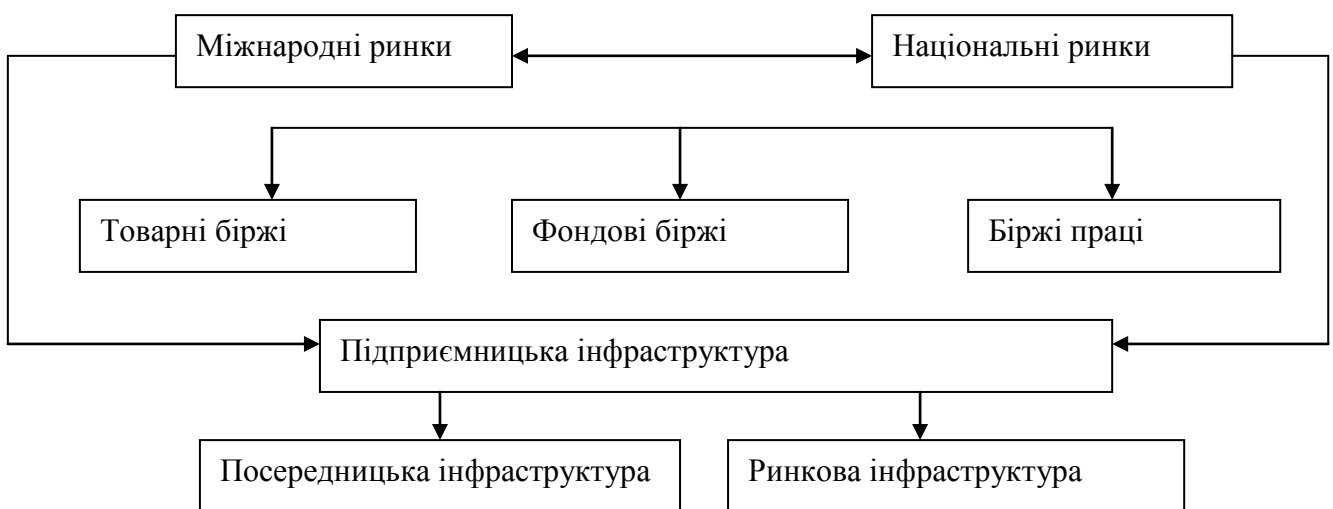

Рис. 28.1. Товарна біржа в сучасній інфраструктурі ринку

Біржа функціонує на основі угод, укладених на певний термін і за змістом (тверді й умовні). **Термінові угоди** обов'язкові для виконання, а **угоди за змістом** надають одній із сторін право виконати або не виконати її вимоги. До твердих належать форвардні і ф'ючерсні угоди, а до умовних — **опціонні**.

Форвардна угода — це контракт між контрагентами про майбутнє постачання товару. Її виконують відповідно до зазначених у ній умов у визначений термін. Угоди, які передбачають негайне постачання товару, називають касовими або спотовими (наявними), а ринок таких угод — касовим чи спотовим.

Ф'ючерсний контракт суттєво відрізняється від форвардного. Насамперед він є стандартним за умовами і процедурою виконання, ліквідним, для нього існує широкий вторинний ринок. Цей контракт є більш гарантованим. На момент укладання контракту ф'ючерсна ціна товарів може бути вищою або нижчою за спотову, а до моменту закінчення терміну контракту вона має бути такою самою, як ціна спот.

Біржовий ринок сільськогосподарської продукції України почав свою діяльність з 1991 р. після прийняття Закону України “Про товарну біржу”. Виробники сільськогосподарської продукції почали самостійно реалізувати її за контрактами через торговельні біржі та контрактні фірми, заготівельні посередницькі організації. Після прийняття у 1995 р. постанови Кабінету Міністрів України “Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку” фактично було створено біржовий ринок сільськогосподарської продукції. В останні роки законодавча база розвитку цього ринку значно розширилась з прийняттям у 2005 р. постанови Кабінету Міністрів України “Про створення аграрної біржі”.

В Україні почали створюватись інші елементи інфраструктури оптового ринку сільськогосподарської продукції, зокрема міжрегіональні та районні агроторгові доми. Їх створення у регіонах як важливої ланки ринкового середовища сприяло розвитку товарно-грошових відносин у

сільській місцевості, більш вигідній реалізації виробленої сільськогосподарської продукції, акредитуванню та авансуванню товаровиробників через систему форвардних контрактів, що дало змогу поліпшити матеріально — технічне забезпечення сільських товаровиробників.

Ефективна біржова торгівля в Україні вимагає певних умов, основними з яких є:

— функціонування бірж неможливе без наявності вільного ринку, коли не діють оптові ринки і ярмарки, виробник не розпоряджається своєю продукцією, заборонена торгово-посередницька діяльність і немає великих торгових фірм, які і є головними клієнтами біржі;

— біржова торгівля може існувати за умов конкуренції між продавцями і покупцями. Вона приречена на невдачу, якщо на біржі з'являються державні монополісти, котрі володіють основною масою певного товару;

— біржова торгівля можлива лише за умови обмеженого втручання в неї держави.

Виконання цих умов дасть змогу розвиватись біржовій торгівлі за законами ринкової економіки.

Важливим елементом у розвитку ринкових відносин в Україні є створення та функціонування на її території міжнародних спільних підприємств, які розширюють внутрішні та зовнішні ринки збуту сільськогосподарської продукції, особливо продуктів її переробки. В основі цих підприємств лежить самостійна ініціатива, діяльність на власний ризик з виробництва продукції, надання послуг та зайняття торгівлею з метою одержання прибутку. Це довгострокова форма кооперації, яка об'єднує партнерів майном, управлінням, розподілом доходів, а також ризиком.

Підприємництво з участю іноземних інвесторів за суттю і призначенням є об'єктивним процесом, який дедалі більше утверджується в аграрному секторі України. Його об'єктивний характер зумовлюється:

1) необхідністю якомога швидшого й ефективнішого виведення продовольчої сфери країни з кризи з одночасним створенням передумов для подальшого прискорення розвитку агропромислового комплексу;

2) розумінням керівниками підприємств, інших агропромислових формувань, фермерів, управлінських структур неможливості або надмірного малоефективного затягування виведення виробництва на вищий рівень лише власними силами;

3) зростанням заінтересованості у спільній діяльності з боку інвесторів з інших країн, які бачать можливість ефективного використання власних капіталів і найновіших науково-технічних досягнень у сільському господарстві України;

4) загальнодержавною спрямованістю на залучення іноземного капіталу в економіку, в тому числі в її продовольчу сферу;

5) наявністю відповідної законодавчої бази; попри її певну недосконалість вона все ж дає змогу розширювати й поглиблювати взаємовигідні зв'язки із зарубіжними партнерами, в тому числі у створенні спільних підприємств.

Досвід співробітництва з іноземними партнерами свідчить, що воно може стати важливим джерелом повнішого задоволення продовольчих потреб країни, залучення прогресивних в науково-технічному і екологічному відношеннях зарубіжних технологій, матеріальних і фінансових ресурсів, розвитку експортної бази та скорочення імпорту. З його участю вищий техніко-технологічний і організаційний рівень сільського господарства, переробної бази, агросервісних структур передових зарубіжних країн швидше проникатиме в продовольчий сектор нашої країни, створюючи передумови для розвитку в ньому глибоких кількісних і якісних структурних змін. Разом з кращим використанням внутрішніх можливостей це допоможе швидше й ефективніше стабілізувати виробництво, а надалі нарощувати його обсяги, поліпшувати якість продукції, зменшувати її втрати. Виняткове значення має також те, що виробництво зможе здійснюватися з меншими

трудовими й енергетичними затратами і стати більш ефективним. Водночас будуть виявлятися опосередковані наслідки, значення, роль і місце яких у вирішенні продовольчих проблем поступово зростатиме. Серед них особливе значення матиме й те, що спільні підприємства зможуть стати важливою школою для розвитку підприємництва як способу господарювання. Очевидним є й те, що навичками підприємництва у його сучасному розумінні з багатьох причин у нас володіють поки що небагато керівників, а оволодіння ними вимагає часу. Робота ж з іноземними інвесторами, які діють виключно на засадах підприємництва і мають великий досвід, сприятиме прискореному формуванню підприємницьких рис в українських керівників. Справа не змінюється від того, що пряме перенесення іноземної підприємницької практики в нашу економіку неможливе і потрібний буде певний час для того, щоб якомога краще трансформувати її в наші умови. Проте освоєння загальноприйнятих підходів до підприємництва відбуватиметься швидше й ефективніше.

Через спільне підприємство в агропромисловий комплекс впроваджуватимуться прогресивні технології, нова техніка, досконаліші форми організації виробництва. Завдяки цьому не лише підвищуватиметься ефективність виробництва, а й створюватиметься своєрідна школа для розширення виробничого кругозору та поліпшення кваліфікації працівників. Таким чином, спільне підприємство сприятиме підвищенню культури агропромислового виробництва, потреба в якому відчувається дедалі помітніше.

Спільні підприємства за участю іноземних партнерів, особливо в останні роки, набули великого поширення. Їх організація та функціонування є одним із шляхів подолання економічної кризи.

Основними принципами створення спільних підприємств є:

1) створення та виробниче функціонування СП в суворій відповідності з чинним законодавством. Порушення цього принципу може призвести до значних економічних втрат. Крім того, юридичні чи економічні ускладнення,

що виникатимуть у зв'язку з порушенням правових норм, можуть спричинити зниження надійності української сторони як партнера і небажання зарубіжних сторін працювати з нею;

2) переконаність у безумовній вигідності спілкування з іноземними інвесторами. На практиці це означає необхідність глибокого попереднього розроблення всіх матеріалів, альтернативних варіантів, обґрунтування напрямку діяльності створюваного підприємства. При цьому визначальною має бути впевненість у тому, що спільна діяльність з іноземними партнерами вигідна для даного підприємства і не завдасть будь-якої шкоди державі. Інтереси держави треба оберігати не менше, ніж інтереси самого підприємця;

3) добровільність об'єднання капіталу. Як і інші аспекти підприємницької діяльності, робота з іноземними інвесторами має проводитись лише на добровільних засадах;

4) об'єктивна оцінка сторонами договору внесків у спільне підприємство. Важливість цього принципу полягає в тому, що в майбутньому відповідно до частки внесків розподілятимуться одержані прибутки;

5) найбільш повне врахування соціально-психологічного фактора. Перехід у результаті створення СП до нових техніко-технологічних та організаційних рішень у багатьох випадках пов'язаний з вивільненням робочої сили. Це може створити соціальну напругу, погіршити психологічну обстановку на підприємстві. Такі явища потрібно передбачити і завчасно готуватися до їх подолання шляхом створення нових робочих місць, розроблення і здійснення заходів соціального захисту працівників. Не можна допускати того, щоб унаслідок переходу на партнерські виробничі зв'язки з іноземцями соціально, економічно чи психологічно постраждали люди, які тривалий час працювали на цьому підприємстві;

б) висока екологічна безпека створюваних спільних підприємств з іноземними інвесторами. Цього можна досягти шляхом попереднього проведення незалежної екологічної експертизи, впровадження відповідних технологій виробництва, захисту рослин та ін.

Спільні підприємства розвиваються в умовах поглиблення інтернаціоналізації виробництва, об'єктивних процесів усупільнення капіталу, розвитку форм і методів його концентрації та вивезення. На масштаби й динаміку створення СП на території конкретних держав впливають рівень їх розвитку, природно-ресурсний та інноваційний потенціали, відповідна стратегія. Мотивація закордонних партнерів спрямована на: скорочення капітальних витрат та зниження ризику при створенні нових потужностей; придбання джерел сировини або нової виробничої бази; розширення діючих виробничих потужностей; уникнення циклічності виробництва; підвищення ефективності існуючого маркетингу; придбання нових каналів торгівлі; проникнення в конкретний географічний ринок; вивчення потреб, набуття управлінського досвіду на нових ринках та ін.

Очевидними є виробничо-економічна і маркетингова мотивації іноземних партнерів. При цьому, за їх оцінкою, можливість безпосереднього виходу на ринок України й ринки інших країн — не лише основний, а і найбільш стійкий збуджувальний мотив створення СП.

Основними цілями створення СП в Україні є:

- найбільш повне задоволення потреб в окремих видах промислової продукції та продовольчих товарах;
- використання високопродуктивної зарубіжної техніки, прогресивної технології та управлінського досвіду;
- залучення додаткових фінансових і матеріальних ресурсів;
- розвиток експортної бази і скорочення нераціонального імпорту.

Безпосередні учасники СП реалізують свої конкретні інтереси, які залежать від багатьох факторів: типу підприємства, його виробничого й інноваційного потенціалів та ін. Багато підприємств, не конкурентоздатних на світовому ринку, розглядають СП як можливість збуту товарів на ринку їхніх партнерів. На деяких підприємствах, які мають певні досягнення, не завжди є достатній власний капітал (у твердій валюті) чи управлінський

досвід для виходу на світовий ринок та успішної роботи на ньому. У зв'язку з цим маркетингова (переважно зовнішньоекономічна) мотивація українських партнерів СП більш очевидна, ніж зарубіжних.

Вимоги валютної самоокупності, котрі орієнтують СП на зовнішній ринок, зумовлюють суперечності в маркетинговій мотивації партнерів. Проте західні підприємці розраховують на конкурентоспроможність продукції СП і на світовому ринку, наприклад за рахунок низької вартості елементів виробництва. Так, за західними оцінками, реальна заробітна плата в промисловості України майже у 5 разів нижча, ніж у США, а продуктивність праці становить близько 40% американського рівня, витрати на робочу силу майже утричі менші, ніж у США, трапляються також більш низькі рівні цін на сировину та енергоресурси.

Крім дешевої сировини, енергії та робочої сили, явною перевагою вкладення західного капіталу в інноваційну сферу України є високорозвинений науковий потенціал і пріоритет в ряді напрямків технології та науки.

Поряд із загальною суперечністю в мотивації партнерів, яка пов'язана з проблемою вибору ринків збуту та валютної окупності СП, існують і специфічні суперечності, наприклад, інноваційного характеру. Україна хоче отримати через СП доступ до прогресивних технологій, хоча західні фірми прагнуть реалізувати в СП насамперед технології, які не є найновішими, перестали давати максимальні прибутки на світових ринках.

У цілому рух іноземного капіталу визначається максимальним прибутком, тому основним показником є рентабельність операцій в Україні, яка має бути не меншою за рентабельність у своїй країні чи країнах, де певна фірма має філії. Більше того, отримуваний прибуток повинен бути у вільно конвертованій валюті (ВКВ).

Спільне підприємництво може стати також важливим чинником прискорення процесу виходу сільськогосподарської продукції України та продуктів її переробки на зарубіжний ринок.

Важливою складовою ринку АПК України залишається споживча кооперація, через яку здійснюється понад 60% роздрібного товарообороту на селі. Вона закупає у сільськогосподарських підприємств усіх форм власності та в населення усі види продукції рослинництва і тваринництва.

За нинішніх умов роль споживчої кооперації в торгівлі зростатиме, особливо у глибинних сільських районах, де розвиток торгівлі перебуває на низькому рівні, насиченість ринку продовольчими і промисловими товарами є недостатньою.

Важливим у ринковій інфраструктурі є подальший розвиток кооперативних ринків. Їх значення зростає з розвитком особистих селянських господарств, завдяки яким збільшується потік сільськогосподарської продукції на сільськогосподарські ринки.

Система кооперативних ринків значно знижує витрати коштів на кожен гривню товарообігу, зменшує транспортні витрати та поліпшує торговельне обслуговування населення.

Успішне функціонування ринку агропромислової сфери в Україні вимагає також подальшого розвитку інформаційної служби, маркетингових служб, особливо реклами вітчизняних товарів, яка є необхідним елементом конкуренції та боротьби за ринок збуту.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає економічна суть подальшого вдосконалення організації зберігання та переробки сільськогосподарської продукції?
2. Як класифікують переробні підприємства?
3. Характеристика ринку сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки.
4. Що таке товарна біржа? Як вона функціонує?
5. Що являють собою спільні міжнародні підприємства? Як вони функціонують?

Організація і планування сільськогосподарського виробництва.

Підручник для студентів економічних спеціальностей вищих аграрних закладів освіти III-IV рівнів акредитації. М.М. Ільчук Л.Я., Зрібняк та ін. за ред. М.М. Ільчука., Л.Я. Зрібняка К.: 2008. – С. 784

ISBN

Підручник написано відповідно до нової програми курсу. Висвітлено особливості організації і планування сільськогосподарського виробництва в умовах ринкової економіки. Розглянуто наукові основи організації і планування виробництва в сільськогосподарських підприємствах різних форм власності і господарювання, організацію виробничих ресурсів аграрних формувань, питання земельних і майнових відносин, організацію рослинницьких і тваринницьких галузей. Особливу увагу приділено плануванню діяльності господарюючих суб'єктів, механізму ефективного їх функціонування.

Для студентів вищих аграрних закладів освіти III-IV рівнів акредитації. Корисний для керівників і спеціалістів аграрних підприємств і організацій різних форм власності і господарювання. Може бути використаний студентами аграрних коледжів та інших навчальних закладів аграрного профілю.

Навчальне видання

Підручник

**Ільчук Микола Максимович
Зрібняк Леонід Якович та ін.**

Організація і планування сільськогосподарського виробництва

За редакцією

д.е.н., професора М.М. Ільчука,

к.е.н., професора Л.Я. Зрібняка

Редактор

Підписано до друку

Видавництво

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України. Голос України, 13 липня 1996 р.
2. Господарський кодекс України. Голос України, 14 березня 2003 р.
3. Земельний кодекс України. Голос України, 9 серпня 2002 р.
4. Закон України „Про сільськогосподарську кооперацію”. Голос України, 13 серпня 1997 р.
5. Закон України „Про інноваційну діяльність”. Голос України, 9 серпня 2002 р.
6. Закон України „Про фермерське господарство”. Голос України, 29 липня 2003 р.
7. Закон України „Про господарські товариства”. Голос України, 11 жовтня 1991.
8. Закон України „Про особисте селянське господарство”. Голос України, 19 червня 2003 р.
9. Закон України „Про оренду землі”. Урядовий кур’єр, 5 листопада 2005 р.
10. Закон України „Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року”. Голос України, 16 листопада 2005 р.
11. Указ Президента України „Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку”. Урядовий кур’єр, 8 червня 2000 р.
12. Аврамчук О.Ф., Балан В.В. та ін. Оплата праці в сільськогосподарському виробництві – К.: Центр “Агропромпраця”. – 464 с.
13. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник.-2-ге вид., доп. і перер.- К.:КНЕУ, 2002. – 624 с.
14. Бекетова О.Н., Найденов В.И. Бизнес-план: теория и практика. – М.: Издательство «Альфа-Пресс», 2004. – 272 с.
15. Бізнес-план розвитку сільськогосподарського підприємства. Навчальний посібник. В.І. Дробот, В.П. Мартьянов, М.С. Соловійов, А.В. Токар, В.Й. Шиян. – К.: Мета, 2003. – 336 с.

16. Годівля сільськогосподарських тварин / В.Я. Максаков, М.І. Мосолов, О.І. Бондарев та ін. — К.: Урожай, 1987.
17. Дієсперов В.С. Економіка сільськогосподарської праці. — К.: ІАЕ УААН, 2004. — 488 с.
18. Економіка підприємства: Підручник / За ред. С.Ф.Покропивного. — К.: КНЕУ, 2001. — 528 с.
19. Економічний довідник аграрника. В.І. Дробот, Г.І. Зуб, М.Т. Кононенко та ін. За ред. Ю.Я. Лузана, П.Т. Саблука. К.: Преса України, 2003. — 800 с.
20. Єрмаков О.Ю. Організація сільськогосподарського виробництва. Навч. мет. посібник. Друге видання, доп. і переробл. — К.: НАУ, 2007. — 266с.
21. Єрмошенко М.М., Плужников І.О. Аналіз і оцінка інвестиційних проектів: Навч. посібник / Національна академія управління. — К., 2004. — 155с.
22. Загвойська Л.Д., Маселко Т.Є., Якуба М.М. Економічний аналіз інвестиційних проектів: Навч. посібник. — Л.: Афіша, 2006. — 317с.
23. Ільчук М.М. Ефективне функціонування молокопродуктового підкомплексу України. — К.: „Нічлава”, 2004. — 312 с.
24. Калінчик М.В., Ільчук М.М., Одинцова Т.М. Ефективність виробництва та розвиток ринку свинини. — К.: „Нічлава”, 2005. — 228 с.
25. Куриленко Т.П. Інвестиційне проектування: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Міжнародний ун-т фінансів. — К., 2005. — 140с.
26. Лебідь Є.М. Сівозміни з урахуванням агробіологічної доцільності розміщення сільськогосподарських культур // Збірник наукових праць Інституту землеробства УААН. — К. : Ін-т землеробства УААН, спецвипуск, 2004. — С. 19 – 22.
27. Макаренко П.М. Моделі ринкової економіки. — К.:ННЦ ІАЕ, 2005.- 682 с.
28. Мур Дж., Уэдерфорд Л. И др. Экономическое моделирование в Microsoft Excel, 6-е изд.: Пер. с англ. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. — 1024 с.

29. Організація і планування виробництва на сільськогосподарських підприємствах. Підручник. За ред. Л.Я. Зрібняка. – К.: Урожай, 1999. – 352 с.
30. Організація і планування сільськогосподарського виробництва. За ред. Л.Я. Зрібняка, М.М. Ільчука. – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2004. – 304 с.
31. Організація сільськогосподарського виробництва. Підручник. За ред. Г.С. Тарасенка, Л.Я. Зрібняка, М.М. Ільчука. – К.: ФАДА ЛТД, 2000. – 446 с.
32. Основи аграрного підприємництва / За ред. М.Й.Маліка. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 582 с.
33. Пигарев Н.В., Столляр Т.А., Шумков Е.Г. Технология производства продуктов птицеводства и их переработка. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — М.: Агропромиздат, 1991.
34. Підприємницька діяльність та агробізнес. Підручник / За ред. М.М. Ільчука, Т.Д. Іщенко. – К.: Вища освіта, 2006. – 543 с.
35. Попов В.М. Збірник бізнес-планів з коментаріями і рекомендаціями. – К.: ЦУЛ, КноРус, 2003. – 383 с.
36. Проектування механізованих технологічних процесів тваринницьких підприємств: Навч. Посібник. /Л.І. Ревенко, В.Д. Роговий, В.І.Кравчук та ін. – К.: Урожай, 1999. – 192 с.
37. Прусова Л.Г. Основы рыночной экономики (Производственно-практическое издание). – К.: “Полиграфкнига”, 1993. – 304 с.
38. Рибалкін В.О., Лазня І.В. Теорія власності. – К.: Логос, 2000. – 279 с.
39. Ринок сільськогосподарської техніки: проблеми становлення / В.П. Яковенко, Я.К. Білоусько, Г.М. Підлісецький та ін.; За ред. Г.М. Підлісецького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 220 с.
40. Статистичний щорічник України за 2006 рік. За ред. О.Г. Осауленка. – К.: ТОВ „Видавництво консультант”. – 552 с.
41. Швайка Л.А.Планування діяльності підприємства: Навчальний посібник. – Львів: „Магнолія плюс”, 2004. – 268 с.
42. Шкільов О.В. Організація виробництва і підприємницької діяльності в сільськогосподарських підприємствах. Підручник. – К.: Урожай, 1997. – 336 с.